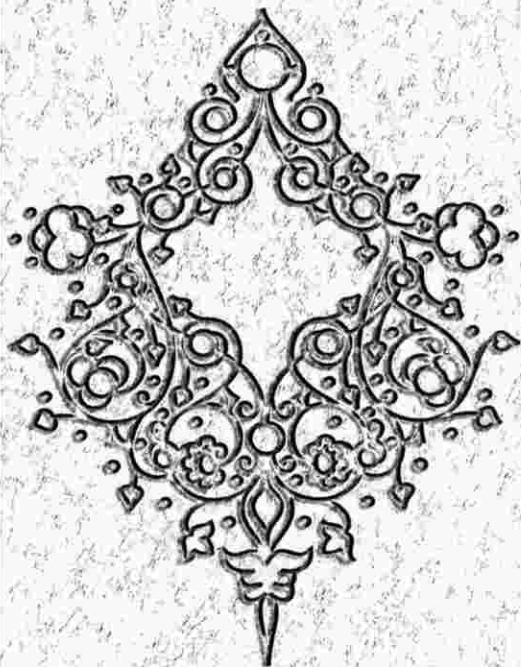

ƏDÜNYA ƏDƏBİYYATI

*Kelilo
və
Dimno*

446(5)
K 52

KƏLİLƏ
və
DİMNƏ

234356

“ÖNDƏR NƏŞRİYYAT”
BAKİ-2004

*Bu kitab "Kəlilə və Dimnə" (Bakı, Azərnaşr, 1982)
nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Farscadan tərcümə edən,
şərhlərin və izahların müəllifi:

Rəhim Sultanov

Redaktoru:

Məmmədəğa Sultanov

398.2 - dc 21

AZE

Kəlilə və Dimnə. Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2004, 304 səh.

Qoca Şorq müdrik əhvalatların, ibrotamiz hekayələrin beşiyidir. Min illər ərzində yaradılan bu rəvayətlər ağızdan-ağıza düşmüş, bir məmləkətdən o birinə, bir nəsilədən digərinə keçmişdir. Hər məmləkət, hər nəsil onları zövqünə görə dəyişmiş, öz həyatına, düşüncə dünyasına uyğunlaşdırmışdır.

Oxuculara təqdim olunan "Kəlilə və Dimnə" də qədim Şorq ədəbiyyatının ölməz abidələrindən biridir. Burada əhvalatlar heyvanların dilindən nəql olunur. Biz burada qədim dövrlərdəki xalq həyatının bir çox canlı mənzərələrini, xalqın arzu və istəklərinin əksini görürük.

ISBN 9952-416-28-7

№2 "ÖNDƏR NƏŞRİYYAT", 2004

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

"Azərbaycan dilində latın qrafikası

ilə kütləvi nəşrlərin həyata

keçirilməsi haqqında"

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı

ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına

hədiyyə edilir

MİSİLSİZ HİND ƏFSANƏSİ

Dünya ədəbiyyatında ən çox şöhrət tapmış, bütün mədəni xalqların təmsil, lətifə və aforizmlərinə təsir etmiş kitablar içərisində "Kəlilə və Dimnə"nin xüsusi mövqeyi vardır.

Qədim dövrlərdən bəri "füsunkar bir ölkə", "sirlər və möcüzələr yurdu", "əfsanələr və macəralar vətəni" kimi ad qazanmış qocaman Hindistanın bəşəriyyətə sovgat göndərdiyi bu kitab özlərin, dövrənlərin, zamanələrin sərt imtahanlarından çıxaraq bu günə qədər öz rəvnəqini itirməmiş, bir çox dillərə dönə-dönə tərcümə edilərək hikmət anlayan, söz qanan, əql və kamal sahibi olan insanların qəlbine yol tapmışdır. Yüksək dağları, dərin umeranları, ucu-bucağı görünməyən səhraları asıb keçmiş, öldən-ələ, nəslədən-nəslə verilmiş, təlsimləri sındıran ovsunlu söz kimi ağızdan-ağıza, kağızdan-kağıza köçürülərək get-gedə zənginləşmiş, səlisləşmiş, məzmunca dolğunlaşaraq bitkinləşmiş, hər xalqa pay verərək, pay almış və beləliklə, 5 fəsildən 17-18 fəslə çatmışdır. Bu əsər indi yalnız hind xalqının deyil, bütün dünya xalqlarına məxsusdur.

"Kəlilə və Dimnə"nin mənşəyi

Bütün alimlər, tədqiqatçılar, "Kəlilə və Dimnə"nin müərcimləri bu əqidədədirlər ki, "Kəlilə və Dimnə" öz mənşəyi ilə hind folkloru əsasında, hind filosofları, hind brəhmənləri tərəfindən yazılmış, "Pañcatantra", "Xitopadeşe" və başqa əsərlərlə sıx surətdə bağlıdır. Bezi şərqşünaslar, hətta "Pañcatantra" ilə "Kəlilə və Dimnə"ni eyniləşdirir, sonuncunu birincinin tərcüməsi kimi hesab edirlər. Məsələn, 1958-ci ildə A.Y. Sirkin tərəfindən sanskrit dilindən rus dilinə tam şəkildə ilk dəfə olaraq tərcümə edilmiş "Pañcatantra" kitabındakı məqalədə V.V. İvanov heç bir qeyd-şərt qoymadan "Kəlilə və Dimnə"ni "Pañcatantra"nın tərcüməsi adlandıraraq yazır:

"Lakin ən böyük müvəffəqiyyət "Pañcatantra"nın Hindistandan qərbə doğru səyahətə çıxmış variantına nəşir oldu. Deyilənlərə görə, bu səyahətin başlanğıcı İranın əfsanəvi hökmdarı Xosrov Ənuşirəvan (531-579) tərəfindən qoyulmuşdur. O, şahlar üçün faydalı bir kitabın Hindistanda olduğunu eşitmiş və öz saray təbibləri Bərzuyeyə onu gətirməyi tapşırırmışdır. Əfsanəyə görə,

Bərzuyə Hindistana gedərək "Pañcatantra"nı gətirmiş və onu orta fars dilinə (pəhləvi adlanan dilə) tərcümə etmişdir. Bu tərcümə qalmamışdır, lakin onun barəsində Bərzuyenin tərcüməsindən başqa dillərə edilmiş tərcümələrə əsasən mühakimə yürütmək olar. Kitab pəhləvi dilinə tərcümə edildikdən (yeni variant "Kəlilə və Dimnə" adlandırılmışdır) sonra Suriya dilinə tərcümə olunur".

Göründüyü kimi, V.V. İvanov "Pañcatantra" və "Kəlilə və Dimnə" arasında heç bir fərq qoymur.

"Pañcatantra" ilə "Kəlilə və Dimnə"nin müqayisəsi bu iki əsərin eyni mənbədən olduğuna heç bir şübhə doğurmur. Buradakı hadisələr, rəvayətlər, heyvan surətləri, təsəvvürlərin ardıcılığı və s. bir-birinə qədər oxşayır ki, ilk nəzərdə onları həqiqətən bir-birinin tərcüməsi kimi qəbul etmək təəssürü yaranır. Lakin dəqiq tədqiqat göstərir ki, "Kəlilə və Dimnə"ni sadəcə olaraq "Pañcatantra"nın tərcüməsi kimi hesab etmək olmaz. Burada müərcimin yadlılığı əməyi, onun yazıçılıq qüdrəti özünü tam dolğunluğu ilə büruzə verir. Müərcim əsəri sadəcə olaraq tərcümə etmir, o, dövrünün tələbinə uyğun olaraq əsərdə müəyyən dəyişikliklər aparır, onun bir çox fəsilələrini islah edir, hadisələrin cərəyan etdiyi yer adlarını dəyişir, bir qayda olaraq şəhər, meşə, dağ və sairə xüsusi adları tamamilə ixtisara salır. Beləliklə, hadisələr abstrakt, qeyri-müəyyən məkan və zaman daxilində baş verir ki, bu da öz növbəsində hadisələrin yerli - Hindistan çərçivəsindən çıxaraq ümumi dünyəvi mahiyyət kəsb etməsinə kömək edir.

Coğrafi yer adlarında olduğu kimi, xüsusi heyvan adları da ixtisar olunur. "Pañcatantra"da demək olar ki, bütün heyvanların və quşların: şir, pələng, canavar, tülkü, çaqqal, siçan, dəvə, öküz, qarğa və sairənin özlərinə məxsus hind adları vardır və bu adlar hind dilində həmin surətlərin rənginə, boyuna, xarakterinə və sairəyə uyğun gələn mənalarla malikdir. Məsələn, çaqqalların adı olan Yaratəka (Kəlilə) - tünd-qırmızı, Damanəka (Dimnə) - "yola gətirən", "ram edən" deməkdir. "Dostların ayrılması" fəsilində öküzlərdən birinin adı Nandəka - şən, ikincisinin adı Sancivəka - canı yərdə; öküzü parçalayan şirin adı Pinqaləka - qırmızı, qəhvəyi deməkdir. Bərkə qalan bütün heyvanların adı da bu kimi mənə xüsusiyyətlərinə malikdir.

Nəhayət, "Kəlilə və Dimnə"də bir sıra hekayələr, təsəvvürlər vardır ki, onlar "Pañcatantra"da yoxdur. Onu qeyd etmək kifayətdir ki, "Pañcatantra"da cəmi beş fəsil olduğu halda "Kəlilə və Dimnə" 17-18 fəslə çatdırılmışdır. Bütün bunlar onu göstərir ki, "Kəlilə və Dimnə"nin müərcimi yalnız "Pañcatantra" ilə kifayətlənməmiş, o hindlilərin başqa kitablarından, nağıllarından və folklorundan da istifadə etmişdir. "Kəlilə və Dimnə"də olan bir sıra nağıl, təmsil və afo-

¹ E.Э.Бертельс. Очерк истории персидской литературы, М.1928, стр. 71.

¹ В.В.Иванов. "Панчатантра". М., 1958, стр. 321.

rizmlerin hindlilerin başqa əsərlərində, son zamanlar rus və Azərbaycan dillərinə tərcümə edilmiş nağıl kitablarında təsadüf edilməsi də bunu sübut edir.

Behnüd ibn Səhvanın müqəddiməsində deyilir ki, Bərzuyə Hindistandan İrana yalnız "Kəlilə və Dimnə"ni deyil, bir sıra başqa kitablar və o cümlədən yüzxanalı şahmatı da gətirmişdir. O yazır: "Hindistana gəldikdən sonra gecələr gizli surətdə şahın xəzinəsindən bu kitabın üzünü köçürməyə razılıq verən adamı tapana qədər Bərzuyenin necə köləklər işlədiyini, hind alimlərinin başqa kitablarını, yüzxanalı şahmatı və bu kitabı İrana necə gətirdiyini təsvir edirik".

Çox ehtimal ki, Bərzuyə "Kəlilə və Dimnə" kitabını orta fars dilinə tərcümə edərkən başqa kitablardakı hekayə və rəvayətlərdən istifadə etmiş, onlardan münasib bildiyini, xoşuna gəldiyini seçmiş, "Kəlilə və Dimnə"yə əlavə etmişdir.

Bundan əlavə, "Pənçatantra"da, adından göründüyü kimi, beş fəsil olduğu halda, "Kəlilə və Dimnə"də, müqəddimədə deyilənlərə inanmaq lazım gələrsə, ilk variantda 14 fəsil olmuşdur. Biz İbn Əş-Şahın müqəddiməsində də oxuyuruq: "Beydəbə bu kitabı on dörd fəsle böldü. Bu fəsillərin hərəsi öz-lüyündə müstəqil idi. Hər fəsildə sual və cavab var idi. Bu, ona görə belə edilmişdi ki, kitab zahirən, sadə adamları əyləndirsin, daxili mənasına görə isə ağıllı adamlara ibrət olsun".

İbn Müqəffanın tərcümə etdiyi kitabın müqəddiməsində isə oxuyuruq: "Onu da demək lazımdır ki, bu "Kəlilə və Dimnə" kitabı 16 fəsildir. Əslində hind dilində on fəsil imiş, altı fəsilni farslar artırıbmışlar". Bundan sonra fəsillərin adı sadalanmağa başlayır, hindlilər tərəfindən yazılmış olan on fəsilin hansılar olduğu və farslar tərəfindən nələrə əlavə edildiyi göstərilir.

Bütün deyilənlərdən və gətirilən misallardan görünür ki, "Pənçatantra" və "Kəlilə və Dimnə"nin eyni mənşədən olmalarına baxmayaraq heç bir məxəzzə sonuncunun birincindən tərcümə edildiyinə kiçik işarə belə yoxdur. Ona görə bizə elə gəlir ki, "Kəlilə və Dimnə"ni yalnız onların yaxınlığına görə "Pənçatantra"nın tərcüməsi hesab etmək doğru deyildir. Söhbət tərcümə və ya iqtibasdan gədersə, çox ehtimal ki, "Pənçatantra" "Kəlilə və Dimnə"nin hind orijinalının ixtisar olunmuş variantı olsun. Təəssüf ki, "Kəlilə və Dimnə"nin hindcə necə adlandığı bizə məlum deyildir. Suriya, ərəb, fars və başqa dillə edilən tərcümələrdə də bu barədə heç bir məlumat verilmir.

Şərqsünaslar tərəfindən əfsanəvi hesab edilərsə də, Bərzuyenin Hindistandan gətirdiyi kitab "Pənçatantra" deyil, "Kəlilə və Dimnə" adlanır. Bərzuyə məhz "Kəlilə və Dimnə" kitabını gətirdiyini və onu pəhləvi dilinə tərcümə etdiyini söyləyir.

Görünür ki, Hindistanda başqa kitablara birlikdə "Kəlilə və Dimnə" (hindcə "Karataka və Damanaka") kitabı da olmuşdur, "Pənçatantra"ni tərtib

edənlər isə buradakı təmsillərdən yalnız beşini seçərək onu ayrıca "Pənçatantra" (beş hikmət, beş qanun, beş kitab, xəmsə və s.) adı altında toplamış və oxuculara təqdim etmişdir. İnsafən demək lazımdır ki, bu təmsillər, hekayələr, nağıllar "Kəlilə və Dimnə"də olan on gözəl rəvayətlərə uyğun gəlir.

"Kəlilə və Dimnə"nin tərcümələri və mütərcimləri haqqında

1. "Kəlilə və Dimnə"nin Pəhləvi (orta fars) dilinə tərcüməsi

"Kəlilə və Dimnə"nin tərcümə və mütərcimlərdən danışarkən istəməz, ilk növbədə, onu böyük zəhmət və əziyyətdən sonra Hindistandan çıxarıb İrana, Ənuşirəvanın (531-579) sarayına gətirən Bərzuyeni xatırlamaq lazım gəlir. Bərzuyenin tarixi şəxsiyyət olduğunu sübut etməyə "Kəlilə və Dimnə"yə əlavə edilən müqəddimələrdən və Büzürgmehr tərəfindən yazıldığı güman edilən "Təbib Bərzuyə" fəsilindən başqa heç bir tarixi sənəd yoxdur, onun mövhumu və əfsanəvi olduğunu təsdiq edən ayrıca bir dəlil də yoxdur. Hər halda bir həqiqət vardır ki, "Kəlilə və Dimnə" hind dilindən tərcümə edilmişdir, sanskrit dilində olan "Pənçatantra" bunun üçün inkar edilməz bir sübutdur. Aydın məsələdir ki, "Kəlilə və Dimnə" hind dilindən pəhləvi (orta fars) dilinə öz-özünə tərcümə oluna bilməzdi, onu kim isə tərcümə etməli idi. "Kəlilə və Dimnə"də olan müqəddimə və əlavə də başqa məxəzzələrdə bu adamın Bərzuyə adlı bir şəxs olduğunu qeyd edirlər. Bəzi şərqsünasların Bərzuyenin tarixi şəxsiyyət olduğunu şübhə altına almasına baxmayaraq, hələlik əsl mütərcimin kim olduğu aydınlaşdırılmayıncə, fikrimizcə, o, "Kəlilə və Dimnə"nin hind dilindən pəhləvi (orta fars) dilinə mütərcimi kimi tanınmalıdır.

Bərzuyenin kim olduğu haqqında burada müfəssəl danışmağa ehtiyac yoxdur, çünki "Kəlilə və Dimnə"nin müqəddiməsində "Təbib Bərzuyə haqqında fəsil"də o barədə geniş məlumat verilməmişdir. Lakin biz burada onun çox məlumatlı, qüdrətli qələm sahibi, mütərcimə lazım olan bütün xüsusiyyətlərə malik olduğunu nəzərə çəpdirərkən istəyirik.

Hər şeydən əvvəl onu demək lazımdır ki, Bərzuyenin atası hərbi, anası isə Zərdüşť alimləri tayfalarından idi. Onlar Bərzuyenin tərbiyəsi ilə məşğul olur, yemək-içməyinə fikir verir, davranışına diqqət yetirir, yaxşı oxumasına çalışır və ona başqa uşaqlardan fərqli olaraq xüsusi qayğı göstərirdilər. Bərzuyə 7 yaşında ikən tibb elmini öyrənməyə təhrik edilir. Çox ehtimal ki, o, daha erkən yaşlarında tibb üçün lazım olan başqa dilləri və o cümlədən, hind dilini də öyrənməyə başlayır. O, bu dilləri anasından, ana xotni ilə babasından, dayıları və başqa qohumlarından öyrənə bilirdi. Məlum olduğu kimi, o zaman

mağlar, Zərdüşti üləmaları bir neçə dil, xüsusilə, eyni dillər ailəsinə daxil olan hind-iran dillərini, sanskrit, Avesta və başqa dilləri gözəl bilirdilər. Bərzuyenin hind dilini hələ cavan yaşlarında, Hindistana getməmişdən əvvəl bildiyi "Kəlilə və Dimnə"nin İbn Müqəffə tərəfindən yazılmış müqəddiməsində də xüsusi qeyd edilir. Orada oxuyuruq: "Ənuşirəvan Adil bu kitabı ("Kəlilə və Dimnə"ni – R.S.) görmək fikrinə düşdü. Əmr etdi elə bir istedadlı adam tapsınlar ki, elm sahəsində şöhrət qazanmış olsun, fars və hind dilini bilsin və bu mühüm işin ona tapşırılması nəzərdə tutulsun.

Çox gözdikdən, sorğu-sual və axtarışdan sonra bütün bu deyilən xüsusiyyətlərə malik olan, tibb elmində şöhrət qazanmış Bərzuyə adlı cavan bir oğlan tapdılar".

Fars və hind dilini yaxşı bilən Bərzuyenin bu işin öhdəsindən necə müvəffəqiyyətlə gəldiyini biz Büzürgmehrin yazdığı müqəddimədən bilirik. Bərzuyə Hindistandan qayıtdıqdan sonra Ənuşirəvan əyan-əşrafı toplayaraq bu kitabın oxunmasını tələb edir. Bərzuyə kitabı oxuduqca Ənuşirəvan və orada olanların hamısı böyük maraqla qulaq asır, kitabdakı fikir dərinliyinə, üslub gözəlliyinə heyran qalırlar. Kitabın oxunması sona çatdıqca onlar Bərzuyeni alqışlayıb bu işdə müvəffəqiyyət qazandığını söyləyirlər.

Məlum şeydir ki, Bərzuyə şah məclisində "Kəlilə və Dimnə"nin hindcə orijinalını deyil, onun pəhləvi (orta fars) dilinə tərcüməsini oxumuşdur, ehsal halda saray adamları bu kitabı başa düşüb, onun dəyərli olduğunu müəyyən edə bilmədilər. Bərzuyenin kitabı düz tərcümə edə bilməsi də təbii idi. Çünki, o hər iki dili təmiz bilirdi: pəhləvi dili (orta fars) onun ana dili idi, hind dilini hələ cavan ikən yaxşı öyrənmişdi. Uzun müddət Hindistanda yaşadığından sonra isə onu daha mükəmməl bilməli idi. Təəssüf ki, Bərzuyenin şəxsiyyəti haqqında, onun həyatının sonralar necə keçdiyi və müqəddəratının nə ilə qurtardığı haqda bizim əlimizdə heç bir məlumat yoxdur. Bərzuyeni İbn Müqəffə ilə eyniləşdirməyə də hələlik heç bir elmi əsas yoxdur.

Bərzuyenin adına gəldikdə isə o, müxtəlif məxəzlərdə müxtəlif cür verilmişdir. Məsələn: R.O.Şor 1930-cu ildə çap etdirmiş olduğu "Pançatantra" kitabında onun adını "Barzaveyh"¹, akad. İ.Y.Kraçkovski isə "Barzuya" vermişdir². Professor Y.E.Bertels bu adın farsca "Borzoe" kimi deyildiyini qeyd edir³. Avropada çap olunmuş kitablarda da belə ikitirəlik vardır. Şərq məxəzlərinə gəldikdə isə, orada yalnız tələffüz fərqlərindən danışmaq olar, yazılış həmişə eyni və sabit qalır. Ərəb əlifbası ilə Bərzuyenin yazılış belədir: برزويه.

Ərəb əlifbasında qısa saitlər, bir qayda olaraq, birləşmə ortasında yazılmadığından, vav (و) isə gah "v", gah "o", gah "u", oxunduğundan söz arasında olan h (o) bəzən "h", bəzən "e", bəzən isə "ə" oxunduğundan, əlbəttə, (برزويه) on azı 6-7 cürə oxuna bilər.

Bizim fikrimizə görə, düzgünü "Bərzuyə" hesab edilməlidir. Çünki İran (fars, pars) adları qəlibinə daha çox uyğun gəlir, məsələn: "Şiruyə, Daduyyə və s."

"Kəlilə və Dimnə"nin pəhləvi (orta fars) dilinə tərcüməsi hələlik tapılmadığından onun bədiliyindən, üslub xüsusiyyətlərindən, ümumiyyətlə, Suriya, ərəb, fars tərcümələrindən, ədəbiyyat, tarix və fəlsəfə sahəsində öz fərqləndiyi haqqında mühakimə yürütmək çətindir. Lakin bu tərcümələrin və "Pançatantra"nın müqayisəsi Bərzuyenin orta fars dilinə tərcüməsinin bədii, səlis və orijinala xeyli yaxın olduğu haqda fikir söyləməyə imkan verir.

2. "Kəlilə və Dimnə"nin Suriya və ərəb dillərinə tərcümələri

"Kəlilə və Dimnə"nin orta fars dilinə edilmiş tərcüməsi hələ indiyə qədər tapılmamışdır. Lakin orta fars dilindən başqa dillərə edilən tərcümələr mövcuddur. Bunlara əsasən, orta fars dilinə edilmiş tərcümə haqqında də bəzi fikirlər söyləmək olar.

İlk dəfə olaraq "Kəlilə və Dimnə", öldə olan məlumata görə, orta fars dilindən Suriya dilinə tərcümə edilmişdir. Bu əsəri pəhləvi (orta fars) dilindən Suriya dilinə tərcümə edən ruhani təbəqəsinə mənsub, məxəzlərdə "perioduet" Bud adlanan bir şəxs olmuşdur. "Perioduet" iki yunan sözündən ibarət olub, təqribən, "yol göstərən", "rəhbər", "imam", "şeyx", "kahin", "missioner" deməkdir.

Suriya dilinə edilən bu tərcümə "Kəlilə və Dimnə"nin şöhrət tapmasına kömək edə bilməyə də, tarixi nöqteyi-nəzərdən böyük əhəmiyyətə malikdir. O, "Kəlilə və Dimnə" İrana gətirildikdən bir az sonra, yəni, 570-ci illərdə Suriya dilinə tərcümə edilmişdir. Ehtimal ki, bu tərcümə məzmunca pəhləvi nüsxəsinə ən yaxın variantlardan biridir. Bud dini siyasi görüşlərinə görə Bizansdan (Rumdan) sürgün edilmiş suriyalılar içərisindən çıxmışdı. Bu zaman çoxlu sayda İrana gəlmiş suriyalı ruhanilər bir çox dilləri kamil bildiklərindən, əsasən, mütercimliklə məşğul olub, ədəbiyyat, tarix və fəlsəfə sahəsində öz qələmlərini sınaqdan çıxarırdılar. Onlar yalnız Suriya dilindən deyil, ərəb, yunan, orta fars, Şərq və Qərbin başqa dillərindən də tərcümələr edirdilər.

"Kəlilə və Dimnə" orta fars dilindən Suriya dilinə Ənuşirəvanın ölümündən 9 il əvvəl tərcümə edilmişdir və güman etmək olar ki, "Kəlilə və Dimnə"ni hindcədən orta fars dilinə tərcümə etmiş əfsanəvi və ya həqiqi

¹ Р.О.Шор. "Панчатантра". М., 1930, стр. 10.

² И.Ю.Крачковский. "Калила и Димна". М., 1957, стр. 38.

³ Yəni orada, səh. 5.

şəxsiyyət olan Bərzəyə də bu zaman sağ imiş. Ona görə onlar (Ənəşirəvan və Bərzəyə) bu tərcümənin müqəddəratı ilə maraqlanmalı, onun mümkün qədər düz və kamill tərcümə edilməsinə təşir göstərməli icilər. Təəssüf ki, bu bərədə hələlik öldə tarixi bir sənəd yoxdur. Lakin "Kəlilə və Dimnə"nin Suriya, ərəb nüsxələri və "Pançatantra" ilə yaxından tanış olan alimlər Suriya tərcüməsinin pəhləvi nüsxəsinə daha yaxın olduğunu ehtimal edirlər¹.

Suriya dilinə edilən tərcümənin pəhləvi nüsxəsinə daha yaxın olmasına baxmayaraq, o, görünür ki, suriyalılar içərisindən xaricə çıxı bilməmiş, "Kəlilə və Dimnə"nin başqa dillərə tərcümə edilməsinə xidmət edə bilməmiş, yalnız tarixi bir abidə olaraq qalmışdır. "Kəlilə və Dimnə"nin dünya şöhrəti qazanması üçün ən şəərəfli xidmət ərəbcə tərcüməsinə nəşib olmuşdur.

"Kəlilə və Dimnə"nin ərəb dilinə tərcüməsi Suriya dilinə tərcümədən, təqribən, əsr yarım sonra meydana çıxmışdır. Bu tərcümə ərəb dilinə hind, Suriya dillərindən deyil, orta fars dilindən edilməmişdir. Onun mütercimi Abbasilər xilafəti dövründə öz dərin biliyi, iti qələmi, kəskin dili, gözəl üslubu ilə şöhrət tapmış, bir çox əmirlərin münşisi (katibi) olmuş Abdulla ibn-əl-Müqəffə (721-757) idi. İbn-əl-Müqəffə Abbasilər xilafəti dövründə əmələ gələn və ərəblərə qarşı yönəldilmiş "Şübiyyə" hərəkatının ən qızğın tərəfdarlarından biri idi.

Abbasilər tərəfindən nisbətən müdafiə edildiklərini hiss edən İran ziyalıları ərəblərin, hind, yunan, çin və başqa xalqlara nisbətən mədəniyyətsiz olduqlarını, maarif, nücum, fəlsəfə, tarix, hikmət və s. elmlərdə geri qaldıqlarını nəzərə çarpdırmaq, beləliklə, ərəb hakimişinin təsirini azaltmaq məqsədilə bu dillərdən ərəb dilinə çoxlu tərcümələr edir, orijinal əsərlər yazırdılar. İbn-əl-Müqəffə bunların içərisində öz vətənpərvərliyi, İslam dininə laqeyd münasibəti ilə fərqlənirdi. O, özünün əslən fars olmasına, orta fars dilini mükəmməl bilməsinə baxmayaraq, əsərlərinin əksəriyyətini ərəb dilində yazırdı. Zəngin lüğət tərkibi, incə üslub xüsusiyyətləri ona bu dildə onun böyük meharəti var idi. İbn-əl-Müqəffənin uzun müddət müxtəlif hakim və əmirlər yanında katib vəzifəsində işləməsi də bunu sübut edir. Çünki o zaman ən qabiliyyətli üslub ustalarını, gözəl xəttat və xoşnevisləri belə vəzifələrə qəbul edirdilər.

Abdulla-ibn-əl-Müqəffənin əsl adı Ruzbeh, atasının adı isə Daduyye idi. Rəvayətə görə, qəddarlıqda şöhrət tapmış Həccac-ibn Yusifin xilafəti dövründə Daduyye farsdan toplanacaq vergiləri almaq üçün vəkil edilir. Deyilənlərə görə o, bu tapşırığı yerinə yetirərkən guya "ifrata" yol verir, Həccacın qəzəblənməsinə səbəb olur. Həccac onun cəzalandırılmasını əmr edir. Ona işgəncə, əziyyət verməyə başlayır, qollarını burub əllərinə zəncir vururlar.

Bunun noticəsində onun əlləri şikəst olub gödəlir, bir sözlə o, şil olur: oğlunu isə ibn-əl-Müqəffə, yəni "şil oğlu" çağırmağa başlayırlar.

İbn-əl-Müqəffə Bağdad şəhəri mərkəzə çevrilənə qədər Beyn-ən-Nəhrəyində ən çox inkişaf etmiş, elmi-mədəni, dini mərkəz hesab edilən Bəsrə şəhərində tərbiyə almış, oxumuş, boya-başə çatmış, ədəbi-ictimai fəaliyyətinin əsas dövrünü də burada keçirmişdir. O, ərəb dilini burada kamill öyrənmiş, əvvəlcə Kirmanda Davud bin Əmər bin Həbibrin, sonra isə Abbasi xəlifələrindən Mənsurun əmisi İsa bin Əlinin katibi olmuş, guya sonuncunun təkid və təsiri altında islam dinini qəbul etmişdir. Lakin sonra tezliklə məlum olmuşdur ki, İbn-əl-Müqəffə islam dininin ayın və xurafatlarına əməl etmir, din xadimlərini, Məhəmməd övladlarını, islam dininin ehkamlarını üstüörtülü, müəmma və rəzmlərlə dolu sözlərlə ələ salır, onlara istehza edir. Bunu hiss edən islam din xadimləri ona qarşı hücumə keçir, qarğış edib lənətlər yağdırır, onu "zındıq" adlandırırlar¹.

Tarixi sənədlər, təzkirəçilər İbn-əl-Müqəffənin, əsasən, yazıçılar, maarifpərvər adamlar, münşi və mütercimlərlə dostluq etdiyini göstərir. Onlardan birisi, sonralar ərəb leksikoqrafiyasının və ərəz elminin əsasını qoymuş Əl-Xəlil olmuşdur.

İbn-əl-Müqəffənin yaradıcılıq yolu çoxcəhətli və ziddiyyətlidir. O, bir tərəfdən, xilafət hökmdarlarının arzu-istəklərini, hökm və əmrlərini qələmə almış, islam dini və dövlətinin sarsılmazlığını rəsmi bir katib kimi öz məktublarında, başqa şəhər əmirlərinə, dövlət başçılarına yazmağa məcbur olmuşdur. Digər tərəfdən, öz yaradıcılıq işində, "Xodayname" və sairə də, tərcümə etdiyi bədii, elmi və fəlsəfi əsərlərdə, İran, hind, yunan xalqlarının mədəni miraslarını ərəb dilinə tərcümə etməklə onlara əlavə etdiyi müqəddimə, şərh və təfsirlərdə ərəblərin hələ çox geridə qaldıqları, həm əvvəllərdə, həm də indi ərəblərə nisbətən daha mədəni xalqların olduğunu nəzərə çarpdırmağa çalışmışdır. O dövrün məddah şair və yazıçıları kimi İbn-əl-Müqəffə də İranın keçmişini həddən artıq şişirtmiş, o haqda bir sıra kitabları pəhləvi dilindən ərəb dilinə tərcümə etmişdir. Bunlardan "Xodayname", "Ainnə", "Məzdek", Ənəşirəvana həsr edilmiş "Kitab-ət-tac" və sairəni göstərmək olar.

Bunlardan əlavə, İbn-əl-Müqəffə "Adab-əl-Kəbir", "Adab-as-səqir", tibb və məntiq haqqında daha iki kitabı yunan dilindən ərəb dilinə tərcümə etmişdir.

Tarixi nöqteyi-nəzərdən ən böyük əhəmiyyəti olan "Xodayname"dir. Lakin, təəssüf ki, "Xodayname" özü tam şəkildə gəlib bizə çatmamışdır. Təzkirələrdə, ayrı-ayrı tarixi abidələrdə ondan gətirilən parçalar şərqşünas-

¹ И.Ю.Крачковский. Избранные сочинения. II том, М., стр. 435.

¹ O zaman "zındıq" – "dinsiz", "kafir" mənasında işlənirdi. Təqribən, indi dindar, mövhəmatçı adamlar arasında işlənən "babi" sözlünə uyğun gəlir.

ları bu əsəri Firdovsinin məşhur "Şahname"-si ilə müqayisə etməyə vadar etmişdir¹.

İbn-əl-Müqəffanın ədəbi yaradıcılığına, qələminin bədii qüdrətinə gəlincə isə misal olaraq onun "Əl yetimə" əsərini göstərmək olar. "Əl yetimə" bədillikdə ərəb şairləri arasında zərblül-məsəl olmuş, onlar öz qəsidələrində bu kitabı xüsusi olaraq tərifləmişlər.

Bütün bunlara baxmayaraq İbn-əl-Müqəffaya ədəbi şöhrət qazandırان, onu bütün dünya xalqlarına tanıtdıran "Kəlilə və Dimnə" olmuşdur. Yalnız İbn-əl-Müqəffanın ərəb dilinə etdiyi tərcümə sayəsində "Kəlilə və Dimnə" dar "orta fars" dili çərçivəsindən çıxaraq dünya xalqlarının dillərinə tərcümə edilmişə başlamış, istər ilk "mövhumi" müərcim Bərzuyeyə, istərsə İbn-əl-Müqəffaya unudulmaz bir ad qazandırmışdır.

"Kəlilə və Dimnə"-nin ərəbcə nüsxəsinin pəhləvi (orta fars) nüsxəsinə eynilə düz gələcəyini, əlbəttə ki, gözləmək olmazdı. Buna, hər şeydən əvvəl, "Kəlilə və Dimnə"-də olan buddizm elementləri, digər tərəfdən, orta fars dilinə tərcümə edilərkən Zərdüşti dini və atasəpəstlik ünsürlərinin əlavə edilməsi mane olmuşdu. Hind, İran şahlarının təriflənməsi də ərəb xəlifələrinin xoşuna gəlməyə bilirdi. Ona görə İbn-əl-Müqəffaya istər-istəməz öz dövrünün tələbinə uyğun olaraq "Kəlilə və Dimnə"-nin tərcüməsinə bəzi şeyləri əlavə etməli, bir sıra yerləri isə ixtisara salmalı idi. Bundan əlavə, İbn-əl-Müqəffanın öz yazdığı orijinal əsərlər də, ruhu, təbiəti etibarilə "Kəlilə və Dimnə" ilə hamahəng idi. Bu əsərlərin "Kəlilə və Dimnə"-dən əvvəl və ya sonra yazıldığı hələ məlum deyildir. Ona görə onların "Kəlilə və Dimnə" təsiri altında yazılıb-yazılmadığını demək mümkün olmur.

Lakin oradakı mühakimələr, yürüdülmüş fikir, didaktik – əxlaqi nəsihətlər bəzən "Kəlilə və Dimnə"-də olanlara o qədər uyğundur ki, bunun "Kəlilə və Dimnə"-dən oraya köçürüldüyünü, ya əksinə, "Kəlilə və Dimnə"-yə İbn-əl-Müqəffaya tərəfindən əlavə edildiyini müəyyən etmək olmur. "Kəlilə və Dimnə"-də bu mühakimələr, əsasən, hekayə, təmsil və rəvayətlərdə iştirak edən obrazların – heyvanların dilindən verilir. İbn-əl-Müqəffanın əsərində obrazlar yoxdur. Orada müəllif, İbn-əl-Müqəffaya özü danışır. Şahdan tutmuş gədəyə, dövlətlidən fəqirə qədər insanların necə dolanmaları haqqında mühakimə yürüdürlər, nəsihətlər verilir. Bu, bir növ XI əsrdə yaradılmış "Qabusnamə"-ni xatırladır.

İbn-əl-Müqəffanın yaradıcılığının ümumi fonunda, onun "Kəlilə və Dimnə"-ni təsadüfən seçmədiyi açıq hiss olunur, o, öz arzu və istəklərini, əsərlərində aydın söyləyə bilmədiyi mülahizələrini burada deməyə çalışmışdır. Yalnız buna görədir ki, şərqşünaslar "Təbib Bərzuyə" fəslinin məhz İbn-

əl-Müqəffaya tərəfindən yazıldığını, tərcüməyi-halın, fəlsəfi konsepsiyadan xüsusilə din, məzhəb haqqındakı şübhələrin yalnız Bərzuyeyə deyil, eyni dərəcədə, İbn-əl-Müqəffaya da aid olduğunu ehtimal edirlər¹.

İbn-əl-Müqəffaya yalnız "Kəlilə və Dimnə"-yə əlavə etdiyi müqəddimədə deyil, əsərin əsas mətnində də bəzi dəyişikliklər etməyə məcbur olmuşdur.

Məsələn, pəhləvi variantına görə (bax: "Pañcatantra") "Kəlilə və Dimnə"-yə xüsusi olaraq "Dimnənin işinin yoxlanılması fəslini" əlavə edilmişdir. Ədalətin bərpası, zalımın cəzalanması üçün bu əlavə lazım idi. Müərcim özünün orijinal əsərlərində nəhaq qanın yerdə qalmayacağına, tez-gec ədalətin zəfər gələcəyinə inandığını yazır. O, burada da yazıq öküzün, Şərabənin nəhaq ölümünə dözə bilmir, "Dimnənin işinin yoxlanılması fəslini" ni əlavə edir.

İstər əvvəlki, istərsə də sonrakı fəsillərin müqayisəsi, göstərir ki, bu fəsil öz bədiliyi, fəlsəfi mühakimələr, dramatik səhnələr, ziddiyyətli vəziyyətlər yaratmaq nöqtəyi-nəzərindən kitabın ümumi ahəngini, məntiqi ardıcılığını, rəvan axıcılığını pozmur. Əsərin bədii dəyərinə azaltmır, bəlkə də gücləndirir.

İbn-əl-Müqəffaya yalnız əlavə etdiyi fəsillərdə deyil (bunlar kitabın müqəddiməsində deyilir), əsərin əsil fəsillərində də çox ehtiyatla hərəkət edir, onsuz da hər addımbaşı "Zındıq" deyərək onu təhqir edən düşmənlərin əlinə bəhanə verməmək üçün, kitabın müvafiq yerlərində təhəşülər aparır, pəhləvi variantında islam dini əhkamlarına açıq-aydın düz gəlməyən yerləri dəyişdirir. Məsələn, "Qarğalar və bayquşlar" fəslinin pəhləvi variantında şıcanı qız şəklində Zəhid özü saldıqı halda, İbn-əl-Müqəffanın tərcüməsində onu Zəhidin duasına əsasən Allah edir. Əsərdə axirət, tale ilə bağlanan hadisələr, insanın ixtiyarının öz əlində olmadığını təbliğ edən yerlər də bu qəbildəndir. Lakin əsərdə bu yerlərin çox zəif verildiyi, şübhə və tərəddüd doğurduğu arif oxucuların nəzərindən qaçmır. İbn-əl-Müqəffanın ehtiyat edərək belə hərəkət etməsi əsassız deyildir.

İbn-əl-Müqəffaya ehtiyatlı idi, lakin qorxaq deyildi. Tarix, onun haqqında bir sıra rəvayətlərlə doludur. Bunlar İbn-əl-Müqəffanın cəsur, mübariz, satirik qələmə, kəskin ifadəyə, yumorla dolu məzəli bir təbiətə malik insan olduğunu sübut edir.

Bir sıra tədqiqatçılar İbn-əl-Müqəffanın "Quran"-ı rədd edən əsərlər yazdığını qeyd edirlər².

Məşhur ərəb tarixçisi İbn Xəllikan (1211-1282) öz tarix kitabında Cahizin adından deyir ki, İbn-əl-Müqəffaya öz dininə (Zərdüşti dininə – R.S.) sadiq qalmışdır. Mehdi bin Mənsur isə Zərdüşti dinini təbliğ edən bütün əsərlərin İbn-

¹ И. Ю. Крачковский. Избранные сочинения. II том, М., стр. 436.

¹ И. Ю. Крачковский. Избранные сочинения. II том, М., стр. 436-437.

² "Kəlilə və Dimnə", Tehran, 1316, səh. 6 (fars dilində).

əl-Müqəffə tərəfindən yazıldığını təsdiq edir¹. Həlbuki o zaman islam dininin tərəfdarları başqa din, məzhəb və əqidəyə inanarlara qarşı amansız divan tutur, onların dərisini soyur, diri-diri yandırır, külünü göyə sovururdular.

İbn-əl-Müqəffənin dostluqda möhkəm, əliaçıq və səxavətli olduğu haqqında da bir sıra rəvayətlər vardır: "Bələ nəql edirlər ki, İbn-əl-Müqəffə ilə məşhur yazıçı Əbdül Həmid bin Yəhya bin Ziyad (750-ci ildə vəfat etmişdir) arasında böyük dostluq və tam səmimiyyət var imiş. Səffah, Əməvilərin son xəlifəsi Mərvan Həmarı məğlub etdikdən sonra Əbdül Həmidə öldürmək üçün öz adamlarını onu axtarmağa göndərirdi². Bu zaman Əbdül Həmid gizlində yaşayıb və qaçqın hesab edilirdi. O, İbn-əl-Müqəffə ilə bir yerdə öldükdə Səffahın adamları qəflətən içəri girib, onlardan hansının Əbdül Həmid olduğunu soruşdular. İbn-əl-Müqəffə öz dostunu ölümdən xilas etmək üçün böyük mərdlik göstərərək cavab verdi: "Mənəm Əbdül Həmid". Əbdül Həmid isə İbn-əl-Müqəffənin öz yerinə edam edəcəyindən qorxaraq dərhal dedi: "Tələsməyiniz, mənim xüsusi nişanə və əlamətlərim vardır, başqalarından soruşun, sonra öz vəzifənizi yerinə yetirin". Onlar sorğu-sual etdilər, Əbdül Həmid tanıdıqdan sonra götürüb apardı³.

İbn-əl-Müqəffənin əliaçıqlığı, ağır gündə dost və məsləkdaşlarına maddi və mənəvi köməyi haqqında, çoxlu rəvayət və hekayələr var ki, əlbəttə, onların hamısını burada nəql etmək mümkün deyildir. İbn-əl-Müqəffənin işlədiyi şərait, yaşadığı mühit Zərdüştilərin, Manilərin, ümumiyyətlə, başqa din və əqidə sahiblərinin araverməz həbs və təqibləri, İbn-əl-Müqəffə üzərində qoyulan ciddi nəzarət, nəhayət, onu islam dinini qəbul etməyə məcbur edir. Bir gün katibi olduğu Abbasi xəlifələrindən Mənsurun əmisi İsa bin Əliyə deyir ki, onun əlilə islam dinini qəbul etmək istəyir. İsa bu mərasimin ordu başçıları, oyan və əşraf qarşısında icra edilməsini şərt qoyur. İbn-əl-Müqəffə razılıq verir. Həmin gün axşam yemək vaxtı çatdıqda İbn-əl-Müqəffə Zərdüştdən görə yeməyə başlamazdan əvvəl zülmünə etməyə başlayır. Bunu gören İsa istehza ilə deyir: – Sən ki, sabah islam dinini qəbul etmək qərarına gəlmişən. Maqlar kimi etdiyin bu zülmünə nə üçündür? İbn-əl-Müqəffə cavab verir: – Mən bir gecəni də əqidesiz, məsləksiz yaşamam istəmirəm. Sabahısı gün İbn-əl-Müqəffə, ordu başçıları, oyan və əşraf qarşısında islam dinini qəbul edir, lakin bu da onu faciəli ölümdən, tükə-tükə doğranıb təndirə tökül-məkdən xilas edə bilmir. Akademik İ.Y. Kraqovskiy bu hadisəyə işarə edərək yazır: "O zamankı şəraitin müəkkəbliyi İbn-əl-Müqəffəni edam edilməsinin

səbəbini, bu edamın şəxsən təhqir edilmiş nüfuzlu şəxslərin intiqamı, siyasi intriqaların və ya fanatik müsəlmanların şübhə və təəssübünü doğuran "Zindiq" dünya görüşünün nəticəsi olduğunu dürüst müəyyənləşdirməyə imkan vermir"⁴.

Şərq məxəzləri bu dəhşətli ölümün səbəbini ən qısa şəkildə belə təsvir edirlər: "İbn-əl-Müqəffə həmişə Sufyana alçaq nəzərlə baxır, ağır və təhqirədiç sözlərlə onun narazılığına səbəb olurdu. Çox zaman ona müxtəlif suallar verər, cavabını eşitdikdən sonra deyirmiş: "Qəlet elədin". Sonra gülüb onu ələ salarmış. Deyirlər ki, Sufyanın burnu çox böyük imiş və həmişə İbn-əl-Müqəffə Sufyana rast gəldikdə deyərmiş: "Əssəlamu əleykuma – yəni hər ikinizə salam, yəni sənə və sən boyda bir adama bərabər olan o buruna salam olsun". Nəql edirlər ki, bir gün Sufyan deyir: "Mən susmaqdan heç vaxt ziyan çəkib pəşman olmamışam". İbn-əl-Müqəffə dərhal demişdir: "Ona görə ki, sənin lal olmağın ən gözəl bəzək, ən qiymətli yaraşıqdır və əlbəttə ki, ondan pəşman olmazsan". Belə bir rəvayət də var ki, bir dəfə Sufyan Abdulla bin Ömer bin Əbdül Əziz tərəfindən Nişapura əmir təyin olunmuşdu. Buranın əvvəlki əmiri isə Müsəbbəh bin əl Həvari idi. İbn-əl-Müqəffə onun yanında katib işləyirdi. Bu iki əmir arasında yazışmalar başladı. Elçilər göndərilib nümayəndələr göldi, bunların hamısında İbn-əl-Müqəffə yaxından iştirak edirdi. İbn-əl-Müqəffə qəsdən yazışmaları uzadıb, danışqları təxirə salıb və beləliklə, Müsəbbəhin ordu toplayıb hazırlıq görməsinə imkan yaradırdı. Bunun nəticəsində Sufyan Nişapura buraxılmadı. Döyüş başladı. Sufyan məğlub edilərək geri çəkilməyə məcbur oldu.

Bundan sonra onda İbn-əl-Müqəffəyə qarşı olan nifrəti bir az da şiddətlənir və hər yerdə İbn-əl-Müqəffə haqqında iftirlər və böhtanlar yaymağa başlayır, əlinə fürsət keçərsə, ondan intiqam alacağını deməkdən çəkinməyir. Bir gün Sufyan deyir: "Allaha and olsun, onu parça-parça edəcəyəm, bədənin bütün üzvlərini bir-birindən ayracağam, elə edəcəyəm ki, o, bunu öz gözləri ilə görsün". Bu hadisədən bir az da keçdi. 137-ci il hicridə xəlifə Mənsurun əmisi Abdulla bin Əli ona qarşı üsyan qaldırdı. Xəlifə Mənsur, Əbu Müslüm Mərvəzinin sərkərdəliyi altında ona qarşı ordu göndərdi. Mühəribə qırışdı. Abdulla məğlub olaraq öz qardaşları İsa və Süleymanın yanına – Bəsrəyə qaçdı. Bu zaman İbn-əl-Müqəffə İsanın katibi idi.

Xəlifə Mənsur Sufyan bin Müaviyəni Bəsrəyə hökmdar təyin etdi və ona tapşırırdı ki, İsa və Süleymanı sıxışdırıb Abdullahı onun yanına göndərməyə məcbur etsin. Bu xəbər Bəsrəyə çatan kimi İsa və Süleyman üzr istəyib xəlifədən Abdullahın bağışlanmasını xahiş etdilər. Nəticədə sülh bərpa oldu. İsa öz katibi İbn-əl-Müqəffəyə ömr etdi ki, bağışlanma haqda məktub yazıb

¹ "Kəlifə və Dimnə", Tehran, 1316, səh. 6 (fars dilində).

² Əbdül Həmid Mərvanın katibi idi.

³ Əbdül Əzim Qərib. "Kəlifə və Dimnə", Tehran, 1316 hicri şəmsi, müqəddimə, səh. 100 (fars dilində).

⁴ И.Ю.Крачковский. Избранные сочинения. II том, М., стр. 436.

sülhün şərtlərini də orada izah etsin. Məktubu elə yazsın ki, o bir tərəfdən, xəlifəni Abdullahı öfə etməyə məcbur etsin, digər tərəfdən xəlifənin bəhəno edib yenidən hiylə, məkr işləməsinə yer qalsın. Cəhəşyarının "Tarixi-vüzərə və əl-katib" əsərindən məlum olur ki, həmin məktub çox sort sözlərlə qurtarırdı.

Deyərlər, elə ki, Mənsur məktubu oxuyub məzmunundan xəbərdar oldu, məktub ona çox ağır gəldi, kim yazdığını soruşdu. Dedilər: "Bunu yazan sənənin əminin katibi İbn-əl-Müqəffadır". Mənsur bunu eşitdikdə dedi: "Görəsən, bir adam varmı ki, bizi bu İbn-əl-Müqəffanın şərinə qurtara". O saat belə fəvriyyə ilə Sufyana çatdırıldı. Belə bir fərsəti çoxdan gözləyən Sufyan artıq intiqam gününün çatdığını, İbn-əl-Müqəffanın ölüm vaxtının yetişdiyini qət etdi.

Bir gün İsa İbn-əl-Müqəffanı vacib bir iş üçün Sufyanın yanına göndərməli oldu. İbn-əl-Müqəffanı həyatının təhlükədə olduğunu hiss etdiyindən, üzr istəyib getmək istəmədiyini bildirdi. Lakin İsa təkid edərək onu Sufyanın yanına göndərdi.

Sufyan şərin dil tökrək hiyləgərlik etdi, İbn-əl-Müqəffanı gizli bir yerdə alovlanmaqda olan tənədrin yanına apardı. Əmr etdi, onun bədənini tike-tike doğrayıb tənədrə atdılar, o baxır və öz gözləri ilə bu dəhşətli mənzərənin şahidi olurdu. Nəql edirlər ki, bu rəhmsiz əmir, bu vəhşiliyi edərkən deyirmiş: "Mənim heç bir qorxum yoxdur, çünki sən zındıqsan və öz çürük əqidən ilə xəlqi zəlalət quyusuna çəkirsən".

Sonralar Sufyan İbn-əl-Müqəffanı öldürdüyünü inkar etdi.

Xəlifə guya bu işdən incidiyini göstərmək üçün Sufyanı həbs etdirib Bağdadda göndərdi, lakin bir az keçməmiş onu zindandan azad etdirdi.

Ərəb tarixçiləri İbn Xəllikan və Seyid Murtuza yazırlar ki, İbn-əl-Müqəffanın öldürülməsini xəlifə Mənsur özü Sufyana tapşırırmışdı.

Cəhəşyari "Tarixi-vüzərə və əl-katib" əsərində yazır ki, Sufyan İbn-əl-Müqəffanın bədənini doğrayaraq əmr etdikdə fars alimi deyirmiş: "Allaha and içirəm ki, mənə öldürməklə sən mənə adamı öldürmüş olursan, yüz sənənin kimləri öldürsələr də, heç bir adam da öldürülməmiş olar"¹.

Dini çəkişmələr, saray intriqləri, nadanlıq və cəhəllət böyük bir qəlbi döyünməkdən, zəka bir beyni düşünməkdən, kəskin bir dili danışmaqdan məhrum etdi. Bu, istər-istəməz adama Azərbaycanın məşhur şairi Nəsiminin taleyini xatırladır. Lakin belə adamlar yalnız cismani olaraq məhv edilir, mə-nəvi olaraq insanların qəlbində əbədi olaraq yaşayırlar.

¹ Əbdül Əzim Qərib, "Kəlilə və Dimnə", Tehran, 1316 hicri şəmsi, müqəddimə, səh. 100 (fars dilində).

İbn-əl-Müqəffanın özü bu fikirləri "Kəlilə və Dimnə"nin müqəddiməsində və başqa fəsillərdə, xüsusilə, "Təbib Bərzəyə haqqında" fəslində çox gözəl ifadə etmişdir. Məhz buna görə ki, o, "Kəlilə və Dimnə" kitabının orta fars dilində qalmasına razı olmayıb onu ərəblərin başa düşəcəyi bir dila, yəni onların ana dilinə tərcümə etmişdir. Çox ehtimal ki, İbn-əl-Müqəffanın bu kitabı ərəb dilinə tərcümə etməkdə, belkə də, Sufyan kimi əmirlərin bir daha yetişməməsi üçün yeni əmələ gəlməkdə olan ərəb gəncliyini insanpərvər ruhda tərbiyə etmək məqsədini güdmüşdür.

İbn-əl-Müqəffanın "Kəlilə və Dimnə"nin müqəddiməsində belə yazır:

"Mən farsların bu kitabı hind dilindən pəhləvi dilinə tərcümə etdiklərini gördükdə istədim ki, İraq, Şam, Hicaz əhli də ondan istifadə edə bilsin və bu kitab onların ana dili olan ərəb dilinə tərcümə edilsin. Sonra mən bu işi yerinə yetirərkən mümkün qədər düzgün və aydın tərcümə etməyə çalışdım ki, tələbələr və oxucular ondan asanlıqla istifadə edə bilsinlər".

"Kəlilə və Dimnə" ərəb dilinə tərcümə edildikdən sonra az bir müddətdə böyük şöhrət qazanır, ona çoxlu nəziyələr yazılmağa başlanılır, yaxşı yadda saxlamaq üçün döndə-döndə nəzmə çəkilir. İbn-ən-Nədim yazır ki: "Ərəb yazıçıları "Kəlilə və Dimnə"ni təqlid edir, heyvanların dilindən hekayələr və rəvayətlər yazırlar. Ərəb şairləri onu nəzmə çəkirlər". Onların ən məşhuru Əbən Lahiği bin Əbdül Həmid və Əli bin Davud Katibinkidir. Lakin bu tərcümələrin heç biri İbn-əl-Müqəffanın tərcüməsi səviyyəsinə çatıbilməmiş, onun qarşısında sönlük və zəif görünmüş, "Kəlilə və Dimnə"nin başqa dillərə tərcümə edilməsində heç bir rol oynamamışdır.

Maraqlı burasıdır ki, yalnız ərəb dilinə edilən müxtəlif tərcümələr deyil, "Kəlilə və Dimnə"nin həm hindcə orijinalı, həm pəhləvi (orta fars) dilinə edilən ilk tərcümə kitabı getmiş, Suriya dilinə edilən tərcümə unudulmuş, İbn-əl-Müqəffanın tərcüməsi "Kəlilə və Dimnə"nin bir növ "orijinal" mövqeyinə keçmişdir. İndi dünyanın müxtəlif dillərində olan "Kəlilə və Dimnə"nin elə bir variantını tapmaq olmaz ki, o, bilavasitə və ya dolayısı ilə İbn-əl-Müqəffanın tərcüməsi ilə əlaqədar olmasın, hətta suriyalılar belə, özlərinin orta fars dilindən edilmiş ən qədim tərcümələrini unudaraq "Kəlilə və Dimnə"ni sonralar X-XI əsrlərdə ərəbcədən, İbn-əl-Müqəffanın variantından yenidən Suriya dilinə tərcümə edirlər.

"Kəlilə və Dimnə"nin Avropa dillərinə tərcümələri

"Kəlilə və Dimnə" bütün xalqlardan əvvəl, yunanların diqqətini özünə cəlb etdi. O zaman ərəb və yunan dili, demək olar ki, ən çox yayılmış beynəlxalq dillərdən hesab olunur və bu dillərdən bir-birinə çoxlu tərcümələr edi-

lirdi. Təbii ki, "Kəlilə və Dimnə" mədəniyyətinin qədrini bilən, yaxşı və pis kitabı bir-birindən ayıran yunanların nəzərindən qaça bilməzdi. "Kəlilə və Dimnə" ilk dəfə olaraq XI əsrin sonlarında imperator Aleksey Komnenun əmri ilə Simeon Sif tərəfindən yunan dilinə tərcümə edilir (təqribən 1081-ci ildə). XII əsrdə yunan dilindən slavyan dilinə tərcümə edilərək Rusiyaya da gəlib çıxır. Burada "Kəlilə və Dimnə" müxtəlif dini kitablardan götürülmüş sitatlar, ayələr və rəvayətlərlə mürəkkəbləşdirilir və kilsələrdə ondan istifadə edilir. Bu kitabın guya Müqəddəs İoann Damaskın, İoann Sinayski və İoann Lestviçnik tərəfindən yazıldığı iddia edilir.

Təqribən, 1250-ci ildə "Kəlilə və Dimnə" yəhudi dilinə, daha 20 il sonra latın dilinə, bu dil vasitəsilə isə Qərbi Avropa dillərinin əksəriyyətinə, o cümlədən fransız, italyan, alman və başqa dillərə tərcümə edilməyə başlanır. Bu tərcümələrdən istifadə edərək müxtəlif dillərdə müxtəlif didaktik hekayələr, rəvayətlər, təmsillər yaranmağa başlayır. Bu ibratımız hekayə və rəvayətlərdən yalnız xalq arasında deyil, kilsələrdə, saraylarda, kübar cəmiyyətlərində də istifadə edilir. "Kəlilə və Dimnə"də olan rəvayətlər şəkildən-şəkəldə düşür, hadisələr yerini dəyişir, heyvanlar öz mövqelərini bir-birinə vəzirlər, adlar bir-birini əvəz edir, yeni əmələ gələn variantlar biri-birindən o qədər uzaqlaşır ki, artıq onların eyni mənşədən olduğunu müəyyənləşdirmək çətin olur. Məsələn, 1762-ci ildə müərcim Boris Volkov hind filosofu Pilpayın "Siyasi və əxlaqi təmsillər" kitabını çap etdirərkən çox az adam onun həmin "Stefonid və İxnalit" olduğunu başa düşə bilmişdi¹.

Rus dilində "Kəlilə və Dimnə" haqqında külli miqdarda ədəbiyyat vardır. "Kəlilə və Dimnə" mövzusunda çoxlu təmsillər yazılmış, hind, ərəb və fars ədəbiyyatına həsr edilmiş əsərlərdə bu barədə geniş danışılmışdır. Lakin "Kəlilə və Dimnə" əsərinin tam mətninin düzgün tərcüməsini yaratmaq asanlıqla mümkün olmamışdır. "Kəlilə və Dimnə"nin rus dilinə ilk tam tərcüməsi 1889-cu ildə məşhur ərəbşünas M.Attaye və onun tələbəsi M.Ryabinin tərəfindən edilmişdir.

XX əsrin hələ birinci rübündə Attaye və Ryabininin etdiyi bu tərcümə artıq geniş oxucuların hörmətini qazanmış və nadir tapılan kitablar sırasına keçmişdir. Bundan əlavə, həmin tərcümənin ərəbcə orijinalı özü nöqsanlı olduğundan ərəbşünaslar qarşısında bu kitabın yenidən tərcümə edilməsi məsələsi durur. XX əsrin ən görkəmli alimlərindən biri hesab edilən, böyük sovet şərqşünası İ.Y.Kraçkovski bu vəzifəni öz tələbəsi İ.P.Kuzminə tapşırırdı. Lakin bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün, hər şeydən əvvəl, nisbətən düzgün olan ərəb mətni tapmaq lazım idi. Bütün Avropa dillərinə edilən tərcümələr

ya tarixən son zamanlara aid olan nüsxələrdən, ya da məşhur fransız şərqşünası Silvester-de-Sasinin 1816-cı ildə altı müxtəlif nüsxə əsasında tərtib etdiyi tənqidi mətnəndən edilirdi. Təqribən bütün tənqidi mətnlərdə olduğu kimi, Silvester-de-Sasinin tərtib etdiyi nüsxə də subyektiv xarakter daşıyırdı və onu nöqsansız hesab etmək olmazdı. Nəhayət, 1905-ci ildə Şeyxonun Beyrutda nəşr etdirdiyi "Kəlilə və Dimnə" meydana çıxdı. Şeyxonun nəşr etdirdiyi "Kəlilə və Dimnə"nin orijinal əlyazması mövcud nüsxələrdən qədim idi (1339-cu ildə yazılmışdır). Bundan əlavə mətnlərin müqayisəsi onun "Pənçatantra"ya və Suriya tərcümələrinə daha yaxın olduğunu göstərir. Bəzi ifadələr, bədii ibarələr öz təbiiyyəti ilə bəzi digər dillərdə daha qədim üsluba uyğun gəlirdi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, onu pəhləvi (orta fars) dilindəki "Kəlilə və Dimnə"nin tam tərcüməsi hesab etmək olmazdı. Hər halda Şeyxonun bu nəşri İ.Y.Kraçkovskinin fikrinə, elmi nöqteyi-nəzərdən irəliyə doğru atılan bir addım idi². Bütün bunları nəzərə alan müərcimlər Şeyxonun nəşrini əsas götürmək qərarına gəldilər.

Şeyxonun nəşrindən rus dilinə edilən tərcümə başlıca olaraq İ.P.Kuzmin tərəfindən yerinə yetirilir, lakin 28 may 1922-ci ildə onun ölümü bu əsəri başa çatdırmağa imkan vermir, kitabın qalan hissəsini tərcümə edib tam şəkildə çap etmək onun müəllimi İ.Y.Kraçkovskinin öhdəsinə düşür. İ.Y.Kraçkovski bu barədə belə yazır:

"Tərcümənin əsas hissəsi Şeyxonun birinci nəşri üzrə hələ 1920-21-ci illərdə İ.P.Kuzmin tərəfindən yerinə yetirilmişdir; tərcüməni tam işləyib başa çatdırmağa ölüm (28 may 1922-ci il) ona mane oldu. İ.P.Kuzminin tərcümədə çətinlik çəkib boş buraxdığı bəzi yerləri tamamlamaq, onun əlyazmalarını işləyib tapılmayan hissələri isə bütünlüklə tərcümə etmək onun müəlliminin (yəni İ.Y.Kraçkovskinin - R.S.) öhdəsinə düşdü. Bu sonuncular o qədər də çox deyildi: əlyazmasının özünü köçürənin müqəddiməsi, Behnudin müqəddiməsinin başlanğıcı, İbn-el-Müqəffanın müqəddiməsi, "Şir və Öküz fəsl"nin bir hissəsi və kitabın sonu"³.

Demək lazımdır ki, bu tərcümə yalnız rus dilinə deyil, bəlkə bütün Avropa dillərinə edilən tərcümələrin ən düzgün və ən səlisidir. Bu gözəl tərcümənin ikinci çapı 1957-ci ildə Moskvada "Şərq ədəbiyyatı nəşriyyatı" tərəfindən, məşhur sovet şərqşünası Y.E.Bertelsin müqəddiməsi ilə nəfis şəkildə yenidən çap edilmişdir⁴.

¹ И.Ю.Крачковский. Избранные сочинения. II том, М., стр. 438.

² И.Ю.Крачковский. Избранные сочинения. II том, М., стр. 439.

³ Yəni orada, səh. 440.

⁴ "Калила и Димна", перевод с арабского И.Ю.Крачковского, И.П.Кузмина, издание второе, издательство Восточной литературы, М. 1957.

"Kəlilə və Dimnə"nin başqa Şərq dillərinə tərcümələri

Ərəb və Suriya dilləri nəzərə alınmazsa, "Kəlilə və Dimnə"nin başqa şərq dillərinə tərcüməsindən danışdıqda, birinci növbədə, onun fars dilinə edilmiş tərcümələri nəzər-diqqəti özünə cəlb edir. Bu tərcümələr yalnız öz qədimliyi etibarilə deyil, "Kəlilə və Dimnə"nin başqa xalqlar arasında yayılması, ona çoxlu miqdarda nəzirlər yazılması, bu ədəbi tarixi abidəyə dünya əhəmiyyəti qazandırması ilə də çox əhəmiyyətlidir. Əgər bütün Avropa dillərinə edilən tərcümələrin əsasını "Kəlilə və Dimnə"nin ərəb nüsxəsi təşkil edirsə, bütün qalan Şərq dillərinə orta, yaxın və uzaq şərq xalqlarının, Orta Asiya və Qafqaz xalqlarının dillərinə edilən tərcümələrin əsasını isə başlıca olaraq fars nüsxəsi təşkil edir. Maraqlı fakt burasıdır ki, fars dilindən yenidən ərəb dilinə tərcümə etmək təşəbbüsləri də olmuşdur.

Tarixi məxəzlərin verdiyi məlumatla görə, "Kəlilə və Dimnə"ni ilk dəfə fars dilinə tərcümə edən tacik-fars şerinin banisi hesab edilən Rudəki olmuşdur. Rudəkinin 1100 illiyi münasibətilə onun həyat və yaradıcılığı haqqında olduqca çox yazılmışdır. Ona görə, biz burada yalnız "Kəlilə və Dimnə" ilə əlaqədar olan məsələlərdən bəhs etməklə kifayətlənəcəyik.

Rudəkinin "Kəlilə və Dimnə"si gəlib bizə çatmamışdır, onun tam şəkildə tərcümə edilib-edilmədiyi də hələlik qəti müəyyən edilməmişdir. Lakin ayrı-ayrı təzkirələrdə, lüğətlərdə, ədəbiyyat kitablarında bu haqda məlumat verilir və Rudəkinin tərcümələrindən misallar gətirilir.

Rəvayətə görə, Samani şahlarından Nəsr bin Əhmədin emri ilə onun vəziri, görkəmli dövlət xadimi, məşhur Təbəri tarixinin mütercim və təfsirçisi Əbdül Fəzl Məhəmməd Bələmi (974-cü ildə vəfat etmişdir) "Kəlilə və Dimnə"nin ərəbcəsini farsca Rudəkiyə oxumuş, Rudəki isə onu nəzmə çəkmişdir.

Firdovsi də həmin hadisəyə işarə edərək "Şahnamə"də yazır:

همه نامه بر رودکی خواندند
بست این چنین در آکنده را
گزارنده را پیش نشانند
بیوست گویا برآکنده را

Tərcüməsi:

Mütercim oxudu, hər fəslə, babı,
Dedi Rudəkiyə bütün kitabı.
Şair də sözlərdən dürr tapa-tapa,
Elə bil mirvari düzürdü sapa.

Rudəkinin "Kəlilə və Dimnə"si öldə olmadığı üçün onun bədii xüsusiyyətləri, kamilliyi haqqında tam fikir yürütmək çətindir. Lakin buna baxmayaraq

raq, pərakəndə halda təsadüf edilən parçalar Rudəkinin "Kəlilə və Dimnə"ni böyük məharətlə, mümkün qədər orijinala yaxın tərcümə etdiyini göstərir.

Rudəkidən sonra "Kəlilə və Dimnə"ni fars dilinə şəirə tərcümə etmək üçün bir sıra təşəbbüslər göstərilmiş, lakin onlar böyük müvəffəqiyyət qazanmamış və gözlənilən nəticə verməmişdir. Bunların içərisində nisbətən tam olub, indiyə qədər öz əhəmiyyətini itiməyən 655-ci (1257/58) ildə Məlik-üş-Şüra Əmir Bəhaəddin Əhməd Qani tərəfindən edilmiş tərcümədir. Yeri gəlmişkən, demək lazımdır ki, "Kəlilə və Dimnə"nin şəirə tərcümələri şöhrət tapa bilməmiş və bu nüsxələr başqa dillərə tərcümə edilmək üçün əsas götürülməmişdir.

"Kəlilə və Dimnə"nin nəsrə edilən tərcümələrinin müqəddəratı isə tamamilə başqa cür olmuş, onlar yuxarıda qeyd edildiyi kimi, təqribən, bütün Şərq xalqlarının dilinə tərcümə edilmək üçün orijinal əsər kimi götürülmüşdür.

İlk dəfə "Kəlilə və Dimnə"ni ərəbcədən farscaya çevirən, çox ehtimal ki, Bələmi olmuşdur. Qədim əlyazmalarında, "Şahnamə"nin bəzi müqəddimələrində bu barədə məlumat vardır¹.

Məxəzlərdən bəlli olur ki, vaxtilə bu tərcümə çox böyük şöhrət tapmış, öldən-ələ, ölkədən-ölkəyə keçmiş, çinlilər ona təsvirlər, şəkillər əlavə edərkən çin dilinə çevirmiş ona daha nəfis və gözəl bir tərtibat vermişlər. O, Rudəkinin tərcüməsi üçün əsas olmuşdur. Təəssüf ki, bu tərcümə bizə qədər gəlib çatmamış, onun taleyi elm aləminə naməlum qalmışdır.

"Kəlilə və Dimnə"nin fars dilinə ilk mütercimi Nəsrullah bin Məhəmməd bin Əbdülhəmid Əbül Məali hesab edilir.

O, Əbül Məali adı ilə şöhrət tapdığından burada biz də onu yalnız belə adlandıracağıq.

Bir sıra başqa tarixi şəxsiyyətlər kimi, Əbül Məalinin də həyat və yaradıcılığı tam şəkildə məlum deyildir. Tarixi məxəzlər, təzkirələr onun dövlət xadimi olmaqla bərabər istedadlı şair, mütercim olduğunu da qeyd edirlər. Əbül Məali öz dövrünün görkəmli alimləri ilə dostluq etmiş, tez-tez təşkil edilən ədəbi məclislərdə iştirak etmiş, müterəqqi, maarifpərvər şəxsiyyətlərlə sıx əlaqə saxlamışdır. O, tərcümə etdiyi "Kəlilə və Dimnə"yə bir müqəddimə də yazmış, burada öz tərcüməyi-halına aid bəzi məlumatlar vermişdir.

Əbül Məalinin "Kəlilə və Dimnə"yə yazdığı müqəddimə, əsasən, Qəzəni sülaləsini və onun son nümayəndəsi Bəhrəm şahı mədh etməyə həsr olunmuş, orada "Quran" ayələrindən sitatlar gətirilmiş, İbn-əl-Müqəffanın, Büzürqmehrə aid edilən müqəddimələrindən bir sıra yerləri olduğu kimi saxlanmışdır. Ona görə də biz onu tam şəkildə tərcümə etməyi lazım bilmədik.

¹ Əbdül Əzim Qarib. Montexobe Kəlilə və Dimnə bəraye doibrestanha, Tehran, 1320 hicri şəmsi, səh. 100 (fars dilində).

Burada yalnız Əbül Məalinin tərcümeyi-halına, "Kəlilə və Dimnə"-ni nə üçün tərcümə etməsinə aid olan hissələri oxucuların nəzərinə çatdırmaq istəyirik.

Əbül Məali öz əsrinin ən məşhur alimləri hesab edilən Razi Məhəmməd bin Əbdülhəmid İshaq, Burhanəddin Əbdürrəşid Nəsr, imam Əli-əl-Xəyyat, Səid Nəyməni, Əbdürrəhman Bostî, Məhəmməd Seyfi, Məhəmməd Nişapuri, Əbdülhəmid Zahidi, İsmail Rəbati, Mahmud Səki, Səid Xəzi, Ədib Məhbəşir Rizəvi, Məhəmməd bin Osman Bostî, Mahmud Nişapuri və s. ilə məclislərdə oturaraq elmi məsələləri müzakirə etməkdən çox böyük həzz aldığını deyir. Bu məclislərdə bir sıra elmi-dini, siyasi və ictimai məsələlərin təhlili, yeni kitabların oxunub müzakirə edilməsi Əbül Məalini valeh edir. O, işdən, vəzifədən əl çəkib belə məclislərdə iştirak etməyi daha üstün tutur. Lakin birdən ruzigarın dağıdıcı əli onların büsatını pozur, məclisin üzvləri dağılmalı olur. Əbül Məali bunun səbəbini yazmır. Ədəbi, elmi, siyasi, dini mübahisələrə alışıq, yeni fikir deyib, yeni əqidə eşitməyə adət etmiş Əbül Məali bundan sonra öz təsəllisini yalnız kitablarda axtarmağa başlayır. Bu zaman əsrinin din alimlərindən biri hesab edilən Əli ibn İbrahim "Kəlilə və Dimnə" kitabının yeni əlyazmasını ona töhfə verir. "Kəlilə və Dimnə"-nin başqa nüsxələri ilə tanış olmasına baxmayaraq bu əlyazması Əbül Məalini heyran edir, oxuduqca marağı artır. Kitabdakı dərin fikirlər, incə mənalar onu həyəcəyə gətirir. O, "Kəlilə və Dimnə"-ni fars dilinə tərcümə etmək qərarına gəlir. Əbül Məali "Kəlilə və Dimnə"-nin məziyyətindən danışıraq onu ölüyə can verən dərmana oxşadır. Hindistanda ona məhz belə qiymət verildiyini qeyd edir. Firdovsinin "Şahnamə"-sində də buna işarə vardır. Əbül Məali yazır:

"Hind brəhmənlərindən birinə dedilər: – Belə danışılar ki, Hindistanda ələ dağlar var ki, orada bitən otlardan hazırlanan dərmanlar ölüyə can verir. Bu dərmanları necə əldə etmək olar? Brəhmən cavab verdi... Bu, bizim babalar tərəfindən deyilmiş rəmzi sözdür. Dağlar oranın alimləri, ölüyə can verən isə onların sözləridir, cahil adamlar bu sözləri eşitdikdə dirilir və əbədi həyat tapırlar. Bu sözlər isə "Kəlilə və Dimnə" adlanan kitabda toplanmışdır və hind şahlarının xəzinələrində saxlanılır. Əgər onu tapdırsız getizdirə bilsən, məqsədinə çatarsınız".

Əbül Məali bu kitabın bir neçə dəfə tərcümə edildiyini xatırladaraq əlavə edir:

"Müqəffə oğlunun (İbn-əl-Müqəffanın – R.S.) tərcüməsindən və Rudəkinin nəzmindən sonra bu kitabı bir neçə dəfə tərcümə etmişlər, hər kəs söz meydanında öz qabiliyyətinə görə qələm oynatmışdır. Lakin onlar hikmətləri dərk etmək, müəmmaları açmaq deyil, hekayələri nəql etmək, rəvayətləri oxumaqla vaxt keçirmək məqsədi güdmüşlər. Bundan əlavə, indi artıq onlar tamamilə itib ortalıqdan getmiş, ərəbcə oxuyub başa düşənlərin miqdarı xeyli

azalmışdır. Belə bir kitabın itib-batmasına imkan vermək olmaz, onu yenidən tərcümə etmək lazımdır"¹.

Əbül Məali belə mühakimə yürütdükdən sonra onu tərcümə etməyə başladığını söyləyir. Birinci fəslə qurtarıqda bu xəbər Bəhrəm şahı çatır. Bəhrəm şah Əbül Məalini yanına çağırtdırır həmin fəslə oxutdurur, çox xoşuna gəlir, axıra çatdırmasını əmr edir. Əbül Məali əmri yerinə yetirərək "Kəlilə və Dimnə"-ni bütünlüklə fars dilinə tərcümə edir. Lakin o, Sadəcə tərcümə ilə kifayətlənmir, "Kəlilə və Dimnə"-yə hekayənin təbiətindən, rəvayətin səciyyəsinə asılı olaraq "Quran" ayələrinin misalları gətirir, dövrünün məşhur şairlərinin, xüsusilə Məsud Səd və sənəinin şeirlərindən istifadə edir. Tərcümə təqribən 536 hicri-qəməridə (1143/44 miladidə) başa çatdırılır. Bu "Kəlilə və Dimnə" Bəhrəm şah adı ilə şöhrət tapır. "Kəlilə və Dimnə"-nin tərcüməsi Əbül Məaliyə böyük şöhrət qazandırır, onun hörməti get-gedə artır. Bu, dostların qəlbində sevinc, düşmənlərin ürəyində nifrət oyadır.

Əbül Məali Xosrov Məlik bin Xosrov şah bin Bəhrəm şah (1160-1186/87) dövründə vəzirlik mənsəbinə çatır, sonra düşmənlərinin səyi nəticəsində həbs edilir, daha sonra şahın əmri ilə edam olunur. Əbül Məalinin ölümü maarifpərvər adamları kədərləndirir, beziləri onun haqqında qəsidələr də yazırlar.

Bir neçə əsr Əbül Məalinin tərcüməsi toxunulmadan əldən-ələ gəzir. Lakin zaman keçdikcə zövqlər dəyişilir, dil inkişaf edir, üslublar bir-birilə əvəz olunur. XVI əsrdə tərcümənin dili köhnəlmiş, ifadələri yabançılaşmış nəzərə çarpır, onu yenidən işləmək, mühitin tələbinə uyğun bir şəkildə salmaq ehtiyacı hiss edilir. Teymurilər dövründə Hüseyn Bayqaranın əmri ilə "Kəlilə və Dimnə" Hüseyn Vaiz Kaşifi tərəfindən yenidən işlənir. Hüseyn Vaiz Kaşifi "Kəlilə və Dimnə"-ni daha təntənəli və dəbdəbəli ibarələrlə bəzəməyə başlayır, sadə, qısa ifadəli cümlələr uzun, gürultulu təkrirlərlə əvəz edilir, müasir və klassik şairlərdən götürülən parçalar xeyli artırılır, yeni əmələ gələn variant "Ənvare Süheyli", yəni "Süheyli ulduzunun işıqları" adlanır və Hüseyn Bayqaraya ithaf edilir.

Böyük moğol hökmdarı Əkbər şah (1556-1605) dövründə "Kəlilə və Dimnə" doğma vətəni Hindistana qayıdır, burada Əkbər şahın vəziri Əbülfəzl bin Mübarək şah (təqribən 1602-1603-cü illərdə vəfat etmişdir) "Ənvare Süheyli"-ni yenidən işləyərək onu bir az sadələşdirir və əsərin adını "İyare Daneş", yəni, "bilik meyarı", "bilik məhkəməsi" qoyur.

"Kəlilə və Dimnə" sonralar farscadan müxtəlif dillərə tərcümə edilməyə başlayır, türk dilində "Hümayun-namə" (XVI əsr), adı altında şöhrət tapır, 1888-ci ildə türk dilindən özbək dilinə tərcümə olunur.

¹ "Kəlilə və Dimnə", Tehran, 536 hicri-qəməri, dibacə.

Fars və ərəb dillərindən tatar, monqol və malay dillərinə edilmiş tərcümələri də vardır.

Beləliklə, "Kəlilə və Dimnə"nin dünyada şöhrət tapmasında, onun dünya xalqlarının dilinə tərcümə edilməsində ərəb və fars nüsxələri həlledici rol oynayır.

"Kəlilə və Dimnə" mövzusunun dünya ədəbiyyatındakı mövqeyi

"Kəlilə və Dimnə" mövzusunun dünya ədəbiyyatındakı mövqeyini təyin etmək o qədər də asan deyildir. Çünki, bu məsələ yaxın janr və süjetə malik olan şifahi xalq ədəbiyyatının, nağılların, təsvillərin rəvayət və dastanların bir-birilə əlaqəsi olmadan yaranması və ya bir yerdə əmələ gələrək başqa ölkələrə yayılması ilə əlaqədardır. Ədəbiyyatşünaslıq aləmində bu barədə müxtəlif nəzəriyyələr və fikirlər vardır. Bu nəzəriyyə və fikirlər olduqca çoxdur və onlar haqda burada danışmağa ehtiyac yoxdur. Lakin biz yalnız onlardan bir-birinə zidd olan ikisini xatırlatmaq istəyirik. Bunlardan biri eyni süjet və motivlərin bir-birilə əlaqədar olmayaraq, insanın maddi və mənəvi həyatının ümumi təbiətinə görə müxtəlif yerlərdə, ayrı və ya müxtəlif zamanlarda bir-birindən asılı olmayaraq müstəqil əmələ gəldiyini qəbul edir. Məsələn, alman ədəbiyyatşünası Bede bu fikirdədir.

Rus alimlərindən R.O.Şor isə Bedenin bu müddəasını şiddətli tənqid atəşinə tutaraq "Pançatantra" ("Kəlilə və Dimnə") mövzusunun müxtəlif xalqlar arasında, müxtəlif dillərdə, müxtəlif variantlarda və müxtəlif adlar altında çap edilib nəql edilməsinin eyni mənsəbdən olduğunu, yəni, hindlilərə aid olan ədəbi abidədən götürüldüyünü iddia edir. R.O.Şorun fikrinə görə, məşhur rus təmsilçisi Krilov, fransız Lafonten, İtaliya dövründə italyan təmsilçiləri, orta əsrdə müxtəlif dillərdə yazılmış didaktik-əxlaqi əsərlər, qədim Rusiyada yaradılmış hikmətəməz hekayələr, XVIII əsrdə nəşr edilmiş lətifələr və s. hamısı bu və ya başqa dərəcədə öz mənsələri etibarilə "Pançatantra" ("Kəlilə və Dimnə") ilə əlaqədardır. R.O.Şorun qeyd edir ki, yalnız yazılı ədəbiyyat deyil, şifahi xalq ədəbiyyatı, ağızdan-ağıza gəzən təsvil və lətifələr də bu yol ilə əmələ gəlmişdir O, hətta bunların hansı yollarla yayıldığını belə göstərir. R.O.Şorun fikrinə görə, "Pançatantra" ("Kəlilə və Dimnə") yazılı tərcümə yolundan başqa şifahi şəkildə əvvəlcə şimal və şərqə doğru yayılaraq Türkiyə, Tibet, Çin, Yaponiya, Seylon, Hind-Çinə, digər tərəfdən, bəzən köçəri tayfalar, bəzən tacir, səyyah, zəvvar və missionerlər vasitəsilə qərb istiqamətində İran, Ərəbistan, Kiçik Asiya, buradan Aralıq dənizi sahilləri, Rusiya və Afrikaya, oradan isə zənci qullar vasitəsilə Amerikaya aparılır¹.

¹ R.O.Şor, "Панчатантра", М. 1930, стр. 2-29.

Bu və buna bənzər fikir və nəzəriyyələri, mübahisə və fikir ayrılıqlarını, əlbəttə, bu kiçik qeydlərdə təhlil etmək mümkün deyildir. Tamamilə təbii ki, bəzi hallarda, ictimai, iqtisadi, siyasi, təbii, coğrafi, mədəni, tarixi şəraitin oxşarlığı eyni, ya müxtəlif zaman və məkan daxilində eyni janr və motivlərin, hətta fikir və ifadələrin yaranmasına belə səbəb ola bilər. Bu, yalnız incəsənət sahəsində deyil, elm, mədəniyyət fəlsəfə, kəşf və ixtiralar sahəsinə də aiddir. Müxtəlif yerlərdə, eyni və müxtəlif zamanlarda tamamilə müstəqil olaraq müxtəlif adamlar tərəfindən eyni elmi kəşflərin, ya da oxşar ixtiraların edildiyi haqda çoxlu misallar gətirmək olar. Bu, ictimai-fəlsəfi fikirlərə də aiddir. Lakin eyni ideyanın, eyni fikrin böyük sürətlə müxtəlif yerlərə yayılması faktları da çoxdur. Konkret olaraq "Kəlilə və Dimnə" mövzusunun gəldikdə isə əbidənin qədimliyi, eləcə də şifahi xalq ədəbiyyatının tarixi cəhətdən müəyyən etməyin çətinliyi bu barədə qəti fikir deməyə imkan vermir. Yazılı ədəbiyyata gəldikdə isə burada R.O.Şorun fikrinə üstünlük vermək lazım gəlir. Tarixi təhlil göstərir ki, bu və ya başqa ölkədə "Kəlilə və Dimnə" mövzusunun hər hansı bir formada təzahürü yalnız bu kitabın o dillə tərcümə edilməsindən və ya həmin xalqın ziyalı təbəqəsi başqa dildə bu əbidə ilə tanış olduqdan sonra başlayır. İstər Şərq ölkələrində, istərsə də Qərb ölkələrində belə olmuşdur. Ona görə müxtəlif zamanlarda, müxtəlif yerlərdə "Kəlilə və Dimnə" janrı və motivində yaradılmış əsərlər, təsvillər, rəvayətlər, hekayələr bu əbidə ilə əlaqəsindən asılı olmayaraq onun təsiri altında yazıldığını hiss olunur, tədqiqatçıların bunun əksini sübut edəndə dəllərləri də oxucunu tam qane edə bilmir. Məsələn, bu nöqtəyə nəzərdən prof. A.Baramidzenin Gürcüstanın XVII əsr siyasi-dövlət xadimi, istedadlı yazıçı Sulxan-Saba Orbelianinin "O mudrosti vımsla" adlı məşhur didaktik-əxlaqi əsərinə yazdığı mü-qəddimə adamda belə təsir buraxır¹. Çünki Sulxan-Saba öz əsərinə yazan dövrə artıq "Kəlilə və Dimnə" bütün şərq ölkələrində, Avropada, Qafqazda böyük şöhrət tapmış, dillər əzbəri olmuşdu. Sulxan-Sabanın oturub-durduğu adamlar fars dilini gözəl bilirdilər. Yazıcının özü isə türk dilinə yaxşı bələd idi. "Kəlilə və Dimnə" isə bu xalqlara çoxdan tanış idi. Ondan əlavə gürcülər bu zaman özləri "Kəlilə və Dimnə" ilə çox yaxından maraqlanırdılar. Təsədüfi deyildir ki, Sulxan-Sabanın şagirdi Kartli hökmdarı VI Vaxtaq "Kəlilə və Dimnə"ni fars dilindən gürcü dilinə tərcümə edir və onun redaktə edilməsini öz müəllimi Sulxan-Sabaya tapşırır. Sulxan-Saba bu vəzifəni böyük həvə və bacarıqla yerinə yetirir, ona gözəl, mənalı şeirlər əlavə edir, bir sözlə əsəri öz dövrünün səlis, bədii dil ilə oxuculara çatdırır.

Başqa ölkələrdə "Kəlilə və Dimnə" janrında yazılmış əsərlər haqda da bunu demək olar. Öz nəhəngliyi, bədii dəyəri, dünya ədəbiyyatındakı inkar-

¹ *Сулхан-Сабա Орбелиани, "О мудрости вымысла"* М. 1951, предисловие, стр. 7.

edilməz mövqeyi nöqteyi-nəzərdən "Kəlilə və Dimnə"dən heç də az sevil-məyən "1001 gecə" kimi əsərlərin belə, "Kəlilə və Dimnə" təsirindən kənər-də qalmadığı hiss olunur. "Kəlilə və Dimnə" mövzularının ayrıca olaraq kitab, mənzum hekayə, nağıl və rəvayətlər şəklində yayılması isə, demək olar ki, artıq bütün dünya xalqlarının ədəbiyyatında adı bir şəkil almışdır. İndi elə bir təmsil, allegorik hekayə tapmaq olmaz ki, o, "Kəlilə və Dimnə" ilə tanış olan adamda assosiasiya əmələ gətirməsin, "Kəlilə və Dimnə" isə hələlik ən qədim abidə olduğundan bütün bu əsərlər bilavasitə və ya bilvasitə onunla əlaqələndirilməsin.

"Kəlilə və Dimnə" mövzusunə, daha çox Şərq ədəbiyyatında təsadüf edilir. Biz burada yalnız bədii ədəbiyyatda deyil, tarixi, fəlsəfi əsərlərdə də "Kəlilə və Dimnə" təsirini hiss edirik. Burada "Kəlilə və Dimnə" dönmə-dönə çap edilir, üzü köçürülür, ona nəzirlər yazılır, ayrı-ayrı təmsilləri nəzmə çəkilir. Böyük şair, yazıçı, filosof, alim və təbii bənzər bu kitablardakı hikmət incilərinə öz əsərlərinə daxil edir, vəzir-vəkillər, mərifətli müəbbilər hökmdarlara, şahzadələrə nəsihət edərkən onlara "Kəlilə və Dimnə" sözü ilə müraciət edirlər. "Kəlilə və Dimnə"yə nəzirə olaraq "Mərzbannamə", "Tutinamə" kimi əsərlər meydana çıxır. XI əsrdə yaranmış "Qabusnamə", XII əsrdə yaranmış "Sindbadnamə", XIII əsrdə yazılmış Sədinin "Gülüstan"ı "Kəlilə və Dimnə"də təsadüf edilən mövzu, ibarə və ifadələrlə doludur. XIV əsrdə yaşamış məşhur Übeyd-Zəkəninin "Siçan və pişik" dastanı bilavasitə "Kəlilə və Dimnə"ni xatırladır.

"Kəlilə və Dimnə" mövzusu Azərbaycan ədəbiyyatı üçün də çox yaxın olmuşdur. Böyük Nizamidən başlamış müasir dövrümüzdə qədr yazıçı və ədəblərimizin Azərbaycan ədəbiyyatında təmsil, rəvayət və hekayələrdən necə məharətlə istifadə etdiklərini görürük. Bunların bir qismi, demək olar ki, bilavasitə "Kəlilə və Dimnə"dən götürülmüş və ya ona nəzirə olaraq yazılmışdır. Nizami özünün "Xosrov və Şirin" əsərində Xosrovu tərbiyə etmək, onu ədalət yoluna qaytarmaq üçün "Kəlilə və Dimnə"yə müraciət etməli olur. Filosof Büzürgümid "Kəlilə və Dimnə"dən 40-a qədər təmsil söyləməklə Xosrovu düz yola qaytarır. Xosrov tutduğu əməllərdən peşman olur, ədalət nuru onun qəlbinə dolur. Nizami Büzürgümidin dili ilə dediyi bu təmsillərdə "Kəlilə və Dimnə"nin əsas mahiyyətini açıb göstərmiş, onun tərbiyəvi gücünü ən parlaq bir şəkildə nümayiş etdirmişdir.

Biz burada həmin parçanı veririk.

Büzürgümidin "Kəlilə və Dimnə"dən danışması.

Büzürgümid birdən açıldı gəltək,
Qırx mənə açdı, qırx nağıl deyərək:

1

Ehtiyatlı olan uduzmaz, sözsüz,
Necə ki, qorundu aslıdan öküz,

2

Boş arzuya uyma, bu, çox mahaldır,
Meymun xarrat olmaz, əbəz xəyaldır.

3

Tülkü nə gördüdə yirtıq təbildən,
Onu görəcəksən, hiylə işlətsən.

4

Zahid xırqəsini oğruya verdi,
Sən də xəsis olma, artırma dərdi.

5

Heç bir vaxt meyl etmə ilqar pozmağa,
Bilirsen ilana neylədi qarğa?

6

Gör balıq yeyənə neylədi xərcəng,
Onları yada sal, hiylədən əl çək.

7

Sələm yeyən olma, unutma bir an,
Sələm yeyən şirə neylədi dovşan.

8

Tordan xilas olan qoca balıqtək,
Candan keçən burdan qurtarar, bişək.

9

Mərzədən ağlla olarsan azad,
Necə ki, pis ərden qurtuldu arvad.

10

Çaqqal, qurd və qarğa birlik edirkən,
Xilas olmuşdular kinli dövədən.

11

Düşməninə qurtar, tədbir tökorək,
Necə ki, tubandan qurtuldu ərək.

12

Apardı çox dillər başı torpağa,
Buna ibrət verir ördək, tısbağa.

13

Yaramazdan gen dur, qov kənar olsun,
Gördünmü neylədi toyuğa meymun?

14

Hiyləylə xalq malı yeyilməz, inan,
Nə aldı cahildən alim, bazirgan?

15

Ağılıya qarşı olsan hiyləgər,
Qurbağatək başın bu yolda gedər.

16

Dəmir yeyən siçan, inanma əbəz,
Qırğı uşaqları apara bilməz.

17

Çadırı yandıran naqqaş kimi sən,
Hiyləgərlik etmə, əl çək hiylədən.

18

Ağıllı adamla yaşar səlamət,
Nadanın dərmanı törədən illət.

19

Zəmanə torundan biliklə qurtar,
Necə ki, qurtardı bəzəkli quşlar.

20

Tor kəsən siçandan, dinməz qarğadan,
Vəfadarlıq öyrən, ey nazlı canan!

21

Zülm ilə bir arpa alma insandan,
Qızıl əvəz verdi arpaya siçan.

22

Çox da lovğalanma, yay tutan qurdtək,
Oxa tutar səni qəflətdən fələk.

23

Ağıllılar kimi tamahı et az,
Qarğanın bayquşla dostluğu tutmaz.

24

Filləri qovmuşdu çeşmədən dovşan,
Kiçik görünməsin gözüna düşman.

25

Tamahı buraxdı, hiyləni atdı,
Oruc tutan pişik ruziyə çatdı.

26

Hiyləyə ol atsa, hor kəs pişiktək,
Qoyunun gözüna görünər köpək.

27

Gör oğrudan qorxub neylədi arvad,
Fitnəkarlıq etmə, vəfaya ol at.

28

Düşmənlər vuruşsa, qazandın işi,
Oğru ilə divdən qurtardı kişi.

29

Arvadın məkrinə göz yumdu xarrat,
Sən gözünü yumma, belədir həyat.

30

Siçandan ibrət al, tayını tap sən,
Pisə yoldaş olma, gər pis deyil sən.

31

Üz döndər dünyadan, xilas ol, canan,
Böylə qurtarmışdı meymun bağadan.

32

Eşşək olma kimi, həyatda qafil,
Qəflətdə məhv etdi, onu tülkü, bil.

33

Xurma siçanına öldürən zahid,
Yaman zülm cəldi, ondan həzər et.

Nisyanı yoxsultək gəl hesab etmə,
Nağd halvaya baxıb xəyalə getmə.

Düşünce yoluyla çıx mağaradan,
Necə ki, pişikdən qurtuldu siçan.

Bu qübbədən uçdu qübbərə quşu,
Sən də gəl tək elə viran olmuşu.

Düzlüklə qurtarar qılıncdan insan,
Qurtardı aslandan çaqqal – zahid can.

Hər kəs ki, zülm üçün qılıncı çaldı,
Qan tökən şir kimi balasız qaldı.

Sən düşməndən qorxma, yaxşılıq eylə,
Ovçu qurtarmışdı ilandan böylə.

Tacirin oğlundan, şahzadəyətek,
Layiqincə vermiş qisməti fələk.

Söz deyən danışdı böylə bir qəder,
Xosrovun qəlbində kök saldı sözlər.
Etdiyi zülmədən peşiman oldu,
Ədalət işığı qəlbinə doldu¹.

“Kəlilə və Dimnə” ilə tanış olan hər adam burada nədən bəhs edildiyini, nəyə işarə edildiyini o saat dərk edir. Nizami burada qərribə bir ardıcılığa da riayət etmişdir. Demək olar ki, o, “Kəlilə və Dimnə” kitabını varaqılara varaqılara bu misraları yazmışdır. Bu misralar sıra ilə ardıcıl olaraq “Kəlilə və Dimnə”də olan aşağıdakı rəvayətlərə işarədir. 1. “Öküz və şir”; 2. “Dülgər və meymun”; 3. “Tülkü və təbil”; 4. “Zahid və oğru”; 5. “Qarğa və ilan”; 6. “Balıq udan və xərcəng”; 7. “Dovşan və şir”; 8. “Üç balıq”; 10. “Çaqqal, canavar,

¹ Xosrov və Şirin, Bakı, 1947, səh. 333–337.

qarğa və dəvə”; 11. “Teytəva quşu və dəniz dalgaları”; 12. “İki ördək və tısbağa”; 14. “Hiyləgər və sadələşən şerik”; 16. “Dəmir yeyən siçan və uşaq apararı çalağan”; 17. “Qadın və əbasını yandıran rəssam”; 18. “Zəhəri dərmandan ayırmıyən nadan həkim”; 19. “Alabaxta Göyərçin”; 20. “Qarğa, kəsəyən, ahu və tısbağa”; 21. “Qonaq zahid və siçan”; 22. “Canavar və kaman”; 23. “Qarğa və bayquş”; 24. “Dovşan və fillər”; 25. “Oruc tutan pişik, turac və dovşan”; 26. “Oğru və zahid”; 27. “Ərini sevməyən qadın və oğru”; 28. “Div, oğru və zahid”; 29. “Dülgər və arvadı”; 30. “Qız olmuş siçanın siçanə arə getməsi”; 31. “Meymun və tısbağa”; 32. “Tülkünün ulağı aldatması”; 33. “Zahid və gəlinçik”; 34. “Zahid və bal–yağ bardağı”; 35. “Siçan və pişiyin dostluğu”; 36. “Qübbərə quşu, şah və şahzadə”; 37. “Mömin çaqqal və şir”; 38. “Ana şir, çaqqal və ovçu”; 39. “Səyyah, zərgər və ilan”; 40. “Şahzadə və onun yoldaşları”.

Nizaminin başladığı bu ənənə bizim əsrimizə qədər davam etmişdir. Azərbaycan şair və yazıçıları dönə-dönə “Kəlilə və Dimnə”yə müraciət etmiş, gözəl və unudulmaz təsəvvirlər yaratmışlar. Bunların içərisində A.Bakıxanov, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani, A.Səhhetin yazdıqları təsəvvirlər daha çox diqqətə layiqdir. Bu təsəvvirlərin bir qismi artıq dillər əzbəri olaraq ağızlarda dolaşır, bir qismi isə məktəb kitablarında özünə möhkəm yer tutmuşdur. Məsələn, Q.Zakirin “Tısbağa, qarğa, kəsəyən və ahu”, “Şir, qurd və tülkü”, “Çaqqal və şir”, S.Ə.Şirvaninin “Xoruz və çaqqal”, “Dəvə və balası”, “Eşşək və an”, A.Səhhetin “Ayı və şir”, “Tülkü və qurd”, “Ulaq və aslan”, “Aşpaz və pişik” təsəvvirlərini göstərmək olar. “Kəlilə və Dimnə” mövzusu bizim aşiq ədəbiyyatında da öz əksini tapmışdır. Aşiq Ələsgərin aşağıdakı şeiri “Kəlilə və Dimnə” ilə o qədər həmənəngdir ki, istər-istəməz aşığın həmin parçanı bilavasitə “Kəlilə və Dimnə” təsiri altında yazdığı hiss olunur:

“Qəza insanatı tonabdan asar,
Leyli nahar-muşdur¹, cəhd eylər kəsər.
Əjdaha ayaqdan çəkər sərəsər,
Əlşəşər, barmağı bala² yetişməz³”.

Bu parça “Kəlilə və Dimnə”də “Təbib Bərzəyülə” fəslində təsvir edilən, quyuya yığılarkən ağacın budağından yapışıb sallanan adamın vəziyyətinə işarədir.

¹ M u ş – siçan

² Kitabda səhv olaraq “bala” əvəzinə “başa” yazılmışdır.

³ Aşiq Ələsgər, Bakı, 1956, səh. 113.

"Kəlilə və Dimnə" dünyanın bütün mədəni xalqlarının dilinə tərcümə edildiyi kimi, Azərbaycan dilinə də tərcümə edilmişdir. Lakin bu tərcümələr təəssüf ki, çap edilib oxucuların ixtiyarına verilməmişdir. Bunlardan birinin əvvəli və sonu yoxdur, harada və nə zaman yazıldığı da hələ müəyyən edilməmişdir. Bu nüsxədə ayrı-ayrı fəsillərin təbiiyyəti, təmsil, hekayə və rəvayətlərin ruhuna uyğun gələn gözəl miniaturlar vardır, biz bunların bəzilərini tərcümə etdiyimiz kitabda vermişik. İkinci əlyazması kamildir, müfəssəl müqəddiməsi vardır, miniatur və şəkillərlə bəzədilmişdir, sərlövhələr qırmızı mürkəblərdir. Şirvanda Əvəz Əli ibn Mərhum Səfi Quli tərəfindən hicri ilə 1224, miladi ilə 1809-10-cu illərdə yazılmışdır.

Tərcümədə mütercimnin özünün şəirləri vardır. Bizim fikrimizcə, XIX əsr Azərbaycan ədəbi irsinin öyrənilməsi və nəsr dilinin tədqiqi üçün bu əbidenin çap edilməsi müsbət rol oynayır, lakin əsəri nəşrə hazırlayarkən çox diqqətli olmalı, ona lazımı lüğət, şərh və izahat əlavə edilməlidir. Çünki dili qəliz fars-ərəb ibarələri ilə doludur. Onu müasir oxucu çətin ki başa düşə bilsin. Burada fəsillər heyvanların adı ilə deyil, "Pançatantra"da olduğu kimi, təmsil, hekayə və rəvayətlərdəki məzmun və məqsədə uyğun olaraq adlanır. Məsələn:

"Babi əvvəl – Səyə elçiyə nəmmamin kəlamı nifaqi əncami cəstməğindən ictinab və imtina vacib olduğunu bəyan edər.

Babi dövvüm – Bədkarlar kirdari bədləri müqtəzasınca öz sərə və cəzalarına yetişməkini bəyan edər.

Babi seyyum – Əshab dostların müvafiqətinin faydalarını bəyan edər.

Babi çəharüm – Düşməni əhvalına baxıb əvvəl onun məkrindən cayız deyil, düşmənin etdiyi bəyan edər.

Babi pəncüm – Çarəyi mətlub qəflət səbəbi ilə məsədur qıldığını bəyan edər"...

Mütercim tərcümə etdiyi kitabın dilinin çətinliyindən şikayət edərək yazır: "Əmma mütəliə və same olan kimşənələr bəhrəmənd olmazdı, nəçin ki, ləfzi məmzuçəl kəlmə idi".

Bizə elə gəlir ki, bu nüsxələrin dilinin nə qədər çətin olduğunu izah etməyə ehtiyac yoxdur, o, öz-özlüyündə aydındır.

Bu tərcümənin hansı nüsxədən edildiyi aydın göstərilənməmişdir. Onun müqəddiməsində həm Əbül Məalinin tərcüməsindən, həm "Ənvari Süheyli"dən, həm də "İyari Daniş"dən danışılır və bunların içərisində "Ənvari Süheyli"yə üstünlük verilir. Buna görə də ehtimal etmək olar ki, o, tərcüməsini fars dilindən Azərbaycan dilinə həmin nüsxədən etmişdir.

Bizim tərcüməyə gəldikdə isə, aşağıdakıları demək lazımdır:

Hər şeydən əvvəl, tərcümə üçün nisbətən etibarlı və "orijinala" yaxın nüsxə tapmaq lazım idi. "Kəlilə və Dimnə"nin müxtəlif nüsxələri yalnız fars dilində deyil, ərəb dilində də bir-birindən xeyli fərqlənirdi. "Kəlilə və Dimnə"nin ərəb dilindən fars dilinə ilk tərcüməçisi olan Əbül Məalinin dediyinə görə, hələ o zaman onun ixtiyarında "Kəlilə və Dimnə"nin müxtəlif nüsxələri var idi.

"Ənvari Süheyli" həddən artıq təmtəraqlı idi, ibarəpərdəlik, cümlələrin həddən artıq uzadılması əsərin dilin ağırlaşdırır, fikrin yığcamlığına mane olur, mənanın kəsərini azaldırdı.

"İyari Daniş"də gurultulu ibarələr, təmtəraqlı ifadələr "Ənvari Süheyli"yə nisbətən az olsa da, "Kəlilə və Dimnə"yə yaxınlıq nöqtəyi-nəzərindən etibarlı sayıla bilməzdi.

Biz, nəhayət, Əbül Məalinin "Kəlilə və Dimnə"sini əsas götürmək qərarına gəldik.

Bunun bir neçə səbəbi var idi. Əbül Məali tələsmədən, əsəri tərcümə etməyə başlamışdı, ərəb və fars dillərini mükəmməl bilirdi. Özünün və müasirlərinin dediyinə görə o, fars dilindən ərəb dilinə, ərəb dilindən fars dilinə heç bir çətinlik çəkmədən tərcümə edərdi və bunların tərcümə və ya orijinal olduğunu təyin etmək o qədər də asan olmamış. Əbül Məalinin gözəl qələmi vardı. O, yalnız dövlət xadimi deyil, həm də əsrinin görkəmli alimi və yazıçısı hesab edilirdi.

Əsrinin böyük şairlərindən biri hesab edilən Seyid Hüseyn Qəznəvinin ona həsr etdiyi bir qəsidedə Əbül Məalinin qüdrətli yazıçı, gözəl natiq, dərin fəzilət sahibi olduğu təsvir edilir. Bundan əlavə, Əbül Məali əlində olan ərəb nüsxələrinin ən bədiisini, ən düzgün və nəfisi tərcümə etdiyini, başqa tərcümələrdən fərqli olaraq yalnız hekayələri, rəvayətləri, hadisələri deyil, həm də hikmət, rəmz, və mənanı saxlamağa çalışdığını yazırdı. Qədimlik nöqtəyi-nəzərindən də Əbül Məalinin tərcüməsi "Kəlilə və Dimnə"nin əslinə – "orijinalına" yaxın idi.

Əbül Məalinin tərcüməsinin əlyazmaları və nəşri çox idi. Bunlardan "ən az dəyişilməsinə və ən az əl dəymişinə" tapmaq lazım idi. Bir çox axtarışdan sonra məşhur İran mətnşünası prof. Əbdül Əzim Qəribin 1316-cı (1937-38) ildə çap etdirdiyi "Kəlilə və Dimnə" üzərində dayanıq. Prof. Əbdül Əzim Qərib gözəl üslubiyyətçi idi, fars nəsrələrinin xüsusiyyətini yaxşı bilirdi. Uzun müddət "Kəlilə və Dimnə"nin nisbətən "düzgününü" axtarırdı və nəşr etmək arzusunda. Nəhayət, o, öz dediyinə görə, bu məqsədə çatır, istədiyi əlyazmanı taparaq onu çap etdirir. O, bu kitabı bir sıra nüsxələr o cümlədən "Ənvari Süheyli", "İyari

Daneş", eləcə də "Kəlilə və Dimnə"nin ərəbcə nüsxələrilə tutuşduraraq bu əlyazmasının daha düzgün olduğunu inandırıcı bir şəkildə sübuta yetirir. Bizim fikrimizcə, ona bu barədə haqq qazandırmaq lazımdır. Çünki bu nüsxənin bizim tərəfimizdən tədqiq və təhlili, Şeyxunun nüsxəsinə əsasən akad. İ.Y. Kraqovskiy və İ.P. Kuzmin tərəfindən rus dilinə tərcümə edilmiş "Kəlilə və Dimnə" ilə müqayisəsi onların həddən artıq bir-birinə yaxın olduğunu göstərmişdir. Akad. İ.Y. Kraqovski isə bu nüsxəni ən qədim və nisbətən daha etibarlı hesab edirdi. Əsrimizin ən böyük ərəbşünası İ.Y. Kraqovskinin mətn tanımaqda necə usta olduğu isə mütəxəssislərə gözəl məlumdur. Hər iki nüsxə, ümumiyyətlə, bir-birinə o qədər yaxındır ki, bəzən onların: həm rus mətninin, həm fars mətninin eyni nüsxədən tərcümə edildiyi hiss olunur.

Biz tərcümə edərkən mümkün qədər orijinala yaxın tərcümə etməyə çalışmış, xüsusilə fikirlərin, hikmətlərin, mənalının fəlsəfi dərinliyini verməklə əsərin bədiliyini, cümlələrin səlis və yığcamlığını mühafizə etməyə səy göstərmişik. Əlimizdə olan nüsxənin klassik fars dilinin xarakterik bir üslubu ilə yazıldığı, kitabın qəliz ərəb-fars ifadələri ilə dolu olduğu nəzərə alınarsa, mütərcimin qarşısında nə qədər çətin bir vəzifənin durduğu aydın olar.

Biz bəzən bir cümlənin 7-8 variantını vermiş, sonra onlardan birini seçərək saxlamışıq, bəzən cümlələrin quruluşunu dəyişməyə məcbur olmuşuq. Farsca mürekkəb cümlələr azərbaycanca sadə və əksinə, sadə cümlələr mürekkəb verilmişdir. Hər iki halda ana dilinin xüsusiyyətlərini saxlamaqla mənanın tez və düzgün olaraq oxucuya çatdırılması nəzərə alınmışdır.

Məsələn: "Kəlilə və Dimnə"nin 20-ci səhifəsindəki Çin şahının "mən demədiyim sözü geri qaytarmağa dediyim sözdən daha artıq qadirem" cümləsi 7 variantda:

1. Dediymədən daha tez demədiyimi geri qaytarmağa qadirem;
2. Mən demədiyimi dediyimi geri qaytarmaqdan daha çox qadirem;
3. Mən demədiyim sözü geri qaytarmağa dediyimi qaytarmaqdan daha çox qadirem;
4. Mən demədiyim sözü geri qaytarmağa dediyim sözdən daha çox qadirem;
5. Mən demədiyimi geri qaytarmağa, dediyim sözü geri qaytarmaqdan daha çox qadirem;
6. Mən demədiyim sözü geri qaytarmağa dediyimdən daha çox qadirem və s. tərcümə edilmişdi.

Əlbəttə, bu variantlardan biri və ya burada deyilməmiş yeni bir variant birinin qulağında daha gözəl səslənə bilər, lakin mənada ikilik yaratmamaq məqsədi ilə bizə elə gəlir ki, kitabdakı variant ən münasibidir.

Sadə və mürekkəb cümlələrə biri-iki misal:

Birinci variant:

"Hindistan kimi əzəmətli bir dövlətə yaramaz ki, bizim nəsildən olmayan bir adam bizə padşahlıq etsin".

İkinci variant:

"Bizim nəsildən olmayan bir adamın bizə şahlıq etməsi Hindistan kimi əzəmətli bir ölkəyə yaramaz".

Birinci variant:

"Mən qorxuram, bu hiyləgər brəhmənlər şahı elə bir işə vadar etsinlər ki, axırı rüsvayçılıq və peşmançılıq olsun".

İkinci variant:

"Mən qorxuram, bu hiyləgər brəhmənlər şahı axırı peşmançılıq olan bir işə vadar etsinlər".

Kitabda birinci variantlar saxlanmışdır. Bu, həm orijinalın dil xüsusiyyətlərini saxlayır, həm fikrin oxucuya tez çatdırılmasına kömək edir.

Bələ yerlər əsərdə olduqca çoxdur. Bəzən bir sıra səhifələr, hekayələr müxtəlif variantlarda verilmiş, onlarda müxtəlif zaman formaları, məsələn şühdi keçmiş, nəqli keçmiş, bitməmiş keçmiş zaman və sairə işlədilmiş, nəhayət, ən münasibi şühdi keçmiş hesab edilmişdir. Mütərcimin fikrinə görə, bu, həm orijinalın ruhuna uyğun gəlir, həm rəvayətlərin doğruluğuna inanı artırır.

Mütərcim tərcümədə bir sıra ixtisarlara yol vermiş və hər yerdə bu, ... (üç nöqtə) ilə işarə edilmişdir. İxtisarlara, əsasən, dini mahiyyət daşıyan ibarə və cümlələr, ayələri, islam dininə aid olan parçalar, əxlaqi cəhətdən münasib olmayan ifadələr, artıq görünən təkrarlar və sairədir. Bu ixtisarlara əsərin səlisliyini, məntiqi ardıcılığını, fikir və hikmətlərin dərinliyini, oxunuşunun rəvanlığını qətiyyətlə pozmur. Çox zaman (...) işarəsinin olmasına baxmayaraq ixtisar heç hiss olunmur. Mütərcimə elə gəlir ki, ixtisar olunan parçalar sonradan əsərə əlavə edilən yerlərdir.

Çünki islam dini və onunla əlaqədar olan başqa mövhumu ifadələr nə hind, nə də orta fars dili variantında ola bilməzdi.

Mütərcim aforizmlər, atalar sözü, zərbül-məsəlləri Azərbaycan dilində olan müvafiq ekvivalentlərin verilməsi yolu ilə tərcümə etməyə çalışmışdır.

Kitabın qədimliyini göstərmək üçün təmsil və hekayələr "rəvayət" deyə verilmişdir.

Kitab tərcümə edilərkən o, farsca olan başqa nüsxələr, eləcə də rus dilində 1957-ci ildə ikinci nəşrlə çap olunmuş "Kəlilə və Dimnə" ilə müqayisə edilmişdir ki, bu da kitabda olan bezi dolaşqı və çətin başa düşülən ifadələrin dürləşməsinə kömək etmiş, bəzi yerlərin ixtisar edilməsinə yardım gös-

tormişdir. Əli ibn əş-Şah Farisinin müqəddiməsi və kitabın sonundakı "Əlavələr" farscadan deyil, ruscadan tərcümə edilmişdir. Birinci – fars nüsxəsində olduqca naqis idi, "Əlavələr" isə bütöyün yox idi.

Mütərcim şeirləri əvvəlcə əruzla, kitabda olan qədim bəhrələr və vəznlərə uyğun tərcümə etməyə çalışmışdır, buna görə onların bəziləri azərbaycanlı oxucuya yabancısı və qeyri-təbii görünə bilər. Həmin şeirləri Məmmədəğa Sultanov orijinala tutuşduraraq heca vəzninə salmış, bəzilərini redaktə etmiş, qalanlarını isə olduğu kimi saxlamışdır.

Rəhim Sultanov

İBN-ƏŞ-ŞAH ƏL-FARİSİ ADI İLƏ ŞÖHRƏT TAPMIŞ BEHNUD İBN SƏHVANIN MÜQƏDDİMƏSİ

...Şükr-senadan sonra biz bu müqəddimədə brəhmənlərin¹ başcısı, hind filosofu Beydəbanın hind padşahı Dəbşəlim üçün tərtib etdiyi "Kəlilə və Dimnə" kitabının yazılmasının səbəbini göstəririk. Bu kitab ona görə heyvanların və quşların dilindən yazılmışdır ki, onun əsil məqsədi cahillərdən və nadanlardan gizli saxlansın. Axmaq adamlara onun məzmunu yüngül görünə bilər, fərasətli adamlar isə onda olduqca dərin, qiymətli və ibrətli bir məna taparlar, mənbələri nöqtəyi-nəzərdən isə çox zəngin və gözəl olduğunu görürlər. Bu kitab filosof üçün – əngin bir fəza, əql üçün – böyük məşq meydanıdır, söz aşiqləri üçün – unudulmaz xətirədir, mənasını dərk edib qananlar üçün gözəl bir ibrət xəzinəsidir. Biz İran padşahı Xosrov Ənuşirəvanın həkimbaşı Bərzuyeni hindlilər ölkəsinə "Kəlilə və Dimnə"-nin dalınca göndərəcəsinin səbəbini göstəririk. Biz, Hindistana gəldikdən sonra, gecələr gizli surətdə şahın xəzinəsində bu kitabın üzünü köçürməyə razılıq verən adamı tapana qədər Bərzuyenin necə kələklər işlətdiyini, hind alimlərinin başqa kitablarını, on xanalı² şahmatı və bu kitabı İrana necə gətirdiyini təsvir edirik.

Biz burada Büzürgmehr İbn-əl Buxteqanın kitabın mənşəyi haqqındakı müqəddiməni nə üçün yazdığını da söyləyirik. Eyni zamanda kitabın məziyyətlərini də deməkdən çəkinmirik. Biz bu kitabı ələ keçirmiş hər bir adamı təhrik edirik ki, onu öyrənsin, ona dönə-dönə müraciət etsin, onun faydalı və ibrətli cəhətlərinə diqqət versin. Yalnız bu zaman oxucu görəcək ki, bu kitab insan üreyinin meyl etdiyi bütün əyləncələrdən yaxşıdır. Bunun üçün kitabdakı rəmzi danışığıların sirrini kəşf etmək lazımdır. Əks təqdirdə, oxucu kitabın qarşıda

¹ Brəhmən – Hindistanda dini xadim adı, ruhani alim. *Mütərcim*.

² İndiki şahmatın xanası 8x8-dir. Görünür ki, o zaman 10x10 olmuşdur. *Mütərcim*.

qoyduğu məqsədə nail ola bilməyəcəkdir. Biz burada Bərzüeynin qayıtmasını və kitabı oxumaq üsulunu kəşf etməsini göstəririk. Büzügməhrin nə üçün xüsusi bir fəsil yazaraq onu "Təbib Bərzüye" adlandırdığından da danışıq. Həmin fəsildə Bərzüeynin anadan olduğu gündən necə oxumağa başladığı, dindarlığa meyl etdiyi, fəlsəfəni sevdii, müxtəlif fəlsəfi cərəyanlar ilə tanış olduğu göstərilir. Biz bu fəsil kitabın əvvəlində olan "Şir və öküz" fəsilindən qabağa salınmasının da səbəbini göstəririk.

Əli ibn-əş Şah Fərisi belə nəql edir ki, filosof Bəydəba "Kəlilə və Dimnə" kitabını hind padşahı Dəhşəlim üçün aşağıdakı səbəbə görə yazmışdır. Rumlu İskəndəri-Zülqərneyn Qərbi şahlarını məğlub etdikdən sonra Şərqi padşahlarının, iranlıların və başqalarının üzərinə hücum başladı. O, düşməni məğlub edib aradan qaldırmayınca və ya özünə tabe etməyincə müqavimət göstərənlərə qəddarcasına divan tutdu, vuruşanlara qarşı vuruşur, sülh istəyənlər ilə sülh bağlayırdı. İran şahları onun yolu üstündə ilk düşmənlər idi. Tezliklə onlar müxtəlif tərəflərə səpələnməyə və pərən-pərən qoşun kimi dağılmağa məcbur oldular. Bundan sonra İskəndəri-Zülqərneyn öz qoşunu ilə Çin tərəfə yola düşdü və burada rast gəldiyi ilk ölkə Hindistan oldu. O, hind padşahını özünə tabe edib, dinini və hökmrənliyini ona qəbul etdirmək istədi. Bu zaman Hindistanda Forek adlı güclü, igid, məğlubedilməz sayılan tədbirli bir adam şahlıq edirdi.

İskəndəri-Zülqərneynin yaxınlaşması xəbəri ona çatdıqda, Forek vuruşmağı qərara aldı. Mühəribə üçün lazım olan bütün tədbirləri gördü, pəhləvanları çağıraraq döyüşə hazırladı. Əmr etdi. Qısa müddətdə onun üçün zirehli fil dəstələri, hücum üçün xüsusi təlim görmüş yırtıcı heyvanlar, damğalanmış atlar, uzun nizələr, iti qılınclar, parlaq mizraqlar hazırlandı.

İskəndəri-Zülqərneyn hind şahı Forekin olduğu yərə yaxınlaşdıqda xəbər çatdı ki, hindlilər İskəndərin vuruşduğu ölkələrin heç birində misli görünməmiş, gecə qaranlığı qədr dəhşətli olan süvari dəstələri hazırlayıblar. İskəndəri-Zülqərneyn bunu eşitdikdə tələsik başlanacaq mühəribənin fəlakətli nəticələnməyindən qorxdı. İskəndəri-Zülqərneyn hiyləgər, qəddar olmaqla bərabər, həm də fərasətli və təcrübəli bir adam idi. Bir sıra hiylələri sınaqdan keçirdikdən sonra o, ehtiyatlı olmaq, fənd işləmək qərarına gəldi. O, ordu qərargahı qarşısında xəndək qazdıraraq hələlik tutduğu mövqedə qalmaq, hind padşahına hü-

cum etmək planını fikirləşib tədbir görməyi qəti etdi. İskəndər münəccimləri çağıraraq əmr etdi ki, hücumla keçib hind padşahını məğlub etmək üçün hansı günün xoş olduğu haqda rəmi atınsınlar. Onlar şahın əmrini yerinə yetirdilər. İskəndərin belə bir xasiyyəti var idi: hər şəhəri aldıqda oranın müxtəlif sənətlərdə şöhrət tapmış ustalarını özü ilə götürüb aparardı. İskəndər çox fikirləşdikdən sonra birdən ağına gəldi ki, yanında olan bu ustalardan istifadə etsin. Ustalara tapşırırdı ki, misedən içi boş olan adam şəkildə atlı süvarilər qayırsınlar, bu atları elə çarxlar üzərinə qoysunlar ki, itələdikdə onlar sürətlə hərəkət edə bilsin. İskəndər əmr etdi, iş qurtardıqdan sonra atların içi neft və kükdə doldurulsun, süvarilərə mühəribə paltarları geydirilsin və onların hamısı ordunun mərkəz hissəsinin önündə yerləşdirilsin. İki tərəfin qoşunu toqquşarkən onlara od vurulsun, beləliklə, közməmiş süvarilər xortumları ilə götürən fillər geri qaçmağa məcbur olsunlar.

O, ustalara əmr etdi ki, bu işləri tezliklə başa çatdırsınlar. Ustalar cədd-cəhdlə işə başladılar. Munnəccimlərin təyin etdikləri gün də yaxınlaşırdı. Zülqərneyn öz elçilərini hind padşahının yanına göndərərək, ona tabe olmağı təklif etdi. Lakin Forek bildirdi ki, Zülqərneyn düşməndir və ona qarşı qəti müqavimət göstəriləcəkdir.

Zülqərneyn Forekin bu qərarını eşitdikdə öz zirehli süvariləri ilə birlikdə hücumla başladı. Forek filləri qabağa verdi. İskəndərin adamları mis süvariləri ilə sürdülər. Fillər həmləyə başlayaraq öz xortumları ilə mis süvarilərdən yapışdılar. Lakin xortumlarının yandığını hiss etdikdə üstlərindəki əsgərləri yerə çırpıb tapdaladılar, ağına-bozuna baxmadan qabaqlarına çıxan hər şeyi basdalayıb sürətlə geri qaçmağa üz qoydular. Vəziyyəti belə görən Forek və onun qoşunu müxtəlif tərəflərə səpələndilər. İskəndərin cəngavərləri isə onları təqib edir, ağır zərbələr endirirdilər. Bu zaman İskəndər qışqırdı:

– Ey hind padşahı! Gəl mənimlə vuruşaq, öz qoşununa, adamlarına yazığın gəlsin, onları ölümə sürükləmə! Bədbəxt dəqiqələrdə və fəlakətli yerlərdə qoşunu qoyub qaçmaq şahlara yaraşmaz... Şah öz var-dövləti ilə onları müdafiə etməli, onların nicatı üçün öz canından keçməlidir. Şah öz var-dövlətini və həyatını belə onlara qurban verməlidir. Ordunu burax, mənim meydanıma gəl! Bizlərdən kim kimi öldürsə, o da şəbətə olsun.

Forek Zülqərneynin bu sözlərini eşitdikdə bəxtini sınamaq və qalib gəlmək eşqilə onun üzərinə həmlə etdi, o tərəfdən də İskəndər hücumu

keçdi. Meydanda bir neçə saat at çapıb silah oynatdılar. Lakin heç biri üstün gələ bilmədi. Belə vuruşmadan yorulmuş İskəndər başqa hiylə və çıxış yolunun olmadığını gördükdə bərkdən elə bir nərə çəkdi ki, onun zərbindən yer-göy lərzəyə düşdü. Bu qışqırtını eşidən Forek, ordusunun başına bir fəlakət gəldiyini düşünərək, dönüb geri baxdı. İskəndər bu zaman ona ağır bir zərbə endirdi. Bu birinci zərbə Foreki yəhərdən ayırdı. İkinci zərbə isə yerə sərdi. Öz şahlarının başına gələn bu fəlakəti gören hindlilər İskəndərin üzərinə hücumla keçdilər, öz şahları ilə birlikdə ölməyi daha şərəfli hesab edərək qızgın müharibəyə başladılar. Lakin İskəndər onlar ilə mərhəmətli rəftar etməyə söz verdi və buna görə də Allah İskəndərə zəfər qazandırdı. İskəndər hindlilərin ölkəsini ələ keçirdi və özünün inanılmış adamlarından birini onlara şah təyin etdi. Lazım olan tədbirləri görüb, öz hakimiyyətini tam bərpa edəne qədər Hindistanda qaldı. Sonra İskəndər həmin inanılmış adamı öz yerində qoyub Hindistandan çıxdı, öz yeni hədəfinə doğru yola düşdü.

O, öz ordusu ilə bərabər Hindistandan uzaqlaşdıqda hindlilər İskəndərin yerində qalan həmin adama müti olmaqdan boyun qaçırdılar. Onlar belə dedilər:

– Hindistan kimi əzəmətli bir dövlətə yaraşmaz ki, bizim nəsildən olmayan bir adam bizə padşahlıq etsin. Belə adam həmişə bizə etinasız baxıb, bizi təhqir edəcəkdir.

Sonra onlar şahzadələrdən birini padşah qoymaq qərarına gəldilər və Dəbəşəlim adlı birisini özlərinə şah seçdilər, İskəndərin təyin etdiyi adamı isə taxtdan saldılar. Bu padşahın hakimiyyəti güclənib vəziyyəti möhkəmləndikcə lovğalanmağa, özünü çəkməyə, təköbbür və qürurla dolanıb, ətrafındakı şahlara hücum etməyə başladı. O, hamıya qalib gəlir və məğlubedilməz sayılırdı. Ona görə ətrafda olan bütün şahlar vahiməyə düşür, əhali ondan qorxurdu. Öz qüdrətinin gücünü, hakimiyyətinin möhkəmliyini gören Dəbəşəlim rəiyyətin qayğısına qalmır, onları təhqir edir və incidirdi. Zaman keçdikcə onun bu qüdrətanlılığı artdı və o, uzun müddət belə azgınlıqlar etdi.

Dəbəşəlim padşahın vaxtında öz bilik və mərifəti ilə şöhrət tapmış, brəhmənlərdən olan müdrik bir filosof vardı, hamı məsləhət üçün ona müraciət edərdi. Onun adı filosof Beydəbə idi. Şahın rəiyyətə qarşı bu ədalətsizliyini gören Beydəbə onu ədalət və doğruluq yoluna qaytarmaq haqqında çarə düşünməyə başladı. O, bu məqsədlə öz şagirdlərini toplayaraq dedi: – Bilirsinizmi mən sizinlə nə barədə məsləhətləşmək

istəyirəm? Onlar dedilər: – Yox, bilmirik! O dedi: – Biliniz və agah olunuz ki, mən Dəbəşəlim padşahın həddini aşmış ədalətsizliyi, onun törətdiyi saysız-hesabsız cinayətlər, alçaq hərəkətlər və xalqla bədrəftarı haqqında çox düşünmüşəm və bu qərara gəlmişəm ki, biz aşağıdakı qaydanı özümüzə adət edək:

– Biz şahın pis fikrə düşdüyünü görcək şəri xeyrə çevirməyə, şahı ədalətli olmağa məcbur etməliyik. Əgər onu özbaşına buraxıb fikir verməsək, bu, heç vaxt bizim üçün güzəşt edilməz; fəlakətlər baş verər, biz həmişə qorxduğumuz bir vəziyyətə, yəni o axmaq adamların vəziyyətinə düşərik ki, onlar bizi özlərindən daha axmaq sayır və bizə alçaq nəzərlə baxırlar. Mən doğma vətəni tərk etmək fikrində deyiləm. Padşahın yaramaz hərəkətlərini davam etdirib, xalqa zülm etməsinə isə bizim əql və kamalımız göz yuma bilməz. Onunla mübarizə etmək üçün dildən başqa bizim heç bir silahımız yoxdur. Kömək toplamaq məqsədi ilə başqa yerə getsək – bu da fayda verməz. Narazılığımızı və onun çirkin əməllərini bəyanmədiyimizi duysa, bizi məhv edər.

Siz bilirsiniz ki, güzəranı gözəl, mənzərəsi qəşəng olan yerdə belə, itin şirlə, ilanın öküzlə qonşuluğu təhlükəlidir. Arzu edilməz müsibətlər və ağır fəlakətlərdən özünü qorumaq, iyrənc şeyləri aradan qaldırmaq yox etmək, sevimli şeyləri yaratmaq haqqında düşünmək filosofun borcudur. Deyirlər, bir filosof öz şagirdlərinə belə yazmışdır: “Pis adamla qonşu olub, dostluq edən dəniz səyyahı kimidir: batmaqdan yaxasını qurtarsa da, qorxu çəkməkdən qurtara bilməz. Əgər belə adam öz-özünü gətirib təhlükəli və dəhşətli bir yerə çıxarsa, onu idraksız heyvan hesab etmək lazımdır; çünki faydalı və zərərli şeyləri kor-təbii olaraq vəhşi heyvanlar da dərk edirlər. Axı su içmək üçün heç heyvanlar da öz sürülərini təhlükəli yerlərə aparmırlar, təsadüfən gəlib belə bir yerə çıxdıqda, sövq-təbii olaraq oradan qaçır və öz canlarını xilas edirlər”.

Mən sizi bu iş üçün yığmışam. Siz mənim ən yaxın adamlarım və sırdaşlarımsınız, siz mənim dayağım və istinadgahımsınız. Məlumdur ki, fikir və əqidədə tək qalan adam harada olur olsun məhv olar, özünə köməkçi tapa bilməz.

Bu barədə belə bir rəvayət də vardır:

“Bir torağay bir filin yolu üstündə özünə yuva tikib yumurta çıxardı. Filin su içmək üçün gedəcəyi bir yol var idisə, o da bu çıxır idi. Adəti üzrə fil bir dəfə su içməyə gedərkən yuvanı tapdalayıb yu-

murtaları özdi. Torağay bu bədbəxtliyi gördükdə dərhal anladı ki, bunu edən fildir. Uçub filin başına qondu və dedi:

– Şahım! Sən nə üçün yumurtaları özib, balalarını məhv etdin? Özünə nisbətən mənə zəif, gücsüz və yazıq sandığın üçünmü belə edibsen?

Fil dedi:

– Bəli, məhz ona görə.

Torağay bunu eşitdikdə uçub quşların yanına getdi və filin onun başına nələr gətirdiyini nəql etdi. Quşlar dedilər: “Biz ona nə edə bilərik? Biz gücsüz quşuq”. Belə olduqda, torağay sağsağan və qarğalara dedi ki, mən istəyirəm, siz mənimlə gedib filin gözünü çıxardasınız, ondan sonra özüm bilərəm, onun başına nə oyun açaram. Onlar razı oldular. Torağay ilə uçub getdilər, filin gözələrini o qədər dimdiklədilər ki, onlar ovulub yerə töküldü. Bundan sonra fil nə su içməyə bir yol tapdı, nə yemək əldə etməyə? Olduğu yerdə nə var idisə, onunla da dolanırdı.

Torağay bundan xəbər tutcaq çoxlu qurbağası olan bir gölməçenin qırağına gəlib əhvalatı danışdı, fildən qurbağalara şikayət etdi. Onlar dedilər: “Biz güclü filə nə edə bilərik?” Torağay dedi: “Mən istəyirəm, siz mənimlə filin yaxınlığında olan bir uçurumun kənarına gedib, orada quruldayasınız və hay-küy qoparasınız. Fil sizin səsinizi eşitəcək orada suyun olduğuna inanıb uçuruma düşər”. Qurbağalar buna razı oldular. Uçurumun kənarına toplaşdı, quruldamağa başladılar. Susuzluğa tab gətirməyən fil onların qurultusunu eşitəcək o tərəfə yollandı və uçuruma yığılaraq məhv oldu. Torağay isə uçub, onun başı üstə qanad çalaraq dedi: “Ey gücü ilə öyünüb mənə həqarətlə baxan zülmkar! Boyumun balacılığı ilə işlətdiyim böyük kələyi, bədəninin böyüklüyü ilə elədiyin kəməgilliyi necə gördün?”

Sizlərdən kim nə düşünürsə, qoy onu söyləsin.

Onlar dedilər:

– Ey ağıllı, ədalətli və müdrik filosof, bizim aramızda ən bilikli və ən ləyaqətli sənə. Bizim mülhizəmizin və fikrimizin sənə əqiddən və düşüncən yanında nə əhəmiyyəti ola bilər? Biz bilirlik ki, suda timsah ilə bir yerdə üzmək təhlükəlidir. Lakin günah burada timsahda deyil, onun yaşadığı yerə girmiş adamdadır. Əgər sən ilanın dişindən zəhəri çıxarıb, onu öz üzərində sınaqdan keçirən, bu işdə ilanın heç bir təqsiri olmaz. Kim şirin mağarasına girirsə, o, parçalanmağı da gözü-

nün qabağına gətirməlidir. Fəlakətlər padşaha ibrət olmur, bədbəxtliklər onu sarsıtmır. Şahın kefinin kök vaxtına rast gəlməsən, inanmırsan ki, həm sən, həm də biz onun qəzəbindən xilas ola bilək.

Beydəbə dedi:

– Həyatıma and içirəm ki, siz yaxşı dediniz, gözəl cavab verdiniz. Lakin mərifətli və ehtiyatlı adam həm özündən aşağı, həm də özündən yuxarı vəzifəli adamlarla məsləhətləşməlidir. Bir ağıl xüsusi məsələləri həll etməkdə bəs olmadığı kimi, ümumi məsələləri həll etməkdə də kifayət etmərə. Mənim Dəbəşəlim şahla görüşmək qərarım düzgündür.

Mən sizin çıxışlarınızı dinlədim, sizin mənə səmimi dost olduğunuz, eləcə də, həm mənim həyatım, həm də öz həyatınız üçün narahat olduğunuzu anladım. Lakin mən bir tədbir fikirləşib, bir qərar qəbul etməmişəm ki, siz onun nəticəsini mən padşahla görüşüb söhbət etdikdən sonra biləcəksiniz. Şahın sarayından qayıtdığımı eşitsəniz, mütləq mənim yanıma toplaşın.

Beydəbə dostlarının xudahafizləşməsinə icazə verdi. Onlar xeyirdə qaldıqdan sonra xudahafizləşib ayrıldılar. Beydəbə şah Dəbəşəlimin yanına getmək üçün gün təyin etdi. Müəyyən edilmiş gün çatdıqda o, brəhmənlərə məxsus abid paltarı geyinib padşahın sarayına yollandı. Şahın eşik ağasını axtarıb tapdı, ona salam verib dedi ki, çox xeyirli bir iş üçün şahı görməlidir. Eşik ağası şahın yanına gəlib icazə istədi. Həmin gün şahın boş günü idi, icazə verdi. Beydəbə içəri girib, şahın qarşısında durdu, ona baş əyib təzim etdi, sonra qəddini düzəldərək susmuş halda dayandı və bir kəlmə də olsun danışmadı. Şah Dəbəşəlim onun susmasını gördükdə fikrə gedib öz-özünə dedi: “Bu filosof yalnız iki məqsəd üçün mənim yanıma gələ bilər: ya öz vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün bir şey almaq istəyir, ya da elə bir bədbəxtlik üz verib ki, o, bunun qarşısında acizdir. Yardım göstərəcək bir adam tapa bilmir. Ona görə mənə pənah gətirib ki, mən onun düşməninə ən ağır və ən işgəncəli cəza verim. Sonra o dedi: “Yox, filosoflar belə iş görməzlər. Şahlar hakimiyyətə filosoflardan üstün olsalar da, filosoflar öz müdriklikləri ilə şahlardan daha çox üstündürlər, çünki filosofun şahı ehtiyacı yoxdur, şahlar isə dövlətli olmalarına baxmayaraq alimsiz keçinə bilmirlər. Mən əql ilə həyanı ən yaxın və ayrılmaz dost hesab edirəm, biri itdikdə, o birini də tapmaq olmur. İnsanlar və heyvanlar arasında olan səmimi dostlar da belə olur. Birə öz yoldaşını itirdikdə bütün ömrü boyu onun üçün qüssələnin və kədərlənin. Kim alimlərdən

həyə etməsə, onlara hörmət göstərməsə, onların üstünlüyünü etiraf etməsə, onları təhqiredici vəziyyətdən və nələyi qeydlərdən qurtarmasa, belə adamın əqli zay olmuş, həyatı isə hədəf getmişdir. Alimlərin hüquqlarına qarşı ədalətsizlik etdiyindən onun adı axmaqlar sırasına yazılmalıdır”.

Sonra Beydəbəyə nəzər salıb dedi: – Görürəm susursan, öz ehtiyacını demir, arzularını bildirmirsən, lakin mən bilərəm ki, danışmamağının səbəbi ya səni sarsıdan bir bədbəxtlik, ya sənə üz verən bir fəlakətdir. Mən bunu sənin bayaqdan bəri susmağından başa düşdüm və öz-özümə dedim ki, “Beydəbə bura bizə tamaşa etməyə gəlməmişdir. Yəqin ki, onu gəlməyə məcbur edə bir hadisə baş vermişdir. Axı o bizim zamanın ən ləyaqətli adamıdır. Onun buraya gəlməsinin səbəbini soruşmağa ehtiyac varmı? O, üz vermiş bir ədalətsizliyin qarşısını almaq üçün bizdən kömək istəyirsə, yardım əlimizi uzadıb, ona ən ləyaqətli tərzdə hörmət etməli və onun bütün arzularını yerinə yetirməliyik. Onun məqsədi bu dünyanın nemətlərinə malik olmaqdırsa, əmr edərdim, onu arzu etdiyi kimi təmin etsinlər. Yox, o, yalnız şahlara xas olub, başqalarına etibar edilməyən məsələlərlə maraqlanırsa, bu işlərə qarışmaq fikrində olmasa belə, mən ona nə kimi cəza vermək haqqında fikirləşməliyəm. Mənim diqqətimi rəiyyət işlərinə cəlb etməyə gəlirsə, onları yoxlaram. Axı, ağıllılar xeyirxəbər olurlar, axmaqlar isə əksinə”.

Deməli, mən sənə danışmağa icazə verərəm, nə istəyirsən de.

Beydəbə şahın dediklərini eşitdikdə bir az sakitləşdi, ürəyinə çəkməmiş qorxu rəf oldu. O, baş əyib təzim etdikdən sonra dedi: – Hər şeydən əvvəl Allahdan arzum budur ki, şahın ömrü uzun, təxt və tacı əbədi olsun. Şah mənə böyük hörmət etdi, bu, məndən sonrakı alimlərin şöhrətini artıracaq və dünya durduqca ağıllı adamların xatirindən çıxmayaqdır, çünki şah öz üzünü mənə tərəf çevirmiş, mərhəmətli baxışlarını məndən əsirgənməmişdir.

Məni buraya gəlməyə məcbur edən iş başqasına deyil, məhz şahı xeyirli məsləhət verməkdir. Qoy bunu dinləyən bilsin ki, mən şahdan alimlərə layiq münasibət tələb etməkdə heç bir şeydən çəkinməyəcəyəm. O, fikrimi deməyə icazə verib məni sərbəst buraxsa, ondan sonra öz istədiyi kimi də rəftar edə bilər. Yox, mənim dediklərimə əhəmiyyət verməsə, yəni də mən öz borcumu yerinə yetirmiş olaram. Xalq da bu barədə məni məzəmmət edə bilməz.

Şah dedi:

– Ey Beydəbə, danış, mən sənin dediklərinə diqqətlə qulaq asacağam, ürəyində nə varsa, hamısını da ki, mən də ona layiq sənə xələt verim.

Beydəbə dedi:

– Şahım! Mənə elə gəlir ki, insanı bütün heyvanlardan ayıran, onu dünyanın bütün sirlərinə vəqif edən dörd şeydir: – hikmət, əql, təmkin və ədalət. Alimlik, savad və hər şeyi ətraflı düşünə bilmək – hikmətə; tədbir, səbir, nəzakət, mərhəmət – əqlə; həyə, alicənablıq, özünü ələ almaq və özünü dərk etmək təmkinə; doğruluq, vədi yerinə yetirmək, yaxşı işlər görmək və xoşxasiyyətli olmaq – ədalətə daxildir. Bu sifətlər gözəldir, ona əks olanlar isə – çirkin. Bu sifətlərin hamısı kamil bir şəkildə bir adamda toplanıqda dünyanın ən böyük xoşbəxtliyi belə onun başını gicəlləndirə bilməz, ən böyük bədbəxtliyi onu sarsıda bilməz. Belə bir adam onu təmin etməyən şeylərin varlığından qəm-lənməz, tələyin onun əlindən qoparıb aldığı şeyləri itirməsindən kədərlənməz və baş verə biləcək fəlakətlərdən özünü itirməz. Hikmət – bitməz, tükenməz bir xəzinədir, xərclənməklə qurtarmaz, paylanmaqla azalmaz. Hikmət – elə bir paltardır ki, geydikcə köhnəlməz, elə bir xəzinə ki, ardı kəsilməz. Şahın qarşısında durarkən birinci olaraq sözü başlamağımın səbəbi qorxu və şahı bəslədiyim hörmət olmuşdur. Həyatıma and içirəm ki, şahlar zəhmli olmağa layiqdir, xüsusilə o şah layiqdir ki, onun şən və şövkəti özündən əvvəlki bütün şahlarınkindən artıq olsun. Atalar deyiblər ki, dilini saxla, başın salamat olar, yersiz danışmağın nəticəsi peşmançılıqdır. Nəql edirlər ki, bir padşah məsləhət üçün yanına dörd alim çağırır deyir: “Hərəniz elə bir hikmətli söz deyən ki, o, gözəl bir tərbiyənin əsası olsun”. Birinci deyir: – Ağıllı adamların həyatında ən layiqli cəhət danışmamaqdır! İkinci deyir: – Dünyada ən faydalı şey odur ki, insan öz əqlilə məsləhətləşməmiş sözü başlamasın. Üçüncü deyir: – İnsan üçün ən xeyirli iş odur ki, fikirləşməmiş dinməsin. Dördüncü deyir: – İnsan üçün ən rahatı odur ki, özünü tələyin ixtiyarına versin.

Deyərlər, bir gün Çin, Hind, İran və Rum padşahları bir yerə toplaşmış şort qoyurlar: onlardan hər biri elə bir söz desin ki, dünya durduqca dursun. Çin şahı deyir: – Mən demədiyim sözü geri qaytarmağa, dediyim sözü geri qaytarmaqdan daha artıq qadırdım. Hind şahı deyir: – Mən o adama təəccüb edirəm ki, dediyi söz özünün xeyrinə olduqda fayda verməsin, zərərinə olduqda onu məhv etsin. İran şahı deyir: –

Sözü nə qədər ki deməmişəm, o mənim qulumdur, elə ki dedim, oldu, ağam. Rum şahı deyir: – Mən demədiyim sözdən heç vaxt peşman olmamışam, dediyimdən isə çox tez-tez peşmançılıq çekmişəm.

Şahların susması fayda verməyən boş söhbətlərdən daha yaxşıdır. İnsan hər şeydən çox dilindən beləyə düşür.

Allah şahın ömrünü uzun etsin, o, mənə sərbəst danışmağa icazə vermişdir. Mən isə məqsədə keçmədən əvvəl demək istəyirəm ki, deyəcəyim sözlərin meyvesini şah dərəcəkdir, mən yox. Onun bütün xeyrini şah görəcəkdir, mən yox; mənim deyəcəyim sözlərdən ala biləcəyim hədiyyə yalnız şaha nəsib olacaqdır: şah həm fayda götürəcək, həm şöhrət qazanacaqdır; mən isə yalnız öz borcumu yerinə yetirəcəyəm. Şahım! Mən demək istəyirəm ki, sən, səndən qabaq şöhrətlər salan, təbiəti müti edən öz şah atalarının və qüdrətli babalarının təxmində oturursan. Onlar qalalar tikərək ordulara sərkərdəlik etmiş, ehtiyat toplamış və uzun ömür sürmüşlər, onların atları çox, silahları bol olmuşdur. Onlar əsrlərlə xoşbəxtlik və şadlıq içərisində yaşamışlar, bu xoşbəxtlik onların faydalı işlər görməsinə mane olmamış, onları lütfə qarşı mərhəmət hissindən məhrum etməmişdir, dövlətlərinin böyük gücünə, özlərinin məstədici şən və şövkətlərinə baxmayaraq, öhdələrinə götürdükləri vəzifələri yaxşılıqla yerinə yetirmişlər.

Ey bəxt ulduzu, bütün ulduzlardan uca olan xoş tale, indi sən onların torpaqlarına, şəhərlərinə, dövlətlərinə varis olub, Allahın sənə bəxş etdiyi təxti-səltənətdə otursan. Sən miras olaraq dövlət və ordu alıbsan, lakin öhdənə düşən vəzifəni yerinə yetirmərsən, hakimiyyət başına keçmiş şahlardan tələb olunan qayda-qanuna riayət etmirsən. Yox, sən həddini aşırıbsan, zülmərlər edibsen; təkəbbür və qürur sənin gözünü tutub, rəiyyətlə həqarətlə baxırsan, yaramazlıq edirsən, törətdiyin cinayətlərin isə sayı-hesabı yoxdur. Halbuki, sənin ən ləyaqətli və ən şərəfli vəzifən öz əcdadlarının yolu ilə, səndən qabaqki şahların yolu ilə getmək, sənə miras qalmış gözəl işləri davam etdirmək, rüsvayediciliklərdən çəkinmək idi. Sən öz rəiyyətinə qarşı diqqətli olmalı, onun üçün elə qanunlar yaratmalı idin ki, bu qanunlar həmişəlik olaraq xatirələrdə yaşasın, zaman keçdikcə sənin şöhrətini artırsın, elə qanunlar yaratmalı idin ki, onlar əbədi sülh və ədalət rəmzi olsun. Öz işlərini şöhrətpərəstlik və mənəbpərəstliklə idarə edən adam ağıllı hesab edilə bilməz. Ağıllı və dərrakəli adam odur ki, ölkəni ədalət və mərhəmətlə idarə etsin. Şahım, mənim dediklərimə

yaxşı fikir ver, qoy onlar sənin ürəyini sıxmasın. Axı, mən onları səndən bəxş almaq və ya sənin mərhəmətinə layiq olmaq məqsədi ilə demədim. Yox, mən sənin yanına vicdan əzabı çəkən səmimi bir dost kimi gəlmişəm.

Beydəbə sözlərini deyib öz nəsihətinə son verdikdə şahın qəlbi titrədi, o, nifrətlə dolu bir səslə Beydəbəyə kobud bir cavab verdi. Şah dedi: – Sən mənə çox ağır sözlər dedin. İnana bilmirəm ki, ölkəmdə mənə belə sözlər deməyə cəsarət edən daha başqa bir adam tapsın. Yaşı az, xeyri yox, gücü zəif olan sən buna necə cürət etdin? Sən mənə elə sözlər deməyə cəsarət edibsen ki, onları dilə gətirməyə heç kəsin haqqı yoxdur. Mən sənin buradakı çıxışına və həddini aşan dili uzunluğuna təəccüb edirəm. Mən başqalarını susdurmaq üçün səni ağır cəzalandırmaıyam. Bu, şahlarla görüşmək şərəfinə nail olan, bəlkə də, şahlardan sənin tələb etdiyin şeyləri istəmək arzusu ilə gələn bütün adamlara ibrət dərsi və xəbərdarlıq olar.

Sonra şah əmr etdi ki, Beydəbəni çarxıya çəkib edam etsinlər. Əmrinə yerinə yetirmək üçün onu apardıqda şah fikrindən döndü, əmr etdi, onu geri qaytarıb zindana salsınlar. Beydəbənin ayaqlarına kündə vurub, zindana saldılar. Sonra padşah onun şagirdlərini, yanına gəlmiş gedənləri tutmaq üçün adam göndərdi. Beydəbənin şagirdləri başqa ölkələrə qaçdılar, dəniz adalarında gizləndilər. Beydəbə uzun müddət zindanda oturdu. Şah nə onun haqqında bir şey soruşur, nə də ona fikir verirdi. Heç kəs də onu şahın yadına salmağa cürət etmirdi. Bir gecə şahı yuxu aparmırdı, o, gözlerini səmaya dikib, fələyin dövrəni, ulduzların hərəkəti haqqında düşünməyə başladı fikrə dalaraq göy haqqında nə isə bir məsələni həll etməyə çalışırdı. Birdən Beydəbə yadına düşdü, onun sözlərini xatırlayıb tutduğu işdən peşman oldu. O, öz-özünə dedi: “Mən bu filosofun haqlı tələblərinə etina etməməklə ona qarşı yaxşı iş görmədim. Qəzəbin şiddəti məni buna vadar etdi, atalar isə deyiblər şahlarda qəzəb olmamalıdır. Çünki qəzəb hər şeydən çox nifrətə layiqdir. Buna görə də qəzəblərdən həmişə nifrət edirlər; xəsislik də yaxşı şey deyil çünki var olan yerdə o bağışlanmaz; qonşuluqda yalan danışmaq, kobud olmaq yaramaz, qonşuluq və ədəbsizlik bir yerdə sığmaz. Mən sadıq, pak və təmiz bir adama rast gəlmişdim, lakin onun layiq olduğu kimi deyil, əksinə qarşıladım, ona layiqincə hörmət edə bilmədim. Yox, onun mükafatı bu olmamalı idi. Mən onun sözlərinə qulaq asmalı, məsləhətlərini yerinə yetirməli idim.

Şah o saat ömrü etdi, ki, onu gətirsinlər. Beydəbə qapıda göründükdə şah dedi: – Ey Beydəbə! Sən dediyin sözlərlə mənim əqlimi çaşdırmaq, kamalımı azdırmaq istəməirdin ki? Beydəbə dedi: – Ey xoşbəxt şahım! Mən yalnız sənə xeyrini, rəiyyətin xeyrini dedim, dövlətin əbədiyyəti xatirinə bunları söylədim.

Şah ona dedi: – Dediklərinin hamısını, bir kəlmə buraxmadan təkrar et!

Beydəbə danışır, şah onun sözlərinə diqqətlə qulaq asır və əlində olan bir şeyi yerə döyürdü. Sonra o, başını qaldıraraq Beydəbəyə oturmasını əmr etdi. Beydəbə oturdu. Şah ona dedi: – Ey Beydəbə! Sənə dediklərin mənim xoşuma gəldi, ürəyimə yatdı. Mən sənə məsləhətlərinə nəzərdən keçirib, onlara əməl edəyəm. Sonra əmr etdi, künəni Beydəbənin ayağından açdılar və şah paltarlarından ona xələt verdilər.

Bu zaman Beydəbə dedi: – Şahım! Mən hər nə dedimsə, hamısı sənə xeyrinədir. Şah dedi: – Doğru deyirsən, ey ləyaqətli alim! İndi mən bu görüşümüzə bütün şahıqlı sənə tapşırıram. Beydəbə dedi: – Şahım! Məni bu işdən azad et. Mən sənə bu işin öhdəsindən gələ bilmərəm. Şah bu fikirlə razılaşıb onu azad etdi.

Lakin o getdikdən sonra şah başa düşdü ki, düz etməyib, adam göndərdi, onu geri qaytardılar. Şah Beydəbəyə dedi: – Mən sənə azad etmək fikrindən əl çəkdim. Qət etdim ki, bu işi yalnız sən yerinə yetirə bilərsən; sənədən başqa heç kəs onun öhdəsindən gəlib həll edə bilməz. Mənim sözümə bax, razı ol. Beydəbə razı oldu.

O zamankı şahların belə bir adəti var idi: kimi vəzir etsəydilər, onun başına tac qoyub ata mindirər və saray adamlarının müşayiəti ilə şəhəri gəzdirərdilər. Şah əmr etdi ki, Beydəbənin də başına tac qoyub, ata mindirsinlər və şəhəri gəzdirsinlər. Bu əmr yerinə yetirildikdən sonra Beydəbə ədalət və həqiqət salonunda oturdu. O, güclülərə qarşı gücsüzlərin tərəfini saxladı, zülmkarları cəzalandırdı, ədalətli qanunlar verdi. Beydəbənin şagirdləri bu xəbəri eşitək hər tərəfdən axışib gəlməyə başladılar və şahın ona bəxş etdiyi bu hakimiyyət, hədiyyə və mərhəmətdən çox şad oldular. Onlar Allaha şükür etdilər ki, Beydəbə onun köməyi ilə şah Dəbəşəlimi yaramaz hərəkətlərdən sağındıra bilmişdir.

Onlar həmin günü bayram elan etdilər və bu gün qiyamətə qədər də onların ölkəsində bayram ediləcəkdir.

Beydəbənin fikri Dəbəşəlim sarıdan rahat olduqdan sonra, ölkəni idarə etməklə bərabər, boş vaxt tapır və incə mənalı çoxlu kitablar da yazırdı.

Şah isə Beydəbənin məsləhətinə əsasən, rəiyyətlə mehriban və ədalətli rəftar etməyə başladı. Bunu gören bütün əhali və saray adamları şahdan razı qaldılar. Beydəbə öz şagirdlərini toplayıb, onlara belə bir gözəl vəsiyyət etdi: – Bilirəm, mən padşahın yanına getdikdə siz özlüyünüzdə fikirləşdiniz ki, bu, ədalətsiz, qəddar hökmdarın yanına getməyi qət etməmiş, demək, onun əqli itmiş, kamalı zay olmuşdur. İndi isə mənim planımın nəticəsini, fikrimin düzgünlüyünü görürsünüz və bilərsiniz ki, mən şahın yanına onun xasiyyətini öyrənmədən, gözləri bağlı getməmişəm. Mən eşitməmişəm, deyiblər ki: – “Şahlar da cavanlar kimi coşqun və dəliqanlı olurlar, bu dəliqanlılıq və sərməstliyin qarşısını isə yalnız alimlər və ağıllı adamlar ala bilər. Ağıllı adamlar öz sözləri ilə padşahları tərbiyə etməli, öz ağıllı məsləhətləri, aydın və inandırıcı sübutları ilə padşahların yaramaz və ədalətsiz hərəkətlərindən qarşısını almalıdırlar”.

Mən alimlərin şahlar haqqında dedikləri bu sözləri müdrik adamlara verilən bir tapşırıq kimi qəbul etdim, çünki həkimlər öz təbabətləri ilə bədəni xəstəlikdən mühafizə edib, onu sağaltmalı olduqları kimi, ağıllı adamlar da öz nəsihətləri ilə padşahları belə məstlik yuxusundan ayıltmalıdır. Mən bu işi özbaşına buraxmaq istəmədim, istəmədim ki, mən öldəndən sonra yer üzündə yaşayan insanlar mənim və sizin haqqınızda qeybət edib desinlər ki: “Dəbəşəlim şahın dövründə Beydəbə adlı bir filosof yaşamış, lakin şahı cinayət törətmək fikrindən daşındırmamışdır”.

Əgər biri desə: “O, öz canının qorxusundan dillənənməmişdir”, o zaman başqaları ona cavab verərlər ki: “O, şahdan və onun sarayından qaçıb uzaqlara gedə bilərdi”. Lakin vətəni tərk etmək çox ağırdır. Məndən sonra yaşayacaq alimlərin mənə haqq qazandıracaqlarını nəzərə alaraq, mən həyatımı qurban verməyi qət etdim. Mən arzularımın məhv olması, ya qələbə çalması üçün hücumla keçdim, indi isə siz nələr baş verdiyinin şahidisiniz.

Hansı bir təmsildə isə deyilmişdir: “Üç şey olmasa, heç vaxt böyük rütbəyə çatmaq mümkün deyil: Zəhmət çəkmək, dövlət sərf etmək, güzəştə getmək”.

Təhlükəli işə girişməyə cəsarət etməyən adam arzusuna çata bilməz.

Padşah rəiyyətlə xoş rəftar edərək ömür sürür, Beydəbə isə işlərə nəzarət yetirir və idarə edirdi. Elə ki, Dəbşəlimin hakimiyyəti möhkəmləndi, o, rəiyyətin işi ilə məşğul olmaq, düşmənin hərəkətlərini izləmək və onlara qarşı mübarizə aparmaq vəzifəsindən azad oldu. (Bu işlərin hamısını Beydəbə tək idarə edirdi). Hind filosofları tərəfindən Dəbşəlimin ata-babası üçün yazılmış kitablar onun diqqətini cəlb etdi. Dəbşəlim istədi ki, xəzinədə öz adına da bir kitab olsun. O bildirdi ki, belə bir kitabı Beydəbadan başqa heç kəs yazı bilməz. Şah Beydəbani yanına çağıraraq təklimdə ona dedi: – Ey Beydəbə! Sən hind filosofunun, hind alimisin. Mən qabaqkı şahların hikmət xəzinələri haqqında çox fikirləşib, çox düşünmüşəm. Mən elə bir şah tapmadım ki, onun adına bir kitab yazılmasın və bu kitabda onun apardığı müharibələr, həyatı, özünün və eləcə də saray adamlarının kamalı haqqında bir şey deyilməsin. Onların bir qismini, elm və hikmətlərini göstərmək üçün, şahların özləri yazmışlar, bir qismi isə filosoflar tərəfindən yazılmışdır. Qorxuram, onların başına gələn mənim də başıma gəlsin, yəni, mən də ölüm, axı ölümə çarə yoxdur. Axırda mənim xəzinəmdə elə bir kitab tapılmasın ki, şahlar onu oxuyub, mənim kim olduğumu və nələr etdiyimi öyrənsinlər. Mən istəyirəm ki, sən bütün hünərini, əql və kamalını işlədib, mənim haqqımda gözəl bir kitab yazasan və orada göstərsən ki, xalqı necə idarə edib, onu necə tərbiyə etmək lazımdır; orada şahların əxlaqından, rəiyyətlə necə rəftar etməyindən, rəiyyətin şahı necə təbə olub ona xidmət göstərməsindən danışasan, bəlkə beləliklə, həm mənim üçün, həm də rəiyyət üçün bir sıra zəruri dövlət işi yüngülləşə. Mən istəyirəm ki, bu kitab gələcək əsrlər üçün məndən yadigar qalsın.

Beydəbə bunu eşitdikdə üzqoqlu yıxılıb saha təzim etdi və sonra başını qaldırıb dedi: – Ey xoştale şah! Qoy sənə bəxt ulduzun çıxsın, qəm ulduzun batsın! Qoy sənə ömrün uzun olsun. Həqiqətən, şahın kamala yetmiş təbiəti, zəngin və müdrik ağılı onu bu yola gətirib çıxarmış, mənim indicə eşitdiyim bu böyük işi görmək fikrinə salmış, onun düşüncəsini ən ali dərəcəyə qaldırmışdır.

Qoy, qadir Allah şahın səadətini əbədi etsin, ona öz qərarını, məna isə onun arzusunu yerinə yetirməyə kömək olsun. Qoy, şah nə istərsə, ömrə etsin, mən bütün ağılımı sərf edib onu məqsədinə çatdırmağa ha-

zıram. Şah dedi: – Ey Beydəbə! Sən həmişə müqəddəs bir kamala sahib olmaqla şahın ömrünü yerinə yetirməkdə ad qazanıbsan. Mən sənə belə adam olduğuna bilirim. Mən qət etməmişəm ki, sən bütün səy və bacarığını sərf etməklə elə bir kitab yazasan ki, orada öylənə, zarafat, cədiyyət, hikmət və fəlsəfə bir yerdə olsun, ağıllı adamlar ondan həm hikmət dərsi alsınlar, həm də gülməkdən özlərini saxlaya bilməsinlər.

Beydəbə müti halda ona təzim edərək dedi: – Mən şahın əmrini qəbul edirəm və bunun üçün müəyyən vaxt istəyirəm. Şah dedi: – Nə qəder vaxt istəyirsən? Beydəbə dedi: – Bir il.

Şah dedi: – Ey Beydəbə! Bir il sənə vaxt verirəm. Sonra ömrə etdi, Beydəbəyə çoxlu hədiyyə və bəxşis versinlər ki, kitabı yazıb qurtarana qədər gücdən düşməsin, özünü yaxşı hissə etsin.

Beydəbə kitabı necə hazırlamaq, nədən başlamaq, nə şəkildə yazmaq, fəsiləri necə adlandırmaq haqqında bir neçə gün fikirləşməli oldu.

O, öz şagirdlərini toplayıb dedi: – Şah mənə elə bir iş tapşırırdı ki, mənim, sizin və ölkəmizin əsrlər boyu şöhrəti, bu işin necə yerinə yetirməsindən asılı olacaqdır. Mən sizi bunun üçün yığmışam: Şah Dəbşəlim tapşırırdı ki, mən onun adına bir kitab yazım. Orada hikmət nümunələri olmalıdır. Qoy, sizin hərənz bu sahəyə aid bir şey yazıb mənə versin və bununla da öz ağılının dərəcəsini, kamalının həddini bildirmiş olsun.

Onlar hamısı belə cavab verdilər: – Ey ləyaqətli filosof və incə düşüncəli insan! Sənə müdriklik, şüur və müqəddəslik bəxş etmiş Allaha and içirik ki, heç vaxt belə bir şey bizim aqlımıza gəlməmişdir. Sən bizim başçımızsan, aramızda səndən ləyaqətli yoxdur. Sən bizim şan və şöhrətimizsən, biz özümüz sənə köməyinə möhtacıq. Lakin buna baxmayaraq, biz sənə ömrünü yerinə yetiririk.

Sonra Beydəbə şahın məqsədini, kitabın quruluş və planı barədə verdiyi göstərişləri onlara danışdı. Amma onlar şahın tələb etdiyi bu kitab haqqında fikirləşib bir şey tapa bilmədilər.

Şagirdlərinin acizliyini görən Beydəbə anladı ki, bu işi yalnız çox fikir edib, böyük əql işlətməklə yerinə yetirmək olar. O dedi: – Mən görürəm ki, gəmi deryada yalnız dənizçilərin gücü ilə hərəkət edir, çünki gəmini onlar idarə edirlər. Lakin o yalnız muxtar olan gəmi başçısının əmri ilə dalğaları yarı, dənizləri aşır. Gəmi dənizçilərlə dolu olub, müsafirlerle həddən artıq yüklənsə, onu batmaqdan xilas etmək olmaz.

O, uzun müddət bu kitabı yazmaq haqqında düşünüb, bir an da ol-sun, onu yaddan çıxarmırdı. Nəhayət, xəlvətə çökülərək bu kitabı iste-dadına inandığı bir şagirdi ilə yazdı. O, əvvəlcə çoxlu kağız, özünə və şagirdinə bir il müddətində çatacaq azuqə topladı. Sonra şagirdi ilə xəlvətə çəkildi. Onlar bir otağa girib qapını bərk-bərk bağladılar. Sonra Beydəba kitabı yazmağa başladı. O, aravermədən deyir, şagirdi isə yazır və yenidən oxuyurdu. Həm məzmun, həm də həcm etibarilə gözəl bir kitab əmələ gələnə qədər onlar belə işlədilər. Beydəba kitabı 14 fəslə böldü. Bu fəsillərin hərəsi özlüyündə müstəqil idi. Hər fəsil-də sual və cavab var idi. Bu, ona görə belə edilmişdi ki, hər hansı bir fəslə baxan adam ondan bir fayda götürə bilsin. Beydəba bu kitabı "Kəlilə və Dimnə" adlandırdı. Buradakı danışqların hamısı vəhşi hey-vanların və quşların dilindəndir. Bu, ona görə belə edilmişdi ki, kitab zahirən sadə adamları ağıllandırın, daxili mənasına görə isə ağıllı adamlara ibrət olsun. Onlar həm dünyada, həm də axirətdə insana nə lazımsa, hamısını burada tapsınlar, şaha tabe olmaq, ya ondan qaçıb qurtarmaq üçün nəyin xeyirli və nəyin zərərli olduğunu buradan öyrənsinlər.

Beydəba bu kitabı həm xarici, həm də daxili görünüşcə başqa hik-mət kitabları şəklinə saldı. Beləliklə, buradakı heyvan surətləri əylən-cə, onların dediyi sözlər isə hikmət və nəsihət oldu.

Beydəba bu işə başlarkən kitabın əvvəlində iki dostu, onların necə dost olduqlarını və bu möhkəm dostluğun bir xain tərəfindən necə po-zulduğunu təsvir etdi.

Sonra o, öz şagirdinə əmr etdi ki, nə desə, onu yazsın, lakin yersiz kəlmə işlətməsin, çünki ehtiyatsız deyilmiş bir kəlmə hikmətli nitqə daxil olduqda onun mənasını korlayıb məhv edir.

Beydəba kitabın məzəli yerinə rast gəldikdə üzünü köçürür, ciddi yerinə təsadüf etdikdə bura əlavə edirdi. Beləliklə, heyvanların dilin-dən deyilmiş hikmətli sözlərlə dolu bir kitab əmələ gəldi. İlk növbədə Beydəba öz şagirdi ilə kitabın xarici bəzəyini bir tərəfə buraxıb onun məzmununda olan hikmətli nəsihətlər və ibrətli öyüdlərlə məşğul olmağa başladı.

Cahil adamlar onlar üçün yazılmış bu kitabın mənasını başa düş-məzlər, heyvanların danışqlarına təəccüb edib, bunları zarafat sanarlar, kim bu kitabı öyrənib mənimsəməsə, buradakı sözlərin mənası onun üçün qaranlıq qalar.

Belələri bu əsərin məqsədini başa düşməzlər, halbuki, filosofun bi-rinci fəsilə irəli sürdüyü məqsəd qardaşların birləşməsinə, onların bu dostluğunun hansı vasitələrlə möhkəmlənməsinə təsvir etmək; şəxsi mənafe xatirinə yalan və böhtanlarla iki dost arasında nifaq və düşmənçilik salan rəzil adamlardan ehtiyatlı olmağı təbliğ etməkdən ibarətdir.

Kitab qurtarıb, təyin olunmuş vaxt başa çatdıqda, Dəbəşəlim şah Beydəbaya xəbər göndərdi ki, vaxt bitib, sən nə edirsən? Beydəba şa-ha xəbər göndərdi ki, mən şaha verdiyim vədi yerinə yetirmişəm. Qoy o, əyan və əşrafı topladıqdan sonra əmr etsin, mən bu kitabı gətirib on-ların hüzurunda oxuyum.

Dəbəşəlimin göndərdiyi adam qayıdıb bu xəbəri şaha dedikdə, o, çox sevindi, ölkədə olan adamların toplanması üçün gün təyin etdi. Sonra Hindistanın ən ucqar yerlərinə carçı göndərdi ki, hamı kitabın oxunmasına gəlsin. Elə ki, təyin olunmuş gün gəlib çatdı, xalq toplan-dı, şah əmr etdi, iki taxt hazırlasınlar: birini özü üçün, birini Beydəba üçün. Sonra hamı gəldi. Beydəba həmişə şahın qəbuluna geydiyi qəzil-dən toxunmuş filosof paltarında ayağa qalxıb şaha yaxınlaşdı, mülilik əlaməti olaraq yerə qədər əyilib təzim etdi və başını yuxarı qaldırmadı.

Şah ona dedi: – Ey Beydəba! Başını dik tut. Bu gün matəm günü deyil, şadlıq və sevinc gündür.

Sonra kitab oxunarkən şah ondan hər fəslin mənasını, onun qarşıya qoyduğu məqsədləri soruşur, o da hər fəslin məqsəd və mənasını izah edirdi. Şah bundan daha çox vəcdə gəlir və onun istedadına heyrət edirdi.

Şah dedi: – Sən mənim ürəyimdən xəbər veribsen, arzumu yerinə yetiribsen, mənim də istədiyim elə bu idi. Könülün nə istəyir de!

Beydəba ona xoşbəxtlik arzu edib dedi: – Şahım, mənə dövlət lazım deyil, paltarlar içərisində isə mən öz ləbbadəmi hamısından üstün tuturam. Lakin, ixtiyar verildiyi üçün mən öz ehtiyacımı şahdan gizlətməyəcəyəm.

Şah dedi: – Belə olduqda sənə nəyə ehtiyacın vardır? Sənə nəyə ehtiyacın varsa, hamısı bizim tərəfimizdən rəf ediləcəkdir.

Beydəba dedi: – Mən şahdan xahiş edirəm ki, o öz ata babaları kimi əmr etsin, mənim kitabımın üzünü köçürsünlər və onu mühafizə etsinlər; mən qorxuram ki, bu kitab Hind ölkəsindən getsin, onun

varlığından xəbər tutan iranlılar onu ələ keçirsinlər, o, itib yox olsun. Qoy bu kitab "hikmət evindən"¹ xaricə çıxmasın.

Sonra şah Beydəbanın şagirdlərini çağırıb, onlara qiymətli paltarlar və hədiyyələr verdi.

Bu kitabın xəbəri gəlib şah Xosrov Ənuşirəvana çatdı. Ənuşirvan isə elmi və ibrətli kitabları çox sevirdi.

Ona görə o, təbib Bərzuyeni Hindistana göndərdi. Bərzuyə də bütün hiylə və bacarığını işə salaraq, bu kitabı Hind ölkəsindən qaçırıb, İran xəzinəsinə gətirdi. Ondan sonra Ənuşirəvanın ürəyi sakit oldu.

İBN MÜQƏFFANIN TƏRTİB ETDİYİ KİTABDA OLAN MÜQƏDDİMƏ

Əbülhəsən Abdulla ibn Müqəffa... belə nəql edir ki: "Allah öz hikmət və qüdrətilə dünyanı əmələ gətirdi, insanları bilik, əql və kamalda başqa heyvanlardan üstün yaratdı. Çünki əql xeyir qapılarının açarı, səadət xəzinələrinin kilididir. Bu dünyanın naz və nemətlərini əldə etmək, o dünyanın əzab və işgencələrindən xilas olmaq əql və kamala bağlıdır. İstedad əql və kamal isə iki növdür: biri fitri, yəni anadangəlmə, digəri əməli, yəni təcrübə vasitəsilə əldə edilən. İnsanlarda olan fitri istedad, taxtadakı yanma qabiliyyətinə bənzər. Taxtaya od dəyməmiş yəni bilmədiyi kimi, fitri istedad, əql və kamal da təcrübə və verdiş olmadan özünü göstərə bilmir. Alimlər demişlər ki, təcrübə insanda əql və kamal oyadır.

Hər kəs fitri əql və kamala sahib olub sənət kəsb etməyə çalışsa, bəşəriyyətin əldə etdiyi təcrübələr haqqında düşüncə onlardan bacarıqla istifadə etsə, həm bu dünyada öz arzusuna çatır, həm də o dünyada xoşbəxt olar... Bilmək lazımdır ki, hər işin öz səbəbi, hər səbəbin öz illəti və hər illətin öz məkan və zamanı vardır. Ömrün uzunluğu və dövlətin varlığı bunlardan biri ilə bağlıdır. Bu kitabın Hindistandan Farsa gətirilməsinin səbəbi odur ki, Allah-taala dünyanın padşahı olan xoşbəxt, qüdrətli Ənuşirəvan Kəsrə ibn Qubadı əql nurundan və ədalət xəzinəsindən qəni etmiş, iş bilməkdə, fikri düz başa düşməkdə, mahir yaratmış; şey göstərməkdə, söz söyləməkdə ona fəvqəladə bir istedad vermişdi. O, bütün bunlardan "istifadə edərək elm öyrənməkdə, onun inceliklərini dərk etməkdə, müxtəlif bilik sahələrindəki məlumatda ələ yüksək bir rütbəyə çatmışdı ki, ondan əvvəlki şahların heç biri bu mövqeyə qalxa bilməmişdi. Belə ali bir rütbə, şərəfli bir mənşə onlara qismət olmamışdı.

Padşahlıq qururu və dünyanı tutmaq həvəsi onunla nəticələndi ki, Ənuşirəvan bir çox ölkələri ələ keçirdi, bir sıra zülmkar hakimləri özünə tabe olmağa məcbur etdi, hər bir adamın həsəd apara biləcəyi şan – şövkət, qüdrət və əzəmət sahibi oldu. Bu zaman onun qulağına çatdı ki, hind şahlarının xəzinəsində quşların, vəhşi heyvanların və həşəratın dilindən yazılmış bir kitab vardır. Padşahlar rəiyyətə cəza vermək, ədalətli və mərhəmətli işlər görmək, düşmənləri darmadağın edib aradan qaldırmaq istərkən ona müraciət edirlər. Bu kitab bütün yaxşılıqların mənbəyi, bütün elmlərin məxəzi, xeyir və mənfəət

¹ Hikmət evi – kitabxana. Mütərcim.

xəzinəsi, hikmət açarı hesab edilir. Bu kitab şahlara fayda verdiyi kimi, xalqa da xeyir verir. Bu kitabın adı "Kəlibə və Dimnə"dir.

Ənuşirəvan – Adil bu kitabı görmək fikrinə düşdü. Əmr etdi, elə bir istedadlı adam tapsınlar ki, o, elm sahəsində şöhrət qazanmış olsun, fars və hind dilini bilsin və bu mühüm işin ona tapşırılması nəzərdə tutulsun.

Çox gözdikdən, sorğu-sual və axtarışdan sonra bütün bu deyilən xüsusiyyətlərə malik olan və tibb elmində şöhrət qazanmış Bərzuyə adlı cavan bir oğlan tapdılar.

Ənuşirəvan onu yanına çağıraraq dedi: – Çox fikirləşib götür-qoy etdikdən, məşvərət və məsləhətdən sonra belə qərara gəlmişik ki, sənə çox mühüm və məsuliyyətli bir iş tapşırıq. Sənin əql və kamalın, istedad və bacarığın bizə məlumdur; elm öyrənməkdəki hərisliyin, sənət sahibi olmaqda inad və iradənin sübut olunmuşdur. Deyirlər ki, Hindistanda qiymətli bir kitab vardır. Biz istəyirik, o kitab gətirilib bizim ölkəmizdəki başqa hind kitablarının içərisinə daxil edilsin. Hazırlaşib bu iş üçün Hindistana getmək, nə vasitəsilə olur-olsun, o kitabı ələ gətirmək lazımdır. Sənə çoxlu pul və mal-dövlət veriləcəkdir. Onu ehtiyacın olan yerdə, istədiyin kimi xərcliyə bilərsən.

Orada çox qalmaq lazım gəlsə və sənənin yenə də pula ehtiyacın olsa, yaz göndərək. Əgər bütün xəzinəni bu yolda qurban vermək lazım gəlsə, müzayiqə edilməyəcəkdir.

Sonra Ənuşirəvan əmr etdi, Bərzuyenin yola düşməsi üçün xoş və münasib bir gün təyin etsinlər. Həmin gün gəlib çatdıqda Bərzuyə yola çıxdı. Onun ixtiyarında əlli xurcun və hər xurcunda əlli min dinar pul var idi. Bütün qoşun, sərkərdələr və dövlət adamları onu yola salırdılar. Bərzuyə böyük bir həvəslə bu işi yerinə yetirməyə gəldirdi. Bərzuyə Hindistana çatdıqda padşahın sarayı olan şəhərə gəldi və orada yaşamağa başladı. O, alimlər yığıncağına, əyan-əşraflar məclisinə, qara camaat toplanan yerlərə gedir, bir sözlə, adamların içərisinə girib hər yeri dolanır, şahın yaxın adamlarının vəziyyətini öyrənir, şəhərin adlı-sanlı adamları, alim və filosofları haqqında sorğu-sual edib məlumat toplayırdı. Hara gedirdisə, qaynayıb qarışır oradakılara, hamı ilə dostlaşaraq təmkin və nəzakətlə dolanırdı. Hamıya deyirdi ki, mən bura elm öyrənmək və təhsil almaq üçün gəlmişəm. Dərin elmi məlumatı olduğu halda özünü sadələşdirməyə vurur, özünü avam kimi aparırdı. Hər fürsətdən istifadə edərək müxtəlif təbəqədən olan adamlarla dostlaşır və hərsini bir yol ilə sınaqdan keçirirdi. Nəhayət, o, axtar-

dığını tapdı, istədiyi adama rast gəldi. Bu adam əql və kamalda, istedad və huşyarlıqda başqalarından fərqlənirdi. Bərzuyə həmin adamla dostluğa başlayıb ona o qədər yaxşılıq etdi ki, axırda qardaşlaşıb can bir qəlb dost oldular. Az vaxt içərisində həmin adamın əxlaq və xasiyyətini öyrəndi, dostluq və sədaqətini sınaqdan keçirdi. Sonra öz-özünə dedi: "Əgər bu sirrin açarını ona verib, könül evinin qiflini onun üzünə açsam, o, nankorluq edib duz çörəyi tapdalamaz, kərəm və mürrüvət, dostluq və yoldaşlıq xatirinə xəyanət etməz".

Bir müddət keçdikdən və onların arasında olan səmimiyyət bir az da möhkəmləndikdən sonra, Bərzuyə onun əmanətə xəyanət etməyəcəyinə, sirri heç kəsə açmayacağına inandı. Daha çox hörmət göstərərək, daha artıq yaxşılıq etməyə başladı və bir gün ona dedi: – Qardaşım, mənim bir sirrim var, onu indiyə qədər sənədən gizlədirdim, lakin bilirəm ki, sən bunu hiss etməmiş deyilsən, çünki arifə bir işarə də kifayətdir.

Hindli dedi: – Doğru deyirsən, hərçənd sən öz məqsədini gizlədirdin, lakin mən onun sənə olan nişanə və əlamətlərini görürdüm. Ancaq sənin rəftarın onu deməyə imkan vermirdi. İndi ki, sən özün məsələni açdın, elə bilirəm ki, o barədə danışmağına dəyər. Günəş kimi aydındır ki, sən bizim vilayətin nəfis və qiymətli sərvətlərini aparıb öz şahının hikmət xəzinəsinə əlavə etmək üçün gəlibsən, bunu işə məkr və hiylə ilə həyata keçirmək istəyirsən. Lakin mən sənə olan səbir və iradəyə heyran qalmışam. Mən söhbət vaxtı ağzından bir şey qaçıracağını və beləliklə, öz məqsədini bildirəcəyini gözləyirdim. Lakin belə bir şey olmadı, sənə olan bu möhkəmlik və ağzıbutövlük mənim sənə olan etiqadımı artırdı, dostluq və qardaşlıq hisslərini gücləndirdi. Çünki heç bir məxluqda belə bir iradə və özünü saxlaya bilmək qabiliyyəti ola bilməz ki, qütb vilayətdə, tanımadığı, əxlaq və adətlərini bilmədiyi, nəbələd bir xalq arasında özünü sənin kimi apara bilsin.

İnsanın ağılı özünü səkkiz xüsusiyyətdə bürüzə verir: Birinci – nəzakətli və təmkinli olmaqda; ikinci – öz şəxsiyyətini tanıyıb öz iradəsinə malik olmaqda; üçüncü – adil şahlara itaət edib onların arzu və istəklərini yerinə yetirməkdə; dördüncü – öz sirrlərini dostla verib-verməməsinin yerini bilməkdə; beşinci – özünün və başqalarının sirrini saxlamaqda; altıncı – şahlar qapısında ehtiyatlı olub, şirin dil ilə saray adamlarını ələ ala bilməkdə; yeddinci – öz dilinə sahib olub artıq-əksik danışmamaqda; səkkizinci – məclislərdə susmağı özünə adət edib, soruşulmayan şeyləri deməməkdə və peşmançılıq gətirən şeyləri dilə gətirməkdən çəkinməkdə...

Kimdə bu səkkiz xüsusiyyətin hamısı bir yerdə olsa, o, öz ehtiyac-larına üstün gəlməyə, dostlarından tələb etdiyi bütün şeyləri almağa və arzusuna çatmağa layiqdir. Bu xüsusiyyətlərin hamısı sənədə vardır. O da məlum oldu ki, sənənin mənimlə dostluq etməkdən məqsədin nə imiş. Doğrudur, bu fəzilətlərə malik olan adamın bütün arzu və istəklərini yerinə yetirmək mürrüvət və kərəm sahiblərinin yanında səhv sayılmaz, lakin sənənin xahişin mənə dəhşət yaratdı. Bu, çox böyük və qorxulu bir işdir.

Bərzuyə gördü ki, hindli onun məkr və hiyləsini başa düşmüşdür. Onun bu sözlərinə kəskin etiraz etməyib çox yumşaq və həlim bir tərzdə dedi: – Mən bu sirri açmaq üçün böyük bir fəsil düşünmüş, onu sərlövhələr ayırmış, xüsusi şöbələr və bölmələr açmış, əvvəlini, axırını, sağını, solunu təyin etmiş, dostluq, sədaqət, duz-çörək, inam və etibar cavahirət ilə ona bəzək vurmuş, əhdə vəfa, dərdə şəfa günəşilə onu işıqlandırmış, sonra qonağa hörmət, qərībə kömək ağacı əkərək ona qol-budaq vermişdim ki, bəlkə bu yol ilə bu səadət səhrasında əsl məqsədimin camalını örtən qorxu pərdəsini atam, sənənin hörmət və köməyin sayəsində vətənə üzəliş qayıdam. Lakin sən birçə işarə ilə mənim bütün fikrimi başa düşdün, onun incəliklərini duyaraq mənə bu uzun cansızıcı müqəddimədən xilas etdin. Bu, sənənin kərəm və mürrüvətinə, hümmət və alicənablığına yaraşır. Doğrudan, da mən sənəninlə bu məqsədə çatmaq ümidi ilə dostluq edirdim. Əgər ağıllı bir adam bünövrəsi möhkəm, özülü qüdrətli bir qalaya pənah gətirsə, ya şiddətli külək və güclü daşqından qaçıb bir dağın arxasına sığınsa, bu, eyib hesab ediləməz.

Hindli dedi: – Ağıllı adamlar üçün dostluqdan əziz heç bir şey yoxdur. Dostluq nəticəsində əmələ gəlmiş inam, mal alverdə sarsınırsa, demək, o dostluq hələ qüsurludur. Lakin bütün tilsimlərin açarı – sirri saxlaya bilməkdir. Üçüncü adamın bilmədiyi sirr yayılmaz, eləcə də, üçüncü adamın eşitdiyi sirr ağızlara düşər və onun qarşısını almaq mümkün olmaz...

Buna misal olaraq göydə topa-topa müxtəlif tərəflərə yayılmış bahar buludlarını göstərmək olar. Əgər bir adam belə buludların olduğunu desə, hamı onu təsdiq edərdi. Çünki ağıllı adamlar görükləri şeyi inkar edə bilməzlər. Mən sənənin dostluğundan o qədər şad və razıyam ki, heç bir şey onu əvəz edə bilməz. Lakin əgər bir adam bu işdən xəbər tutsa, bizim qardaşlığımız elə pozular ki, onu heç bir mal və dövlətlə

qaytarmaq olmaz. Bizim şah çox ayıq və tündxasiyyətdir, balaca bir şeyin üstündə ağır cəza verir. Günah böyük olsa, gör nələr edər?

Bərzuyə dedi: – Dostluğun ən böyük şərti sirri saxlamaqdır. Mənim isə bu işdə sənədən başqa bir sirdaşım yoxdur. Mən sənənin alicənablığına, əql və zəkana inanıram. Mən başa düşürəm ki, bu çox qorxulu işdir, lakin ümid edirəm ki, bizim aramızda olan dostluq və sədaqət naminə sən mənə öz arzuma çatmadan məhrum etməzsən. Əgər bu yolda çətinliyə rast gəlsən, onu asan hesab et, alicənablıq xatirinə onlara döz. Bilirsən ki, bu sirri mən heç kəsə vermərəm. Lakin sən öz yaxın adamlarından, dost-aşnalarından qorxursan ki, bilib şahə xəbər verərlər. Mən ümid edirəm ki, heç kəsən bu işdən xəbəri olmayacaq və sən də rahat və fərağət yaşayacaqsan.

Hindli bir az fikirləşdikdən sonra lazım olan kitabları Bərzuyeyə verməyə başladı. Bərzuyə böyük qorxu və ehtiyat içində işə girişib gecə və gündüz yazmaqla məşğul oldu, çoxlu pul sərf etdi, bu kitabın və başqa kitabların surətini çıxardı. Sonra Ənuşirəvana məktub yazıb işlərin nə yerdə olduğunu xəbər verdi.

Ənuşirəvan məktubu oxuyaraq çox sevindi, əmr etdi, nə qədər ki, fələyin dövrəni şadlığı qəmə çevirməmişdir, Bərzuyeni geri çağırırlar. Məktub yazıb bildirsinlər ki, gəlməyə tələssin, ayıq olsun. Heç nədən qorxmasın və o kitabı möhkəm saxlasın. Topladıklarını gətirərək ehtiyatlı olub, ağıllı hərəkət etsin.

Sonra məktubu möhürləyib qasidə verdilər. Məktubun düşməni əlinə keçməsi üçün qasidə tapşırdılar ki, o, gizlin yollarla getsin və mümkün qədər heç kəsin gözüne görünməsin.

Bu məktub Bərzuyeyə çatcaq, yola düşüb Ənuşirəvanın sarayına gəldi. Onun gəldiyini şahə xəbər verdilər. Ənuşirəvan o saat Bərzuyeni yanına çağırırdı. Bərzuyə içəri gircək baş əyib təzim etdi. Şah Bərzuyenin üzündəki yorğunluğun, əzginliyin, keçirdiyi qorxu və həyəcanın izini gördükdə ona ürəyi yandı və dedi: – Özünü ələ al, ey xoşbəxt insan və onu da bil ki, sənənin göstərdiyin xidmət yüksək qiymətləndirilmiş, onun böyük xələt və tərifə layiq olduğu nəzərə alınmışdır. Get bir həftə dincəl, sonra gələrsən, nə lazımsa, əmr edərdəm, hamısını yerinə yetirərlər.

Yeddi gün keçdikdən sonra Ənuşirəvan əyan-əşrafın hazır olmasını əmr etdi. Saray adamları toplandıqda Bərzuyeni yanına çağırırdı kitabı oxumasını buyurdu. Bərzuyə kitabı oxuduqca onların təəccübü artır, kitabın gözəlliyinə heyran qalırdılar. Kitab sona çatdıqda onlar

Bərzuyeni alqışlayıb, bu işdə müvəffəqiyyət qazandığı üçün Allaha şükür etdilər.

Ənuşirəvan ömr etdi, xəzinələrin qapılarını açdılar və and içdi ki, görək Bərzuye heç bir şeydən çəkinmədən ora girib ürəyi istədiyi qədər daş-qaş, pul və cavahirət götürsün.

Bərzuye padşaha təzim edərək dedi: – Padşahın mənə göstərdiyi mərhəmət və məhəbbət hər şeydən qiymətlidir. Hansı var-dövlət, hansı sərvət dünya şahənşahının öz qulu olan mənə göstərdiyi nəvazişi əvəz edə bilər? Mənə şahın səlamətliyindən başqa heç bir şey lazım deyil. Lakin şah and içdiyi üçün, mən şahlara xas olan Xuzistan parçasından hazırlanmış mərasim paltarlarından bir dəst götürürəm ki, padşahın qulluğuna gələrkən onu geyim. Sonra Bərzuye sözüne davam edərək dedi: – Bu vəzifəni yerinə yetirərkən rast gəldiyim çətinliklər, çəkdiyim qorxu və iztirablar, şahın istək və arzularını yerinə yetirdiyim üçün gözənləndiyindən az oldu. Bəndələrin əlində sədaqətə xidmət edib cəhd göstərməkdən başqa bir şey yoxdur. İşlərin yerinə yetirilməsi, müvəffəqiyyətlər yalnız şahın səadətli bəxti və xoş təleyi sayəsində olur.

Mən burada olmadığım müddətdə sənin mənim ailəmə göstərdiyin kərəmət müqabilində bütün xidmətlər heç dərəcəsidir. Lakin mən bir şey xahiş etmək istəyirəm ki, o, şahın lütfü qarşısında cüzi, mənim üçün isə dünyalara bərabərdir. Şah ona icazə versə, mənə həm bu dünya, həm də o dünya malından qəni etmiş olar və xoşbəxt şahın adı həmişə yaxşıyla çəkilər.

Ənuşirəvan dedi: – Sən mənim şahlığıma şərikin olmaq istəsən, o da qəbul ediləcəkdir. Nə xahişin varsa, açıq söylə.

Bərzuye dedi: – Şah məsləhət görərsə, Büzürgmehr bu kitabə mənim haqqımda xüsusi bir fəsil əlavə etsin və orada mənim kim olduğumu, əsil və mənəbəimi, sənətimi, din və məzhəbimi yazsın. Şah bu bərədə əmr verərsə, mənə göstərdiyi şərəf əbədi qalar, mənim şahə etdiyim yaxşı bəndəlik nümunəsi isə məhv olub getməz. Bu sözləri eşidən Ənuşirəvan, əyan və əşraf heyran qaldılar. Bərzuyenin böyük əql və kamala sahib olduğunu təsdiq etdilər, hamısı bu qərara gəldi ki, Bərzuyenin bunu xahiş etməyə haqqı vardır.

Ənuşirəvanın əmri ilə Büzürgmehri çağırtdılar. Büzürgmehr gəldikdə Ənuşirəvan ona dedi:

– Sən Bərzuyenin nə qədər sədiq və fədakar olduğunu, onun bizim əmrimizə görə nə qədər böyük qorxu və iztirab çəkdiyini bilirən. Biz

istədik, Bərzuye öz xidmətinin səmərəsini görüb dünya malından qəni olsun. Lakin o, bundan imtina edərək, xəzinədən heç bir şey götürmədi. Onun bircə xahişi bu oldu ki, sən bu kitabə ayrıca olaraq onun haqqında bir fəsil əlavə edəsən, orada onun anadan olduğu gündən bu vaxta qədər tərcümeyi-halını yazasan. Biz də buna razı olduq. İndi sənə tapşırıram ki, belə bir fəsil yazıb kitabə əlavə edəsən və qurtarıqdan sonra camaatı yığıb oxuyasan. Lakin onu elə yazmalısən ki, sənə nələrdə qadir olduğunu məmləkətin bütün əyan və əşrafı da bilsin.

Bərzuye şahın belə göstəriş etdiyini eşitcək, təzim edib öz təşəkkürünü bildirdi.

Büzürgmehr həmin fəslə burada olduğu kimi yazıb onu gözəl ibarə və hikmətli sözlərlə bəzədi və qurtardığını şahə xəbər verdi. Padşahın qəbul günü olduğundan Büzürgmehr həmin fəslə Bərzuyenin və ölkənin bütün əhalisinin qarşısında oxudu. Padşah və orada olanların hamısı onu bəyənil Büzürgmehrin gözəl qələm sahibi olduğunu təsdiq etdilər. Padşah müzd haqqı olaraq Büzürgmehrə çoxlu qızıl, gümüş, cavahirət və paltar təklif etdi, lakin Büzürgmehr paltarlardan başqa heç nə götürmədi.

Bərzuye Ənuşirəvanın əlini-ayağını öpərək dedi:

– Allah padşahın ömrünü uzun, bəxtini güclü, onu həm bu dünyada, həm də o dünyada cah-cəlal sahibi etsin. Padşahın bu kərəməti onun nə qədər mərhəmətli olduğunu bir daha dünyaya göstərdi, onun şöhrətini artırdı və qulu olan mənə sevindirərək utandırdı. Oxucular bu fəsildən fayda alıb onun nə üçün yazıldığını başə düşəcəklər və anlayacaqlar ki, əməllərin ən fəzilətli ədil şahlara xidmət etməkdir, insanların ən şərəfli dövrünün şahları tərəfindən qiymətləndirilib özünə layiq mövqə tutanlardır.

Onu da demək lazımdır ki, bu “Kəlilə və Dimnə” kitabı 16 fəsildir. Əslində hind dilində on fəsil olmuşdur, altı fəslini isə farslar artırmışlar.

Hind dilində olan əsil on fəsil bunlardır: “Şir və Öküz”, “Dimnənin işinin yoxlanması”, “Alabaxta Göyərçin”, “Bayquş və Qarğa”, “Meymun və Tisbağa”, “Zahid və Gəlinçik”, “Pişik və Siçovul”, “Şahzadə və Qübbərə quşu”, “Şir və Çaqqal”, “Ana şir, Çaqqal və Ovçu”.

Farsların əlavə etdikləri altı fəsil isə aşağıdakılardır: “Kəlilə və Dimnəyə müqəddimə”, “Təbib Bərzuye”, “Zahid və Qonaq”, “Bilar və Brahimə”, “Səyyah və Zərgər”, “Şahzadə və onun yoldaşları”.

BÜZÜRGMEHR BUXTEQANIN "KƏLİLƏ VƏ DİMNƏ" KİTABINA YAZDIĞI MÜQƏDDİMƏ

Nəsihət, hikmət və zərbül-məsəllərlə dolu olan bu "Kəlilə və Dimnə" kitabı hind brəhmənləri və hind alimləri tərəfindən yazılmışdır. Hər bir xalqın alim və filosofları nə vasitə ilə olur-olsun, öz arzu və istəklərini həyata keçirmək, mövcud vəziyyəti nizama salmaq, gələcək arzularına çatmaq üçün həmişə müxtəlif yollar düşünmüş, müxtəlif tədbirlərə əl atmış, bu barədə müxtəlif əsərlər yazmağa çalışmışlar. Bunlardan biri də qurdların, quşların və vəhşi heyvanların dilindən yazılmış son dərəcə dərin mənalı, incə rəmzli və müəmmalı bu kitabdır. Alimlər bu yolu seçməklə bir sıra üstünlük əldə etdilər: hər şeydən əvvəl onlar burada sözləri istidkləri kimi deyib, hər fəslə arzu etdikləri kimi bəzəmək imkanına malik oldular. Bundan əlavə, bu yol ilə nəsihət, hikmət, lətifə və zərəfat incilərini də bir-birinə qatdılar ki, arif adamlar onlardan istifadə etmək üçün bu kitabı mütaliə etsin, nadan adamlar isə əfsanə xatirinə onu oxusunlar.

Gənc şagirdlərə gəldikdə isə, onlar elm əldə etmək, savadlı olmaq, nağıl söyləmək məqsədilə burada yazılanları asanlıqla yadlarında saxlayacaqlar. Başları çalışıb əql və təcrübə sahibi olduqda əzbərlədikləri və yadda saxladıkları sözlər ətrafında fikirləşib düşüncənin sinələrinin nə qədər faydalı hikmətlərlə dolu olduğunu görəcəklər və gözləmədikləri halda birdən böyük bir sərvətə, gəlməz-tükənməz bir xəzinəyə sahib olduqlarını dərk edəəcəklər. Gənclərin bu şadlığı – həddi-buluğa çatdıqda atasının miras qoyduğu xəzinəni tapan və ömrünün axırına qədər əziyyət çəkmədən dolana biləcəyini hiss edən adamın şadlığına bənzər.

Bu kitabı oxuyan adam onun nə üçün yazıldığını, nə kimi məqsədlər tutulduğunu başa düşməlidir. Əks halda, o, bu kitabdən fayda götürə bilməz, onun səmərələrindən feyzyab ola bilməz. Bu kitabı dərk etməyin birinci şərti onu düzgün oxumağı bacarmaqdır. Bir şeyi oxumağı bacarmadan onun mənasını dərk etmək olarmı? Yazı mənanın qəlibidir, yazıda səhv edilərsə, mənanı başa düşmək olmaz. Oxumağı bacaran adam isə bu kitabı fikirləşə-fikirləşə oxumalı və tez başa çatmağa tələsməməlidir, çünki onun faydası insanın təbiətinə tədriclə təsir edir. Bu şərti yerinə yetirməyən adamın vəziyyəti xəzinə tapan nadan adamın vəziyyətinə oxşar.

Nəql edərlər ki, bir kişi səhrada xəzinə tapır və öz-özünə belə deyir: – Əgər bu xəzinəni özüm tək daşısam, ömrüm hədəf gedər və az şey əldə etmiş olaram. Yaxşısı budur ki, bir neçə mizdur tapıb, bir neçə heyvan kirayə tutum və tez bir zamanda hamısını evə daşıdırım.

O dediyi kimi də edir. Özü xəzinənin başında qalaraq ləl və cəvalhirlə yüklənmiş heyvanları evlərinə göndərir. Lakin yük daşıyan hiyləgər adamlar var–dövləti həmin şəxsin mənzilinə deyil, öz evlərinə aparmağı daha düzgün hesab edərlər.

O nadan kişi öz mənzilinə gəldikdə peşmançılıq və təəssüfəndən başqa xəzinədən heç bir şey tapmır.

Bir həqiqəti də bilmək lazımdır ki, oxumağın faydası əzbərləmək-də yox, dərk etməkdir. Hər kəs bilmədiyi işdən yapışsa, onun vəziyyəti sözü əzbərləyib mənasını başa düşməyən adamın vəziyyətinə oxşar.

Rəvayət. Belə nəql edərlər ki, bir kişi ərəbcə öyrənmək istəyirmiş. Çox savadlı dostlarından birindən xahiş edir ki, qızıl lövhə üzərində onun üçün bir neçə ərəb sözü yazsın. Dostu onun bu xahişini yerinə yetirir. Həmin kişi ərəbcə yazılmış qızıl lövhəni evinə aparır, hərdən ona baxaraq elə güman edir ki, artıq ərəb dilini kamil bilir. Bir gün bir məclisdə ərəbcə danışmaq istəyərkən səhv buraxır. Orada olanlardan biri ona ibrət dersi vermək üçün istehza ilə gülür. Həmin kişi bundan qəzəblənərək deyir: – Məndən səhv tuta bilməzsən, qızıl lövhə bizim evimizdədir.

İnsanlar elmə sahib olmalı, onu dərinləndirərək etməlidir. Çünki elm o dünyaya aparılacaq ən böyük sovuqatdır. Bu dünyada isə biliklərə yiyələnmədən, yaxşı işlər görmədən dolanmaq çətindir. Günəşin camalı yer üzünü işıqlandırdığı və həyat suyu əbədi bir ömür verdiyi kimi, elmin də kamalı qəlbələri nurlandırır; təcrübənin şəfəverici dərmanları insanları cəhəllətin ağır xəstəliyindən xilas edir. Yaxşı işlər elmə yaraşır verər. Bilik ağacının meyvəsi xeyirxahlıq və başqalarını incitməkdir. Elmlə olub ona əməl etməyənlər, yolun qorxulu olduğunu bilib geri dönməyən adamlara oxşarlar ki, bunlar yolda qarət edilib soyular; yeməklərin zərərli olduğunu bilib onlardan imtina etməyən xəstələrə bənzərlər ki, bunun nəticəsində onlar məhv olub gedərlər. Hər halda əməlin çirkin olduğunu bilib, yenə də ondan əl çəkməyən adam məzəmmət atəşinə tutulur. Məsələn, biri kor, biri gözlü iki adam quyaya yığılıb ölümcül yaralansa, onların eyni vəziyyətdə olmalarına

baxmayaraq, ağıllı və düşüncəli adamlar yanında korun günahı gözlü-nünkündən: az olar və onu üzrlü hesab edərlər.

Elm və biliyin əldə edilməsi hər şeydən əvvəl insana öz hörmətini qaldırmaq, izzəti-nəfsini qorumaq üçün lazımdır. O yalnız başqalarına öyrədilmək üçün olsa, insan özü ondan bir xeyir görməyə, o, hamının istifadə etdiyi bulağa oxşar: suyundan hamı fayda götürər, lakin bulağın bundan xəbəri olmaz.

İki şeydən, yəni elm və maldan, insan əvvəl özü istifadə edib, sonra başqalarına paylamalıdır. Təcrübələrin nəticələri səmərəli olduqda, insan əvvəl onu özünə, sonra başqalarına tətbiq etməlidir, yəni insan əvvəl özünü müalicə etməlidir, sonra başqalarını. Kim bu sözlərin mənasını dərk etməyib onu cəfəngiyyət saysa, koru gor oxuyan axmağa bənzər, Ağıllı adam görə işin əvvəlində onun sonunun nə ilə qurtaracağını gözünün qabağına gətirir, yola çıxmamış hara gedəcəyini müəyyən edir. Əks halda, o, yolun ortasında avara qalar, nəticədə isə peşmançılıq və fəlakətdən başqa bir şey qazanmaz... Ağıllı adam odur ki, əcdadların həyatından ibrət dersi götürüb onların təcrübəsindən istifadə edir. Hər bir işi yenidən yoxlamaq istəyən insan həmişə möhnət içində yaşar. Odur ki, deyiblər, hər ziyanda bir xeyir var. Lakin ən yaxşısı budur ki, başqalarının ziyan çekdiyini görüb, onların faydalı təcrübələrindən istifadə edərsən. Bu yol ilə getməyən adamlar gündü-gündən müvəffəqiyyətsizliyə uğrar və nəhayət, uzun təcrübədən sonra düzgün yola düşənədək ölüm vaxtı gəlib çatır. Kim fürsəti əldən versə, iş görmək lazım olan yerdə kahlılıq etsə, doğru və yalan ola biləcək xəbərləri doğru hesab edib onu başqalarına zorla qəbul etdirsə, yalançının yağlı dilinə inansa, öz tərəfdarlarını fitnəkar adamların iftiralılarına əsasən incitsə, məsul vəzifələri ağıllı adamlar tapşırmayıb onların gətirə biləcəyi xeyri əldən versə, yaşayış imkanlarından məhrum olar. İnsan heç bir şeyin düşkün olmalı deyildir. Ağıllı adam üçün düşkünlükdən, doğru yoldan azıb öz arzu yükünü şübhələr küleyi əsən yerə və ya etibarsızlıq havası olan evə qoymaqdan daha zərərli heç nə ola bilməz. Çünki insanlar əksərən düşkünlük və ya buna bənzər şeylər üzündən cəhənnəmə gedirlər.

Ağıllı adamlar təsadüfən düşkünlük və aludəçilik mühitinə düşsə, tez oradan xilas olmağa çalışmalı və səhvi dərinləşdirməməlidir. Düşkünlüyü iradəlilik və əhdə vəfa kimi qiymətləndirməməlidir. Hər kəs kor-koranə nəbələd yola çıxsın, o, xalqın getdiyi düz yoldan uzaqlaşar

və nə qədər çox getsə, o qədər çox azmış olar. Əgər hirsli və qəddar bir adamın gözüne tikan düşsə və o, bu tikani çıxarmayıb onu əhəmiyyətə bir şey hesab edərək gözünü ovuşdurmağa başlasa, mütəlakə kor olar. Ağıllı adam göylərin hökmü ilə razılaşıb ona inanmalıdır, lakin bununla yanaşı, ağıllı və təcrübənin dediklərinə də qulaq asmalıdır. Ümumiyyətlə, sadələşmə və səhvlərə yol verilməməlidir. Ağıllı adam özünə rəva bilmədiyi şeyləri başqalarına da rəva görməməlidir. Çünki hər bir əməlin öz mükafatı var, möhlət başa çatdıqda, vaxtı yetişdikdə o, özünü mütəlakə büruzə verir.

Bu kitabı oxuyanlar, hər şeydən əvvəl, onun mənasını dərk etməyə çalışmalı, orada işlədilən istiareləri, rəmzləri və müəmmalı sözləri başa düşməli və tez-tez başqa kitablara müraciət etmək ehtiyacından azad olmalıdır.

İbn Müəffə bu fəslə əlavə edərək deyir ki, mən farsların bu kitabı hind dilindən pəhləvi dilinə tərcümə etdiklərini gördükdə istədim ki, İraq, Şam və Hicaz əhli də ondan istifadə edə bilsin və bu kitab onların ana dili olan ərəb dilinə tərcümə edilsin. Sonra mən bu işi yerinə yetirərkən mümkün qədər dürüst və aydın tərcümə etməyə çalışdım ki, tələbələr və oxucular ondan asanlıqla istifadə edə bilsinlər.

TƏBİB BƏRZUYƏ HAQQINDA FƏSİL

Fars təbiblərinin başçısı Bərzuyə belə nəql edir: "Mənim atam ordu başçılarından, anam isə Zərdüşt üləmaları ailəsindən idi. Allahın mənə bəxş etdiyi ilk nemət ata-anamın məhəbbəti oldu. Onlar mənim qayğıma qalır və məni başqa uşaqlarından çox sevirdilər. Mənim tərbiyəmlə ayrıca məşğul olur, yemək-içməyimə xüsusi fikir verirdilər. Yeddi yaşıma çatdıqda məni tibb elmini öyrənməyə təhrik edirlər. Bu elm ilə bir az məşğul olduqdan sonra onun məziyyətini dərk etdim. Sıdq ürəkəndən coşqun bir ehtirasla onu öyrənməyə girişdim. Sonra bu sənətdə böyük şöhrət qazanaraq xəstələri müalicə etməyə başladım. Birdən bütün insanların nəfsi kimi mənim də nəfsimin dörd şey arzusunda olduğunu hiss etdim: mal toplamaq, kef çəkmək, başqaları tərəfindən təriflənmək və əbədi şöhrət qazanmaq. Onu da deməliyəm ki, tibb elminin bütün elmlər yanında və bütün dünyada böyük hörməti vardır. Tibb kitablarında yazılıbdır: "Təbiblərin ən fəzili odur ki, xəstələri pulsuz müalicə etsin, bu yolla o, həm bu dünyanın, həm də o biri dünyanın nemətindən feyziyab olar". Kəndlinin toxum səpməkdən məqsədi öz ruzusunu çıxarmaq, yəni, təxil əldə etməkdir. Heyvanların yemi sayılan ot-ələf isə nəticə olaraq özbaşına əmələ gəlir. Xülasə, harada sağalmasına ümid olan xəstə eşitdimə, gedib onu məccani müalicə etməyə başladım. Bir az sonra tay-tuşlarımla mal-dövlət, şən-şövkətdə mənəndən üstün olduqlarını gördüm. Tamah mənə zor gəlir, nəfsim məni dünya malı toplamaq eşiqinə salırdı. Az qalmışdı ki, yolumu azam. Öz-özümə dedim: "Ey nəfs, sən xeyrinlə-ziyan arasındakı fərqi görmürsən. Ağıllı adam, əziyyəti çox, xeyri az olan şeyi necə arzu edə bilər? Sən yaxşı ad qoyub getmək fikrindəsənsə, bu fəni dünyada acgöz və həris olma. Dünyanın işlərindən möhkəm yapışmağın əsas səbəblərindən biri insanı şirməkdir pul və dövlətdir. Sən doğru olmayan bu fikirlərdən əl çək, əbədi savab qazanmaq üçün çalış. Çünki yol qorxulu, yoldaşlar etibarsız, köç yaxın, istiqamət naməlumdur. Ayıq ol, axirəti ələ gətirmək üçün fürsəti fəvri etmə. İnsanın həyatı bir-birinə zidd olan dörd ünsürün qarışığından hörlmüş nazik bir sap kimidir, onun uzun müddət davam gətirəcəyinə ümid bağlamaq olmaz.

İnsan bədəninin üzləri bir mıxla bərkidilən qızıl bütə oxşayır. Mıx çıxarılacaq büt parçalanıb dağıldığı kimi, insanın bədənini də yaşamaq qabiliyyətini itirəcək çürüyüb dağılır və məhv olur. Qohum-qarda-

şın, dost-aşınlarınla da çox qürurlənmə və onlarla bir yerdə olmağa xüsusi həvəs göstərmə. Onların sevincləri həmişə kədərlərindən az, qəmləri isə şadlıqlarından çox olar. Bütün bu qəm və qüssə, iztirab və həyəcanla birlikdə nəticədə insanı bir hicran dərdi, bir ızdırlıq kədəri də gözləyir, bəzən də elə olur ki, birisi öz ailəsini dolandırmaq, arvad-uşaqlarını təmin etmək üçün mal toplamaq, sərvət yığmağa məcbur olur və özünü bu yolda qurban verir. Bu, ocağa atılan ud¹ oxşayır, otdan başqaları faydalanır, yanma əzabını isə özü çəkir".

Öz-özümə dedim: "Ən doğrusu budur ki, sən xəstələri müalicə etməkdən əl çəkmə, ona fikir vermə ki, camaat həkimə qiymət qoymur, onun qədrini bilmir. Sən onu nəzərə al ki, müvəffəq olub bir nəfəri ölümün çəngindən qurtara bilsən, bunun savabı hər şeydən çoxdur.

Uzun sürən təhlükəli xəstəliklər nəticəsində su, çörək, arvad, uşaq üzünə həsrət qalan bir insanı müalicə etmək və onun sağlamlığını özünə qaytarmaq mümkün olsa, bunun nə qədər böyük savab iş olduğunu kim hesablaya bilər?"

Öz nəfsimlə belə mübarizədən sonra onu yenə doğru yola qaytara bildim. Səmimi-qəlbənd, heç bir şey ummadan xəstələri müalicə etməyə başladım, uzun müddət bu işlə məşğul oldum. Bu xidmətə mü-kafat olaraq ruzu qapıları mənim üzümə açıldı. Şahlar arası kəsilmədən mənə xələt və peşkəş verməyə başladılar. Həm Hindistan səfərindən əvvəl, həm də sonra çoxlu yaxşılıqlar və təhvilələr gördüm. Mal-dövlət, şən-şövkətlə öz tay-tuşumu vurub keçdim.

Bir gün tibb elminin müvəffəqiyyətləri və nəticələri haqqında, verdiyi fayda və səmərələr haqqında düşünməyə başladım. Elə bir hadisə xatırlaya bilmədim ki, tibb əsil sağlamlığa səbəb olsun, ya heç olmasa, birçə xəstəliyi tamamilə aradan qaldırsın, onun geri qayıtmaq yollarını bağlamış olsun, həqiqət belədirsə, o zaman ağıllı adam tibb elminə etibar edib onu şəfəverici hesab edə bilərmidi? Bu zaman savab işlər görüb axirət üçün ələşmək mənə daha inandırıcı görünməyə başladı. Deyilənlərə görə, bu cür işlər günah kimi xəstəliyi birdəfəlik aradan qaldıra bilər, elə aradan qaldırır ki, o, bir daha geri qayıda bilmir.

Mən bütün bunları düşündükdən sonra tibb elmindən əl çəkib ilahiyyətlə məşğul olmağa başladım. Doğrusu, mən burada əvvəli-axırı görünməyən bir yola düşdüm. Yol qaranlıq və qorxulu idi. Nə bir bə-

¹ Ud – yandırılarkən otir verən ağac adı. Miltərcim.

lədçi var idi, nə də uzaqdan bir işıltı görünürdü. Tibb kitablarında da bu barədə bir şey deyilməmişdi ki, ona əsaslanıb şökk və şübhədən, heyrət və tərəddüddən xilas olasan. Müxtəlif xalqların dinləri arasında da böyük fərq və ziddiyyət var idi. Bəziləri ənənə naminə əlini zəif bir budağa atır, bəziləri şahların qəzəbindən və canlarının qorxusundan ayaqlarını boş bir kötüyün üstünə qoyur, bir qismi də dünya malı və vəzifə xatirinə arxasını çürük bir ağaca dayayırdı.

Onların arasında xalq və məxluq, Yaradan və yarananın mənşəyi, dünyanın sonu haqqında böyük mübahisələr gedirdi və hərə elə düşürdü ki, onun dediyi doğru, müxalifinin dediyi isə yanlışdır.

Belə fikirləşə-fikirleşə şökk və şübhə səhrasında irəli və geri gədir, təpələrə dırmaşır dərələrə enir, lakin nə məqsədə doğru bir yol, nə həqiqətə doğru bir işarə tapa bilmirdim. Nəhayət, belə qərara gəldim ki, bütün din alimləri ilə görüşüb onların təriqətləri haqqında tədqiqat aparım və ürəyimə yatan doğru bir din tapım. Mən bu məqsədimi yerinə yetirdim, bütün təriqətlərlə dərindən tanış oldum, gördüm ki, hər tayfa öz din və məzhəbinin üstünlüyündən dəm vurur, müxalif tərəfini isə pisləyir. Mən onların heç birisinin arxasınca gedə bilmədim, öz dərdimə dərman tapmadım. Aydın oldu ki, onların hamısının iddiası cəfəngiyatdır. Ağıllı adam onların heç birisinin dediklərini qəbul edə bilməz.

Öz-özümə fikirləşdim ki, əgər mən belə müxtəlif rəylərdən sonra bu dinlərdən birini qəbul etsəm və qərəzlə deyilən sözlərdən birinə inansam, aşağıda nəql edilən ögür əhvalatındakı nadan ögrünün gününə düşərəm.

Ögür əhvalatı. Deyirlər ki, bir ögür öz yoldaşları ilə bir dövlətin evinə oğurluğa getdi. Ev sahibi ayaq tappılısına yuxudan ayıldı, başa düşdü ki, damda ögür var. Yavaşca arvadını oyadıb əhvalatı ona başa saldı və dedi ki, mən özümü yuxuluğa vuracağam, sən onların eşidə biləcəyi uca bir səslə, böyük bir təkidlə məndən soruş ki, bu qədər mal və dövləti necə ələ gətirmisən. Nə qədər mən demək istəməsəm, sən o qədər inadla təkid et və məndən əl çəkmə. Arvad ərinin dediyini etdi və ərinə sorğu-suala tutdu. Kişi dedi: – Arvad məndən əl çək və bu sualdan vaz keç. Doğrusunu desəm, qorxuram eşidələr, biz biabır olaq, camaatın bizdən acığı gələ.

Arvad təkid edib yalvarmağa başladı.

Kişi dedi: – Sənin bunu soruşmaqda məqsədin nədir? Kişinin gizli sirri ilə arvadın nə işi var?

Arvad dedi:

– Bilmək istəyirəm. Kişi dedi:

– Bu mal-dövlət oğurluqla toplanmışdır. Mən bir vaxt oğurluqda mahir idim və bir ovsun bilirdim. Aylı gecələrdə dövlətli adamların divarlarının dibinə gəlib yeddi dəfə deyirdim: “Şolem, Şolem. Ayın işığından tutub bir anda qalxardım damın üstə və durardım bacanın başında. Sonra yeddi dəfə “Şolem, Şolem” – deyib heç bir zəhmət etmədən enərdim evin ortasına. Orada da yeddi dəfə “Şolem, Şolem” dedikdə evdə nə qədər pul və dövlət var idisə hamısı gəlirdi qabağıma. Gücüm çatdığı qədər götürür, yenə də yeddi dəfə “Şolem, Şolem” dedikdən sonra ay işığından tutaraq bacadan qalxardım. Bu ovsunun bərkətindən nə bir adam məni görürdü, nə də bir insan məndən bədgüman olardı. Yavaş-yavaş bu gördüyün dövlət ələ gəldi. Ancaq aman-
dır, bu sözü heç kəsə öyrətmə ki, onun bizə böyük ziyanı dəyə bilər.

Öğrular bu əhvalatı eşitdikləri və o sözü öyrəndikləri üçün çox şad oldular. Bir az gözələdilər. Eş sahiblərinin yatdıqlarına arxayın olduqdan sonra ögrubaşı yeddi dəfə “Şolem, Şolem” dedi, lakin ayağını bacaya qoymağı ilə yərə dəyməyi bir oldu. Ev yiyəsi tez yerindən sıçrayıb əlinə bir çəmaq götürdü və düşdü ögrünün üstə, vur ki, vurasan. Özü də vurdurca deyirdi: – Mən əziz ömrümü sərf edib dövlət toplamışam ki, sənin kimi dələduzun biri gəlib onu aparsın. Kim olduğunu deməsən, səni öldürəcəyəm.

Ögür dedi:

– Mən həmin nadan və sadələvh adamam ki, sənin yağlı dilinə aldanıb tora düşmüşəm...

Xülasə, bu yol ilə mən həqiqəti tapa bilmədim və öz-özümə dedim: “Əcdadımın dinində qalıb kor-koranə ona riayət etsəm, mən o cadugərə oxşaram ki, doğru olmayan işlərlə məşğul olduğunu bildiyi halda yalnız, əcdadı cadugər olduğu üçün özünü haqlı hesab edir. Yox, yenidən din axtarmağa başlasam, qorxuram ömür vefa etməyə. Çünki əcəl yaxındadır. Tərəddüd içərisində yaşayıram, fürsəti əldən verər və heç bir iş görməmiş bu dünyadan getməli olaram. Ona görə mən bütün dinlərdən əl çəkib hər şeydən üstün hesab edilən xeyir əməllərlə məşğul olmağı, ağılabatan, ürəyə yatan işlər görməyi qətdim.

Bundan sonra mən heyvanları və insanları öldürüb incitməkdən əl çəkdim. Qəzəblənib təhqir etməyi, xəyanəti və oğurluğu buraxdım, əyyaşlıqdan uzaqlaşdım, yalan danışmaqdan çəkinməyi, söyüş söyməyi

törk etdim; xalqı incitmək, dünya malına hərəs olmaq, hoqqabazlıq, cadugərlik etmək kimi näləyi hərəketlərdən çəkdim. Merac, qiyamət, savab və günah haqqında bilmədiyim şeyləri özüməndən toqquşdurmadım, pis adamlardan qaçıb yaxşı adamlara qoşuldum, düzlük və təmizliklə dost oldum. Çünki dünyada düzlükdən daha yaxşı bir dost ola bilməz. Yalnız, düzlük vasitəsilə tez varlanmaq olar. Bu dövlət – paylanmaqda azalmaz, xərcəlməklə qurtarmaz. Düz adam padşahdan qorxmaz, od, su, yırtıcı, vəhşi heyvanlar və başqa zərərli şeylər düz adama ziyan vura bilməz. Kim düzlükdən üz döndərüb onun məziyyətinə xeyrat olmaq, pul toplamaq ləzzəti ilə əvəz etsə, öz malını və ömrünü bu dünya məqsədlərinə çatmaq üçün sərf etsə, o adam başına ağağıdakı əhvalat gəlmiş taciro oxşar:

Tacir əhvalatı. Deyirlər ki, bir tacirin çoxlu cavahirəti varmış. Onları dəşmək üçün günü yüz dinara bir adam tutur. Həmin adam tacirin evinə gəlib işə başlamaq istərkən evdə gözəl bir çəng¹ görünür, diqqətlə ona baxmağa başlayır. Bunu gören tacir ondan soruşur – çalmaq bacarırsanmı? Muzdur çəng çalmaqda mahir idi. Deyir, bəli, bilərəm. Tacir ona “çal!” – deyər ömr edir. Muzdur həmin çəngi götürüb gözəl havalar çalmağa və xoş bir səslə oxumağa başlayır, tacir böyük bir zövq ilə ona qulaq asır, cavahirlər isə deşilməmiş qalır. Axşam olduqda muzdur muzd haqqı istəyir. Tacir deyir: – Cavahirlər olduğu kimi də durur və deşilməmişlər, görülməmiş iş müqabilində muzd verilməz. Xülasə, muzdur nə qədər deyirsə, fayda vermir, vəziyyəti belə gören muzdur əsəbiləşərək tacirin üstünə qışqırıb deyir: – Mən sənə muzdurun idim, hər nə deyibsen, onu da eləmişəm, sənə haqqın yoxdur mənim muzdumu kəsəsen. Tacir muzdurun haqqını verməyə məcbur olur və günün boş keçdiyinə, vaxtın hədəf getdiyinə, cavahirlərin deşilməmiş qaldığına və işin görülmədiyinə baxaraq dərin fikrə dalır.

Düzlük və möminlik arzusu qəlbini ələ aldığından, istədim, ibadətə məşğul olam. İstədim, mənim alt paltarım üst paltarım, xaricimlə daxilim, zahirimlə batınım, sözüm ilə işim bir-birinə uyğun gəlsin, çünki möminlik və abidlik şəfəri rəf edən möhkəm zirehli paltar, xeyri cəzb edən uzun kəməndir.

Düzlük və möminliyin səmərələrindən biri odur ki, ömrün müvəqqəti, dünyanın fani olması səni qorxutmur. Mömin adam bu mü-

vəqqəti dünyanın işlərinə fikir versə və onların haqqında fikirləşsə, orada olan yaramazlıqları həqiqət gözüylə görər, o dünyaya əli boş getməmək üçün camaatı incitməkdən əl çəkər, şöhrətpərəstliyi buraxar. Qəm və kədərini azaltmaq üçün öz taleyi ilə razılaşar. Dünyanın əziyyətlərindən yaxa qurtarmaq və bütün günahlarını təmizləmək üçün inzivaya¹ çəkilər, həminin məhəbbətini qazanmaq üçün həssəd və paxılıqdan əl götürər. Mal-dövləti itirmək qorxusundan xilas olmaq üçün səxavəti özünə peşə edər, peşman olmamaq üçün işi ağıl ilə görər, təvəzökar və qənaətlə dolanmaq üçün axirəti yaddan çıxartmaz, bürəyib səhv etməmək üçün işin sonunu nəzərə alar, özünün rahat və fərağat yaşaması üçün xalqı incitməz. Mən düzlük və möminliyin məziyyətləri haqqında düşündükcə onlara rəğbət artırıldı. Lakin mən bu dünyanın ləzzətindən əl çəkib, nəqdi əldən vermək və nisyə dalınca qaçmağın çətin bir iş olduğunu bildirdim, bu yolda səhv etməmiş olarsam, belə böyük bir işin həm bu dünya, həm də axirət işinə böyük zərər verə biləcəyindən və onun nəticəsinin pəşmançılıq olmasından qorxurdum. Belə olduqda mənim vəziyyətim ağzındakı sümüyün əksini suda görüb tamaha düşən və onun başqa sümük olduğunu təəssüvür edərək, nəqdi buraxıb xəyali sümük dalınca suya cuman itin vəziyyətinə bənzərdi.

Az qalmışdı, bu cür qorxulu və kədərli düşüncələr üstün gəlib məni yoldan azdırsın və hər iki dünya əldən çıxsın. Mən yenidən bu dünyanın işləri haqqında fikirləşməyə və onun naz və nemətlərini göz qabağına gətirməyə başladım. Məne aydın oldu ki, bu dünyanın nemətləri şimşək qədər davamsız və ötürdür. Bununla belə, o, içdikcə şor su kimi atəş gətirər, zəhər qatışdırılmış bal qədəhi kimi, əvvəl şirin, sonra öldürücü olar, ürəkəcan gözəl rəya kimi ayıldıqdan sonra təəssüf və həsrət doğurar. Bu dünyanı ələ gətirmək istəyən insan ipəkqurduna oxşar, nə qədər çox toxusa, öz əl-qolunu o qədər bərk bağlamış olar və onun xilas olması o qədər çətinləşər.

Sonra öz-özümə dedim: “Bu olmadı ki, sən gah bu dünyadan o dünyaya, gah o dünyadan bu dünyaya qaçırsan.

Sən eyni hadisə üstündə bir-birini təqsirləndirən iki düşmənin hər ikisinə bəraət qazandıran riyakar bir qazıya oxşayırsan ki, bu yol ilə də düşmənçilik aradan qaldırıla bilməz.

¹ Çəng – Simli çalğı alətidir.

¹ İnziva – gusənişin olmaq, dünyadan əl çəkib ibadətə məşğul olmaq. Mürtəcin.

Bir qəlbin var, tap bir ürək dostunu,
Çətin günün mərd və zirik dostunu.

Nəhayət, mən ibadət etmək qərarına gəldim, düşündüm ki, bu dünyanın əziyyətinə dözmək, axirətdə nıcat tapmağa nisbət heç mən-zələsindədir. Bu dünyadan alınan ləzzət o dünyada veriləcək əziyyətin mində biri ola bilməz. Hər halda nəticədə çoxlu şirinlik gətirən az acı-lıq, çoxlu acılıq gətirən az şirinlikdən daha yaxşıdır. Bir adama desələr ki, əbədi nıcat üçün sənin ətinə yüz il hər gün on dəfə kəsib yenə bir-birinə tikmək və yenə də kəsmək lazımdır, gerək o buna razı olsun, çünki əbədi nemət içində yaşamağa nisbətən bu yüz il bir saatdan da az görünür. Demək, ağıllı adam möminliyi böyük və çətin bir iş hesab edib, bir neçə günlük ibadətə əziyyətinə dözməkdən boyun qaçıra bilməz. Onu da bilmək lazımdır ki, dünya bəla və əzabla doludur. İnsan ana bətnindən ömrünün axırına qədər bir an da olsa, öz canını bəladan qurtara bilmir. Tibb kitablarında yazılıbdır ki, uşağın əmələ gəlməsinin əsas səbəbi olan kişinin mayası ana bətnində qadının mayası ilə qarışıqda qəlizləşib bərkiməyə başlayır. Bu zaman ananın bətnindəki yel bu qarışıqları çalxayıb əvvəlcə pendir suyuna, sonra isə qatığa oxşar bir maddə əmələ gətirir, bundan sonra bədən üzvləri yaranmağa başlayır. Uşaq oğlandırsa, üzü ananın küreyinə; qızdırsa, üzü ananın qarnına tərəf çevrilmiş olur. Əllər alınə, çənə dizə sıxılır, uşağın vücudu pərdə ilə ələ örtülür ki, guya onu bir kisəyə salıb bağ-layıbsan, zorla nəfəs alır. Bətnəki istilik, ana qarnının ağırlığı, qaran-lıq, darlıq və təsəvvürə gəlməz əziyyətlər... Elə ki, hamiləlik dövrü-nün sonu yetişir, doğum vaxtı çatır, ana bətnində yel, uşağa isə hər-kəmət etmək qüvvəti əmələ gəlir və uşağın başı ana bətnindən bayıra çıxır. Ana bətninin darlığı nəticəsində uşaq ələ bir ağrı hiss edir ki, onu heç bir əzab və işgəncə ilə müqayisə etmək olmaz. Uşaq dünyaya gəl-dikdən sonra ona yumşaq bir əl toxunsə və ya yüngül bir külək əssə, onun çəkdiyi əziyyət, böyüklərin dərisinin soyduqda çəkdiyi ağrıya bərabər olar. Bundan sonra isə müsibət və bəla silsilələri başlayır: acanda yemək, susayanda su istəyə bilmir; bir yeri ağrıdıqda başa sala bilmir. Sonra açılıb-bələnmək, qoyulub-götürülmək, beşiyin darlığı və sayız-hesabsız məşəqqətlər. Elə ki, körpəlik vaxtı qurtarır, təlim və tərbiyə əziyyətləri başlayır: filan şeyi yemə, filan şeyə əl vurma, filan şeyi demə, sonra xəstəlik, acı dərmanlar və bununla əlaqədar

olaraq məhrumiyyətlər silsiləsi... Elə ki, həddi-buluğa çatdı, ev-çəşik, arvad-uşaq dərdi, bununla birlikdə mal-dövlət toplamaq və pul qazanmaq hərisliyi meydana çıxır. Bundan əlavə, bir-birinə zidd olan dörd ünsür¹ həmişə insanla bir yerdə yaşayır, onunla bir yerdə yatıb, bir yer-də durur. Bundan sonra hadisələr, bəlalər, fəlakətlər, müsibətlər, xə-s-təliklər bir-birini əvəz edir. İlandan, əqrəbdən, vəhşi heyvanlardan qorxmaq, isti və soyuqdan, qar və yağışdan, göy gurultusu və ildırım-dan təşvişə düşmək, kim tərəfindən isə qəflətən hücum edilib öldürül-mək vahiməsi... Sonra əgər ömür vəfa edib qocalığa qədər yaşamaq mümkün olarsa, qocalıq dərcləri, zəiflik və təqətsizlik o vaxta qədər olan bütün dərd və kədərləri vurub keçər. Düşmənlərin ara verməz qəsdləri və bədxahların niyyətləri də öz yerində.

Fərz edəlim ki, bunların heç biri baş verməyəcək və insan ən yaxşı şəraitdə sağ və salamat yaşayacaqdır. Bəs ölüm, ölüm saati çatdıqda necə? Oğul, uşaq, qohum, qardaş, dost, aşna ilə vidalaşmaq, acı ölüm şərbətini damla-damla içmək lazım gələn o gündə dəmi bu dünya mə-həbbəti insanın qəlbindən silinməyəcəkdir?

Bələ olduqda, heç bir ağıllı adam, xüsusilə indi, şərin yavaş-yavaş xeyrə üstün gəldiyi və insanların get-gedə gözəl xasiyyətləri itirməyə meyl göstərdikləri bu fəlakətli gündə, dünyanı ələ gətirmək üçün ömür sərf etməyi özünə rəva bilməz. Çünki həmişə qalan şeyi tez məhv olub gedən şeylə, əbədiyyəti müvəqqətiliklə dəyişmək, təmiz və pak bir ruhu kəsif və natəmiz bir bədəne qurban vermək böyük eyb və bağışlanmaz səhv hesab edilir.

Hərçənd Ənəşirəvani-Adil ibn Qubad özü xoşbəxt olmaqla bərabər, yüksək ağıl, sarsılmaz iradə, ali hikmət, qüdrətli kamal, səlis ləhcə, şöhrəti dünyaya yayılmış ədalət, sonsuz səxavət sahibidir; adı dillərdə gəzir, elmə böyük məhəbbəti və alimlərə hörməti var; hikmət elminə və hikmət sahiblərinə xüsusi rəğbət bəsləyir; qəddar adamlara cəza verib xidmətçilərini tərbiyə etməkdə, alimləri darmadağın edib məzlumlara kömək göstərməkdə ad qazanmışdır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, zəmanənin xarab olduğunu, fəlakətə doğru sürükləndiyini görürəm. Sanki xeyir insanlardan qaçır. Faydalı işlər, yaxşı sözlər

¹ Qədim Şərqi fəlsəfəsində insan bədənində 4 ünsürün həmişə mübarizə etdiyi və bunlar arasında müvazinə pozulduqda, hətta insanın öldüyü düşünülürdü. Bu 4 ünsür: qan, ət, sofra və bəlgəm hesab edilirdi. *Mütərcim*.

unudulur, eia bil, doğru yollar bağlanmış, bədbəxtlik qapıları açılmışdır. Ədalət məhv edilərək zülm və sitəm hakimiyyət başına keçmiş, elm aradan qaldırılaraq cəhalət onun yerini tutmuş, rəzalet və xəyanət artaraq kərəm və mürvvəti sıxışdırıb aradan çıxarmışdır. Dostluq zəifləmiş, düşmənçilik qüvvətlənmişdir, yaxşı adamlar təhqir edilərək əziyyət və məşəqqət içində, alçaq adamlar hörmət qazanaraq keyf və əyləncə içərisində yaşayır. Hiylə və riyakarlıq ayıq, vəfa və düzlük isə yatmışdır. Yalan – azad, doğru – məhbus, haqq – məğlub, nahaq – qalib, qorxu – güclü, inam – zəif, zalım – haqlı, məzlum – haqsız, hərislik – hakim, qənaət – məhkum, qazı – qəddar, zahid – riyakar...

Mən dünyanın bu işlərini fikirləşdikdən sonra başa düşdüm ki, insan bütün məxluqatın ən şərəfli və bütün varlığın ən nəcibidir. Lakin o, öz ömrünün qədrini bilmir, öz nəfsinin nicatı üçün çalışmır. Mən bu vəziyyəti müşahidə etdikdə çox təəccübləndim, diqqətlə baxdıqda gördüm ki, bu xoşbəxtliyə mane olan şey insanların azca rahat yaşamaq və cüzi mal toplamaq xəstəliyinə tutulmasıdır, bu da insanın dadmaq, iyləmək, görmək, eşitmək və hiss etmək duyğularını təmin etmək üçündür. Lakin bu duyğuların heç biri ehtiyacı ödəmək və məqsədə çatmaq üçün kifayət etmər. Bundan başqa, həmişə mal-dövləti itirmək qorxusu vardır. Belə bir dövlət insana nəsib olsa da, o, həm bu dünyada həm də axirətdə ziyanından başqa bir şey vermər. Bu hal o adamın vəziyyətinə bənzər ki, qızmış dəvədən xilas olmaq üçün quyunun üstə əyilmiş iki budaqdan yapışib quyuya sallanmağa məcbur ola, diqqətlə baxdıqda görə ki, ayaqlarını dörd ilan başına qoymuşdur. Quyunun dibinə nəzər saldıqda görə ki, orada bir əjdaha ağzını açaraq onun düşməyini gözləyir, gözüni yuxarı dikdikdə görə ki, ağ və qara siçanlar ara vermədən yapışdığı budaqların kötüyünü gəmirib yerdə tökürlər. Bu vəziyyətdən xilas olmaq haqqında düşünərkən birdən gözüünün qabağında bir an yuvası peyda ola və həmin yuvada bir qədər bal görünə, barmağını bu bala batırıb yalaya və balın şirinliyi o qədər başını qarışdır ki, özünün vəziyyətini unuda, yadından çıxar ki, ağzını dörd ilan başına söykəmişdir və bu ilanlar hər an başlarını çəke bilər, unuda ki, siçanlar budaqları gəmirib tökməkdən əl çəkmir və budaqlar qırılan kimi əjdahanın ağzına düşəcəkdir. Baldan alınan cüzi ləzzət o vaxta qədər bu fəlakəti unutturur, zəif cəhalət pərdəsi o vaxta qədər güclü ağıl nurunun üstünü örtər ki, siçanlar budaqları gəmirib cırtar və bu zavallı adam acgöz əjdahanın ağzına düşər.

Mən dəhşətli və qorxulu quyu dedikdə bu dünyanı nəzərdə tutaram; budaqları gəmirən qara və ağ siçan gecə-gündüzdür, onların hər ikisi insanların ömrünü azaltmaq, onları həlak etmək üçün ara vermədən bir-birini əvəz edir: dörd ilan varlığın mahiyyətini təşkil edən dörd ünsürdür ki, onlardan biri öz müvazinətini itirsə, insan dərhal məhv olub gedər; bal, əziyyəti çox, faydası az olan, insanları düz yoldan azdırıb, nicat qapılarını onların üzünə bağlayan fani dünyadır; əjdaha – heç kəsə yaxa qurtara bilməyəcəyi ölümdür. Əcəl şərbətini içmək lazım gəldikdə, Əzrail başın üstünü aldıqda ölümdən yaxa qurtarmaq olmaz və peşmançılıq fayda vermər: nə geri qayıtmaq mümkün olar, nə təxirə salmaq. Nə tövbə etməyə vaxt qalar, nə dua oxumağa macal...

Xülasə, ən nəhayət, mən olduğum kimi qalıb əlimdən gəldikcə yaxşı işlər görmək qərarına gəldim. Mən ümid edirdim ki, bəlkə bu yol ilə elə bir vəziyyətə düşəm ki, o həqiqəti görməkdə mənə kömək edə və bərk gündə imdadıma çatır. Bir müddət bu ümidlə yaşadım, nəhayət, Hindistan səfəri qarşıya çıxdı. Mən orada da həddən artıq şey göstərirdi, həqiqəti kəşf etmək üçün əlimdən gələni əsirgəmir və çoxlu kitab oxuyurdum. Mən Hindistandan qaçırdırkən külli miqdarda kitab gətirmişdim. Onlardan biri də təqdim etdiyimiz bu “Kəlilə və Dimnə” kitabıdır.

ŞİR VƏ ÖKÜZ FƏSLİ

...Hind Raci' brəhməne dedi: – Mənə elə bir əhvalat danış ki, orada xain adamın yalanı nəticəsində iki dost arasında olan sədəqət ədəvə çevrilsin və onlar bir-birindən ayrılmalı olsunlar.

Brəhmən dedi: – Əgər iki dost arasına bir xain girsə, onların qohum-qardaşlarının, dost-aşnalarının arasına mütəlak nifaq düşər və onlar bir-birindən ayrılrlar, necə ki, şir və öküz bir-birindən ayrıldı.

Şah soruşdu: – O, necə olmuşdur?

Rəvayət. Brəhmən dedi:

– Belə rəvayət edirlər ki, dövlətli bir tacir var imiş, onun övladları böyüyüb həddi-buluğa çatdıqda heç bir sənətlə məşğul olmaq istəmədilər, atalarının malını yeyib, dağıtmağa başladılar.

Atası onları danlayıb dedi: – Eşy mənim övladlarım! İnsan bu dünyada üç şey üçün çalışır ki, bu üç şey də başqa dörd şeyin nəticəsində əldə edilə bilər. Üç şey: yaxşı güzəran, insanlar arasında yüksək mövqe tutmaq, axirət əldə etmək üçün savab işlər görməkdir. Bu üç şeyi əldə etmək üçün istifadə edilən dörd vasitə aşağıdakılardır: namuslu əməklə dövlət toplamaq, əldə edilmiş dövləti saxlaya bilmək, sonra israfə yol vermədən onu özünə, qohum-qardaşlara, dost-aşnalara xərcləmək... Nəhayət, mümkün olduğu qədər nəfsini ziyanverici işlərdən çəkəndirmək. Bu dörd şərtdən bircosini yerinə yetirməyən adam arzusuna çatə bilməz, çünki insanın dövləti olmasa, o özü yeyib başqasını yedirdə bilməz; əgər dövləti olsa, lakin bu var-dövlət haqqında qayğı göstərməyə, onu qənaətlə xərcləməyə, bir az keçmədən bu var-dövlət qurtarar və ona heç nə qalmaz. Odur ki, deyiblər, xərcləmək qazanmaqdan çətindir.

Mal ələ götürmək asandır, ancaq,

Çətindir o malı əldə saxlamaq.

Əgər insan qazanc götürmədən pulu xərcləməyə başlasa, nə qədər az xərcləsə də, enə də tez-gec pul qurtarar, sürməni az-az işlətməyə baxmayaraq o da qurtarır.

Dağdan hey götürüb, desən ki, çoxdur,

Bir də görəsən ki, dağ özü yoxdur.

¹ R a c – hind dilində şah deməkdir. *Mütərcim.*

Odur ki, deyiblər: “Dam-dama göl olar, dada-dada heç”. İnsan dövlət yığıb saxlasa, onu xeyirli və faydalı işlərə xərcləməsə, dövlətli deyil, yoxsul hesab edilməlidir. Belə adamın dövləti müxtəlif yollarla lazım olmayan yerlərə xərclənib gedər. Bu, su gələn yolu olub çıxan yeri olmayan bir hovuzə bənzər, suyun artığı faydalı yerlərə sərf edilmədiyi üçün daşib ətrafı basar, hədəfə gedər.

Nəhayət, atanın nəsihəti oğlanlarına təsir etdi və onların hərəsi bir sənətlə məşğul olmağa başladı. Böyük qardaş tacirlik məqsədilə uzaq bir ölkəyə səfərə çıxdı, yolda böyük bir bataqlığa rast gəldi, onun yük daşıyan iki öküzü var idi, birinin adı Şətrəbə, o birinin adı isə Bəndəbə idi. Şətrəbə burada palçıqə batdı, tacir və onun köməkçiləri çox çətinliklə Şətrəbəni bataqlıqdan çıxardılar, lakin onda getməyə artıq təqət qalmamışdı. Tacir öz köməkçilərindən birini Şətrəbənin yanında qoydu və tapşırı ki, bir neçə gün ona qulluq etsin, yaxşılaşdıqda dalınca gətirsin.

Bir-iki gün keçdikdən sonra öküzün yanında qalan adam darıxmağa başladı, öküzü orada qoyaraq tacirin dalınca getdi və ona dedi ki, Şətrəbə öldü. Öküz isə oradan çıxaraq çox gəzdi, çox dolandı, nəhayət, suyu çox, ələfi bol olan gözəl bir çəmənliyə çatdı və orada qaldı.

Güləb tək ətirli suları vardı,

Sularda sonalar məclis qurardı...

Bir az keçmədi ki, öküz piylənib kökəlməyə, finkirib böyüməyə və bütün ətrafa səs salmağa başladı.

Yaxında isə meşənin padşahı şir və onunla birlikdə canavarlar, ayılar, çaqqallar və başqa heyvanlar yaşayırdı. Şir xudpəsənd və özündən razı bir padşah idi. O, heç vaxt öküz görməmiş və onun böyürtüsünü eşitməmişdi. Ona görə öküz böyürtüsü eşitdikdə bərk qorxdı, lakin heyvanlar və quşlar onun qorxdığını bilməsin deyər, yerindən tərpənməyib, ova çıxmağı tərkdəti.

Şirin yanında olan heyvanlar içərisində iki çaqqal var idi, (bunlardan birinin adı Kəlilə, o birisinin adı Dimnə idi. Onların hər ikisi ayıq və gözüaçıq idi. Lakin Dimnə daha çox həris, daha çox özündən dəm vuran idi.

Dimnə Kəliləyə dedi:

– Qardaşım, sən şir haqqında nə fikirdəsən? O, bir neçə gündür ki, yerindən tərpənmir, ova çıxıb şikar etmir.

Kəlilə dedi: – Sənə dəxli olmayan məsələlər haqqında nə üçün sorğu-suala girirsen, bizim vəziyyətimiz aydındır: biz şah qulluğunda xidmət edirik və onun sayəsində dolanırıq. Biz şahlar məclisində söhbət etmək hüququna malik olub, şahların işlərinə nəzarət yetirənlərdən deyilik. Sus və unutma ki, ona dəxli olmayan işlərlə məşğul olanın aqibəti meymun kimi olar.

Dimnə dedi: – Meymun nə olmuşdu ki?

Meymun və dülgər əhvalatı. Kəlilə dedi:

– Belə nəql edirlər ki, bir meymun bir dülgərin at üstündə oturmuş kimi böyük bir dirək üstə oturaraq iki paz vasitəsi ilə onu yardığını gördü. Dülgər bir pazu çaldıqdan sonra ikincisini çıxarıb qabağa çalır və beləliklə, dirəyi yara-yara irəliləyirdi. Dülgər ehtiyac üzündən işini buraxıb bir anlığa getməli oldu. Bunu görən meymun ona dəxli olmayan bir işdən yapışaraq dülgərin işini davam etdirməyə başladı. Arxasını dirəyin yarılmış hissəsinə tərəf çevirərək oturdu, yumurtası dirəyi yarığına girdi, o isə pazu çıxarmağa başladı. Pazu çıxarıqda yumurtası dirəyin arasında qalıb sıxıldı, meymun huşunu itirərək özündən getdi, dülgər qayıdıb göləne qədər bu vəziyyətdə qaldı. Dülgər isə döyüb meymunu öldürdü. Odur ki, deyiblər: “dülgərlik meymunun işi deyil”.

Dimnə dedi: – Mən sənə söylədiyən əhvalatı eşitdim və nə demək istədiyini başa düşdüm, lakin bilməlisən ki, şahla yaxınlaşan hər adam yalnız öz qarnını doyurmaq məqsədini güdmür, çünki qarnını hər yerdə doyurmaq olar... Yox, belə bir adam şahla, hər şeydən əvvəl, dostları sevindirib düşmənləri qəzəbləndirən vəzifə və şöhrət xatiri üçün yaxınlaşır, yalnız qarnı üçün əlləşənlər heyvan zümərəsindən olanlardır. İt quru sümükdən sevindi ki, belə adam da ona verilən ən kiçik sədəqədən sevinər və onunla kifayətlənər. Alıcınab, iradəli adamlara gəldikdə isə, onları cüzi şeylər kifayətləndirə bilməz. Dovşanı şikar edən şir dağ keçisini gördükdə dovşanı buraxıb onun üzərinə hücum edir.

Qürurda Pələng ol, vüqarda Qartal,
Vuruşda qalib gəl, ovun üstün al.
Tavusa, bülbülə sən az nəzər sal,
Birisini bəzəkdir, biri qılı-qal!

Az şeyə razı olmaq mənəvi yoxsulluq və xəsislik əlamətidir. Yüksək mövqeyə çatan adamın ömrü gül qədər az olsa da, ağıllı adamlar

onu uzun ömür hesab edərlər və əksinə, az şeyə razı olan adamın ömrü şam ağacı qədər çox olsa belə, mürüvvət əhlinin yanında onun qədri, qiyməti olmaz.

Kəlilə dedi: – Mən sənə sözlərini başa düşdüm, lakin ağlımı başına yığ və bil ki, hər adamın öz yeri, mövqeyi vardır. Biz o təbəqədən deyilik ki, belə yüksək dərəcəyə layiq olaq və onu tələb etməyi bacaraq. Biz sağlam, dolanırıqsa, bu, bizim üçün kifayətdir...

Dimnə dedi: – İnsanlar müxtəlif vəziyyətdə olurlar. İstedad və qabiliyyəti olanlar özlərini alçaq vəziyyətdən ali dərəcəyə çatdırır, iradəsi zəif, əqli kəm olanlar isə yüksək mövqədən aşağı rütbəyə enirlər. Yüksək dərəcəyə qalxmaq çox çətin, oradan aşağı enmək isə olduqca asandır.

Vəzifə ağır daş kimi şeydir, onu çox əziyyət və məşəqqətdən sonra çiyinə qaldırırlar, lakin çox asanlıqla yerə atırlar. Ali dərəcəyə çatmaq üçün mərd və iradəli adamların köməyə ehtiyacı yoxdur...

Hünər sahibi bilsə öz qüdrətini,
Göyə qaldırır hər işin hörmətini.

Biz yüksək vəzifə almağa layiqlik və indiki aşağı vəziyyətdə qalmağa razı olmamalıyıq.

Kəlilə dedi: – Sən nə etmək fikrindəsən?

Dimnə dedi: – Mən bu firsətdən istifadə edib şirin yanına getmək istəyirəm. O, qorxu və tərəddüd içindədir, bəlkə məsləhət vasitəsilə onun könlünü ələ alam, beləliklə, onunla dostlaşıb böyük vəzifəyə çatam.

Kəlilə dedi: – Sən nədən bilirsən ki, şir qorxu və tərəddüd içindədir?

Dimnə dedi: – Mən bunu əql və idrakımla bilirəm, ağıllı adamlar insanların gizli işlərini onların xarici əlamətlərindən, xarici görünüş və qiyafələrindən başa düşürlər.

Kəlilə dedi: – Şahlar xidmətində olmadığın, şah məclislərinin qayda-qanunlarını bilmədiyən halda sən şirlə dostlaşıb ondan necə vəzifə ala bilərsən?

Dimnə dedi: – Böyük və məsuliyyətli iş, ağır və narahat yük güclü və möhkəm adamı yora bilməz. Qəriblik və tənhalığın ağıllı adam üçün qorxusu yoxdur... Fərasətli və huşyar adamlar hər şeyin yolunu tez tapırlar.

Kəlilə dedi: – Şahlar öz mərhəmətini fəzilət sahiblərinə deyil, bel-kə özünə yaxın, nəsilbənasil ona xidmət edib müxtəlif yollarla hörmət qazanmış adamlara göstərirlər. Şahlar bu cəhətdən üzüm tənəklərinə oxşayırlar, özlərinə daha yaxın olan ağaclara sarınırlar.

Dimnə dedi: – Sən haqlısan, lakin mən bilirəm ki, şahın yaxın adamları və onların sələfləri həmişə bu mənəbdə olmamışlar, onlar əvvəl uzaq olmuş, sonra yavaş-yavaş yaxınlaşaraq bu dərəcəyə çatmışlar. Mən də çalışacağam ki, onların mənəbəsinə çatım və bunun üçün əlimdən gələni əsirgəməyəcəyəm... Deyirlər, hələ indiyə qədər şah qapısında elə adam olmamışdır ki, o, şahın qəzəbinə dözmədən, onun təhqirlərinə davam gətirmədən, öz hirs və nifrətini boğmadan və insanlarla həlim rəftar etmədən şahdan böyük vəzifə almış olsun.

Kəlilə dedi: – Tutaq ki, sən şirlə dostlaşdın, sən hansı yol ilə və hansı əsasə görə ondan vəzifə alacaqsan?

Dimnə dedi: – Əgər mən ona yaxınlaşa bilsəm, əvvəlcə onun xasiyyətini öyrənər, ona sədaqətlə hörmət göstərər bütün arzularını yerinə yetirər, qəbih və yaramaz işlərdən çəkindirərəm. O, mənim fikrimə görə, yaxşı və ölkənin xeyrinə olan bir iş başladığıda, mən həmin işi onun gözündə böyüdüb daha çox təriflər, bu tədbirin verəcəyi faydaları daha da şişirdərək onu gözəl boyalarla bəzəyər və şahın sevincinin artmasına səbəb olaram. Yox, əgər mənim fikrimcə, aqibəti qorxulu və ziyanlı ola biləcək bir iş əl atmaq istəsə, mən ehtiyatla, çox mehriban, çox yumşaq, həlim və nəzakətlə bu işin zərərli cəhətlərini izah edər, əgər bu işdən əl çəkərsə, ondan alınacaq xeyir və faydanın nədən ibarət olduğunu başa salaram. Elə deyərəm ki, bu, onun ürayinə toxunub, onun qəzəbinə səbəb olmasın. Ümid edirəm ki, başqalarından belə xidmət görməyən şir bunun müqabilində mənə daha çox hörmət etməyə başlar.

Əqilli və danışmağı bacaran adamlar, yalanı həqiqətə və həqiqəti yalana çevirməyi bacarırlar... Mahir rəssamlar qələmlə elə səhnələr yarada bilir ki, burada heykəllər şəkli, şəkillər heykəl kimi görünür.

Möcüzə yaradan rəssama bax sən,
Simurq şəkli çəkir, quşu görmədən.

Şir məndəki bu qabiliyyət və istedadı gördükdə yaxın olmağımı mənəndə də artıq bir ehtirasla arzu edər.

Kəlilə dedi: – İndi ki sən o fikirdəsen, görək ehtiyatlı olasan, şahlarla dostluq etmək çox təhlükəlidir. Atalar deyiblər ki, üç işə girişmə-

yə yalnız nədən adam cəsarət edər: şahlarla dostluq etməyə, dadına baxmaq xatirinə zəhər içməyə, sirri arvada verməyə. Ağillı adamlar şahı elə bir sıldırım dağa bənzətmişlər ki, onun üzərində çoxlu meyvələr, müxtəlif xəzinələr vardır, lakin bununla birlikdə ora pələnglər, şirlər, canavarlar və başqa yırtıcı heyvanlar yuvasıdır. Ora qalxmıq qorxulu, orada qalmaq isə daha qorxuludur.

Dimnə dedi: – Sənin dediklərin doğrudur, lakin təhlükədən qorxan məqsədə çatma bilməz...

Xətərsiz bir qazanc yoxdur dünyada,
Xətərdən qorxanlar çatmaz murada.

Qüdrətli iradəyə və böyük əqlə sahib olmadan üç işin öhdəsindən gəlmək olmaz: şah xidmət, dəniz ticarəti və düşmənlə müharibə. Atalar deyiblər:

İgid adamlara yalnız iki yer yaraşar: o, ya şah qulluğunda şöhrət tapmalı, ya inzivaya çəkilərək zahidlik etməlidir...

Kəlilə dedi: – Arzuna çatmaqda Allah sənə kömək olsun, ancaq mən bu işdə səninlə şərik deyiləm.

Dimnə gedib şirə salam verdi, şir yanında kılardan soruşdu: “Bu kimdir?” Dedilər: – filankəs oğlu filankəs. Şir dedi: “Atasını tanıdım”. Sonra Dimnəni yanına çağıraraq soruşdu: – Sən harada olursan və nə edirsən?

Dimnə dedi: – Mən şahın qulluğundayam və onu, ehtiyaclarının qibləgahı, arzularının ümidi hesab edirəm. İndi gözləyirəm, əgər bir iş olsa, onu öz əql və bacarığımla yerinə yetirirəm. Çünki padşahın sarayında elə işlər olur ki, onu yerinə yetirmək üçün ən balaca vəzifəliyə belə ehtiyac olur. Sizin dərgahınızda tavusdan tutmuş milçəyə qədər hamıya iş tapılır. Vəzifəyə ən aşağı, bədənə ən zəif xidmətçilər də xeyir və ziyan verə bilirlər. Yola atılmış quru çöp də bəzən işə yarar. Onunla lazım olduqda qulağı qaşıyır və ya diş qurtaldarlar. Zərər və ya xeyir verə biləcək heyvandan isə daha yaxşı istifadə etmək olar.

Bir dəstə gül olmaq bacarmasaq da,
Yararlıq odun tək yanaq ocaqda.

Şir Dimnənin sözlərini eşitdikdə onun nəsihət və məsləhət vermək fikrində olduğunu başa düşərək təəccübləndi. Sonra üzünü yaxın adamlarına çevirib dedi:

– İstedadlı və bacarıqlı adamın vəzifəsi kiçik, nüfuzu az, düşməni çox olsa da, o, əql və kamalı sayəsində özünü bürüzə verir, xalq arasında özünə layiq şöhrət tapar. Belə adamlar çıraq kimidirlər, fikir verməmisinizmi ki, çıraq! söndürmək istərkən o yüksəyə qalxmağa meyl göstərir?!

Dimnə bu sözləri eşitdikdə sevindi və bildi ki, şirin xoşuna gəlmişdir. Dedi: – Şahın bütün adamları, əyan və əşraflar öz fikirlərini, bilik və bacarıqlarını şaha bildirməlidirlər. Çünki şah öz xidmətində olanları yaxşı tanıyıb, onların hərəsinin əql və dərrakəsinin dərəcəsinə vəqif olmasa, nəyə yarayıb, nəyə yaramadıklarını bilməyə, onlardan yaxşı fayda götürə bilməz, vəzifəyə təyin etməkdə çətinlik çəker. Toxum yerin altında olduqca heç kəs onunla maraqlanmaz, elə ki, torpağın pərdəsini yırtıb yerin üzünü zümrüd kimi bəzədi, onun nə olduğu meydana çıxar, bu zaman ona qulluq edər və onun bəhrəsindən fayda götürürlər.

Şah hər kəsin öz ləyaqət və bacarığına görə ondan istifadə etməlidir. Xidmətində onları vəzifəyə təyin edərkən, şahlar, əsasən, bu xüsusiyyəti nəzərə almalıdırlar.

Mən gül kolu və torpağam, sənə günəş, bulutsan,

Mən neçə gül açə billəm, sən mənə hey unutsan?!

Rəiyyətin, padşahlar qarşısındakı haqqından biri də odur ki, şah hər kəsə əqlinə, dərrakəsinə, sədaqətinə və bacarığına görə vəzifə verə və işi tərsinə etməyə, yəni, bacarıqsız və ləyaqətsiz adamları istedadlı və qabiliyyətli adamlardan üstün tutmaya. İki şey şahlara yaraşmaz: baş çalmasını ayağa sarımaq, ayaq dolağını başa bağlamaq. Ləl və yaqut qurşun və qalaya tutulsa, bununla onların qiyməti azalmaz, lakin bu işi tutan adamın axmaqlığı meydana çıxar.

İşin müvəffəqiyyəti köməkçilərin çoxluğunda deyil, iş bacarmalarındadır. Daş-qaş gözdirməklə adamın qiyməti artmaz, lakin ondan insanın başına çoxlu bəla gələr. Hünər sahibləri aşağı vəzifəli və az nüfuzlu olsa da, ağıllı adamlar onlara alçaq nəzərlə baxmamalıdır. Torpağa düşmüş ağ damarı yerdən qaldırıb onlardan üzəngilər hazırlayırlar ki, şahların mindiyi atların üzərinə qoysunlar, kamanlar qayırlar ki, onları şahlar, əyan və əşraflar əllərində gözdirsin. Dövlətli və adlı-sanlı nəsiləndirilmədiklərinə görə hünər sahiblərini aşağı vəzifəyə təyin etmək, istedadsız adamlara isə, böyükələrin varisi olduğu üçün, yüksək

rütbə vermək şahlara yaraşmaz. Şah insanları ölkəyə verdikləri faydaya görə, getirdikləri xeyrə münasib vəzifəyə təyin etməlidir. İstedadsız adamlar öz əcdadlarının xidmətinə səadət vasitəsi etsələr, bundan işlərə ziyan gələr və hünər sahibləri məhv olub gedər. İnsana öz həyatından Jaha. əziz heç nə yoxdur. Lakin bədənin bir üzvü xəstələndikdə, onu uzaq və yad şəhərlərdən gətirilmiş dərmanlarla müalicə edirlər. Şiçan insanla həmsəyə və həmzanədir, lakin zərərverici olduğu üçün onu öldürməyə çalışıb evdən qovurlar. Qızıluş dağlarda, səhralarda vəhşi halda yaşasa da, fayda verdiyi üçün, onu böyük həvəslə tutub əhliləşdirər və tərbiyə verirlər. Şahlar özləri onu əl üstündə gözdirlər.

Dimnə sözünü qurtardıqda şahın Dimnəyə qarşı olan marağı bir az da artdı, onu tərifləyib xoş dilə dindirməyə başladı. Dimnə fürsətdən istifadə edərək şahla tək qalmalarını xahiş etdi. Elə ki ara xəlvət oldu, Dimnə dedi:

– Çoxdandır ki, şah bir yerdə oturaraq ova çıxırmı, bunun səbəbi nədir?

Şir istədi, ki, özünün qorxduğunu Dimnədən gizlətsin, lakin bu zaman Şətrəbə bərkən böyürdü və onun səsi şiri elə qorxutdu ki, o, artıq özünü saxlaya bilməyib sirrini Dimnəyə açdı. Dedi: – səbəbi o eşitdiyən səsdir, bilmirəm kimdir? Lakin güman edirəm ki, onun gücü və cüssəsi də səsinə müvafiq olar. Əgər belə isə, o zaman mənəm burada qalmağım doğru deyildir. Dimnə dedi: – Bu səsdən başqa şahı narahat edən başqa şey yoxdur ki?

Şah dedi: – Yox.

Dimnə dedi: – Şah yalnız bu səbəbə görə doğma yurdunu tərk edib cəlayi-vətən olmamalıdır. Atalar demişlər ki: çox danışmaq əqlin azlığına, yalan danışmaq iradənin süstlüyünə, səsin yoğunluğu isə qüvvətin zəifliyinə dəlalət edər. Məsəl var, dəyərlər ki, hər səsi yoğun, hər bədəni böyük pəhləvan olmaz, tülkü ilə təbil təmsili kimi.

Şir soruşdu: – O necə təmsildir?

Təmsil. Deyirlər ki, bir tülkü bir meşə ilə gedirmiş, görür ki, bir ağacın dibinə bir təbil düşüb. Külək əsədikcə ağacın budaqları təbilə deyir və təbildən dəhşətli səslər çıxır. Tülkü təbilin səsinin yoğunluğunu və onun cüssəsinin böyüklüyünü gördükdə ağzı sulandı və elə bildi ki, təbilin əti də səsinə müvafiq olacaqdır. Çox əlləşdikdən sonra təbili yırtmağa müvəffəq oldu. Lakin quru dəridən başqa bir şey tapmadı. Peşmançılıq atını minərək hər tərəfə çapır və deyirdi:

– Bilmirdim ki, bədəni böyük, səsi yoğun olanın içi boş olarmış. Dimnə sözünə davam edərək dedi:

-- Mən bu məsələ ona görə gətirdim ki, şah yalnız bu səsə görə narahat olmasın. Əgər şah mənə icazə versə, gedib onun kim olduğunu öyrənər və gəlib həqiqəti şahə bildirərəm.

Bu söz şirin xoşuna gəldi. Dimnə yerindən sıçrayıb şahın əmri ilə yola düzəldi. Dimnə gözden itdikdən sonra şah fikrə getdi, Dimnəni göndərməsindən pəşman oldu. Öz-özünə dedi: "Bu işə razı olmaqda və bu fikri bəyənərkə doğru iş görmədim, çünki padşahlar sarayında günahsız olaraq zülm görmüş, uzun müddət ağır və əziyyətli həyat keçirmiş, ya dövlət və hörmətini əldən vermiş, ya vəzifədən qovulmuş, ya acgözlülük və fitnəkarlıqda şöhrət tapmış, ya xeyirli işlərdən kənardə qalmış, yoldaşlarının əfv edildiyini, özünün isə həbsdə saxlandığını görmüş, ya eyni günah üstə yoldaşlarına nisbətən daha ağır cəzalanmış, ya eyni xidmət müqabilində yoldaşlarından daha az mükafat almış, ya düşmənin onunla rəqabət apararaq üstün gəldiyinin və mənsəbə çatdığının şahidi olmuş bir adamı, ya din və əqidədə möhkəm olmayan, ya padşahın ziyanına olan işlərdə özünə xeyir axtaran, ya düşmənin xahişini qəbul edən bir xidmətçini uzun müddət imtahan edib sınaqdan keçirmədən düşmənin yanına göndərmək və ona sır verməkdə şah tələsməməlidir. Bu Dimnə çoxbilmiş və uzaqgörəndir. O, uzun müddət mənim qapımda əziyyət çəkmiş, lakin mükafat görməmişdir. Əgər onun qəlbində kin-küdrət varsa, mənə xəyanət edib qisas almaq fikrinə düşə bilər. Ola bilər, o, düşməni həm gücdə, həm bəndədə məndən üstün görüb, onun tərəfinə keçməyə meyl göstərsin və bildiyi sirləri ona desin.

Şir bu fikirlər içində həyəcan keçirir, gah durur, gah oturur, gah var-gəl edir və gözüni Dimnə gedən tərəfdən çəkmirdi. Birdən Dimnənin gəldiyini uzaqdan gördü, ürəyi bir az sakitləşdi və qayıdib öz yerində oturdu. Dimnə gəlib çatdıqda şir soruşdu: – Nə etdin?

Dimnə dedi:

– Bir öküz gördüm ki, böyürür, şahı narahat edən də həmin səs idi.

Şah soruşdu: – O, çox güclüdürmü?

Dimnə dedi: – Mən onda elə bir təkəbbür və qürur görmədim ki, onun güclü olmasına dəlalət etsin. Elə ki ona yaxınlaşdım, bir dost və tay-tuş kimi onunla danışmağa başladım. O, mənə heç bir şey etmədi, mənə elə gəldi ki, onun təbiətində əzəmət və təvəzökarlıqdan daha

çox tamahkarlıq vardır. Ürəyimdə də qorxu hiss etmədiyim üçün ona daha artıq hörmət etməyi lazım bilmədim.

Şir dedi: – Hələ bu, onun gücsüzlüyünü göstərmir və ona görə də özünü aldatmaq olmaz, çünki qüvvətli firtınalar yoğun ağacları kökündən qopardıqları, möhkəm binaları, uca qalaları və qalın barları dağıtdıqları halda, balaca və nazik otlara toxunmazlar. Böyük adamların və vəzifə sahiblərinin özünə tabe olanları və aşağı vəzifəliləri cəzalandırmağa vicdan da yol vermir. Düşməni alıcınab və kərəmət sahibi olmazsa, heç kəs onun güclü və şan-şövkətli olduğunu qəbul etməz, hər kəsle öz gücünə və öz mövqeyinə görə rəftar etmək lazımdır. Mürüvət sahibləri bilirlər ki:

Çöyirtkəyə hücum cəlməz qartal,
Şirin də şikari deyildir çaqqal.

Dimnə dedi: – Şah bu işə o qədər də əhəmiyyət verməməlidir. Əgər buyursanız, mən gedib onu getirərəm və o, şahın qulluğunda müti bir qul olar.

Şir bu sözü eşitdikcə sevindi və onu gətirməyi Dimnəyə əmr etdi. Dimnə Şətrəbanın yanına gedib onunla üzləşdi, qorxu və tərəddüd hiss etmədən, amirənə bir şəkildə danışmağa başladı və dedi: – Məni şir göndərək ki, səni onun yanına aparam və söz verib ki, onun yanına tez getsən, indiyə qədər etdiyən bütün günahları bağışlayacaqdır. Özün bil, əmrə tabe olmayıb burada qalsan, o saat qayıdıb əhvalatı şirə nəql edəcəyəm.

Şətrəba dedi: – Axı, bu şir kimdir?

Dimnə dedi: – Yırtıcı və vəhşi heyvanların padşahıdır.

Elə ki Şətrəba şir və yırtıcı vəhşi sözünü eşitdi, qorxudan canına titrətmə düşdü. Dimnəyə dedi: – Əgər mənə ürək verib salamat qalmağıma əmin etsən, sənə ilə gedərəm. Dimnə ona ürək verib onun əmin-amanlıqda olacağına möhkəm and içdi. Hər ikisi şirin yanına yollandılar. Ora çatdıqda şir öküzü mehribanlıqla qarşıladı və onun bu yerlərə nə vaxt, nə üçün gəldiyini soruşdu. Öküz başına gələn əhvalatı danışdı. Şir əmr etdi ki, Şətrəba orada qalıb, şirin mərhəmət və kərəməti sayəsində naz və nemət içində yaşasın. Öküz öz razılıq və təşəkkürünü bildirdikdən sonra şirin xidmətində qaldı.

Şir Şətrəbanı əzizləyib haqqında həddindən artıq lütf və mərhəmət göstərdi, özünə yaxın olanlar sırasına çəkdi, şəxsən onun vəziyyəti ilə

maralandı. Onu sınaqdan keçirib ağıl və kamalını, iş və təcrübəsini bəyəndi, uzun götür-qoydan, məsləhət və məşvərdədən sonra ona etibarlı bir vəzifə tapşırıb özünə sirdaş etdi. Şir Şətrəbanın əxlaq və adətləri ilə daha yaxından tanış olduqca ona qarşı olan inamı artır, onun bilik, dərrakə və qanacağıının daha artıq olduğuna inanır və gün-gündən vəzifəsini yüksəldərək hörmət və nüfuzunu, bəxşış və ənəmini artırır. İş gəlib o dərəcəyə çatdı ki, öküzün hörməti bütün qoşun nəfərlərindən və şaha yaxın olan bütün sərkərdələrdən çox oldu.

Dimnə şirin öküzə etdiyi bu böyük hörmət və kərəməti gördükdə, onun şirə bu qədər yaxın olduğunu və hər dəqiqə başqalarından seçilərək mənəb və dərəcəsinin artdığını müşahidə etdikdə paxıllıq əli onun gözüne intiqam sürməsi çəkdi, qəzəb qılıncı onun qəlbində qisas atəşi alovlandırdı. Dimnənin gecəsi gündüz oldu, yuxusu gözündən qaçdı. O, bir yerdə oturub rahat ola bilmirdi. Kəlilənin yanına şikayətə gedərək dedi: – Qardaşım, mənim acizliyimə və xamlığıma bax ki, şirin işini düzəldib öz işimi korladım. Bu öküz şirin yanına gətirildikdən sonra hörmət və mənəb sahib oldu. Mən isə öz mövqə və vəzi-fəmdən bir az da aşağı düşdüm.

Kəlilə dedi: – Zahidin başına gələn əhvalat sənin də başına gəlib.

Dimnə dedi: – O necə əhvalatdır?

Əhvalat. Kəlilə dedi: – Belə nəql edirlər ki, bir padşah bir zahidə bahalı bir paltar və qiymətli bir xələt bağışlamışdı. Bir oğru bunu görə-rək tamahı düşdü, zahidin yanına gələrək dedi ki, mən sənin yanında qalıb tərifiqat qayda qanunlarını öyrənmək istəyirəm. Zahid razı oldu. Oğru zahidlə dostlaşaraq bir yerdə yaşamağa başladı, ona çoxlu hörmət etdi və fürsət tapandı paltarı götürüb qaçdı. Zahid paltarın yox olduğunu gördükdə kim tərəfindən oğurlandığını bildi, onu axtarmaq üçün şəhərə yollandı. Yolda gördü, iki dağ keçisi bir-birilə o qədər vuruşmuş ki, hər ikisinin buynuzundan qan axır. Bu zaman bir tülkü gəlib onların qanını yalamağa başladı. Dağ keçiləri qəflətən buynuzlaşıb tülkünü öldürdülər.

Zahid axşam çağı şəhərə çatdı, gecələmək üçün yer axtarmağa başladı və nəhayət, əxlaqsız bir qadının evinə düşməli oldu. Bu qadın öz evində bir neçə qız saxlaymış. Onlardan biri o qədər gözəl imiş ki, behişt huriləri onun paxıllığını çəkir, ay ondan işıq alır, günəş onun camalı qarşısında səcdə edirmiş, könül açan, ürək yandıran, məclis qızıdır, şəhvət coşdurən bir qız. Şairlər belələri haqqında demişlər:

Camalın fəlekə bir çadır qursa,
Hər bürədən toza ay görünər, inan.
Əgər, yer altına lütfün tapsa yol,
Yüz Yusif qaldırır baş hər quyudan.

Qadınları həyəcana gətirən, kişilərdə qibtə doğuran ucaboylu, incəbelli, şirindilli, poladqollu, qəlbiodlu, yeniyetmə cavan bir oğlan o qıza aşiq olmuşdu və əlbəttə, başqa kişilərin ona yaxınlaşmasına yol vermirdi... Bu isə qadının həmin qızdan ala biləcəyi gəliri azaldır və qəzəbinə səbəb olurdu. Qızın bir gün oğlanla qaçaraq əldən çıxacağı arvadı yaman narahat edirdi. Ona görə arvad oğlanı öldürmək qərarına gəlir və bu barədə tədbir düşünməyə başlayır. Arvad öz fikrini həyata keçirmək istədiyi gecə zahid gəlib bura çıxmışdı. Arvad həmin qızla oğlana o qədər şərab içirtmişdi ki, onlar məst olaraq özlərindən getmişdilər. Elə ki, onların hər ikisi bərk yuxuya getdi, qadın içi boş bir qamış götürüb bir başına bir qədər zəhər qoydu və dal tərəfdən oğlana keçirdi, o biri başını ağzına qoyub istədi zəhəri oğlanın içərisinə püfləsin, elə bu zaman qəflətən oğlandan yel hasil oldu, böyük zərbə ilə zəhəri qadının içərisinə itələdi və dərhal onu öldürdü...

Bunu gören zahid səhər, günəş öz nurlu dünyanı işıqlandırdıqda, o fəsad ocağından qaçaraq başqa yer axtarmağa başladı. Bir başmaqçı-nın zahidə yazığı gəldi. Onu evinə apararaq arvadına tapşırırdı ki, zahidə yaxşı hörmət etsin və özü dostlarından birinin qonaqlığına getdi. Də-mə, arvadın oynaşı var imiş və özü dəllək arvadı onların arasında vəsi-təçi imiş. Başmaqçı arvadı o saat dəlləyin arvadı vasitəsi ilə oynaşına xəbər göndərirdi ki, erim toya gedib, tez gəl, lakin elə gəl ki, bir mən bilim, bir də sən. Axşam olanda oynaş gəlib qapının ağzında hazır ol-du. Bu zaman arvadın əri qonaqlıqdan qayıdıb onu qapı ağzında gördü. Əvvəllər də ondan şübhələndiyindən arvadı möhkəm döyərək evdəki sütnə bağladı və özü yadı. Elə ki gecə yarı oldu, ara sakitləşdi, dəl-ləyin arvadı gələrək dedi: – Nə üçün oynaşımı bu qədər gözləməyə məcbur edirsən, istəmirsən, de getsin. Başmaqçının arvadı dedi: – Ba-cım, əgər rəhmin gəlişə, məni aç və icazə ver, səni öz yerimə bağla-yım. Dostumla görüşüb üzr istəyim və tez qayıdım. Hər nə istəsən sə-nə verərəm. Dəlləyin arvadı buna razı oldu. Başmaqçı arvadı onu sü-tünə bağlayaraq oynaşının yanına getdi. Bu zaman başmaqçı ayıllaraq arvadını çağırdı, lakin dəlləyin arvadı səsinin tanınmasından qorxaraq cıqırını belə çıxarmadı. Başmaqçı yenidən çağırdı, dəlləyin arvadı

yenə səsini çıxarmadı. Başmaqçının hirs başına vurdu, qəzəblənərək yerindən qalxdı, dəlləyin arvadının burnunu kəsərək ovcuna qoydu və dedi: – Öz aşiqinə töhfə göndər.

Başmaqçının arvadı qayıdıb öz bacılığını burnukəsik gördükdə kədərlandı, çoxlu üzr istədi və onu açaraq yenə də özünü sütuna bağladı, dəlləyin arvadı isə burnu kəsilməmiş halda evlərinə qayıtdı. Zahid bütün bu hadisələri görür və edilən söhbətləri eşidirdi.

Bir saat keçdikdən və başmaqçının arvadı sakitləşdikdən sonra ələrlərini köyə qaldırıb dua etməyə və yalvarmağa başladı və dedi: – İlahi, sən ki bilirsen, ərim zülm edib iftira demişdir, sən onu öz fəzlinə bağışla və mənim burnumu özümə qaytar. Bunu eşidən başmaqçı dedi: – Ey ifritə, cadugər, "bu nə sözdür danışsən?"

Arvad dedi: – Ey qəzəbli zalim, dur, sənin cövr və sitəminin qarşısında o böyük Allahın mərhəmətinə tamaşa et. Günahsız olduğum üçün Allah burnumu yerinə qaytarmış və xalq içərisində rüsvay edilməyimə razı olmamışdır. Kişi qalxıb çırağı yandırdı, sütunun qarşısına gəldi, arvadının burnunun yerində olduğunu gördü, o saat təqsirini boynuna alaraq üzr istəməyə başladı, tövbə edərək bağışlanmasını xahiş etdi. Bundan sonra belə işlər etməyəcəyinə, ağzıgöyçək, sözgəzdiren, yalançı adamların iftirasına inanmayacağına və öz namuslu, duası müstəcab olan ismətli arvadını incitməyəcəyinə and içdi.

Dəlləyin burnu kəsilmiş arvadı isə evə qayıtdıqdan sonra fikrə getdi və başına gələn bu əhvalatdan təşvişə düşdü, qohum-qonşu, dost-aşna, qohum-qardaş arasında necə çıxacağı və ərinə nə cavab verəcəyi haqqında hiylə düşünməyə başladı. Bu zaman dəllək yuxudan ayılıaraq arvadına dedi ki, tez bülöv-ülgücü hazırla, böyük bir adamın başını qırmağa gedəcəyəm. Arvad bir az gözledikdən sonra açıq bir ülgücü dəlləyin əlinə verdi, dəllək bundan qəzəblənərək qaranlıqda ülgücü arvadı tərəfinə atdı. Arvad tez özünü yerə yıxaraq hay-küy qopardı, ah və feryad edərək zarıldayıb və qışqırırdı: "Vay burnum, vay, burnum!!" – Arvadını burunsuz gören dəllək təəccüb etdi, qonşuları isə toplanıb onu məzəmmətlədilər...

Sübh qaranlıq pərdəsini üzündən ataraq öz işıqlı camalı ilə dünyanı nura qərç etdiyi zaman arvadın qohum-qardaşı yığılıb dəlləyi qazının yanına apardılar. Qazi dəlləyə dedi: – Bu günahsız və təqsirsiz qadını nə üçün bu günə salırsan? Dəllək məəttəl qalaraq bəraət qazanmaq üçün heç bir söz tapıb deyə bilmədi və qazi onu cəzalandırmaq üçün hökm çıxardı. Bu zaman zahid yerindən qalxıb qaziyə dedi:

– Bu işdə cəhətlilik olub bir az düşünmək və səbəbini tapmaq lazımdır. Çünki səbəb olmasaydı, oğru paltarı oğurlamazdı, dağ keçiləri tülkünü öldürməzdilər, zəhər əxlaqsız qadını həlak etməzdi, dəllək arvadının burnunu kəsməzdi. Bütün bu bəlaları biz özümüz öz başımıza gətirmişik.

Qazi əhvalatın necə olduğunu bilmək üçün dəlləkdən əl çəkib üzünü zahidə tərəf döndərdi, Zahid dedi:

– Əgər mən müridlərimin artması və mənə tabe olan adamların çoxalması həvəsinə düşməseydim, oğrunun şirin dilinə aldanmaz və onu öz evimə buraxmazdım, o da firsət tapıb mənim paltarımı apar-mazdı. Tülkü həris və tamahkar olmasaydı, qan içməkdən imtina etməzdi, dağ keçiləri onu öldürməzdi. Əxlaqsız qadın zəhərlə bir başqasının həyatına qəsd etməsəydi, öz şirin canını bada verməzdi. Başmaqçının arvadı ismətli olsaydı, kömək yeməzdi; dəlləyin arvadı yaramaz, layiqsiz işlərdə iştirak etməsəydi, burnu kəsilməzdi...

Kəlilə dedi: – Mən bunları ona görə söylədim ki, biləsən, sən bu bəlanı özün öz başına gətirdin və onun nəticəsinin nə olacağını nəzərə almadın.

Dimnə təsdiq edərək dedi: – Doğru deyirsən, bu işi mən etmişəm, lakin indi nə məsləhət görürsən?

Kəlilə dedi: – Sən nə fikirdəsən?

Dimnə dedi: – Mən o fikirdəyəm ki, incə hiylə işlətmək və ustalıqla tələ qurmaq yolu ilə bu işi düzəldim və hansı vasitə ilə olur-olsun çalışıb bu maneəni aradan qaldırdım. Çünki yavaş tərpənil firsəti əldən versəm, ariflər yanında xar olaram. Bundan əlavə, mən yeni vəzifə arxasınca qaçmıram və elə bir şey tələb etmirəm ki, məni ağgöz və tamahkar adlandıralar. Bir neçə şey var ki, adamlar onları ələ keçirmək üçün hiylə işlədib, tədbir görməyi rəva bilirlər. O şeylər bunlardır: əldən çıxması qazancı geri qaytarmaq və mövcud zərəri aradan qaldırmaq, mövcud qazancı əldə saxlayıb, gələcəkdə baş verə biləcək fəlakətin qarşısını almaq, xeyri yaxınlaşdırıb şəri uzaqlaşdırmaq.

Mən əvvəlki mövqeyə qayıtmaq və əvvəlki kimi rahat yaşamaq əzimində olduğumdan görək elə bir kələk quram ki, öküz yer üzünü vidalaşdırıb yer altını özünə vətən etsin. Bu, həm mənim ürəyimi sakitləşdirər, həm də şirin xeyrinə olar. Çünki şir öküzə etdiyi yaxşılıq və mərhəmətə ifrata varmış, bu işdə ədalətsizlik göstərmişdir.

Kəlilə dedi: – Mən öküzün vəzifəsinin artırılmasında şirdə heç bir nöqsan görmürəm. Dimnə dedi: – Onun şirə yaxınlaşdırılmasında ifra-

ta yol verilib, başqa xeyirxahlar nəzərdən qaçırlıb. Ona görə hamı şahdan inciməlidir.

Deyirlər ki, altı şey şahlığın qənimidir: məhrumiyyət, qiyam, düş-künlük, təbii fəlakət, tünd xasiyyətlik və nadanlıq. Məhrumiyyət odur ki, xeyirxahları özündən uzaqlaşdırıb, ağıl və təcrübə sahiblərini vəzifə başından qovasan və beləliklə, sədaqətli və istedadlı adamlardan məhrum olasan. Qiyam – gözənilməz üsyan, vuruşların başlanması deməkdir ki, bu zaman düşmən qılıncı öz qınından çıxarılmış olar. Düşkünlük – qadına, ova, kefə və əyləncəyə, içkiyə və bu kimi şeylərə həddən artıq olan meylə deyilir. Təbii fəlakət – yoluxucu xəstəlik, vəba, taun, quraqlıq, daşqın, yanğın və bu kimi şeylərdir. Tünd xasiyyətlik – cəza, işgəncə verdikdə həddini aşmaqdır. Nadanlıq – dostluq etmək lazım olan yerdə düşmənçilik, yaxşılıq etmək, lazım olan yerdə pislik etməkdir.

Kəlilə dedi: – Dediklərinin hamısını başa düşdüm, lakin sən öküzü necə öldürə bilərsən ki, onun gücü sənə gücündən artıq, dost və köməkçiləri isə səninkindən çoxdur.

Dimnə dedi: – Sən buna əhəmiyyət vermə, çünki işlərin müvəffəqiyyəti bədənin qüvvətindən və köməkçilərin çoxluğundan asılı deyildir... Atalar yaxşı deyiblər ki, məsləhət və tədbirlə görülən işi qol gücü ilə görmək olmaz. Eşitmisənmi, bir qarğa hiylə ilə bir ildandan necə qisas alıbdir?

Kəlilə dedi: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Dimnə dedi: – Belə nəql edirlər ki, bir qarğa bir dağdakı ağacda özünə ev tikmişdi, onun yaxınlığında bir ilan yuvası var idi. Qarğa balaladıqca ilan da onun balalarını yeyərdi. Qarğa nəsihət etmək üçün ilanın yanına gəlib dedi:

– Yadında saxla ki, belə məsəl var: “Zülm qılıncı işlədən həmin qılıncı da məhv olar!”

Kim sitəm qılıncı qaldırırsa, həmin qılıncı da məhv olub gedər.

Əlbəttə, qarğanın nəsihəti ilana təsir etmədi.

İlan artıq həddini aşmış, qarğa isə çarəsiz qalmışdı, ona görə də öz dostu çaqqalın yanına gedərək dedi: – İstəyirəm, canımı bu zalımın əlindən xilas edəm.

Çaqqal soruşdu: – Sən bu işi necə yerinə yetirmək istəyirsən?

Qarğa dedi:

– İstəyirəm, ilan yatanda onun gözlərini çıxaram. Bəlkə bundan sonra mənim gözlərimin işığı, ürəyimin parası əziz balalarım onun bəlasından xilas olalar.

Çaqqal dedi:

– Bu, ağıllı tədbir deyil, ağıllı adam düşmən haqda elə tədbir görməlidir ki, özünə xəteri olmasın. Ayıq ol, bəliqyeyən quş kimi eləmə ki, xərçəngi öldürmək istərkən öz əziz canını bada verdi.

Qarğa dedi: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Çaqqal dedi: – Bir bəliqyeyən quş bir göl qırağında özünə yuva salmışdı. Ehtiyacı olduğu qədər bəliq tutub yeyir və nazü-nemət içərisində yaşayırdı. Elə ki qocalıq gəlib çatdı, quş qüvvədən düşdü və artıq ova çıxma bilmədi, dedi:

– Əfsus, ömür tez keçdi və ondan təcrübədən başqa bir şey qalmadı ki, qocalıqda işə yarasın. İndi ki qüvvədən düşmüşəm, görək öz işlərimi tədbirlə görəəm.

Sonra gedib qəmli halda gölün kənarında oturdu. Xərçəng uzaqdan onu görüb yaxına gəldi və soruşdu: – Nə olub, səni qəmli görürəm? Cavab verdi:

– Necə qəmli olmayım, ki, mən hər gün bir-iki bəliq tutub yeyər və bununla dolanırdım. Həm mənim güzəranım yaxşı keçərdi, həm də bəliqlər azalmazdı. Bu gün burdan iki ovçu keçirdi, biri-birinə dedi: – Bu göldə bəliq çoxdur, bunlara bir tədbir çəkməliyik. O biri dedi: – Yox, ilan yerdə daha çoxdur, oradakıları tutub qurtardıqdan sonra bura gələrək.

Əgər iş belə olsa, görək mən şirin canımdan əl çəkib, açlığa, bəlkə də ölümə razı olam.

Xərçəng gedib əhvalatı bəliqlərə danışdı. Bəliqlərin hamısı bəliqyeyənin yanına gəlib dedilər:

– Biz sənə məsləhət etməyə gəlmişik, əgər düşmənin də yanına məsləhətə gəlsələr, görək o, bundan imtina etməsin. Xüsusilə, o zaman ki, bu məsləhət onun öz xeyrinə olsun. Sənin həyatın bizim yaşamağımızdan asılıdır. Sən bizə nə məsləhət görürsən?

Bəliqyeyən dedi: – Səyyadlara müqavimət göstərmək fayda verməz və mən bu barədə bir söz deyə bilmərəm. Lakin bu yaxınlıqda bir göl tanıyıram ki, onun suyu aşıqlərin göz yaşı kimi duru, füsunkarlığı isə sübh nəsimi qədər ürəkaçandır. Suyu o qədər təmizdir ki, dibindəki qum dənələrini saymaq olur; o qədər durudur ki, göydən bəliq kü-

röləri görünür... Əgər ora köçə bilsəniz, əmin-amanlığa çıxıb, naz və nemət içərisində yaşayarsınız. Balıqlar dedilər: – Gözəl məsləhətdir, lakin sənəin köməyin olmadan biz ora necə köçə bilərik?

Balıqçeyən dedi: – Hərçənd bu çox vaxt tələb edir, lakin mən müzayiqə etmərəm, ovçular hər saat gəlib çata bilər və biz firsəti əldən verə bilərik.

Balıqlar çox yalvarıb-yaxardıqdan sonra nəhayət, balıqçeyən belə qərara gəldi ki, hər gün onlardan bir neçə balıq götürüb aparsın və o yaxınlıqda olan təpənin üstə yesin. Elə də etməyə başladı. Qalan balıqlar bir-birinə qibtə edir və daha tez köçmək üçün özlərini qabağa salmağa çalışdılar. Balıqçeyən isə ibrət gözü ilə onların sadələşməliyinə baxır və öz-özünə deyirdi: – Düşmənin yağlı dilinə inanıb bədsinlərə etibar edənlərin cəzası belə olar.

Bir müddət keçdikdən sonra xərcəng də köçmək istədi. Balıqçeyən onu dalına alıb balıqların məzarı olan həmin təpəyə tərəf üz qoydu. Xərcəng uzaqdan çoxlu balıq sümüyü gördükdə işin nə yerdə olduğunu anladı və öz-özünə dedi:

– Ağıllı adam təhlükəli vaxt düşmənin qəsdinə qarşı sakit otursa, öz canına qəsd etmiş olar. Hücuma keçib qalib gələrsə, şöhrət qazanar, əksinə, məğlub olarsa, onun igidlik və qəhrəmanlığı tərifiylənər və onun bu şərəfli ölümü haqq qazanmış olar. Bunu dedikdən sonra özünü balıqçeyənin boynuna atıb onun boğazından yapışdı və elə bərk sıxdı ki, o, huşunu itirib yerə enməyə başladı və o saat canı çıxdı. Xərcəng baş götürüb qalan balıqların yanına gəldi, diri qaldıqları üçün onları təbrik etdi, öldürülmüş yoldaşları haqqında başsağlığı verdi və əhvalatı danışdı. Hamısı sevindilər. Balıqçeyənin ölümünü özlərinə yeni həyat hesab etdilər...

Bircə gün düşməndən sonraya qalmaq,
Yenə də çox uzun ömürdür, bil sən!
Ölüməndən qurtarıb bir nəfəs almaq,
Xoşdur, yetmiş, heştad illik ömürdən.

Bu rəvayəti ona görə sənə dedim ki, bir çox adamların öz hiylə və kələkləri üzündən həlak olduqlarını bilərsən. Lakin mən sənə bir yol göstərəm, əgər elə etsən, özün sağlamat qalarsan, ilan isə məhv olar.

Qarğa dedi: – Dostların məsləhətlərinə və ağıllı adamların göstərişlərinə xor baxmaq olmaz.

Çaqqal dedi:

– Havaya uçub damlara, həyətlərə və küçələrə nəzər sal, harada qapıb qaçırmaq mümkün olan qiymətli şey görsən, o saat enib onu götür və havaya qalx, lakin elə uç ki, həmişə adamlar səni görüb dalınca gələ bilsinlər. Elə ki, ilanını olduğu yerə çatdın, onu salarsan ora. Adamlar əvvəl ilanı öldürüb sənəin canını xilas edərlər, sonra isə qiymətli şeylərini götürüb gedərlər.

Qarğa uçub bir yaşayış məntəqəsinə doğru gəldi, gördü ki, bir qadın mirvari boyunbağını damın qırağına qoyub əl-üzünü yuyur. O saat enib boyunbağını götürdü və çaqqalın dediyi kimi gətirib ilanını olduğu yerə saldı, qarğanın arxasınca düşən adamlar o saat ilanı görüb öldürdülər, mirvari boyunbağını götürüb getdilər. Qarğanı ilanının şərindən xilas etdilər.

Dimnə dedi: – Bu məsələ ona görə gətirdim, bilərsən ki, güclə mümkün olmayan şeyləri hiylə ilə yerinə yetirmək olar.

Kəlilə dedi: – Öküzün gücü, qüvvəti onun ağılı və kamalı ilə birleşmişdir. Sən onu necə aldada bilərsən?

Dimnə dedi: – Doğru deyərsən, lakin öküz mənə inanır və mənəndən arxayındır. Mən onu aldada bilərəm, çünki inanılmış adamın qurduğu tələ böyük olar və ona tez düşərlər, necə ki, şir dovşanın tələsinə düşüb həlak oldu.

Kəlilə dedi: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Dimnə dedi: – Belə nəql edirlər ki, gözəl bir meşə varmış. Onun nəsimi behiştə atır verəmiş. Camalının əksi səmanı işıqlandırarmış, hər budaqda min ulduz parıldayar, hər ulduzu min fələyi heyran qoyarmış... Sanki bulud göydən bu meşəyə yaquq, və zümrüd tökmüş, sübhün nəsimi isə onların üzərinə qızıl və gümüş sərmışdi. Göyün göz yaş, yerin nəfəsi bu meşəni behiştə çevirmişdi. Ona görə buradakı vəhşi heyvanlar yemək-icməkdə korluq çəkmir, naz-nemət içərisində dolanırdılar. Lakin yaxınlıqda olan şirin verdiyi əziyyət oradakı əmin-amanlığı pozur, o naz-neməti onlara haram edirdi. Vəhşi heyvanlar bir gün yığılıb şirin yanına getdilər və ona dedilər ki, sən hər gün böyük zəhmət çəkəndən və özünə əziyyət verdikdən sonra bizlərdən birini ovlayıb yeyirsən. Sən həmişə narahatlıq, biz isə qorxu və tələs içərisində yaşayırıq. Biz elə bir şey fikirləşib tapmışıq ki, həm sən zəhmət çəkməyəsən, həm də biz rahat yaşayaq. Əgər sən bizə hücum etməkdən əl çəkəsən, biz söz veririk ki, hər gün yemək vaxtı şahın mətbəxinə bir ov

göndərək. Şir razı oldu və bir müddət iş belə davam etdi. Bir gün növbə gəlib dovşana çatdı. Dovşan yoldaşlarına dedi: – Əgər mənə göndərməkdə tələsməsiniz, mən sizi bu qaniçici, qəddar zülmkarın ölindən həmişəlik xilas edərdim. Heyvanlar dedilər: – Bizim etirazımız yoxdur. Dovşan o qədər gözlədi ki, şirin yeməyinin vaxtından xeyli keçdi, sonra yola düşüb yavaş-yavaş şirə tərəf getməyə başladı. Gördü şirin qanı qaralıb, aclıq onu özündən çıxarmış, qəzəbindən gözləri qızarmış, ağzının suyu qurumuş, heyvanlar əhdə vəfa etmədikləri üçün hücumla hazırlanmışdır. Dovşanı görək nəre çəkib dedi:

– Haradan gəlirsən, heyvanlar nə qayırlar?!

Dovşan dedi: – Padşah sağ olsun, mənimlə birlikdə bir dovşan da sizə göndərmişdilər, yolda bir şir tutub aldı, nə qədər dedim ki, bu padşahın yeməyidir, padşah üçün göndərilib, qulaq asmadı. Onu incitməyə başlayıb, dedi ki, bura mənim ovlağımdır və ona görə də buradakı ovlar birinci mənə çatır, çünki mən həm gücdə, həm də şan-şövkətdə ondan artıqam. Mən tələsik gəldim ki, şahla xəbər verəm.

Şir yerindən qalxıb dedi: – Onu mənə göstər. Dovşan qabağa düşüb, şiri bir quyunun başına gətirdi. Quyunun suyu o qədər təmiz idi ki, ayna kimi hər şeyi dumduru göstərirdi... Dovşan dedi ki, bu quyudadır, lakin mən ondan qorxuram. Əgər şah mənə qucağına alsın, mən düşməni ona göstərə bilərəm. Şir onu qucağına alaraq quyuya baxdı, orada özünə oxşar bir şir gördü ki, onun da qucağında bir dovşan var idi. Dovşanı yerə qoyub özünü quyuya atdı və oradaca boğulub öldü.

Dovşan sağ-salamat geri qayıtdı. Heyvanlar əhvalatı soruşdular.

Dovşan dedi: – Qarunun dövləti torpağa batın kimi şir də suya batıb məhv oldu. Hamı sadlıq atına minib meşəlikdə arxayın-arxayın o tərəf – bu tərəfə çapmağa başladı...

Kəlilə dedi: – Əgər şirə ziyan vurmadan öküzü öldürə bilsən, o zaman bu işi başlamağına dəyər və fikirləşib buna yol tapmaq olar. Yox, əgər nəzərdə tutduğun ziyanı öküzə vurmaq mümkün olmayacağına, amandır, bu işə başlama; çünki heç bir ağıllı adam öz şəxsi mənafeyi üçün ağasının inciməsinə razı olmaz.

Bununla onların söhbəti qurtardı və Dimnə bir neçə gün şirin görüşünə getmədi. Bir gün şirin yanında heç kəs olmadığını görüb ona yaxınlaşdı.

Şir dedi: – Xeyir ola, bir neçə gündür görünürsən?

Dimnə ayağa duraraq dedi: – Xeyirdir.

Şir soruşdu: – Bir hadisəni baş vermişdir?

Dimnə dedi: – Bəli.

Şir dedi: – De görüm nə olub?

Dimnə dedi: – Başın ayıq və heç kəs olmayan vaxt desən yaxşıdır.

Şir dedi: – İndi əsl vaxtdır, nə qədər tez desən, o qədər məsləhətdir. Çünki vacib məsələləri təxirə salmaq olmaz, xoşbəxt ağıllılar bu günün işini sabaha qoymazlar.

Dimnə dedi: – Dinləyicinin xoşuna gəlməyən sözlər deməyə və nəsihət verməyə hər adam cəsarət etməz. Lakin dinləyicinin ağıl kamildirsə, xüsusilə, əgər deyilən sözlər yalnız dinləyicinin xeyrinədirsə və söyləyənin burada yalnız öz borcunu yerinə yetirib yaxşılıq etməkdən başqa heç bir məqsədi yoxsa, o, bu sözü deməli və dinləyici də ona qulaq asmağı bacarmalıdır. Əgər söz deyilib qurtardıqdan sonra söz söyləyən səlamət qalarsa, bu, onun üçün ən böyük mükafat və ya ən şöhrətli qələbə olar. Bir də bu sözləri ona gec demək olar ki, padşah ağıl və kamalda başqalarından çox-çox üstündür. Ona görə də o, deyiləcək sözlərə şahlara məxsus bir təmkinlə qulaq ası bilər. Bir də aydın məsələlər ki, mənim deyəcəyim sözlər yalnız məhəbbət və sədaqət xatirinə deyilib, orada yalan və riyakarlıq ola bilməz. Atalar deyiblər ki, bələdçi öz ağalarına yalan deməz. Məlumdur ki, bütün vəhşi heyvanların yaşaması sizin həyatınızdan asılıdır. Ağıllı və nəci b adamlar öz borclarını yerinə yetirib bildiklərini şahla deməsələr, xəstəliklərini həkimdən gizlətsələr, təhlükə və bədbəxtliyin, yaxınlaşdığını dostlara xəbər verməsələr, özünə xəyanət etmiş olarlar.

Şir dedi: – Sənin səmimi və sədaqətli olduğun məlumdur. Sənin etdiyən iş də bunu sübut edir. Təzə nə bilibsənsə də ki, sənin səmimiyyətin və sədaqətin bir daha özünü göstərsin və onu şübhə altına almağa imkan qalmasın.

Dimnə dedi:

– Şətrəbə ordu başçılarını yığıb onlarla gizləndə söhbət etmiş və hərəsinə bir növ vədə verərək demişdir: “Mən şiri imtahan edib sınaqdan çıxarmışam, onun güc və qüvvətinin dərəcəsinə, ağıl və kamalının səviyyəsini öyrənmişəm, onların hər birində böyük bir nöqsan və zəiflik görmüşəm”.

Şahım, siz isə o nankor və vicdansız haqqında həddindən artıq mərhəmət göstərmiş, hörmət və nüfuzda onu özünü də bərabər, şahlara layiq səviyyəyə qaldırmışsınız. Ciddi məsələləri həll etmək, əmr verib

qadağan etməkdə, çətin düşünləri açıb hökm verməkdə ona o qədər böyük imkan yaratdınız ki, fitnə divi onun qəlbinə toxum saldı. Şahliq eşqi onun başında üsyan arzusu əmələ gətirdi. Ağıllı adamlar deyiblər, elə ki, padşah xidmətçilərindən birini şan və şövkətdə, mal, dövlət və nüfuzda özünə bərabər gördü, görək o saat onu aradan qaldırsın. Yoxsa, özü məhv olar. Nə kimi tədbir görmək lazım olduğunu şah özü hamıdan yaxşı bilir. Lakin mənə elə gəlir ki, öküzün məsələsini təxirə salmaq və firsəti əldən vermək olmaz. Çünki iş elə yərə çatırsa, tədbir görmək fayda verməz. Atalar deyiblər ki, insanlar iki növdür: ayıq və xam. Ayıq adamlar da iki növdür: Onlardan biri təhlükə baş verməmişdən əvvəl onun nəticəsini görər, başqalarının sonra başa düşə biləcəklərini o, işin başlanğıcında düzgün təyin edər və axırda lazım olacaq tədbiri əvvəlcədən görər.

Hadisə baş verdikdən sonra huşyar adamla avam adamın vəziyyəti bir olar...

Düşmənin hər gizli fikrini görər,
Oğru bir baxışla ağıllın gözü.
Bircə an düşünsən, zehnin kəşf edər,
Sirlər pərdəsilə bürünmüş sözün.

Ağıllı adamlar öz işlərinə belə yanaşdıqda həmişə ayıq olar, hadisələrin cilovunu öz əlində saxlar, təhlükəli girdaba düşməzdən əvvəl özünü sahələ çatdırar...

Düşmənin var isə yuxlama bir an,
Oğruya çıraqdır yatma pasiban.

İkinci ayıq adam ona deyirlər ki, fəlakət baş verdikdə özünü itirməsin, dəhşət və qorxuya düşməyib vəziyyətdən qurtarmaq üçün yol tapa bilsin. Xam və aciz adama gəldikdə isə o, mütləqəddis, cəsətsiz, tez-tez fikrini dəyişən olar; bir hadisə baş verdikdə özünü itirib ələ ayağa düşər. Xoşbəxtlik, səadət əldə etmək bacarığından məhrum olduğundan ah və nalə edə-edə özünü ora-bura vurur. Üç balıq heka-yəsində olduğu kimi çırpına-çırpına məhv olub gəder.

Şir soruşdu:

– O necə olmuşdur?

Rəvayət. Dimnə dedi: – Belə nəql edirlər ki, uzaq və əl çatmayan bir yerdə bir göl var idi. Burada üç balıq yaşayırdı. Bunlardan ikisi ayıq

və təcrübəli, birisi isə xam və təcrübəsiz idi. Təsədüfən, bir gün iki ovçu oradan keçirdi. Bir-birinə vədə verdilər ki, gəlib hər üçünə tut-sunlar. Balıqlar bu sözü eşidilər. O balıq ki, çox ayıq idi və dəfələrlə zəhm zamanının zülmünü və qəddar fələyin vəfasızlığını görmüş, ağıl və təcrübə sahibi olmuşdu, o saat işin nə yerdə olduğunu başa düşdü və dərhal su gölən tərəfdən xaricə çıxdı. Bu zaman ovçular gəlib gölü suyun gəldiyi və çıxdığı hər iki tərəfdən möhkəm bağladılar. Birinciye nisbətən təcrübəsiz, lakin ağıl və kamaldan, təcrübə və düşüncədən məhrum olmayan ikinci balıq vəziyyəti belə gördükdə dedi: – Firsəti əldən verdim, qafillərin işinin axırı elə belə olar. İndi artıq tədbir və hiylə vaxtıdır. Hərçənd fəlakət baş verdikdən sonra görülən tədbir bö-yük fayda verməz və belə vaxtı ağıl və kamalın səmərəndən o qədər də mənfəət götürmək olmaz. Lakin buna baxmayaraq, ağılı olan biliyin verə biləcəyi xeyirdən ümidini kəsməməli və düşmənin hiyləsini dəf etməkdə təxirə yol verməməlidir. Mərd adamların iradə, ağıllı adamların hiylə işləmək yeridir. Bunu dedikdən sonra özünü ölümlüyə vurub suyun üzərinə qalxdı. Ovçular elə bildilər ki, ölüb, onu qırığa atdılar. O sürünərək özünü çaya saldı və beləliklə, canını salamat qurtardı. Aciz və həyatı təcrübəsi olmayan üçüncü xam balıq isə özünü itirmiş, hövlnək bir halda çırpına-çırpına gah sağa, gah sola üzdü, gah suyun altına bataraq, gah üzə çıxdı, nəhayət, ovçuların toruna düşdü.

Bu misalə ona görə gətirdim ki, şah Şətrəbə haqqında təcili tədbir görsün. Xoşbəxt şah ona deyiblər ki, əldə firsət var ikən, qüdrət sarsılmamışkən düşmənin haqda ölçü götürsün, iti qılıncla düşmənin kökünü kəssin. Şahın dünyanı işıqlandıran kamalının alovları düşmənin evinin tüstülərini göylərə qaldırsın.

Şir dedi: – Məsələ aydındır, lakin guman etmirəm ki, Şətrəbə ona edilmiş bu qədər yaxşılıqdan sonra xəyanət etmək fikrinə düşsə və xeyirxahlığa qarşı pisliliyə rəva görə, çünki Şətrəbə haqqında indiyə qədər yaxşılıqdan başqa, heç bir şey edilməmişdir.

Dimnə dedi: – Doğru buyurursunuz, elə padşahın göstərdiyi böyük mərhəmət onu gətirib bu fikrə çıxarmışdır... Xain və bədcins adamlar arzu etdikləri vəzifəni alana qədər səmimi və sədaqətli olurlar, elə ki bu vəzifəni aldılar, layiq olmadıqları daha yüksək vəzifələr xəyalına düşər və bunun üçün hiylə və xəyanətə əl atırlar. Nacins və rəzil adamların xidmət və məsləhətləri ümid və qorxuya görə olur. Elə ki arxayınlaşdı və məqsədinə çatdı, su bulandıрмаğa, şər atəşini alovlandıрмаğa başlar.

Deyiblər ki, padşah öz xidmətçilərini mərhəmət və kərəmətdən o qədər məhrum etməməlidir ki, birdəfəlik ümidini kəsib düşmənin tərəfinə keçsin və o qədər də çox nemət və dövlət verməməlidir ki, varlanıb pispis fikirlərə düşüb allahlıq iddiası etsinlər. Elə etmək lazımdır ki, onlar xof ilə rica, qorxu ilə ümid arasında yaşasınlar: nə ümitsizlik onlara üstün gəlsin, nə də qudurganlıq həvəsinə düşsünlər... Padşah bilməlidir ki, eyri adamdan düzgünlük ummaq olmaz. Yolunu azmış adamı cəza və mükafatla doğru yola qaytarmaq hər dəfə mümkün olan şey deyil... Əqrəbin və itin quyuğunu nə qədər çox bağlı saxlayıb onu düzəltməyə çalışsalar, açan kimi o saat əvvəlki vəziyyətinə qayıdər və heç bir vəchlə onu öz təbiətindən döndərmək mümkün olmaz. Hər kəs öz dostlarının verdiyi nəsihətə qulaq asmasa (bu nəsihətlər acı və ağır olsa da), onun işinin sonu peşmançılıq olar. Necə ki, həkimin verdiyi dərmanlara əhəmiyyət verməyib öz arzu etdiyi xərəklərdən yeyən və içkilərdən içən xəstələrin hər dəqiqə səhhəti ağırlaşar və mərzələri gec sağalar... Şahın xidmətçiləri onlara göstərilən nemət və mərhəmət qarşısında bildiklərini şahlara deməyə məcburdurlar. Şahların da bunu tələb etməyə haqları vardır. Xidmətçilərin ən sadıqı odur ki, xeyirli xəbərləri şahla çatdırmaqda xüsusi səy göstərsin və heç bir şeyi gizlətməsin. İşlərin ən yaxşısı odur ki, başlanğıcı xoş, sonu xeyirli olsun və hamı tərəfindən təriflənsin. Təriflərin ən çox ürəyəyatını odur ki, böyük və adlı-sanlı adamlar tərəfindən edilsin. Dostların ən xoşagələni odur ki, höcət olmaya və hər işdə yaxından kömək edə. Xasiyyətin ən bəyənilmiş odur ki, həlim və təmiz ola. İnsanların ən dövlətli odur ki, acgöz və həris olmaya. Adamların ən kamili odur ki, dövlətdən qürrələnbə yoxsulluqdan ruh düşkünlüyünə qapılmaya....

Yatağı oddan, balıncı ilandan olan adamın yuxusu şirin ola bilməz. İnsan idrakının kamilliyi və ağılının çoxluq əlaməti odur ki, dostlardan biri düşmənçilik etdikdə və ya xidmətçilərdən biri qudurganlıq etməklə fikrinə düşdükdə dərhal tədbir görə, onlar fürsət tapıb ziyan yetirməmiş onları aradan qaldırsın. Çünki düşmənin möhlət verdikcə qüvvətlənər, vaxt verdikcə güclənər...

Düşmənlərin qarışqa idi, indi dönmüş ilana,
İlan olan qarışqaya aman vermə bir daha.
Əldən versən bu fürsəti, zaman keçər, vaxt ötür,
Onda ilan dönüb olar dəhşətli bir əjdaha.

Padşahların ən acizi odur ki, işin əvvəlini, axırını düşünməyə, öl-kənin vəziyyətini bərbad hala sala, böyük hadisələr baş verdikdə, çətinliklər qarşıya çıxdıqda vaxtında ağıllı tədbir görməyə. Fürsəti əldən verdikdən və düşmənin qalib gəldikdən sonra öz yaxın adamlarını təqsirləndirib hərsinə bir cəza verə...

Ölkə dolandırmağın şərtlərindən biri odur ki, düşmənin baş qaldırmaqda cəlməmiş, onun qarşısı alınsın və işə əngəl törədən mənlələr aradan qaldırılsın. Fəlakət baş verməmişdən əvvəl tədbir görülsün, xəyanət edib nifaq salmağa düşmənin imkan tapmasın; qərarlar qocaların məsləhəti və cavanların razılığı ilə qəbul edilsin... Çünki sərvət – ticarətsiz, elm – mübahisəsiz, hakimiyyət – siyasetsiz ola bilməz.

Dövlətin bünövrəsi qılıncsız möhkəm olmaz,
Kim ki, dövlət istəyir, atmalı qılıncı əl.
Xalqının başı üstən asılmasa bir qılınc,
Şahın tacı-təxti, daim gəzər əlbəhl.

Torpağı qanlı yığurulmamış saraylar davamlı ola bilməz.

Zəmanə şahlığı verməz o ələ,
O əl qılınc vurub etməsə həmlə.

Şir dedi: – Sən çox dəhşətli və sərt sözlər danışdın. Lakin xeyirxah adamın sözlərinin sərtliyini bəhanə edib ona qulaq asmamaq doğru deyildir. Şətrəbə düşmənçilik fikrinə düşsə, onun nələr edə biləcəyini, nə fəsadlar törədə biləcəyi məni qorxuda bilməz. Çünki o, mənim təamımdır. Onun yemi otdur, mənim xörəyim ət. Bir də ki, mən ona aman vermişəm.

Şirə baxa bilərmə, qorxusundan bir maral?
Kəlik dözə bilərmə, hücumla keçsə qartal?..

Bundan əlavə, onunla mənim aramda haqq-salam, hörmət və inam vardır. Deyiblər ki, ağıllı adamlar inama xəyanət etməzlər. İndi mən nəyə əsasən Şətrəbəyə qarşı xəyanət edə bilərəm? Halbuki mən məclislərdə defələrlə onu tərifləyib ondan razı olduğumu, onun ağıl və kamalından məmnun qaldığımı, ona aman verib əbədi olaraq bu vədə sadıq qalacağımı demişəm. İndi bu dediklərimin əksini etsəm, mən sözünün üstündə durmayan və tez-tez fikrini dəyişən bir adam kimi tanınam. Bundan sonra heç kəs mənim verdiyim vədlərə ürəkdən inanmaz.

Dimnə dedi: – "Şətrəbə mənim təamımdır" – deyər şah aldanmamalıdır. Şətrəbə bilavasitə bir şey edə bilməsə də, ətrafına dost-aşa toplayıb hiylə və riyakarlıqla öz məqsədinə çatıb bilər. Mən ondan qorxuram ki, bütün yırtıcı heyvanlar onun tərəfinə keçsinlər. Çünki Şətrəbə onların qolbində sənə ədavət, özünə rəğbət hissi oymuşdur. Bunlardan əlavə, əgər Şətrəbə başqalarını təhrik etməyib təkbəşinə bu fikrə düşsə belə, yəni onun hicranı vüsalından yaxşıdır.

Dimnə o qədər belə şeylərdən danışdı ki, axırda şiri yoldan çıxardı. Şir Dimnədən soruşdu: – Yaxşı, indi bu barədə fikrin nədir?

Dimnə dedi: – Çürük diş çıxarılmayınca ağrısı dayanmaz... Xörək həzm edilməyib ürəyi bulandırsa, qusub geri qaytarmayınca sancısı dayanmaz. Müdara, lütf və mərhəmətlə ələ gəlməyən, get-gedə dostluq əvəzinə daha çox düşmənçilik fikrinə düşən rəqib məhv edilməyincə, onun şərindən qurtarmaq olmaz.

Şir dedi: – Şətrəbənin qonşuluğu artıq məni əsəbiləşdirir və mən onu görmək belə istəmirəm. Bir nəfər göndərəcəyəm, ona desinlər ki, hara istəyir, rədd olub gətsin və bir daha gözüme görünməsin.

Dimnə bildirdi ki, bu söz Şətrəbənin qulağına çatdı, o dərhal özünə bəraət qazandırmaq üçün sübutlar gətirəcək, Dimnənin yalan danışdığı hiylə işlətdiyinin üstünü açacaqdı. Ona görə tez şirə cavab verib dedi: – Ehtiyat igrinin yaraşığıdır. Belə etmək məsləhət deyil. Çünki söz nə qədər ki deyilməyib, onu həmişə demək olar, lakin deyilmiş sözü deyilməmiş etmək mümkün deyildir.

Deyiməmiş sözləri deyər bilərsən hər an,
Lakin deyilmiş sözü qaytara bilməz insan!

Ağız həbsxanasından çıxan sözü gizlətmək, kaman yayından xilas olmuş oxu qaytarmaq olmaz. Bir də ki, susmağın zəhm və əzəməti şahlar üçün nəfis bir bəzək, qiymətli bir libasdır. Atalar deyiblər ki, sirri öz ürəyinə də demə...

Bu sirri qolbində elə gizlə ki,
Qəlb özü xəfərsə, tapa bilməsin.

Bundan əlavə, Şətrəbə bu xəbəri eşidib özünün ifşa edildiyini bildikdə həddini aşdı. Ordunu səfərbərliyə alar və ya hazır halda müharibəyə gələ bilər.

Ağıl və təcrübə sahibləri açıq günah üstündə gizli cəza verməyi və əksinə, gizli günah üstə açıq cəza verməyi məsləhət görməzlər.

Şir dedi: – Heç bir sübut olmadan, yalnız ehtimala əsasən yaxın adamları uzaqlaşdırmaq, onları məhv etmək üçün söz göstərmək, öz-özünə əzab vermək və öz kökünə balta vurmaq kimi bir şeydir. Padşahlar bütün işlərdə, xüsusilə, mükafat və cəza verməkdə fikirləşib düşünülməlidir.

Dimnə dedi: – Şahın buyurduğu doğrudur. Lakin bu qəddar hiylə-gərəklərə qədər firsətli əldən verməyib hazır və amadə olmaq lazımdır. Şətrəbəyə diqqətlə baxılsa, onun xəbis fikirdə olduğunu murdar üzündən də müşahidə etmək olar. Çünki dost ilə düşmən arasında olan fərq, özünü baxışda, davranışda bürəyə verir. Bu ayıq və huşyar adamlardan gizlətmək o qədər də asan olmaz...

Olar sirri gözlərindən aşkar,
O gözlərdə düşmənçilik odu var.

O, xəyanətçilik fikrinə düşdükdə xarici əlamətləri belə olur: kefi pozulur, gözə təşvişli və narahat görünür, sağa-sola baxır, qabağa-dala buynuz vurur, elə bil, müharibə edib müqavimət göstərir.

Şir dedi: – Bu, başqa məsələ. Əgər, doğrudan da, mən bu əlamətlərdən birini onda görürəm, o zaman bütün şübhələrim yayılır.

Dimnə şirin bu sözlərini eşitdikdə öz kələyinin baş tutduğunu anladı və öküzü də yoldan çıxarmaq üçün onun yanına getmək qərarına gəldi. Lakin şirdə şübhə oymatmasın deyər, əvvəlcə ondan icazə almağı lazım bildi və şirə dedi:

– İcazə versəniz, Şətrəbənin yanına gedər, onun nə fikirdə olduğunu öyrənib sizə xəbər verərəm.

Şir icazə verdi.

Dimnə başını aşağı salaraq qəmli halda Şətrəbənin yanına gəldi. Şətrəbə onu mehribanlıqla qarşılayaraq dedi:

– Bir neçə gündür ki, səni görmürəm, kefin necədir?

Dimnə dedi: – Bir adamın ki, ixtiyarı öz əlində deyil, başqalarının əsiri ola, həmişə qorxu və itirib içində yaşaya, bir dəqiqə də olsun, rahat nəfəs alıb ürək sözünü deyər bilməyə, onun kefi necə ola bilər?

Şətrəbə dedi: – Nə olub ki?

Dimnə dedi: – Nə olacaq, heç nə? İnsanın alınına nə yazılıbsa, o da olacaq... Heç taleyindən qaçıb qurtaran adam görübsənmi? Görübsənmi ki, insan böyük mənsəbə çatdı, bu dünyanın şərbətinə içdi, lakin məst olmaya? Düşkünlüyə qapıldı, lakin məhvə doğru sürüklənməyə? Qa-

dınlar məclisində kef çəkə, lakin birinə məftun olmaya? Alçaq adamlara işi düşə, xar və zəlif olmağa? Fitnəkar adamlarla otura-dura, peşmançılıq çəkməyə? Padşahlarla dostluq edə, canını salamat qurtara?

Şörtəbə dedi: – Sənin sözlərindən elə görünür ki, şirdən şübhələ-nib narahat olubsan.

Dimnə dedi: – Doğrudur, lakin öz haqqımda yox. Səninlə dost olduğumu, aramızda olan qədim dostluq əlaqələrini, şir məni ilk dəfə sənin yanına göndərərək bağladığımız əhd və peymanları, mənim onlara necə sadıq qaldığımı, özün gözəl bilirsen. Ona görə, mən baş verə biləcək yaxşı, pis, xeyirli və zərərli hadisələri səndən gizlədə bilmərəm.

Şörtəbə dedi: – Söylə görüm nə var, ey əhdinə vəfadar olan mənim əziz dostum!

Dimnə dedi: – Etibarlı bir adamdan eşitmişəm, deyirdi: “Şir ağzından qaçırındır ki, Şörtəbə çox kökəlibdir, görəndə adamın ağzının suyu axır. Onun burada qalmasının da mənası yoxdur. Ələ-ayağa dolaşmaqdan başqa bir işə yaramır. İstəyirəm, onun atından vəhşi heyvanlara bir qonaqlıq verəm”. Şirin qanıçıçı və dediyini eyləyən olduğunu bildiyim üçün, bunu eşitcək tez sənin yanına gəldim ki, xəbər verəm və qardaşlıq borcunu yerinə yetirəm. Bununla dostluq, vicdan, şərəfət, mürüvət və əhd-peyman şərtlərinə əməl etmiş olam.

Əhdinə gər vəfa eyləyə insan,
Hər şeydən yüksəkdir, öyləyə insan.

İndi birçə yol qalır ki, tez tədbir görüb, hiylə işlədib canını ölüm-dən xilas edəsən.

Şörtəbə Dimnənin dediklərinə qulaq asdı, şirin verdiyi vədləri və iç-diği andları xatırladı, sonra, şirin sözünün üstündə duran adam olduğunu gözünün qabağına gətirərək dedi: – Şirin mənə qəzəblənməsinə əsas yoxdur, çünki indiyə qədər məndən heç bir xəyanət baş verməmişdir. Lakin ola bilər ki, mənim haqqımda yalan sözlər danışib onu yoldan çıxarsınlar və şir belə adamların böhtan və iftirlərinə inanıb mənə acığı tutsun. Şirin xidmətində xain adamlar çoxdur və onların xəyanətkarlıqda xüsusi məharətləri var. Şir dəfələrlə belələrinin xəyanətlərinin şahidi olmuşdur. Ona görə də başqaları barəsində nə deyirlərsə inanır. Hər halda fitnəkar adamların böhtanları yaxşı adamlar haqqında şübhə yaradır və belə yalanlara inanmayanlar axırda peşman olurlar.

Necə ki, ördək peşman olmuşdu.

Rəvayət. Ayın işığını suda görəndə bir ördək onu balıq hesab edərək özünü suya vurur. Lakin heç bir şey tapmır. Bu hadisə bir neçə dəfə təkrar olunur. Nəhayət, ördək yorularaq bu işdən əl çəkir. Bir neçə gündən sonra həmin suda həqiqi balıqlar əmələ gəlməyə başlayır, lakin ördək hər dəfə balıq gördükdə onu ay işığı hesab edib hücumla keçmir, bu yanlış təcrübə nəticəsində həmişə ac qalır.

Əgər şirə mənim haqqımda qərəzlə bir şey deyiblər və o, buna inanıbsa, demək, o, başqa xəyanətlərin şahidi olduğu üçün buna inanmışdır və mənim ittiham edilməyimin səbəbi başqalarının xəyanətidir. Yox, belə bir şey yoxdursa və şir səbəbsiz olaraq mənə nifrət edirsə, bu, çox qəribə və təəccüblüdür. Əgər qəzəb və narazılığın səbəbi varsa, üzr istəmək və buraxılmış səhvi düzəltmək yolu ilə onu rəf etmək olar. Lakin böhtan və fitnəkarlıqla düzəlmiş işlər baş tutanda onu aradan qaldırmaq, həqiqəti meydana çıxarmaq çox çətin olur. Çünki yalan və iftiranın həddi-hüdudu olmaz, o get-gedə artar, azalmaz.

Mən ha fikirleşirəm, şirə mənim aramda narazılıq yarada biləcək heç bir şey yadıma sala bilmirəm. Doğrudur, gecə və gündüz bir yerdə olan, bir-birinin xeyrində-şərində, şad və qəmli günlərində iştirak edən iki dost nə qədər ehtiyatlı, ayıq, huşyar və təmkinli olsalar, yenə də onlardan birinin səhv buraxması mümkündür. Çünki səhvsiz insan ola bilməz. Qəsdən əhdi pozmaq istəmədikdə xırda və iri xətalara göz yummaq olar. Böyük adamların alıcənablıq və səxavətlərinin gözəllik dərəcəsi səf edib bağlısladıqları kiçik adamların günahlarının və xəyanətlərinin çirkinliyi ilə müəyyən edilir. Əgər mənim qüsurlarım varsa, bu da ola bilər ki, mən hərdən bir xeyirxahlıq naminə bəzən onun fikirlərinə müxalif çıxmışam. Bəlkə o, bunları kobudluq və hörmətsizlik hesab edib? Lakin mən verdiyim məsləhətlərdən heç eləsi olmayıb ki, ondan xeyir və mənfəət gəlməsin. Bununla belə, mən bu sözləri heç vaxt adam yanında deməmişəm və deyərək elə etmişəm ki, onun qəlbinə toxunmasın, böyüklüyünə sədəmə dəyməsin. Hər nə söyləmişəm, nökrin öz ağasına söylədiyi bir tərzdə söyləmişəm. Adamın ağlına batmır ki, nəsihət – xəyanət, xidmət – ədavət doğursun.

Dərmanlar xəstəni salırsa dərde,
Bu xəstə yataqdan durarmı bir də?

Hər kəs məşvərət zamanı məsləhətçinin; müalicə vaxtı təbibin; şəri məsələlərində müftinin sözlünə baxmasa, düzgün təyin faydasın-

dan, müalicənin xeyrindən, ibadətın savabından məhrum olar. Əgər bu deyilənlərin heç biri deyilsə, onda görünür ki, şiri bu fikrə salan səltənət düşkünlüyü və şahlıq sərməstliyidir. Şahların sərməstlik əlamətlərindən biri budur ki, xainlər onların gözüne sədiq adamlar simasında, sədiq adamlar isə xainlər qıyafəsində görünərlər. Elə buna görədir ki, alimlər deyiblər: "Dəryanın dibində nəhənglə oynamaq, quyruğu basılmış ilanın dodağını sormağ qorxuludur, lakin şahlarla yaxınlıq etmək ondan da qorxuludur..." Bəlkə, məndə olan istedad onun qəzəbinə səbəb olmuşdur. Çünki yaxşı atı gücünə və qaçışına görə cilovlayıb minərlər. Bar verən ağacın budağını meyvəsinə görə sındırırlar; tavus isə gözəlliyinə görə həmişə tükü yoluq, qanadı qırıq olur.

Biliyim başımın beləsi oldu,
Tavusun quyruğu, qanadı kimi.
Ceyranı məhv etdi göbəkdəki müşk,
Natiqlik kəsirdi mənim dilimi...

Hünər sahibləri həmişə istedadı olmayan paxıl adamlar tərəfindən məhv edilər, alçaq və rəzil adamların nifrət və qəzəbinə səbəb olarlar. İstedadsız, paxıl, alçaq və rəzil adamlar istedadlı və alicənab adamlardan çox olduqlarına görə həmişə qalib gələrlər. Xəsis səxavətlini gördükdə, cahil alimlə bir məclisə düşdükdə, axmaq ağıllı ilə söhbət etdikdə ürəkləri sıxılıb qanları qaralar. İstedadsız adamlar hünər sahiblərini pisləməkdə o qədər ifrata vararlar ki, onların hətta oturuş və duruşlarını belə günah paltarına geyindirir, ona xəyanət və cinayət bəzəyi vururlar. Beləliklə, səadət və xoşbəxtlik hesab edilən hünər və istedadı ədavət və bədbəxtliyə çevirirlər...

Söyləyirlər, hər yerdə mənim çoxdur günahım,
Vallah hünərdən başqa mənim yoxdur günahım.

O bədxah bu fikrə düşübsə və fələk də bu işdə ona yar olacaqs, onun qarşısını almaq, qızmış şiri zəncirləmək, gümrə ilanı tutmaq, uzaq-görən ağıllı adamları aldadıb xam salmaq, axmaq və sadələvhl adamları ayıq, igid və cəsur adamları – qorxaq, qorxaq və ağciyər adamları – cəsur, dövlətli adamları – yoxsul və yoxsulları dövlətli etməkdən daha çətindir.

Dimnə dedi: – Şirin bu qərarının səbəbi sənəin saydıqların, guya, düşmənlərin təhrik etməsi, şahlıq sərsəmliyi və sairə deyildir. Sadəcə

olaraq o güclü, müstəbid, qəddar, hiyləgər və xaindir. Belə adamlarla dostluğun əvvəli həyat kimi şirin, sonu isə ölüm kimi acı olar.

Şətrəbə dedi: – Doğrudur, mənim də ürəyimə damıb ki, əcəl çəkib məni buraya gətirmişdir. Yoxsa mən hara, şirlə dostluq hara?! O ət yeyir, mən ot. Mən onun xəbəriyəm, o mənim qənimim. Görünür, taleyim belə imiş... Məni girdəbə salan hərislik, cah və calal, şən və şövket ümidi olmuşdur. İndi isə ondan xilas olmaq mümkün deyildir. Bal arısı neyləfər gülünün rəngini görüb, iyini duyaq o saat onun üstünə qonub şirəsini sormağa və ətrindən zövq almağa başlar. Onun başı bu işə o qədər qarışır ki, vaxtında uçub getməyi belə unudur. Neyləfər yavaş-yavaş öz yarpaqlarını yumur və bal arısı onun içərisində qalib məhv olur. Öz qismətilə razılaşmayıb daha artıq şey tələb etmək fikrinə düşən adam, gözəl, cəmənilklərdə rəngarəng çiçəklərin ətri və yaşıl yarpaqlı ağacların meyvələrinə qane olmayıb, filin qulağına girən və onun qulağının bir hərəkətilə məhv edilən milçəyə bənzər. Qədr və qiymət bilməyən adama xidmət edib nəsihət vermək – şoranlıqda toxum əkmək, ölü ilə məşvərət etmək, anadangəlmə karın qulağına hikmət dərsi oxumaq, axan suyun üzünə sirt yazmaq, hamamda çəkilmiş şəkillərlə eşqbazlıq etmək kimi bir şeydir.

Dimnə dedi: – Bu sözlərdən əl çək, başının çarəsini qıl.

Şətrəbə dedi: Mən nə edə bilərəm? Mən onu bilərəm ki, şir mənim haqqımda yaxşılıqdan başqa bir şey düşünməz, lakin ona yaxın olan adamlar məni həlak etmək istəyirlər. Əgər belə isə, çarə qılmaq çətin olacaqdır. Çünki hiyləgər və zalım adamlar əl-ələ verib birinin evini yıxmaq qərarına gəldikdə həmişə öz qəsdlərinə nail olar və onu məhv edirlər. Necə ki, canavar, qarğa və çaqqal əlbir olub dəvəni məhv etdilər. Dimnə soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Öküz dedi: – Belə nəql edirlər ki, bir qarğa, bir canavar, bir çaqqal bir şirin qulluğunda xidmət edirdilər və onların məskəni bir karvan yolunun qırağında idi. Bir gün bir tacirin dəvəsi karvandan ayrılıb orada qaldı və yem tapmaq üçün meşəyə gəldi. Elə ki, şirin yanına çatdı, baş əyib xidmət etməkdən başqa çarəsi qalmadı. Şir də onu məhrəbanlıqla qarşılayaraq sorğu-sualdan sonra dedi: – İndi fikrin nədir? Getmək istəyirsən, yoxsa qalmaq? Dəvə dedi: – Şahın könlü necə istəyirsə.

Şir dedi:

– Meylin varsa, mənim yanımda qalib rahat-farağat bolluq içərisində yaşaya bilərsiniz.

Dəvə bunu eşitcək, sevinib bir müddət o meşədə yaşadı.

Bir gün şir ov arxasında gəzərkən bir məst filə rast gəldi. Onların arasında şiddətli vuruşma başladı, hər iki tərəf ciddi müqavimət göstərdi. Şir yaralı halda inildəyə-inildəyə gəlib öz mağarasına girdi və bir neçə gün canının ağrısından şikarə çıxı bilmədi. Canavar, qarğa və çaqqal da ac qaldılar. Bunu hiss edən şir onlara dedi: – Görünür, əziyyət çəkirsiniz, bu yaxınlarda bir ov tapın mən onu parçalayım, həm sizin işiniz düzəlsin, həm mənim. Onlar bir guşəyə çəkilib öz aralarında məsləhətləşməyə başladılar və bir-birinə dedilər: – Burada dəvə bizim aramızda artıqdır və heç bir faydası yoxdur, nə bizimlə dostluq edə bilər, nə də şirlə. Şiri məcbur etmək lazımdır ki, dəvəni parçalasın, həm özü yesin, həm də bizə bir şey düşsün. Çaqqal dedi: – Bunu etmək olmaz, çünki şir ona aman verərək öz qulluğuna saxlamışdır. Hər kəs padşahı xəyanətə təhrik edib verdiyi əhdi pozdurmağa çalışsa, dost-aşnalarını belə toruna salar və bədbəxtliyi kəməndlə öz tərəfinə çəkmiş olar.

Qarğa dedi: – Elə dəlil gətirmək olar ki, şir öz əhdini pozmağa məcbur olsun. Siz mənə qayıdana qədər öz yerinizdən tərpənməyin, mən bu saat gəlirəm.

Qarğa bu sözləri dedikdən sonra uçub şirin yanına gəldi və təzim edərək onun qarşısında durdu.

Şir soruşdu: – Bir şey tapdınız mı?

Qarğa dedi: – Acından heç kəsin gözü bir şey görmür, lakin bir məsələ var, əgər şah onu bəyənib razılıq versə, hamımız bol nemət içərisində yaşarıq.

Şir soruşdu: – O nə məsələdir?

Qarğa dedi: – Bu dəvə bizim aramızda yabançıdır və onun burada olmasının şahı heç bir xeyri yoxdur.

Şir qəzəblənib dedi: – Bu insaf və müriyyətdən uzaqdır, insanın vicdanı buna yol verməz. Bir də ki, mən dəvəyə verdiyim əhdi necə poza bilərəm?

Qarğa dedi: – Mən bu barədə də fikirləşmişəm. Atalar deyiblər ki, fəlakət baş verdikdə bir adamı bir ailəyə, bir ailəni bir tayfaya, tayfanı bir şəhərə, şəhər əhalisini isə padşaha qurban vermək olar. Əhdə gəldikdə isə, elə etmək olar ki, həm əhd pozulmasın, həm də padşah aclıq və ölüm təhlükəsindən xilas olsun. Şir bunu eşitcək başını aşağı saldı.

Qarğa geri qayıdıb yoldaşlarına dedi: – Şir əvvəlcə bir az qəzəblənib boyın qaçırmış istədi. Lakin axırda susub ram oldu. İndi məslə-

hət budur ki, biz hamımız dəvənin yanına gedib şirin aclıqdan əzab çəkdiyini ona deyək və əlavə edək ki, biz yalnız bu şahın dövlətinin sayəsində gözəl və şad günlər keçirmişik. Əgər indi ona üz vermiş bu ağır gündə fədakarlıq göstərib canımızı və ruhumuzu şahın yolunda qurban verməsək, onun çörəyi bizim gözümüzü tutar və kəramət sahibləri yanında qədir-qiymətimiz olmaz. İndi bircə çarə qalır ki, şirin yanına gedib onun bizim boynumuzda nə qədər böyük haqq olduğunu etiraf edək və deyək ki, bizim canımızdan başqa heç nəyə gümanımız gəlmir, o da şahı qurbandır. Sonra növbə ilə hər birimiz deyək: – "Bu gün şahın təamı mən olacağam", o birisilər rədd edib bəhanə gətirsinlər və şirin onu parçalamasına mane olsunlar. Beləliklə, həm şirə olan minnətdarlıq borcumuzu yerinə yetirərik, həm də hamımız salamat qalar.

Onlar belə də etdilər.

O qədər dil tökdülər ki, axırda boyu uzun, boynu əyri dəvəni yoldan çıxardılar və o, şirin yanına getməyə razı oldu. Onlar şirin yanına çatdıqda baş əyib təzim etdilər. Sözsə birinci qarğa başladı və dedi:

– Şahın ömrü uzun və dövləti əbədi olsun. Bizim güzəranımız şahın sağlığından asılıdır. İndi ki şahı belə bir müsibət üz verib, bizim yaşamağımızın mənası nədir? Boyumun balaca və bədənimin zəif olmasına baxmayaraq mən özümü şah həzrətlərinə qurban gətirmişəm.

Mən kiməm ki, geyinim rəxti vəfa ey canan,
Ya çəko bəri beləni bu dilü dideyü çan.
Allaha and içirəm ger deyəsən canını ver,
Şadlıq ilə verərəm ol canı cananə inan.
Ya desən ver dilü canü bədəni birlikdə,
Edərəm hər üçünü xaki-rəhində qurban.

Əgər şah bu gün mənim ötimlə dolana bilərsə, buyursun, mən hazıram.

Başqaları dedilər: – Səni yeməklə nə olacaq, sənin ətindən kim doyacaq? Sonra çaqqal sözsə başladı və o da qarğa kimi fədakarlıqdan dəm vurdu. Ona da cavab verdilər ki, sənin ətin iy verir və zərərli dir, şahı layiq xörək deyil. Ondan sonra canavar dilini isə saldı, ona da etiraz edib dedilər ki, sənin ətin adamın boğazını inağ edər və zəhrimar kimidir, səni də yemək olmaz. Növbə yazıq dəvəyə çatdı, o hiyləgərlərin səmimiyyətinə bel bağlayaraq ətinin təmiz və ləzzətli olduğunu

böyük bir həvəslə tərifləməyə başladı. Hamısı birdən dedi: – Çox düz danışsan, bu sözlərin hamısını sidiq ürəkdən deyirsən, özün kök, ətin ləzzətli və özü də bizim hamımıza çatar. Dəvənin üstünə tökülüb onu parçaladılar. Beləliklə, dəvə onların toruna düşüb məhv oldu.

Bu təmsili ona görə nəql etdim, biləsən ki, düşmənlərin hiyləsi, xüsusilə, onlar əlbir olub sözü bir yerə qoyduqda, səmərəsiz qalmaz.

Dimnə dedi: – Yaxşı, bəs indi sən nə fikirdəsən?

Şətrəbə dedi: – Vuruşub müqavimət göstərməkdən başqa əlacım yoxdur. Əgər bir adam bütün ömrü boyu namaz qılıb halal malından fəqir-füqərəyə paylasa, yenə də onun əldə etdiyi savab öz dövlətini, öz namusunu qorumaq üçün bir saatlıq mübarizə edən adamın əldə etdiyi savabdan çox ola bilməz. Çünki mübarizə edən adam vuruşda həlak olsa belə, yenə də şöhrət tapıb hörmət qazanar və belə ölüm, şəərəfli ölüm sayılır. Bıçaq sümüyə dayandıqda, can boğaza yığıldıqda mal və həyat uğrunda, din və məslək uğrunda aparılan mübarizənin sava-bının həddi-hüdudu olmaz...

Dimnə dedi: – Ağıllı adam mübarizə etməyə tələsməz, hazırlıq işi görmədən böyük və qorxulu işlərə başlamaz, düşmənlə mümkün olduqca həlim rəftar edib narazılığı sülh və dostluq yolu ilə həll etməyə çalışır, hikmət sahibləri öz zəif düşmənlərinə də xor baxmazlar, çünki düşmən zəif və gücsüz olduqda hiylə və fitnəkarlığa əl atıb qalib gəlir. Halbuki, şirin qorxmaz, cəsur, güclü və qüdrətli olduğu hamıya məlumdur. Kim öz düşməninə xor baxıb edəcəyi müharibənin sonunu düşünməsə, Teytəva quşunu zəif bilərək onu təhqir edən dəniz ilahəsi kimi peşman olar.

Şətrəbə dedi: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Dimnə dedi: – Belə nəql edirlər ki, su quşlarından olan bir cüt Teytəva quşu dəniz qırağında yaşayırmış. Bala çıxarmaq vaxtı çatdıqda dişi quş erkəyə dedi: – Yumurta qoymaq üçün xüsusi yer tapmaq lazımdır.

Erkək cavab verdi: – Elə bura yaxşıdır, başqa yerə köçməyə ehtiyac yoxdur.

Dişi dedi: – Fikirləşmək lazımdır, dəniz təlatümə gəlir dalğalar coşsa, su axıb bizim balalarını aparsa, biz nə edə bilərik?

Erkək dedi: – Güman etmərəm ki, dəniz ilahəsi cəsarət edib mənə tərəf gələ. Əgər o, belə bir iş tutsa, ondan intiqam almaq asandır.

Dişi dedi: – Adam özü-özünü tanıyıb həddini bilsə, çox yaxşı olar. Sən hansı güc, hansı qüdrətlə dəniz ilahəsini təhdid edib onu intiqamla qorxudursan?! Bu fikirdən əl çək, yumurtalar üçün təhlükəsiz bir yer seç. Xeyirxah dostların sözüne baxmayan adamın aqibəti tısağanın aqibəti kimi olar.

Erkək soruşdu: – Tısağaya nə olmuşdu ki?

Rəvayət. Belə nəql edirlər ki, bir gölün kənarında iki ördək və bir tısağa yaşayırdı. Qonşu olduqları üçün onların arasında dostluq və səmimiyyət vardı. Birdən qəddar ruzigar onların şən həyatını pozdu. Ayna rəngli göy onlara ayrılıq və hicran surəti göstərdi. Onların güzəranının əsasını təşkil edən su hiss ediləcək bir sürətlə azalmağa başladı.

Bunu görən ördəklər tısağanın yanına gələrək dedilər: – Vidalaşmağa gəlmişik, ey əziz dost və səmimi yoldaş, salamat qal!..

Tısağa ayrılıq dərindən nalə çəkərək göz yaşları axıtdı və dedi:

– Ey mənim əziz dost və mehriban qardaşlarım, suyun az olması mənim üçün daha dəhşətlidir, çünki mən susuz yaşaya bilmərəm. İndi kəramət və mürvəvət vaxtıdır, mənə də xilas etmək üçün bir tədbir görün. Ördəklər dedilər: – Səndən ayrılmaq və hicran dərdi çəkmək bizim üçün daha ağırdır. Hara gedib orada naz və nemət içərisində yaşasaq da, sənsiz ləzzət verməyəcəkdir. Lakin sən dostlarının dediklərinə əhəmiyyət vermir, öz keyrini başa düşürsən, deyilənlərə qulaq asmırsan. İstəyirsən ki, səni də aparacaq, şərtimiz budur; göyə qalxandan sonra bizi görən camaat nə desə, görərkən ağzını bərk-bərk yumub heç bir şey danışmayasan.

Tısağa dedi: – Razıyam. Necə lazımdırsa, elə də edin. Mən söz verirəm ki, canımı dişimə tutub heç cıncırmı da çıxartmayam.

Ördəklər bir çubuq tapıb gətirdilər. Tısağa dişi ilə bərk-bərk onun ortasından tutdu. Onlar çubuğu hər iki başından götürüb göyə qalxdılar. Ördəklər bir az da yüksəyə qalxdıqda adamlar onları görüb təəccüb etdilər, sağdan və soldan səslər ucalmağa başladı: “Pah atovnan, ora baxın, ördəklər tısağa aparırlar!!!”.

Tısağa bir müddət susdu, lakin sonra davam gətirə bilməyib dedi: – Gözü götürməyənin gözü çıxsın.

Tısağanın ağzını açması ilə yerə dəyməsi bir oldu. Ördəklər bu əhvalatı hər yerdə danışmağa başladılar ki, dostlar bundan ibrət dərsi götürsünlər.

Xeyirxahlar nəsihət eylorkən,
Nikbəxtlər düşərlər onu başa.
Xeyirxahın mənəm sənin lakin,
Söz əsər eyləyormi qəlbi dəşə?!..

Erkək Teytəva dedi: – Dediklərinin hamısını eşitdim, lakin bütün bunlara baxmayaraq qorxma, yumurtaları buradaca bir yərə qoy.

Dişi Teytəva elə də etdi. Erkək Teytəvanın sözlərini eşidən dəniz ilahəsi onun belə böyük-böyük danışmasından və özünü öyməsindən qəzəblənərək, dənizi təlatümə gətirdi. Dalgalar quşun yeni çıxmış balalarını götürüb apardı. Dişi Teytəva bunu gördükdə böyük bir iztirab içində erkək Teytəvaya dedi: – Mən bilirdim ki, su ilə zarafat olmaz. Sən isə öz inadkarlığın üzündən balalarımızı məhv etdin. İndi heç olmasa bir tədbir gör.

Erkək dedi: – Özündən çıxıb artıq-əksik danışma, kişi tüpürdüyünü yalamaz. Mən verdiyim sözü yerinə yetirib, dəniz ilahəsindən intiqam alacağam.

Erkək Teytəva dərhal başqa quşların yanına gedib onların rəhbərlərini bir yərə topladı və başlarına gələn əhvalatı onlara danışmağa başladı. Danışığ əsnasında dedi:

– Əgər biz hamımız əl-ələ verib, arxa-arxaya dayanıb bu bələnin qarşısını almasaq, dəniz ilahəsi get-gedə cürətlənər və onun bu qudurganlıq adət şəklinə keçər. Bütün dəniz quşlarının nəslə kəsilib məhv olar.

Quşların hamısı yığılıb Simurğun¹ yanına getdilər və əhvalatı ona danışdılar. Quşlar vəziyyətin ciddiliyini şərh etdikdən sonra dedilər: – Əgər sən dəniz ilahəsindən intiqam almasan, bundan sonra quşların padşahı adlana bilməzsən.

Simurq bunu eşitcək qanad çalıb havaya qalxdı. Bunu gören başqa quşlar ürəklənib dəniz ilahəsindən intiqam almaq üçün Simurğun dalınca uçmağa başladılar. Dəniz ilahəsi Simurğun qüdrətini və başqa quşlar birləşərkən onlarda olan güc və mətanəti yaxşı bilirdi. Ona görə Teytəvanın balalarını geri qaytarmağa məcbur oldu.

Dimnə dedi: – Mən bu əfsanəni ona görə sənə nəql etdim ki, heç vaxt düşməyə xor baxmayasan və birinci olaraq müharibəyə başlama-

yanasan. Çünki məğlub olsan deyəcəklər, “özü-özünü məhv etdi”, qalib gəlsən deyəcəklər, “bəxti gətirdi”.

Şətrəba dedi: – Yaxşı, mən birinci olaraq vuruşmağa başlamaram, lakin hər halda özümü müdafiə etmək lazım gələcəkdir.

Dimnə dedi: – Ona söz yox, mən sənə şirin hücum əlamətlərini də deyə bilərəm. Şirin şəx durduğunu tükərlərinə qabartdığını, quyruğunu yerə döydüyünü görsən, demək o, hücumə hazırlaşmışdır.

Şətrəba dedi: – Yaxşı, mən bu əlamətləri görsəm, bütün şübhələrim aradan qalxar və şirin mənə xəyanət etdiyinə inanaram.

Dimnə sevinərək çox razı halda Kəlilənin yanına gəldi. Kəlilə onu görcək soruşdu: – İşlərin necə gedir?

Dimnə dedi: – Kəfin istədiyi kimi, hər şey öz qaydasındadır...

Sonra hər ikisi şirin yanına getdilər. Bu zaman Şətrəba da gəlib ora çıxdı. Şir Şətrəbanı görcək şəx durdu. Şətrəba şirin ona hücum edə-cəyini anladı və öz-özünə dedi: – Şah xidmətində olmaq, ilanla bir yerdə yatmaq və ya şirlə bir mağarada yaşamaq qədər qorxulu və təhlükəlidir. İlan yatmış, şir yuxuya dalmış olsa da, axırda biri başını qaldiracaq, digəri isə ağzını açacaqdır.

Şətrəba belə düşünərək özünü müdafiə edirmiş kimi sağa-sola buynuz vurmağa başladı. Şir onun müharibəyə hazırlaşdığını gördükdə hücumə keçdi. Şiddətli çarpışmalar oldu. Hər iki tərəfdən çoxlu qan axıdıldı. Kəlilə bunu gördükdə üzünü Dimnəyə çevirib dedi:

Min hiyləyə minbir kələk qatdın sən,
Asanlıqla öz arzuna çatdın sən.
Yağış yağsa, bu dünyada üç yüz il,
Yuya bilməz qaldırdığın tozu, bil.

Ey nadan, indi öz fəhmkarlığının rəzələtinin nəticələrinə tamaşa et.

Dimnə dedi: – Rəzələtli nəticələr hansılardır?

Kəlilə dedi: – Şirin vicdan əzabı, əhdin pozulması, öküzün öldürülməsi və onun qanının hədəyə axıdılması, ordu arasında düşən çaxnaşma, qoşunun pərakəndəliyi, vuruşda sənin qorxaq və hiyləgər olmağının aşkara çıxması. Əgər nadan olmasaydın, sən bu cinayəti şirin əli ilə görüb işi bu dərəcəyə çatdırmazdın. İnsanların ən nadanı odur ki, ehtiyac olmadan öz dostunu müharibəyə göndərə. Ağillı adamlar qüdrətli, güclü, məğlub edilməz olduqları zaman belə, vuruşdan imtina

¹ S i m u r ğ – Şorq xalqlarının nağıllarında darda qalan insan və heyvanların dadına çatan çox güclü və qüdrətli əfsanəvi bir quşun adıdır. *Mütərcim.*

etmiş, fitnələri yatırmağı, hücumları dayandırmağı, müharibə təhlükə-lərini aradan qaldırmağı lazım bilməmişlər. Sülh və danışıq yolu ilə həll edilə bilən məsələlərdə öz şahını müharibəyə sövq edən vəzir ən ax-maq və ən ləyaqətsiz vəzirdir. O, xəyanət edib işə zərər vurmaqdan başqa heç bir şeyə yaramaz. Çünki rütbə sahiblərinin aqlı qılıncından iti olmalıdır. Qılıncı alına biləcək şeylər ağır, və tədbirlə əldə etmək mümkün olduğu halda, məsləhətlə görülməli biləcək işləri ikiqatlı qıl-ıncı ilə yerinə yetirmək olmaz. Ürəyi qüvvətli, beyni küt olan adam-ların səsi gur, mühakiməsi dayaz olduğu kimi, gücü çox, ağılı kəm olan adamların da hay-küyü çox, xeyri az olar.

Mən sənin xudpəsənd olduğunu, xülya qədər şirin, rəya qədər alda-dıcı olan bu dünya malmə hərəs və məftun olduğunu gözəl bildirdim. Lakin onları deməkdən çekinirdim, fikirləşirdim, bəlkə özün başa düşüb qəflət yuxusundan ayılasan. Lakin bunun əvəzində sən həddini aşdın. İndi sənin bəzi nöqsanlarını deməyin, nə qədər cahil və nadan olduğunu, nə qədər mürdar işlər gördüyünü açıb göstərməyin vaxtı çatmışdır. Mənim sayacaqlarım deryadan bir damla, dağdan bir zərrə götürmək mənzərəsində olacaqdır. Deyiblər ki, sözü işindən, qövli felindən üstün olan vəzirdən padşah üçün daha təhlükəli heç bir şey ola bilməz... Dünyada söz verib etməyən bir kəs ilə eleyib söyləməyən bir adamın fərqi böyükdür. Səndə bu xasiyyət vardır. Sənin dilin hünərindən üstündür. Şir sənin dediklərinə inanıb yazıq öküzü məhv etdi. Deyiblər ki, nəzəriyyə təcrübəsiz, şəkil məzmunuz, dövlət ədalətsiz, dostluq sə-daqətsiz, elm hikmətsiz, sədəqə niyyətsiz, həyat əmniyyətsiz fayda verə bilməz. Təbiəti etibarilə səxavətli və ədalətli olan padşahın vəziri mərdiməzarsa, rəiyyət yenə də padşahın səxavət və ədalətindən məhrum olar, mərhəmət qapıları onların üzünə bağlanar. Bu, içərisində nəhəng yaşayan saf və şirin su hovuzuna bənzər ki, təşnə olan heç bir üzgüçü ona əl uzadıb ayaq basmağa cəsarət etməz...

Su qarşısında, özüm təşnə, fəqət orda nəhəng vardır.

Xidmətdə duran sadiq və iş bilən adamların çoxluğu şahların zinə-tidir. Sən isə istəyirsən ki, səndən başqa şirin yanında heç kəs olma-sın, onun ən yaxın və inanılmış adamı yalnız, sən olasan. Lakin öz xeyrini başqalarının bədbəxtliyində axtarmaqdan, sadiq və səmimi dostlarını xain qələmə verib məhv etmək və bu yol ilə hörmət və mənsəb sahibi olmaqdan daha axmaq və rəzil bir şey düşünmək müm-

kün deyildir. Riyakarlıqla ibadət edib savab qazanmaq, tündxasiyyət-lilik və zorakılıqla qadınlarla dostluq etmək, zəhmət çəkmədən elmə yiyələnmək olmaz. Lakin bu söhbətlərin faydası yoxdur, çünki bi-rirem, onlar sənə təsir etməyəcək. Mənim sənə verdiyim nəsihət bir kişinin bir quşa "Əlacı olmayan xəstəliyi müalicə etməyə çalışma" söyləməsinə oxşayır. Çünki atalar deyir:

Hər bir dərddin dərmanı, əlacı var,
Lakin yoxdur əlacı maymaqlığın.

Dimnə soruşdu: – O hadisə necə olmuşdur?

Rəvayət. Kəlifə dedi: – Bir dəstə meymun bir dağda yaşayırdı. Bir gün ulduzlar şahı¹ Məğribə çəkilib üfüqlər arxasında gizləndikdə və dünyanın üzünü zülmət pərdəsi bürüdükdə şimal küləyi öz cilovunu qırıraq dördnala çapmağa və meymunlar üzərinə hücum etməyə baş-ladı. Yazıq meymunlar soyuqdan titrəyir və qızışmaq üçün bir çarə ax-tarırdılar. Birdən onların gözlərinə işıqsağan bir atəş böcəyi sataşdı. Elə bildilər ki, oddur. O saat çör-çöp yığıb onun üstə qoydular və hər tərəfdən üfləməyə başladılar. Onların qarşılarındakı ağacda bir quş oturmuşdu. Meymunların bu hərəkətini görcək hay-küy salıb qışqır-mağa başladı və dedi: – Bökəkdir, qanadları var, gecə vaxtı çırağa ox-şayır, amma od deyil, nəhaq yerə üfləməyin. Əlbəttə, meymunlar ona əhəmiyyət vermədilər. Bu zaman oradan keçən bir adam, quşa dedi: – Zəhmət çəkib özünü əziyyətə salma, bunlar sənin sözlənlə bu işdən əl çəkən deyillər, bir də ki, belə adamlara nəsihət vermək qılıncı daşa vurmaq və şəkəri su altında gizlətmək kimi bir şeydir.

Quş adamın sözlünə qulaq asmadı, əksinə, atəş böcəyinin nə üçün işıq verdiyini daha yaxşı başa salmaq üçün enib meymunların yanına gəldi. Tutub başını üzdülər. Sənin də işin buna oxşayır. Heç vaxt sö-zə baxmırsan və xeyrixahların nəsihətinə qulaq asmırsan. Amma bir gün gələcək ki, sən bu hiyləgərlik və riyakarlıq üzündən bərk peşman ola-caqsan. O vaxt üz-gözünü didib ağlamağın, başına döyüb sinəni cır-mağın xeyri olmayacaqdır. Atalar deyiblər, sonrakı peşmançılıq fayda verməz, necə ki o namərd şərikkə fayda vermədi.

Dimnə soruşdu: – O necə olmuşdur?

¹ Ulduzlar şahı – Günəş. *Mütərcim*

Rəvayət. Kəlilə dedi: – İki şorik var idi. Bunlardan biri sadələvh, digəri isə hiyləgər idi. Bir gün alverə gedərkən yolda bir küp qızıl tapdılar, bir-birinə dedilər: Bəxtimiz gətirdi, daha alverə getməyin mənası yoxdur, bununla kifayətlənib geri qayıtmaq lazımdır. Elə də etdilər. Şəhərə yaxınlaşdıqda istədilər, pulu bölüşdüsünlər. Lakin hiyləgər dedi: – Nə üçün bölüşdük? Kimə nə qədər lazımdır, o qədər götürsün. Yerdə qalanını aparıb bir yerdə basdıraraq, istədiyimiz vaxt gəlib ehtiyacımız olduğu qədər götürək. Sadələvh razı oldu. Hərəsi o puldan lazım olan qədər götürdü və yerdə qalanını götürüb bir ağacın altında basdırdılar. Sonra çıxıb şəhərə getdilər. O birisi gün özünü ağıllı hesab edən hiyləgər gəlib qızılların hamısını apardı. Bir müddət keçdikdən sonra sadələvhün pula ehtiyacı oldu, şorikin yanına gəlib dedi:

– Mənim pula yaman ehtiyacım var, gedək o xəzinədən adama bir az götürək. Hər ikisi birlikdə qızıl basdırılan yere gəldilər, lakin orada qızıl tapmadılar. Hiyləgər şorik sadələvhün boğazından yapışaraq dedi: – Qızılları sən aparmısan, çünki başqa adamın bundan xəbəri yox idi. Yazıq sadələvh and-aman içdi ki, mənim xəbərim yoxdur, fayda vermədi. Hiyləgər onu qazi divanına gətirib qızılların alınmasını tələb etdi və əhvalatı qaziya danışdı.

Qazi soruşdu: – Şahid və sübutun varmı? Hiyləgər dedi:

– Altında qızıl basdırdığımız ağac şahidlik edibdir ki, qızılı bu inşafsız, xain aparmış və məni əliboş qoymuşdur.

Qazi bu sözü eşitdikdə təəccüb etdi, çox götür-qoydan sonra belə qərara gəldi ki, gedib həmin ağacın altında məhkəmə qursun və ağacın verəcəyi şəhadətə qulaq assın.

Hiyləgər sevincək evə gəlib atasına dedi: – Bu qızıl işinin bizim xeyrimizə qurtarması sənəin mərhəmət və iradəndən asılıdır. Mən sənə bel bağlayıb ağacın şahidlik edəcəyini demişəm. İndi mən deyənə razı olsan, həm gətirdiyimiz qızıl bizim olar, həm də əlavə olaraq həmin qədər qızıl alarıq.

Atası dedi: – Bunun üçün mən nə etməliyəm?

Hiyləgər dedi: – O ağacın içi elə boşdur ki, orada on adam gizlənsə belə, görmək olmaz. Bu gecə gedib orada gizlənmək və sabah qaziya lazım olan şəhadəti vermək lazımdır.

Atası dedi: – Ey oğul, bir çox hiylələr var ki, onlar nəticədə hiyləgərin zərərinə qurtarır. Gözlə, sənəin də hiylən qurbağanın hiyləsinə oxşamasın.

Hiyləgər soruşdu: – O necə olubdur?

Rəvayət. Atası dedi: – Bir qurbağa bir ilanın qonşuluğunda yaşayırdı. Həmişə balalayarkən ilan gəlib onun balalarını yeyirdi. Qurbağanın bir xərçəng dostu var idi. Bir gün onun yanına gedib dedi: – Qardaşım, mənə bir qarə! Axır zamanlar güclü və amansız bir düşmən meydana çıxmışdır. Nə onun öhdəsindən gələ bilərəm, nə də bu yerdən əl çəkə bilərəm. Çünki mənzərəsi gözəl, ab-havası yaxşı, yeri zümrüd kimi yamyaşıl xalqlarla döşənmiş, üzərinə inci və köhrəba kimi güllər səpələnmişdir.

Suyudur sanki zəhməti kosor,

Torpağı cümlə kafurü ənbor.

Hüsnünü pozmamışdır hökmi-zaman,

Əsməmiş bu yerdə heç badi-xəzan.

Xərçəng dedi: – Güclü düşməne yalnız hiylə ilə qalib gəlmək olar. Filan yerdə Gəlinçik adlı bir heyvan yaşayırdı. Bir neçə balıq öldür, apar gəlinçiyin yuvasından ilan yuvasına ağzına qədər düz. Gəlinçik balıqları yeyə-yeyə gəlib ilan yuvasına çıxar və səni onun şərinə xilas edər. Qurbağa bu hiylə ilə ilanı öldürdü. Bir neçə gün keçdikdən sonra Gəlinçik adətə üzrə (adət isə aşıqlıqdan pisdır) balıq tamaşı ilə həmin istiqamətdə getdi, lakin balıq tapmadı, basıb qurbağanı bütün balaları ilə birlikdə yedi. Bu rəvayəti ona görə dedim biləsən ki, çox zaman başqasına quyu qazan özü düşər.

Hiyləgər dedi: – Ata, az danış, uzunçuluq etmə, bu işdə az zəhmət var, çox mənfəət.

Mal və dövlətə olan hərislik, övlad məhəbbəti qocanı yoldan çıxartdı, o, buna razı oldu.

Sabahı gün qazi şəhərdən çıxaraq həmin ağacın altına getdi. Tamaşa üçün xeyli camaat yığılmışdı. Qazi üzünü ağaca çevirərək qızılın nə olduğunu soruşdu. Ağacdən səs gəldi ki, sadələvh aparmışdır. Qazi təəccüb edib ağacın dövrəsinə dolanmağa, ona diqqətlə baxmağa başladı. Orada böyük ovuq gördükdə o saat məsələnin nə yerdə olduğunu anladı. Öz-özünə dedi: “Xəyanətə qarşı mərhəmət olmaz”. Əmr etdi ağacın ətrafında odun qalayıb od vursunlar. Qazının əmrini yerinə yetirdilər. Qoca bir saat qədər dözdü, lakin həlak olacağını hiss etdikdə yalvarıb aman istədi. Qazi əmr etdi ki, onu bayıra çıxarsınlar. Qocanı çəkib ağacın içərisindən bayıra çıxartdılar. Qazi sorğu-sual edib həqiqətin

necə olduğunu öyrəndi. Sadəlövhün düzlüyü sübut olundu, hiyləgərin xəyanəti aşkara çıxdı. Qoca çəkdiyi əzab və qorxuya, oğlunun tutduğu bu rüsvayçılığa davam gətirə bilməyib oradaca öldü. Qazi hiyləgər şərəkə layiq cəza verdikdən sonra atasının ölüsünü onun dalına yükləyib şəhərə göndərdi. Sadəlövh isə öz doğruluğu və düzlüyü sayəsində qızilları alıb evlərinə yollandı. Bu məsələ ona görə dedim ki, hiylənin sonunun kədərli və xəyanətin aqibətinin xətərli olduğunu biləsən... Ey Dimnə, sən isə ağıllı kəməlikdə, ürəyi xəbislikdə, həris və nadanlıqda o dərəcəyə çatıbsan ki, dil onu təsvir etməkdə aciz, ağıl onu təsəvvür etməkdə gücsüzdür. Sənin məkr və hiylənin dostu verdiyi fayda göz qabağındadır. Lakin elə güman elə ki, bunun ziyanı sənə dəyməyəcəkdir, sən gül kolu kimi iki-üzlüsən, güllünü dörmək istəyənlərin əli tikanından qana boyanır. Sənin vəfandan fayda yoxdur. Sən ilan kimi ikidillisen, lakin ilan səndən yaxşıdır. Çünki sənin hər iki dilindən zəhər yağır. Doğru deyiblər ki, arx və çay suyu də-nizə tökülənə qədər şirin olar, aیلə – mərdimazar adam işə qarşana qədər möhkəm olar; qardaşlıq və dostluq məhəbbəti – ikiüzlü, xain və alçaq adamlar araya girənə qədər bağı qalar. Mən həmişə səninlə yaxın olmaqdan qorxurdum. Alimlərin sözləri tez-tez yadıma düşürdü. Onlar deyiblər ki, fisqü-ficür törədənələr, rəzil və alçaq adamlar dost və qohum ol-salar belə, yenə onlardan qaçmaq lazımdır. Rəzil və xain adamların dostluğunu ilan tərbiyə etmək kimi bir şeydir. İlan sahibi nə qədər hörmət edib yaxşı qulluq etsə, fərqi yoxdur; yenə də xoş günlərin birində ilan, sahibinin işığı gününü qaranlıq gecəyə çevirər və öz vəfasızlığını büruzə vərər. Zahirən bəzi xasiyyətlərinə görə pis görünsə də, yenə də ağıllı adamlarla dostluq etmək, onun əql və kamalından, bilik və təcrübəsindən istifadə etmək lazımdır. Xoşa gəlməyən nələliq hərəkətlərindən isə qorunmaq olar. Lakin cahil və nadan adamlardan qaçmaq lazımdır. Çünki onlardan pislərdən başqa heç bir şey gözləmək olmaz. Onlarla dostluq etməyin nəticəsi peşmançılıq və rüsvayçılıq gətirər. Sən o adamlardan əmin ki, onların zəhərlədiyi havanın üfunətindən və təbiətlərinin fitnəkarlığından min fərsənglərlə¹ uzaqdan qaçmaq lazımdır. Səndən necə ümid və kəramət gözləmək olar ki, sənə hörmət və şöhrət qazandıran, səni hər yerdə əzizləyib yüksəklərə qaldıran, onun dövləti sayəsində göylərə meydən oxuduğun bir şahın başına bu oyunu açdın və verdiyi ənamlar qarşısında onu bu cür cəzalandırdın.

¹ Bir fərsəng – təqribən 6-7 kilometrdir. *Mütləcim*.

Şum üzündə qalmamış bir zərrə də şərmü-həya,
Yoxdu qolbində sənin bir damla da rəhmü-vəfa.

Sənin işin bir tacirin əhvalatına oxşayır ki, o demişdir: “siçan yüz batman¹ dəmir yeyən bir ölkədə çalağan 10 batman gələn bir uşağı aparsa, təəccüblü deyil”.

Dimnə soruşdu:

– O necə olmuşdur?

Rəvayət. Kəlilə dedi:

– Belə nəql edirlər ki, o qədər də dövlətli olmayan bir tacir bir gün səfərə çıxmaq istədi. Onun yüz batman dəmiri vardı. Aparıb dostlarından birinin, evində əmanət qoydu və qayıdana qədər onu saxlamasını xahiş etdi. Lakin tacir səfərdən qayıdana kimi, dostu dəmiri satın pul-larını da xərclədi. Bir müddət keçdikdən sonra tacir gəlib dəmiri istədi. Dostu dedi: – Mən sənin dəmirini evin küncünə qoymuşdum, de-mə orada siçan yuvası var imiş. Bir vaxt xəbər tutdum ki, siçan tamami-lə dəmiri yeyib-qurtarıb. Tacir cavab, verdi ki, sən doğru deyirsən, eşitmişəm ki, siçanın dəmirdən yaman xoşu gəlir və dəmir üçün siçanın dişlərindən daha dəhşətli heç bir şey yoxdur.

Ev sahibi sevindi və elə bildi ki, dostu, doğrudan da, onun sözlərinə inanıb dəmirindən əl çəkmişdir. Ona görə dedi: – Bu günlük qal, mənim qonağım ol, uzaq səfərdən gəlib-sən.

Tacir dedi: – Sabah gələrəm.

Tacir küçəyə çıxarkən dostunun balaca oğluna rast gəldi və onu aparıb etibarlı bir yerdə gizlətdi. Sabahısı gün dostu ilə gəldikdə onun bərk narahat olduğunu, oğlunu tapmaq üçün şəhərdə car çəkdiyini bildi və dedi: – Mən dünən sizdən çıxarkən bir çalağanın bir uşağı apardığını gördüm, bəlkə sənin oğlun imiş?

Dostu qışqırıraq dedi: – Sən nə üçün ağıla batmayan yalanlar danış-sırsan, çalağan da uşağı apararmı? Tacir gülüb dedi: – Siçan yüz batman dəmir yeyə bilən bir şəhərdə, çalağan on batman gələn bir uşağı aparsa, təəccüblü deyil.

Dostu məsələnin nə yerdə olduğunu başa düşüb dedi:

– Siçan dəmiri yeməmişdir, uşağı gətir, dəmirini apar.

¹ Batman – çəki vahididir. Müxtəlif yerlərdə və müxtəlif dövrlərdə bir-birindən fərqlənmişdir. Şah batmanı, Təbriz batmanı və sairə vardır. Təxminən. 3-4 kiloqrama bərabərdir. *Mütləcim*.

Bu məsələni ona görə dedim biləsən ki, şahın başına bu oyunu açan, gör başqalarının başına nələr getirə bilər. Ona görə bundan sonra heç kəs sənə inanıb etibar edə bilməz. Xeyirxahlıq meydanında at çapılarkən piyada qalan, vəfadan söhbət gedən məclislərdə şərmdə olub başını aşağı salan adamla dostluq etməkdən daha səmərəsiz heç bir şey ola bilməz. Anlamayana yaxşılıq etməkdən, qulaq asmayana nəsihət söyləməkdən ağzı boşa sirt verməkdən daha böyük səhv ola bilməz. Mənə gün kimi aydındır ki, sənin zülmət kimi qaranlıq işlərindən və dəhşətli xəyanətlərindən qaçmaq lazımdır. Çünki şər adamlarla dostluq etmək fəsad və düşmənçilik doğurar, xoşbəxtlik qapılarını adamın üzünə bağlı saxlar. Səhər nəsimi də dostluq kimidir. Güllükdən və çiçəklilikdən əsdikdə ətir gətirir, kəsafət və necəsət olan yerdən-üfunət. Bilirəm ki, deyilənlər sənə ağır gəlir, çünki doğru söz acı olar, nadan və qəddar adamların xoşuna gəlməz.

Kəlilənin sözü bura çatdıqda Şətrəbanın artıq işi bitmişdi. Şir öküzün qan içində çapalayıb öldüyünü gördükdə hirsli bir az soyudu, sonra fikrə dalıb öz-özünə dedi: – Yazıq Şətrəba, sən nə qədər ağıllı, kamal-lı, fərəstli və şücaətli idin. Mən bilmirəm, düzmü iş tutmuşam, ya xəta etmişəm. Sənin haqqında deyilənlər nədir? Sədaqət naminə söylənən doğru, yoxsa xəyanət, və ya qəsdən uydurulmuş bir iftira?! Hər halda bu, mənim üçün bir müsibət oldu. İndi nə təəssüf etməyin bir faydası var, nə də peşmançılığın...

Dimnə şirin kədərli olduğunu gördükdə onun peşman olduğunu dərhəl anladı və Kəlilənin sözünü yarımcıq qoyaraq şirin yanına gəldi və dedi: – Səni düşündürən nədir? Bu gündən daha xoşbəxt, daha məsud bir gün ola bilermi? Şah qalib, şad və xuraman; düşmən məğlub, öz qanına qəltan. Şir dedi: – Şətrəbanın dostluğunu, səmimiyyətini, elm və biliyini, cəsarət və şücaətini yadıma saldıqca ürəyim rıqqət hissi ilə dolur, qəlbimi ələm və kədər bürüyür. Həqiqətən, də, o mənim ordumun qüdrətli arxası, qoşunlarımın vuran əli idi; o, rəqiblərimin gözüne batın bir xar¹, dostlarımın üzünə yaraşıq verən bir xal idi...

Dimnə dedi: – Bu nankor və qəddara ürəyiniz yanmasın, əldə etdiyiniz zəfər və qələbədən sevinib şadlanmaq, onu sizə üz vermiş xoşbəxtlik hesab etmək lazımdır. Çünki tale və səadət yalnız bu yollarla insana nəsib olur. Həyat üçün qorxulu olanları bağışlamaq ağıllı adam-

lara yaraşmaz. Padşahın düşmənləri üçün ən etibarlı zindan qəbir, ən təsirli qamçı qılıncdır. Tədbirli şahlar çox zaman dost olmadıqları adamları bacarıq və sədaqətlərinə görə öz yanına gətirib mənəb sahibi edər və əksinə, dost olduğu adamları bacarıqsızlıq və xəyanətlərinə görə öz yanından qovub cəzalandırır. Acı dərmanları faydasına və xeyrinə görə atarlar. İş görmək, qılınc tutmaq üçün yarayan və əlin yaraşığı olan barmağı ilan çaldıqda bütün bədənin salamatliyi xatirinə kəsib atar və onun əldən ayrılmasına könüllü razı olurlar.

Bu sözləri eşitdikdən sonra şir bir az sakitləşdi. Lakin sonra öküzün işini yoxladılar, Dimnənin öküzə böhtan və iftira dediyi, rəzil və alçaq işlərlə məşğul olduğu aşkara çıxıb sübut edildikdə, şir öküzün intiqamını ondan aldı. Məsəl var, deyərlər ki, nə əkərsən, onu da biçərsən. Hiylə və fəlakət ağacının bari müsibət və fəlakət olar...

Xain adamın yalanı nəticəsində iki dostun ayrılması əhvalatı bundan ibarətdir.

¹ X a r – tikan.

DİMNƏNİN İŞİNİN YOXLANILMASI FƏSLİ

Rac Brəhmənə dedi: – Xain, yalançı haqqında dediyin dastanı eşitdim və bunun nəticəsində həqiqətin necə yalana çevrildiyini, şirin yoldan çıxarılaraq əhdini pozduğunu, dostluğun düşmənçiliklə əvəz olunduğunu, ülfətin ədavətlə yer dəyişdiyini və bunların hamısının şahın sirlər xəzinədarı olan öküzlün başında necə çatladığını bildim. İndi əgər meylin varsa, Dimnənin işinin aqibətini, onun şir və vəhşi heyvanlar qarşısında gətirdiyi bəhanələrin nədən ibarət olduğunu söylə. Söylə görüm, necə oldu ki, şir Dimnədən şübhələndi? Hansı yollarla onun xain olduğunu sübut etdi? Dimnə öz xəyanətini ört-basdır etmək üçün nə kimi üsullara əl atdı, nə kimi dəlillər gətirdi?

Brəhmənə dedi: – Heç vaxt nahaq qan yerdə qalmaz, fitnə cəzasız buraxılmaz. Mən tarix kitablarında belə oxumuşam, elə ki, şir öküzlü öldürüb, bir az qəzəbi soyudu, bu işdə tələsdüyindən peşman olub fikirləşməyə başladı:

Ağlı çaşırdım, zənni itirdim,
Özüm-özümə zərər yetirdim...

Sonra Şətrəbaya verdiyi vədləri və onunla bir yerdə keçirdiyi xoş vaxtları xatırladıqca daha dərinlən kədərli və vicdan əzabı çəkməyə başladı. Şətrəba onun əshabələrinin ən sevimlisi və təbələrinin ən istəkli idi. Şir həmişə istəyirdi ki, Şətrəba haqqında rəvayətlər eşitsin, onun barəsində dastanlara qulaq assın. Ona görə ayrı-ayrı heyvanlarla gecələri tək oturub onların hekayə və nağıl söyləmələrini tələb edirdi. Bir dəfə pələng gecədən xeyli keçmiş şirin yanından çıxıb evlərinə gedərkən yolu Kəlilə və Dimnənin məskəninə yanından düşdü. Kəlilə üzünü Dimnəyə tutub öküzlün başına gətirdiyi fəlakət üstə onu məzəmmət edirdi. Pələng dayanıb qulaq asmağa başladı. Kəlilə deyirdi:

– Çox təhlükəli iş tutubsan. İncə hiylə işlədib şirin verdiyi əhdi pozdurmağa müvəffəq oldun və bununla şaha qarşı böyük bir xəyanəti rəva gördün. İndi bu cinayətin hər an üstü açıla bilər. Onda sən nə deyə bilərsən? Vəhşi heyvanların heç biri sənə müdafiə etməz, hamısı bir səslə sənənin öldürülmə cəzalandırılmasını tələb edər. İndi sənənin qonşuluğuna mənim ehtiyacım yoxdur, rədd ol, buradan get və bundan sonra mənimlə görüşüb söhbət edəməyə can atma. Çünki mən sənənin sir-sifətinə tamaşa etməkdən iyrenmişəm. Sənənin vüsəlin hicranından

dəhşətlidir. Alimlər deyiblər ki, axmaq adamlardan nə qədər uzaq gəzsən, o qədər başın solamət qalar...

Dimnə dedi:

Qəlbimi səndən alıb, səndən kəsərsəm ülfət,
Bəs qəlbi kimo verib, sallam ona məhəbbət?

Bir də ki, keçmişə güzəşt deyərlik, olmuş işlər haqqında fikirləşməyin faydası yoxdur. Bu çürük düşüncələri başından çıxar. İndi sadıq və əylənmək vaxtıdır, çünki düşmən məhv edilmiş, murada çatmaq yolu açılmış, arzuların çiçəklənən zamanı çatmışdır. Mən xəyanətin və cinayətin yaxşı iş olmadığını özüm də bilərəm. Lakin mənə buna məcbur edən hərislik və şöhrətpərəstlik oldu.

Çalış hər vaxt tap bir səadət,
Qoy sənə nə deyir desin cəməat.

Pələng bu sözləri eşitdikdən şirin anasının yanına gedib dedi:

– Əgər gizlin saxlayacağıma and içsən, mən sənə bəzi şeylər deyərəm. Şirin anası and içib söz verdikdən sonra, pələng eşitdiklərini, Kəlilənin məzəmmət və Dimnənin etiraz etdiyini ona danışdı.

Sabahısı gün şirin anası oğlunun görüşünə getdi. Onu çox qəmli və kədərli gördü, soruşdu: – Nə olub, yenə fikirlər dəryasına qorq olubsan?

Şir cavab verdi: – Şətrəbanı öldürməyim mənə yaman əzab verir, o, heç gözümlə qabağından getmir, onun mənə etdiyi xidməti, göstərdiyi sədaqəti düşündükcə qəlbim od tutub yanır; ölkənin səlahi haqqında fikirləşərkən xeyirxah bir məsləhətçi, səmimi bir dost kimi həmişə onu xatırlayır, onun etdiyi yaxşılıqları, gözəl əxlaqını, yumşaq xasiyyətini xəyalımda canlandırır və indi onun yanımda olmadığına təəssüf edirəm. Nə qədər çalışırsam, heç Şətrəbanı yadımdan çıxara bilmirəm...

Şirin anası dedi: – Heç kəsin dili insanın öz qəlbi kimi düz danışa bilməz. Şahın qəlbi Şətrəbanın günahsız olduğunu xəbər verir və hər dəqiqə yada salır ki, bu iş dərinlən yoxlanılmadan və inandırıcı əsaslar olmadan həyata keçirilmişdir. Ara vuruşduran və xain adam özünü dost kimi göstərə bilmiş, Şətrəba haqqında iftira və böhtanlar demiş, uydurma əfsanələr düzəltmiş və onu şahın qulağına çatdırmışdır. İndi isə şahın ağlı və düşüncəsi öz işini görmüş, qəzəb və nəfsinə qalib gəl-

miş, hər şeyi ölçüb biçmiş və nəhayət, həqiqəti dərk etmişdir. Şəkk və şübhə qaranlıq içərisində şahın əqlinin nurundan başqa daha etibarlı bir bələdçi ola bilməz. Çünki şahların dərrakəsi, qəzəb onlara üstün gəlmədiyi hallarda, fələyin qəlbini oxumaq, qeyblərin sirlərini kəşf etmək qüdrətinə malik olar və həqiqəti əks etdirən bir güzgüyə çevrilir:

Bir işə yanaşsan əgər ürəkdən,
Xəbərlər verərsən çərx-i-fələkdən.

O da şübhəsizdir ki, Dimnə cahtələb, ara vuruşduran və fitnə-kardır. Söz bəzəməkdə, iftira söyləməkdə məharəti vardır. Bu, onun oturduğundan, durduğundan, danışığından və davranışından da aydın görünür. Mən onun həmişə belə yalanlar quraşdırdığını görürdüm. Lakin nə qədər ki, şahın xidmətində qulluq edir, bədnam olmasın deyər susurdum. Xüsusilə, bu son hadisə haqqında qəribə şeylər danışılar. İndi ki, şahın öz qəlbinə şübhə dammışdır, onu gizlətməyinə dəyməz.

Şir dedi: – Mən ölkünün işi haqqında çox fikirləşib elə bir ədavət və düşmənçilik tapmaq istədim ki, onu öldürdüyüm üçün başqaları qarşısında özümə haqq qazandırım. Lakin tapa bilmədim. Mən düşündükcə Şətrəbə mənim gözümdə yaxşılaşır və onu öldürdüyümə daha çox peşman oluram. Bir də ki, o yazıq o qədər də ağılsız və acgöz deyildi ki, hərislik üstün gəlib onu axmaq fikirlərlə düşməyə və mənə hücum etməyə vadar etsin. Mən də onun haqqında elə bir hörmətsizlik etməmişəm ki, narazılığa, ədavətə və ya nifrətə səbəb ola. Bütün bunları fikirləşdikdən sonra bu qərara gəlmişəm ki, bu işi dərindən yoxlayım, hərçənd iş-isdən keçib və indi bunu yoxlamağın Şətrəbə üçün heç bir faydası yoxdur, lakin həqiqət ortaya çıxdıqda fitnəkar layiqli cəza alar və mənim vicdanım sakit olar, xalq qarşısında üzü qara olmarım...

Həqiqət və yalanı ortaya çıxarmağın, dostu və düşməni tanımağın işə böyük faydası vardır. Sən bu barədə bir şey bilirsənsə və ya bir şey eşidsənsə, onu mənə de.

Şirin anası dedi: – Eşitmişəm, lakin deyər bilmərəm. Çünki sənin yaxın adamlarından bəziləri bu sirri gizlin saxlamaq üçün mənə and içdiriblər. Andı pozmaq, sirri faş etmək isə namərdlikdir. Alimlər də bu fikirdədirlər ki, sirri demək olmaz, deyilsə, o sirr olmaz.

Şir dedi: – Alimlərin müxtəlif fikirləri vardır. Onlar çox şeylər demişlər və onların dediklərini cürbəcür yozmaq olar. Məsələn: ağıllı adamlar belə hesab edirlər ki, alimlərin fikri necə məsləhətdirsə, yeni,

necə işin xeyrinədirsə, elə də şərh edilsin. Alimlərin belə bir sözü də var ki, xəyanət sirrini bilib deməyənlər xainlə şərikdirlər. Bəlkə bu xəbəri sənə deyən adam onu sənə söyləməklə öz yaxasını məsuliyyətdən kənara çəkmək, günahı öz boynundan atmaq və səni bu işə qarışdırmaq istəmişdir. İndi özün bil, bu dediklərimi nəzərə al və necə məsləhətdirsə, elə də et.

Şirin anası dedi: – Buyurduqların doğru və ağılabatandır. Lakin sirri deməyin iki böyük eybi vardır. Birincisi, mənə etimad etmiş adam mənimlə düşmən olacaqdır, ikincisi, bundan sonra heç kəs mənə inanmayacaqdır.

Şir dedi: – Sənin sözlərinin məntiqliyinə və səmimiyyətinə irad tutmaq olmaz. Çünki əmanətə xəyanət etmək günahdır. Heç mən özüm də rəva bilmərəm ki, sən bu xətdən başını qurtarmaqla başqa bir xəttə düşsən. O adamın adını demək istəmirsənsə, eybi yoxdur, heç olmasa ümumi şəkildə danış.

Şirin anası dedi: – Əfvün fəziləti və səxavətin səni haqqında alimlərin nələr dediyi məşhurdur. Lakin bunlar o şeylər haqqında deyilib ki, onlar xalqa ziyan verməsin, fitnə və fəsad törətməsin. Amma xalqa ziyan, şaha zərər verən xain və fitnəkar adamların öz həddini aşmasına səbəb olan, düşmənlərin baş qaldırmasına yardım edən, sınaqdan çıxarılmış bir üsul, mötəbər bir düstur kimi ziyankarlıq və pozuculuq əməliyyatında istifadə edilən şeylərdə rəhmətdillik göstərmək, müqəssirləri əfv etmək olmaz. Belə hallarda intiqam və qisas vacibdir... Səni bu işə vadar edən Dimnə yalançı, fitnəkar və xaindir.

Şir dedi: – Bildim, qayıdıb öz yerinə gedə bilərsən.

Anası getdi. Şir fikrə daldı. Bir az keçdikdən sonra ordu başçıları, sərkərdələri və anasını çağırırdı. Əmr etdi, Dimnəni gətirsinlər. Dimnə içəri girdikdə Şir ona əhəmiyyət vermədi və özünü bir şey düşündürmüş kimi göstərdi.

Dimnə dedi: – Bəla qapıları açılmış, çarə yolları bağlanmışdır. Sonra özünü dostlarından birinə çevirib yavaşca soruşdu:

– Nə olub, Şah nə üçün belə fikrə gedib, sizin bura toplanmağınızın səbəbi nədir?

Şirin anası dedi: – Sənin işlərin Şiri düşündürür. Sənin xəyanətinin üstü açılmış, şirin igid və sədaqətli məşvərətçisi haqqında dediyin iftira və böhtan aşkar olmuşdur. İndi ola bilər ki, səni bir dəqiqə də səlamət qoymasın.

Dimnə dedi: – Ata-babalarımız dünya hadisələri haqqında elə hikmət yoxdur ki, deməmiş olsunlar və onları axtarıb tapmaq üçün biz zəhmət çəkək. Çoxdan deyiblər ki, adamın işi gətirməyəndə o, nə qədər ağıllı olsa və nə qədər çox fikirləşib özünü fəlakətdən qurtarmaq istəsə, o qədər tez beləyə düşər. Şahlara xidmət edib səlamət qalmaq arzusunda olmaq, bədxah və şər adamların nəsihətini səadət açarı hesab etmək – su üzərində yazı yazmaq və tufanlı havada saman sovrmaq kimi şeydir. Şah qulluğunda doğru danışan, şahla dili bir, ilqarı bir olan adamın qorxusu da çox olar. Çünki şahın həm dostları, həm də düşmənlərin belə adamın rəqibinə çevrilirlər: dostlar həsəd, qibtə, şən və şövkət, mənəb və dərəcə üzündən, düşmənlər – ölkəni idarə etmək və dövlət işlərində şaha yaxşı məsləhət vermək və ağıllı tədbir görmək üzündən. Buna görədir ki, həqiqəti dərk edən adamlar bu vəfasız dünyadan üz döndərirlər, onun eys və işrətdən, kef və ləzzətindən əl çəkirlər, inziva və tənhalığı – insanlara qaynayıb qarışmaqdan; xaliqə ibadət etməyi – məxluqa xidmət etməkdən üstün tuturlar. Çünki ibadətdə ədalətsizliyə yol verilməz. Orada yaxşıluq üstündə cəzalandırılıb, ibadət müqabilində əzab verməzlər. İnsanların işi isə əksinədir. Burada hər şeyi bir-birilə qarşıdırılar. Bəzən caniləri sədiq, ərəkdən xidmət edən adamlar kimi qəbul edib mükafatlandırır, bəzən isə sədiq və xeyirxah adamları cəzalandırırlar. İnsanların fikri yanlışlıq, işi nöqsanlı olur, onlar xeyir ilə şərə fərq qoymurlar. Yaxşı və xoşbəxt şah odur ki, onun tədbirləri həqiqətə yaxın, təhriflərə uzaq olsun. Daxili qorxu, zahiri ehtiyac xatirinə nəhaq qan tökməsin. Padşahların ən bəyənilmiş xasiyyətlərindən biri odur ki, öz xidmətində olan adamların düzgünlüyünə və səmimiyyətinə görə onları əzizləyib qayğısına qalsın. Şah özü yaxşı bilir və burada olanlar da təsdiq edə bilərlər ki, mənəmlə ölkə arasında elə bir narazılıq, toqquşma, köhnə ədavət və düşmənçilik yox idi ki, belə bir bədbəxtliyə səbəb olsun. Şərəbanın elə bir vəzifəsi yox idi ki, ona qibtə edərdi. Elə bir pislik etməmişdi ki, nifrətə səbəb ola. Mən bildiyimi şaha deyib öz vicdan borcunu yerinə yetirdim, şah mənim sözlərimin doğru olduğunu, iddialarımın düzgünlüyünü sınaqdan keçirdikdən sonra öz əqli və şəxsi iradəsi ilə bu işi görmüşdür. İndi bir çox fitnəkar və xain adamlar, şahın düşmən və rəqibləri mənim bu səmimiyyətimdən qorxuya düşüb əlbir olmuş və mənim qanıma axıtmaq qərarına gəlmişlər... Hər halda, güman etmirəm ki, mənim yaşamayım

şahın narahatlığına səbəb ola və bu xidmətlərim müqabilində mükafat olaraq qətimə fərman verə.

Şir bu sözləri eşitdikdə dedi: – Dimnənin işini yoxlayıb qurtarana qədər onu qazılarının ixtiyarına verin. Çünki cəzalandırmaq lazım olan yerlərdə məsələ tamamilə aydınlaşdırılıb təqsiri sübut edilməmiş, ehtimalı həqiqət hesab edib hökm çıxarmağa ədalət, insaf və vicdan yol vermir.

Dimnə dedi: – Hansı ədalətli və vicdanlı qazı padşahın ağılı və kamalından, ədalət və kərəmətindən daha insafılı münəsf ola bilər? Şahın verdiyi əmrə nə ruzigar etiraz edə bilər, nə cərx-i fəlek onu geri qaytara bilər.

Nə fərman verərsə böyük hökmdar,
İcraya hazırdır onu ruzigar.

Şah onu bilməlidir ki, şübhələri aradan qaldırmaq və həqiqəti ortaya çıxarmaq üçün tədqiqat aparıb cədd-cəhd göstərməkdən daha düzgün bir yol ola bilməz və mən əminəm ki, bu iş layiq olduğu kimi yoxlanılsa, mən şahın qəzəbindən xilas olaram və bəraət qazanaram. Səmimiyyətimin çoxluğu, sədaqətimin hədsizliyi və rəftarımın düzgünlüyü meydana çıxar. Lakin mənim bir xahişim vardır: əmr edəsiniz ki, mənim işimi çox ciddi yoxlasınlar, çünki tam ciddiyyət göstərmədən və şey etmədən daşdan od almaq olmaz. Əgər mən özümde bir günah bilsəydim, işimin belə ciddi yoxlanılmasına təkid etməzdim. Mən arxayınam ki, bu təhqiqat mənim nə qədər sədaqətli olduğumu aşkara çıxaracaqdır. Ətri olan şeylər səpələndikdə onun qoxusu ətrafa daha tez yayılır. Mənim bu işdə balaca bir təqsirim olsaydı, fürsət var ikən qaçıb gedər, şahın xidmətində qalıb bu beləni gözleməzdim. Ümid edirəm ki, mənim işim ədalətlə yoxlanılacaq, onda qərəz və üzgördüliyə yol verilməyəcəkdir. Xahiş edirəm, şah buyursun, işin gedişi haqqında hər gün ona məlumat versinlər. Şah qələbələr aynası, zəfərlər güzgüsü, dünyanın bəzəyi olan öz ağılı və kamalı ilə onları götür-qoy etsin. Bu zaman mənim haqqımda olan əsassız şübhələr aradan qalxar, ölkənin öldürülməsində mənim heç bir günahım olmadığı aydınlaşar...

Axi mən nə üçün belə bir xəyanət etməli idim? Mən elə bir mövqə və mənəb sahibi deyiləm ki, qudurganlıq edib daha böyük vəzifə təməhinə və yüksək məqamlar həvəsinə düşəm. Nə qədər ki, mən şahın xidmətində qulluq edirəm, onun dünyada şöhrət tapmış ədalət və

səxavəti nəticəsində ömrüm boyu bir parça çörəyim olacaq, mən həm yaşadığım müddətdə, həm də öldükdən sonra öz ümid əlimi şahın ələyindən çəkməyəcəyəm...

Orada olanlardan biri dedi: – Dimnənin sözləri şahı daha böyük və daha əzəmətli olduğunu göstərmək üçün deyil, bəlkə belanı özündən uzaqlaşdırmaq üçündür.

Dimnə cavab verdi: – O kimdir mənim qəlbimi məndən daha yaxşı bilən? Mənim xeyrimi məndən daha artıq alayan? Hər kəs zərurət vaxtı susub öz hüququnu müdafiə etməsə, başqaları onu müdafiə edərmi? Sənin sözlərin ağlının kəmiyyəti və nadanlığının çoxluğuna dəlalət edir. Elə güman etmə ki, şah sənin ona dediyin bu təhqir və söylədiyin uydurmanı başa düşmür. Şah bir az diqqət edib fikirləşsə, sənin hiyləgərliyin, bu sözləri nə məqsədlə dediyin aşkar olar; xeyirxahlığın bədxahlıqdan, yaxşıliqın, pislilikdən fərqləndirilər. Şahın ağılı və zəkası bir ömürlük işi bir gecəyə görməyə, baxış və nəzəri bir ordunu tabe etməyə qadirdir...

Əgər şah günəşə salarsa nəzər,
Günəş də baş əyib, təzim eyləyər.

Şirin anası dedi: – Mən sənin əvvəlki məkr və hiylələrindən, xəyanət və cinayətlərindən daha çox indiki vəziyyətdə dediyin sözlərə və gətirdiyin məsəllərə təəccüb edirəm.

Dimnə dedi: – Əgər başa düşən və qulaq asan olsa, elə bura əsl söz demək və məsəl söyləmək vaxtıdır.

Şirin anası dedi: – Ey qəddar, sən hələ də məkr və hiylə ilə özünü qurtarmaq ümidindəsən?

Dimnə dedi: – Əgər bir adam yaxşını pisdən, xeyri şərdən ayıra bilsə, görür ki, mən vədə vəfa edib öz vicdani borcunu sədaqətlə yerinə yetirmişəm. Şah özü yaxşı bilir ki, heç bir xain onun qarşısında söz danışmağa cəsarət edə bilməz. İndi şah mənim haqqımda ədalətsizlik etsə, onun bir zərəri də şahə dəyər. İşi tələsik görən, xeyrini zərərinə başa düşməyən adamın vəziyyəti əcələ üzündən öz dostunu nökrədən ayıra bilməyən arvadın vəziyyətinə oxşar. Şir soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Dimnə dedi: – Belə nəql edirlər ki, Kəşmirde Cəmiz adlı bir tacirin ay üzlü bir arvadı var imiş. Bu arvad o qədər gözəl imiş ki, hələ fələyin gözü belə bir camal görməmiş, insanın xəyalı belə bir

təsvir yarada bilməmişdi: yanaqları qələbə günü tək parlaq, saçları hicran gecəsi kimi qara və uzun... Onların qonşuluğunda bütün dünyada şöhrət tapmış, şəkili ilə ağılları valeh edən, vurduğu rənglərin təbiiyyəti ilə düşüncələri heyrətə salan mahir bir rəssam yaşayırdı. Onunla tacirin arvadı biri-birinə aşiq olmuşdular. Bir gün tacirin arvadı ona dedi: – Sən həmişə bizə gələndə qorxu çəkib gözləməli olursan, gah səslə, gah daş atıb çınqıl tullamaqla öz gəldiyini bildirirsən. Görək biz sənin məharət və bacarığından, sənət və hünərindən istifadə edək. Elə bir şey yaratmaq lazımdır ki, o, mənimlə sənin aranda şərti işarə olsun, səs eləyib hay-küy salmağa, daş atmağa, çınqıl tullamağa ehtiyac qalmasın. Rəssam dedi: – Mən ikrəngli elə bir əbə¹ hazırlayaram ki, onun bir tərəfi qaranlıq gecədə ay kimi ağappaq işıq verər, o biri tərəfi isə ayli gecədə zənci saç kimi şivə tək parıldar. Sən onu görcək tez evdən çıxıb mənim yanıma gəlsən. Nökrə onların bu söhbətini eşidir və onların bundan xəbəri olmur. Bu hadisədən bir neçə gün keçdi. Bir gün nökrə rəssamın evdə olmadığından istifadə edərək həmin əbanı onun kəməzindən borc alıb arvadın yanına getdi və şəhvətini söndürdükdən sonra aparıb əbanı qaytardı. Bir az keçməmiş rəssam evinə gəldi, ürəyi məşuqəsini görmək istədiyi üçün əbanı götürüb arvadın yanına yollandı. Qadın onun qarşısına yüyürüb dedi: – Xeyr ola, ey mənim əzizim, gətirdiyin bir saat deyil, nə üçün geri qayıtdın?

Rəssam məsələnin nə yerdə olduğunu başa düşdü, kəməzinə yaxşıca bir qulaqburması verdikdən sonra əbanı od vurub yandırdı.

Mən bu məsələni ona görə dedim ki, şah mənim işimdə tələsməsin və həqiqəti ortaya çıxarsın. Mən bu sözləri əzab veriləcəyindən təşvişə düşdüyüm və ya ölümdən qorxdığım üçün demirəm. Çünki, ölüm arzu edilməz bir yuxu, xoşagəlməz bir rahatlıq olsa da, hər halda ondan qaçıb qurtarmaq mümkün deyildir. Tez-gec o gələcək. Artıq indi-yə qədər də o, bir çox heyvanları kamına çəkmişdir.

Ölüm qarşısında nə edə bilər?
Olsa da şir güclü, tülkü hiyləgər?!

Mənim min canım olsa, bilsəm ki, onların qurban verilməsi şahın xeyrinedir və şahın buna meyli vardır, birçə dəqiqə də onları əsirgəməməyə və beləliklə, hər iki dünyanın xoşbəxtliyini əldə etmiş olaram.

¹ Ə b a – uzun, nazik, sadə üst kişi paltarındır

Lakin şah bu işin aqibətini düşünməli və bir az ehtiyatlı davranmalıdır, çünki təbəsis, şah ola bilməz. Ləyaqətli xidmətçiləri başqalarının iftira və böhtanlarına görə məhv etməyin cybi və zərəri var. Nə qədər dostlarını çox öldürsən, o qədər çox yalnızlaşarsan. Vəzifəyə münasib ləyaqətli və iş bacaran qullar həmişə ələ düşməz. Sədaqətli və inanılmış adamları tərbiyə etmək o qədər də asan deyildir. Hər gün sözübir, ilqarıbir, sabitqədəm xidmətçi tapmaq olmaz. Hələl süd əmmiş, sirdaş ola bilən, vəfalı və etibarlı nökrələr o qədər də çox deyildir.

İllər lazım, günəş çaxsın, esli olan bir daşa,
Bədəxşanda lələ dönsün, ya Yəməndə daş-qaşa.

Şirin anası gördü ki, Dimnənin sözləri yavaş-yavaş orada olanlara təsir edir. Qorxdu ki, şah Dimnənin bu qızıl suyuna çəkilmiş bəhanələrə və doğruluq donu geydirilmiş əfsanələrə inanıb ondan əl çəksin. Çünki Dimnə söz deməkdə mahir, yağlı dil tökməkdə usta idi... Ona görə üzünü oğluna çevirib dedi: – Sən susursan, bu, düşmənin gətirdiyi bəhanələrə inandığına oxşayır. Odur ki, deyiblər: Susmaq razılıq əlamətidir.

Sonra şirin anası hirsle yerindən durub getdi. Şir ömr etdi qazılar işi yoxlayıb həqiqəti ortaya çıxarana qədər Dimnəni zindana salsınlar.

Bundan sonra anası şirin yanına qayıdıb dedi: – Mən bu Dimnənin qərribə hiyləgər olduğu haqda çox eşitmişdim. Lakin şübhə edirdim. İndi isə onun dediyi bu yalanları, gətirdiyi bu tutarlı bəhanələri, özünü müdafiə üçün uydurduğu bu incə sübutları və nadir ibarələri gördükdə bütün şübhələrim zayıf oldu. Şah ona danışmağa imkan versə, o bir kəlmə ilə özünü bu girdəbdən qurtara bilər. Ondan qisas almaq həm şahın, həm də ordunun böyük razılığına səbəb olar. Onu tez məhv etmək lazımdır, ona möhlət vermək olmaz.

Şir dedi: – Şahlar sarayına yaxın olan adamların işi qıbtə, həsəd, düşmənçilik, ədavət, bir-birindən xəbərçilik və bir-birini pisləməkdən ibarətdir. Gecə-gündüz bir-birini güdür və bir-biri haqqında min bir əfsanə uydururlar. Kimin istedadı çoxdursa, onun haqqında bir o qədər çox şayiələr bəzəyirlər. Onun bədaxları daha bol, düşmənləri daha artıq, qıbtə edənləri daha çox olur. Dimnənin mövqeyi və mənə yaxın olması ordu başçılarına ağır gəlir. İndi bilmirəm, bu işdə onların Dimnə haqqında olan fikir birliyi məni istediklərindənədir, yoxsa Dimnəyə bəslədikləri ədavət və nifrətdən? Mən həqiqəti aşkara çıxarma-

yınca onu öldürməyi özümə rəva bilmirəm; çünki hissiyyata qapılıb, nəfəsə tabe olmaq ağır və kamala nöqsan gətirir və düzgün qərar çıxarmağa mane olar. Əgər hünər sahiblərini və işbacaran adamları yalnız şübhə və ehtimal əsasında xain hesab edib öldürsəm, doğrudur, hirs soyuyar, ürək təskinlik tapar, lakin onun zərəri mənə dəyər, ölkə bundan ziyan çəkər...

Dimnəni zindana salıb ayaqlarına ağır kəndələr vurduqdan sonra Kəlilənin qardaşlıq qanı çuşə gəldi, ona ürəyi yandı, köhnə dostluqlarını yadına salıb gizlicə onun yanına getdi.

Dimnəni o vəziyyətdə gördükdə ağlamağa başlayıb dedi: – Qardaşım, mən sənin bu müsibət və möhnətinə necə dözə biləcəyəm, bundan sonra mənim yaşamağımın nə mənası, mən indi kiminlə yeyib- içəcək, kiminlə deyib-gülecəyəm? Şadlıq və qəmlərimi kiminlə bölüşəcəyəm?

Suya döndü üroyimdə vuran qan,
Gözlərimdən axan susa qan oldu.
Bir od idim, yanb külə çevildim,
Tüstüm qalxıb göylərdə duman oldu.

İndi ki, iş gəlib bu yərə çatdı, mən sənə hər nə desəm, haqqım var. Çünki mən bunların hamısını əvvəldən görür və mümkün qədər sənə nəsihət verməyə çalışırdım. Lakin sən onlara əhəmiyyət vermirdin. Sənin nəzərində ən az qəbul edilən bir şey varsa, o da nəsihətdir. Əgər o salamatlıq və əmin-amanlıq vaxtı mən sənə kifayət qədər nəsihət edib məsləhət verməsə idim, bu gün səninlə birlikdə bu xəyanətdə iştirak etmiş olardım. Lakin sənin hərisliyin, xudpəsəndliyin ağır və kamalına, elm və biliyinə üstün gəldi. Mən sənə alimlərin dedikləri, “xain vaxtından əvvəl ölür” zərbül məsələni bir dəfə xatırlatmışdım. Bununla alimlər insanın qətlini nəzərdə tutmamışlar. Lakin elə əzab-əziyyətlər, elə təhqiredici hal və vəziyyətlər nəzərdə tutublar ki, o, ölmədən də pisdir. Məsələn, sənin düşdüyün vəziyyət kimi. Hər halda, ölüm, sənin bu halda yaşamağından yaxşıdır... Doğru deyiblər ki, dilini saxlasan, başın salamat qalar.

Dil olsaydı öz qəlbinin sirdaşı,
Vurulmazdı dil sahibinin başı.

Dimnə dedi: – Sən həmişə haqq danışır və mənə düzgün məsləhətlər verirdin. Lakin insanı nəfsini saxlaya bilməyib, zərərli xərəkləri

yeməyə məcbur edən qarınqululuq xəstəliyimi, tamahkarlıq, hərislik, mənsəbpərəstlik də mənim ağlımı çaşdırır və sənin nəsihətlərinə qulaq asmağıma mane olurdu. Şad, rahat, düşmənsiz yaşamaq və arxayın, fikir çəkmədən xoş güzəran keçirməyə gəldikdə isə, o, tamamilə başqa məsələdir. Lakin ağa və nökr, şah və qul olan yerdə həmişə edam və cəza da olacaqdır. Bilirəm ki, bu belə toxumunu mən özüm səpmişəm. Kim nə əkibsə, onu da biçəcəkdir. Lakin insan zəhərli ağac əkdiyini yalnız o zaman bilir ki, onun meyvəsini özünə yedirirlər. Görünür ki, indi etdiyim işlərin səmərəsini görmək, dediyim sözlərin mükəfəfini almaq vaxtı çatmışdır. Lakin bütün bunlar hamısı bir tərəfdən, sənin mənim üstümdə ittiham edib bilmək qorxunu bir tərəfdən, Mən qorxuram ki, bizim səninlə köhnə dost və həmsöhbət olduğumuzu nəzərə alıb səni də ittiham edələr, sorğu-suala çəkələr. Allah eləməsin, əgər belə bir iş olsa və sən mənim haqqımda bildiklərimi ağzından qaçırsan, o zaman mən ikiqat əzab çəkməli olaram: bir tərəfdən, mənim üstümdə səni narahat edib incitdiklərimi bildikdə xəcalət məni öldürəcəkdir, digər tərəfdən isə, mənim xilas edib biləcəyimə artıq ümid qalmayacaqdır. Sənin başqaları haqqında verdiyin şəhadət heç kəsə şəkk və şübhə oyatmırsa, belə səmimi və dost olduğumuz halda, mənim baramdə dediyin sözlər necə şübhə oyada bilər?! İndi mənim nə vəziyyətdə olduğumu özün görürsən. Mürüvvət və mərhəmət vaxtı, təqsirlərdən keçmək və günahları bağışlamaq zamanıdır.

Yerim məzar kimi dar, öldə də güc qalmamış,
Köynəyimi cırmağa imkanım yoxdur mənim.
Qanlı göz yaşlarımdan laləyə dönmüş üzüm,
Döylməkdən göyərmiş bənövşə tək bədənim.

Kəlilə cavab verdi: – Söylədiklərimi eşitdim və nə demək istədiyini anladım. Alimlər deyiblər ki, heç kəs əzaba dözmə bilməz, canını əziyyətdən qurtarmaq üçün yalan, doğru, haqq, nahaq-ağzına nə gəldi deyər. Mən sənə indiki vəziyyətdə heç bir çıxış yolu göstərə bilmərəm. Ən yaxşısı budur ki, birdəfəlik günahını boynuna alıb hər şeyi etiraf edəsən və beləliklə, heç olmasa, özünü dünyanın əzab və əziyyətdən qurtarasan. Çünki, onsuz da, səni bu iş üstə öldürəcəklər.

Dimnə dedi: – Mən bu barədə fikirləşərəm, əgər belə bir qərarə gəlsəm, sizin qulluğu-şərifinizə özərdərəm.

Belə bir cavab eşidən Kəlilə qəlbi inciməmiş, kədərli və qəmli halda evinə qayıtdı. Cürbəcür müsibət və bəlalərin baş verə biləcəyini

gözünün qabağına gətirdi. Yorğan-döşəyə yıxılıb ilan vurmuş kimi qıvrılmağa, sancılanmış kimi yerində çapalamağa başladı. Nəhayət, həmin gecə qarnı şişdi, nəfəsi kəsildi və öziz canı ilə vıdaləşməli oldu.

Dimnə ilə birlikdə həbsxanada bir yirtici heyvan var idi. O, Kəlilə ilə Dimnənin söhbət etdikləri yerdən bir az aralı uzanıb yatmış idi. Kəlilə ilə Dimnənin söhbətinə ayılan bu heyvan onların dediklərinin hamısını eşitmiş, onların hamısını yadında saxlamış, lakin özünü yuxuluğa vuraraq səsinə çıxarmamışdı.

Sabahısı gün şirin anası yenə Dimnə haqqında söhbət salaraq dedi:

– Xain adamları öfv etmək sədiq adamları öldürmək deməkdir. Fitnəkar və riyakar adamları salamat buraxmaq, onlarla şərik olmaq deməkdir.

Şir əmr etdi qazilər Dimnənin işini yoxlamağı sürətləndirsinlər. Onun xəyanətinin üstünü açmaq üçün əyan, əşraf həm də qara camaat arasında sorğu-sual aparsınlar və eşitdiklərini hər gün şahə xəbər versinlər.

Sabahısı gün bütün qazilər toplandılar, car çəkib bütün camaatı da yığdılar. Qazinin vəkili özünü camaata çevirib bərkdən dedi: – Şah əmr etmişdir ki, Dimnənin işi tezliklə yoxlanılıb başa çatdırılsın, həqiqətin necə olduğu meydana çıxarılsaq şübhələr zayıf olsun və Dimnə haqqında əmr verilsin, lakin Şir bu əmrin ədalətli olması və şahlara xas olan qəzəb və qəddarlıq kimi qələmə verilməməsi üçün xalq arasında sorğu-sual keçirməyi tapşırılmışdır. İndi kim Dimnənin günahı haqqında nə bilir, deməlidir. Bunun bir neçə faydası vardır:

Birinci, ədalətə kömək etmək və həqiqəti ortaya çıxarmaq böyük savabdır; ikinci, yolunu azmış, həddini aşmış bir adamın layiqincə cəzalanması xain adamlar üçün yaxşı bir ibrət dərşidir; üçüncü, riyakar və fitnəkar adamdan xilas olmaq, fışq və fəsadın kökünü kəsmək hamının rahat yaşamasına və xəyanətin aradan qaldırılmasına səbəb olar.

Vəkil sözünü deyib qurtardıqdan sonra aranı dərindən bir sükut bürüdü. Hamı susurdu, heç kəs danışmaq istəmirdi. Çünki onlar üçün məsələ qaranlıq idi. Rəva görmürdülər ki, yalnız cəhəmələ əsasən hökm verilib qan tökülsün.

Dimnə vəziyyəti belə gördükdə özünü camaata çevirib dedi:

– Mənim günahım olsaydı, sizin susmağınıza sevinirdim, lakin mən günahkar deyiləm, günahı olmayan adam haqqında da pis söz demək olmaz və o, ağıllı adamlar yanında təmizə çıxmış və bəraət qə-

zanmış hesab edilər. Lakin dünya dağılmazdı ki, hər kəs öz ləyaqəti, etm və biliyi dairəsində mənim xeyrimə və düz adam olduğum haqda bir şey danışa idi. Hər sözlün həm bu dünyada özünə görə mükafatı vardır, həm o dünyada. Hər deyilən söz bir adama həyat vermək və ya bir insanı məhv etmək üçün əsas ola bilər. Həqiqəti bilmədən yalnız ehtimala və gümana, fərziyyəyə və təxminə görə söz deyib məni təhlükə və tələf olmaq qarşısında qoyan hər kəs, kifayət qədər məlumatı olmayan, dava-dərman tanımayan, xəstəlikləri biri-birindən ayıra bilməyən, müalicə üsullarını bir-birinə qarışdıran, insanın ruhi xüsusiyyətinə və bədən quruluşundan başı çıxmayan, lakin həkimlik iddiasında olan nadan adama bənzər.

Qazilər soruşdular: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Dimnə dedi: – Bir şəhərdə düzgün müalicə etməkdə, yaxşı dərman yazmaqda, xəstəlikləri doğru təyin etməkdə, xeyirli məsləhət verməkdə çox ağıllı və təcrübəli, nəfəsi İsa nəfəsi qədər təsirli, qədəmi Xızı qədəmi qədər uğurlu həziq bir həkim var idi. Bir gün fələk öz adəti üzrə verdiklərini geri almağa, onu insan üçün ən qiymətli nemət olan göz nurundan məhrum etməyə başladı. Onun gözü-nün işığı azalmağa üz qoydu, nəhayət, onun dünyanı görən gözləri kor oldu. Meydanı xali görən həyasız bir nadan, həkimlik iddiasına düşdü və bir az keçmədən hər yerdə onun haqqında danışmağa başladılar.

Həmin şəhərin padşahının bir qızı var idi. Şah onu öz qardaşı oğluna ərə vermişdi. Hamiləlik vaxtı çatdı, sancı və ağrılar başladı. Təcürübə və müalicədə şəhərtə tapmış kor həkimi çağırıdılar. O qadının ağrıları haqqında sorğu-sual etdi və o saat səbəbini bildi. Dedi:

Bu arvada “Zəməhran” dərmanı lazımdır.

Dedilər: – Gərək siz hazırlayasınız. Dedi:

– Mənim gözlərim görmür, gərək özünüz hazırlayasınız. Bu zaman həkimlik iddiası edən nadan araya soxulub dedi:

– Bu, mənim isimdir, mən onu hazırlamağı bilirəm.

Şah onu yanına çağırıb əmr etdi ki, xəzinəyə gedib həmin dərmanı, hazırlasın. O elmsiz və mərifətsiz adam heç bir şey bilmədiyi halda işə girişdi, qəzadan öldürücü zəhər şüşəsi əlinə keçdi, onu başqa dərmanlara qarışdırıb qızı verdi. Qızın dərman içməsi ilə can verməsi bir oldu.

Qızın halına ürəyi yanan şah bunu gördükdə, həmin dərmandan şərbət hazırlatdırıb nadan həkimə icirtirdi, o saat, bədəni soyuyub gömgöy oldu.

Bu məsələni ona görə dedim, bilirsiniz ki, ehtimala əsasən fikir söyləməyin, bir şey bilmədən işə girişməyin aqibəti fəlakət olar. Orada olanlardan biri dedi: – Hiyləgərliyi haqqında avam xalqdan soruşmağa ehtiyacı olmayan xəbis və riyakarlığı ayan və əşrafə aydın olan bir bədbəxt varsa, o da bu Dimnədir ki, qəlbinin qaralığı, ürəyinin xainliyi, onun cəyəcər və murdar üzündə olan əlamətlərdən də görünür.

Qazı soruşdu: – O əlamətlər hansılardır? Onları demək lazımdır ki, xalq da bilsin.

O şəxs cavab verdi: – Filosoflar deyiblər ki, hər kəsin qashı biri-birindən aralı, sağ gözü sol gözündə xırda və qırıq, burnu bir az sola doğru əyri, tük çıxan yerin hərsində üç tük bitsə və belə adam yərə baxan olsa, o xəbis, fışq-fəsad mənbəyi, hiylə və riyakarlıq nümunəsi, fitnə və xəyanət mərkəzi olar. Bu əlamətlər hamısı Dimnədə vardır.

Dimnə dedi: – Allahın hökmü haqdır, onda heç bir səhv və xəta ola bilməz. Əgər sənəin saydığın əlamətlər həqiqəti ortaya çıxarmaq üçün düzgün bir meyar, ədalətli bərpə etmək üçün doğru bir delil isə və yalnız ona əsasən doğru yalandan, haqq nəhaqdan fərqlənirsə, o zaman insanların heç birini heç bir şey üstündə məsuliyyətə cəlb etmək olmaz; nə yaxşılıq üstündə mükafat vermək olar, nə də pislilik üstündə cəza. Çünki insanlar Allahın yaratdığı bu xüsusiyyətləri özündən dəf etmək qüdrətinə malik deyil. Beləliklə, xeyirxah adamlara hədiyyə vermək, bədxah adamları cərimə etmək məsələsi bu hökmə görə aralıqdan qalxmalıdır. Əgər mən, Allah eləməsin, dilim-ağzım qurusun, bu deyilən işləri görmüşəmsə, demək, bu əlamətlər məni buna məcbur edibdir. Bu əlamətləri Allah yaratdığından mən onları məhv edə bilməzdim və ona görə də mən onların cəzasını çəkməməliyəm. Onlar mənimlə bir yerdə yaranmışdır və onları məhv etmək mümkün deyildir. Belə olduqda siz onlara əsasən məni necə ittiham edə bilərsiniz? (Çünki siz beləliklə, Allahı təqsirləndirmiş olursunuz). Sən mənasız danışib öz nadanlıq və avamlığı bürzə verdin, dolaşır fikirlər söyləyərək başın çıxmıdığı bir işə qarışdın və özünü biabır etdin.

Dimnə belə cavab verdikdən sonra hamı susdu və heç kəs danışmağa cəsarət etmədi.

Qazı əmr etdi Dimnəni dustaqxanaya apardılar.

Kəlilənin Rüzbeh adlı bir dostu var idi. O, Dimnənin yanına gəlib Kəlilənin vəfat etdiyini ona xəbər verdi. Dimnə bunu eşitdikdən heyrlənib təəccüb etdi, kədərənib təəssüfləndi, sonra dərindən bir ah

çəkib gözlərindən sel kimi yaşlar axıtmağa başladı və dedi: – hayıf səndən, ey, mənim öziz dostum və məsləhətçi qardaşım.

Dimnə ahu zar edir, nalə, şivon qoparıb və mərsiye əvəzinə bu şəri oxuyurdu:

Hiylə, kələk acizdir ölümün qarşısında,
Heç qurtaran olmuşmu yaxasını əcəldən?!
İndi ki, ölmək üçün doğulur hər bir insan,
Daha yaxşı olardı, doğulmayırdı əzəldən.

Elə ki, bu sözləri deyib qurtardı, orada olanların hamısı qanlı göz yaşları axıtmağa və Dimnəyə təsəlli verməyə başladılar.

Dimnə dedi: – Heyf Kəlilədən. Mən ağır günlərimdə, bədbəxt hədisələr baş verdikdə onunla dərdləşirdim. Böyük işlərdə, fikir deyib məsləhət görməkdə o mənim pənahım idi. Onun qəlbi dostlarının sirr yurdu, qardaşlarının məhrəmanə sözlər xəzinəsi idi. Fələk bu sirləri ala bilməz, ruzigar o xəzinəyə yol tapa bilməzdi... İndi mənim güzəranımın nə rahatlığı, yaşayıb salamat qalacağımın nə faydası? Əgər mənə üz vermiş bu müsibət günündə sən öz dostluq əlini uzadıb bura gəlməsə idin, mən ahu-zar içərisində özümü öldürərdim... Allaha çox şükür ki, sən bura gəlməyin və sağ-salamat olmağın bütün itkiləri əvəz edir. Gül gedibse, güləb ki buradadır. Kəlilənin vəfatı ilə mənə dəyən zərər, sənə varlığını aradan qaldırılır. Sən indi mənə Kəliləni əvəz edirsən, sən də indi mənə Kəlilə kimi dost və qardaşsan. İndi mənim səndən başqa heç kəsə yoxdur. Əlini uzat, mənə qardaşlığa qəbul et.

Rüzbeh böyük bir sevinclə dedi: – Sənin bu iltifatına qarşı çox minnətdaram. Dostluq qədri bilən bütün təcrübəlilər sənə ilə həmsöhbət olub sirdaş olmağı özlərinə şərəf hesab edirlər.

Hünər sahibinin olan yoldaşı,
Çatır məqsədinə hər addımbaşı.

Kaş ki, mən bir işə yarayıb sənə xidmət göstərə biləydim.

Bir-birinin əlini sıxıb dost olacaqlarına and içdilər. Bundan sonra Dimnə dedi: – Fəlan yerdə Kəlilə ilə şərik bir xəzinə basdırmışmış, əgər zəhmət çəkib onu götürsən, əməyin əvəzsiz buraxılmaz. Rüzbeh Dimnənin dediyi yerə gedib verdiyi nişana əsasən xəzinəni tapdı. Dimnə öz payını ayırıb, Kəliləyə düşən hissəni Rüzbehə verdi və tapşırıb ki, həmişə şahın yanında olsun və onun haqqında nə desələr, yanında saxlayıb ona çatdırsın.

Rüzbeh bu sirri Dimnə ölən günə qədər gizlin saxladı.

Sabahısı gün qazıbaşı yığıncada olan əhvalatı şahla danışdı. Şir onu geri göndərərək anasını yanına çağırdı. Anası əhvalatın necə olduğunu eşitdikdə yaman narahat oldu və dedi:

– Qorxuram sən danışam, şahın xoşuna gəlməyəcək. Düşündüklərimi deməmək isə şahla olan məhəbbət və sədaqəti, nəsihət və məsləhəti gizlətmək olar.

Şir dedi: – Məsləhət olan yerdə ehtiyat edib qorxmaq və öz fikrini gizlətmək olmaz. Sənin bütün dediklərin qəbul ediləcək və ona şəkk və şübhə ilə baxılmayacaqdır.

Şirin anası dedi: – Şah doğrunu yalandan ayıra bilmir, öz xəyriyi ziyanından fərqləndirmir. Dimnə ona verilən bu fürsətdən istifadə edərək elə bir fitnə qaldıracaq ki, şahın əqli onun qarşısını almaqda aciz, qılınc onu yatırmaqda gücsüz olacaqdır. Sonra hirs ilə yerindən durub getdi.

O biri gün Dimnəni gətirdilər, xalq toplaşdı, qazilər yığıldı və məhkəmə başlandı. Məhkəmə vəkili Dimnə haqqında məlum ittihamnaməni oxudu.

Heç kəs danışmaq istəmədiyi üçün Baş Qazi özünü Dimnəyə çevirərək dedim: – Bura yığılanlar susmaqla sənə kömək etsələr də, ürəklərində sənə xəyanət etdiyinə inanırlar. Bu günah və təqsirlər sənə bu camaat içərisində yaşamağının nə faydası? İndi sənə üçün ən doğru və düzgün yol budur ki, günahını boynuna alıb tövbə edəsən və beləliklə, heç olmasa o dünyanın əziyyətindən həm özünü, həm də başqalarını xilas edəsən... Bunun sənə iki xəyri olar və dediklərin dünyada əbədi qalar: birinci – xəyanətini etiraf etməklə o dünyaya üzəg gedərsən və o dünyanı bu dünyadan üstün tutduğun meydana çıxar; ikinci – edilən sorğu-suallar zamanı verdiyin cavablar və gətirdiyin inandırıcı bəhanələrdə sənə nə qədər məhir bir söz ustası, bilikli bir nətiq olduğun sübut edilmiş olar. Onu da bil ki, rüsvayçılıq ilə yaşamaqdan, sə, mərdliklə ölmək yaxşıdır.

Dimnə dedi: – Qazi öz ehtimalına və camaatın şübhəsinə görə, aydın sübut, aşkar dəlil olmadan hökm çıxarmamalıdır... Əgər sizdə belə bir şübhə varsa və hamı öz qəlbində mənim günahkar olduğum qərarına gəlibse, hələ bu, mənim, doğrudan da, təqsirkar olduğum demək deyil. Çünki mən özüm-özümü hamıdan yaxşı tanıyıram və nə edib, nə etmədiyimi hamıdan yaxşı bilirəm. Öz bildiyin həqiqəti başqalarının

fərziyyəsi xatirinə gizlətmək əqlsizlik və insafsızlıq olar. Heç buna qanun və şəriət də yol verməz. Əgər sizin fikrinizcə mənəm, Allah eləməsin, dilim-ağzım qurusun, öküzlün ölün.ündə bir balaca təqsirim olubsa və onun üstündə bu qədr hay-küy qalxıb müxtəlif əqidələr irəli sürülürsə, bəs heç bir səbəb olmadan, heç bir günah iş görmədən öz qanımın axıdılmasına razı olsam, mənə nə deyərler? Halbuki, heç kəs mənə boyununda özüm qədr haqqı yoxdur, insanın öz canından daha əziz heç bir şey ola bilməz. Əgər ən dəyərli adamlar haqqında mənə vicdanım belə bir işə icazə vermirsə, onu özümə necə rəva görə bilərəm. Belə sözlərdən əl çək, əgər nəsihət vermək istəyirsən, xeyirli sözlər danış. Yox, əgər bu, nəsihət deyil, xəyanətdirsə, ağıllı adamlar belə düşmənçilik etməz, çünki qazılın sözü hökmdür, onların dediklərində səhv və xəta axtarılmaz. Bundan əlavə, sən həmişə doğru danışan və düz iş görən olubsan, indi bilmirəm, nədənə, mənə baxtımın tərsliyindənmi, yoxsa şəxsi qərəzlikdənmi bu işdə yanlış yol tutaraq məsələni bir tərəfli həll etmək, bədxahların uydurmalarına və öz şəxsi zənninə əsasən hökm vermək və qərar çıxarmaq fikrinə düşübsən. Kim bilmədiyi şey haqda şəhadət versə, qızılqış saxlayan kişinin vəziyyətinə düşər.

Qazı dedi: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Dimnə dedi: – Mərzban adlı bir kişinin Bahariyə adlı ayüzlü, gülyanaqlı, ağbuxaqlı, çox gözəl və kamallı, zərif hərəkətli, əli bərəkətli, yaraşqlı və yapışqlı, namuslu və iffətli, tərbiyəli və ismətli bir arvadı var idi... Həmin kişinin bir nökrü də var idi ki, çox həyasız və nankor idi. Nökrəqızıl quş saxlamaqla məşğul olardı. Nökrənin gözü o kişinin namuslu arvadına düşmüşdü. Çox əlləşdi ki, ələ gətirsin, bir şey çıxmadı, ümidi kəsildikdən, əli üzüldükdən sonra arvadı rüsvay etmək və beləliklə, qisas almaq fikrinə düşdü. Bir ovçudan iki tutuquşu alıb birinə: “Mən qapıçını gecə paltarında xanımla bir yerdə yatan görmüşəm”, digərinə isə: “Mən artıq heç nə demirəm” sözlərini öyrətməyə başladı. Yeddi ay müddətində tutuquşları bu sözləri təkrar edib əzbərlədilər. Bir gün Mərzban öz dostları ilə oturub şərab içərkən nökrə gətirib həmin quşları onun qarşısına qoydu, tutular öz adətləri üzrə Bəlx dilində həmin iki cümləni dedilər. Mərzban Bəlx dilini bilmədiyindən onların nə dediyini başa düşmədi, quşların səsi xoşuna gəldiyi üçün onları alıb arvadına verdi və tapşırı ki, onlardan muğayat olsun.

Bir müddət keçdikdən sonra Bəlxdən Mərzbanə qonaq gəldi, elə ki yemək üstündə durub şərab məclisinə gəldilər, Mərzban quşlar saxlanan qəfəsi istədi, onları ortalığa qoydu. Tutular yenə adətləri üzrə həmin iki cümləni dedilər, qonaqlar başlarını aşağı saldılar, bir saata qədər sükut içərisində bir-birinə baxdılar. Nəhayət, Mərzbandan soruşdular:

– Sən bu quşların nə dediyini başa düşürsənmi?

Mərzban dedi: – Yox, dediklərin başa düşmürəm, ancaq səslərinin çox xoşum gəlir. Qonaqlardan ev yiyəsinə daha yaxın və daha məhrəm olanı sözlərin mənasını Mərzbanə söylədi və əlini şərabdan çəkərək dedi: – Bizim şəhərdə suyuşirin, ayağısürüşkən qadınların evində bir şey yemək rəsm deyil. Bu zaman nökrə yerindən səslənərək dedi ki, mən də quşların dediyinə şahidəm, dəfələrlə görmüşəm.

Mərzban özündən çıxaraq arvadının öldürülməsini əmr etdi. Arvadı onun yanına bir adam göndərərək dedi: – Məni öldürməyə tələsmə. Onsuz da mən sənə öləndəyəm, nə vaxt istəsən, öldürə bilərsən. Tələsmək divlərə yaraşar. Ağıl və təcrübə sahibləri iş görməkdə, xüsusilə, qan tökməkdə səbirli, əmr verib hökm çıxarmaqda təmkinli olmağı vacib bilərlər... Mənim işimi yoxlamaq lazımdır, əgər doğru çıxsa, bir an da vaxt itirməyib mənə öldür. Bir də bəlxilərdən soruş, gör quşlar bu iki cümlədən başqa bir şey bilirlərmə? Əgər bilmirlərsə, demək, bu sözləri tutulara o həyasız nökrə öyrətməkdir. Çünki vaxtilə o, mənə söz atmış, dostluq bəsatı qurmaq istəmiş, lakin oxu daşa dəymişdi. Görünür, indi qisas almaq fikrinə düşüb bu hiyləni qurmuşdur. Əgər quşlar həmin dildə başqa cümlələr bilsələr, demək, mən günahkaram və mənə qanım halaldır.

Mərzban arvadın qoyduğu şərtləri yerinə yetirdi. Məlum oldu ki, arvadı haqlıdır. Onun ölümündən əl çəkdi. Qızılqış saxlayan nökrə yanına çağırtdı. Nökrə yeni bir iş baş verdiyini düşünərək əlində qızılqış, sevincək içəri girdi. Mərzbanın məsum və günahsız arvadı ondan soruşdu:

– Sən mənə bu işləri edəndə görübsənmi?

Nökrə dedi: – Bəli, görmüşəm.

Söz ağzından çıxmamışdı ki, qızıl quş dimdiyi ilə vurub nökrənin gözlərini yerə tökdü.

Arvad dedi: – Görmədiyi şeyi gördüm deyən gözün cəzası budur...

Dimnə dedi: – Mən bu məsələni ona görə çəkdim biləsən ki, bir şeyi bilmədən zorla ittiham etməyin həm bu dünyada, həm də o dünyada günahı çoxdur.

Bütün bu deyilənləri yazıb şirə göndərdilər. Şir onları anasına göstərdi. Anası oxuduqdan sonra dedi: – Şah sağ olsun, indi artıq mənim bu barədə deməyimin və məsləhət verməyimin faydası yoxdur. Çünki o kafir indi başqa üsullara əl atır. O, məkr və hiylə işlədərək şahı məhv etmək fikrinə düşmüşdür. Böhtan və iftiralara, təhdid və qorxutmalara keçmişdir. O, indi elə fitnələr qaldıra bilər ki, bütün işləri alt-üst etsin, şahın sədiq, igid və etibarlı vəzirinin başına gətirdiyi fəlakətlərdən daha ağır müsibətləri şahın öz başına gətirsin.

Bu söz şiri götürdü. O, dərin fikrə dalaraq hər şeyi ətraflı öyrənməyə başladı. Sonra üzünü anasına çevirib dedi:

– De görüm, o xəbəri sənə kim vermişdi, heç olmasa, Dümənəni öldürmək üçün mənim əlimdə bir bəhanə olsun.

Şirin anası dedi: – Sırrını mənə etibar etmiş birisinin adını demək mənim üçün çox ağırdır. Belə olarsa, Dümənənin ölümü də mənə sevindirməz. Mən necə günaha batıb əmanətə xəyanət edə bilərəm? Lakin sirt sahibindən soruşaram, icazə versə, deyərəm. Şirin yanından çıxdı və pələngi öz yanına çağırıb dedi: – Şahın sənə haqqında etdiyi yaxşılıqlar, tərbiyəyə sərf etdiyi əmək və qayğıkeşlik, sənə həm əvvəllər, həm də indi göstərdiyi mərhəmət və ehtiram hamıya məlumdur. Bunun nəticəsində əldə etdiyin şöhrət, mənəb və dərəcə də göz qabağındadır. İndi görək sən də bütün bu yaxşılıqların qarşısında öz borcunu yerinə yetirib, Dümənə haqqında mənə dediyin sözləri şirin qarşısında təkrar edəsən. Beləliklə, məzlumların qələbəsinə, zalımların cəzalanmasına, nəhaq öldürülmüş öküzün bəraət qazanmasına kömək etmiş olasan. Deyiblər ki, nəhaq öldürülmüşlərin səbəbini bu dünyada gizlədənlər qiyamət günü özlərinə bəraət qazandıra bilməzlər. Şirin anası o qədər belə şeylərdən danışdı ki, axırda pələng yola gəlib dedi: – Əgər mənim min canım olsa və onların hamısını şahın bir saatlıq rahatlığına qurban versəm, yenə də şahın mənə etdiyi yaxşılıqların əvəzini çıxı bilmərəm. Mən şah qarşısında bir qul kimi özümü təqsirkar hesab edirəm. Məndə o istedad və ləyaqət harada idi ki, tərifi və təhsinə bais olsun? Mən kiməm ki, üzr gətirib şir qarşısında şəhadət verməkdən boyun qaçıram və şahın bədgümanlığına səbəb olam? İndi ki iş bu məqama çatıb, mən şahın arzusuna əməl edib nə lazımsa, hamısını yerinə yetirərəm. Sonra gəlib, Kəlifə və Dümənədən nə eşitmişdisə, hamısını olduğu kimi şirin və heyvanların qarşısında nəql etdi. Bu söz ağızlara düşüb hər yere yayıldıqda, Dümənənin yaxın-

lığında həbsdə olan və Kəlifə ilə Dümənənin söhbətini eşitmiş vəhşi yırtıcı heyvan da xəbər göndərərək şahı çatdırdı ki, mən də şəhadət vermək istəyirəm. Şir əmr etdi, onu gətirdilər. O da həbsxanada eşitdiklərinin hamısını bir şahid sifəti ilə şahı danışdı. Ondan soruşdular: – Bəs nə üçün bunu həmin günü demədin? Cavab verdi ki, bir şahidliklə günah sübut edilib hökm çıxarıla bilməz. Ona görə də faydasız olaraq bir heyvanın incidilməsini özümə rəva bilmirdim. İndi isə şahid iki olduğu üçün Dümənə haqqında hökm çıxarmaq olar.

İki şahid tapıldığı üçün məhkəmə Dümənə haqqında hökm çıxarması mümkün hesab etdi. Bütün heyvanlar bir səsle bu qərara gəldilər ki, öküzün qisasını almaq üçün Dümənəni öldürmək lazımdır. Şah əmr etdi, Dümənənin əl-qolun bağlayıb zindana salsınlar, və susuz saxlasınlar, əziyyət və işgəncə verib tənə vursunlar, təhqir etsinlər. Belə də etdilər. Dümənə həbsxanada ac və susuzluğundan öldü və hamıya sübut edildi ki, hiyləgər, xain, ikiüzlü və fitnəkarların aqibəti belə olar...

ALABAXTA GÖYƏRÇİN FƏSLİ

Rac Brəhmənə dedi: – Xainin ara vürməsi, fitnəkarın söyi nəticə-sində iki dostun bir-birindən necə şübhələnməsi, sonra ədavət və düş-mənçilik yaranması, nəhayət, günahsız bir məzlumun qanının axıdıl-ması haqqındakı rəvayəti eşitdim və xaindən ruzigarın necə qisas aldı-ğını gördüm, bildim ki, nahaq qan yerdə qalmaz. İndi, əgər meylin varsa, elə bir əhvalat da ki, o, səmimi dostlardan, onların sədaqət və qardaşlığından, bu sədaqət və dostluğun nəticə və səmərəsindən necə istifadə etdiklərindən danışsın.

Brəhmən dedi: – Ağıllı adamlar yanında dostluqdan qiymətli heç bir şey yoxdur. Çünki əmin-amanlıq dövründə, xoş gündə dostlarla yaxşı güzəran keçirib eys-ışrət edirsən, bədbəxtlik üz verdikdə, yaman gündə isə onlar dada çatır... Qarğa, kəsəyən, göyərçin, tısağa və ahu təmsili buna gözəl bir misal ola bilər.

Rac dedi: – O, necə təmsildir?

Rəvayət. Brəhmən dedi – Belə deyirlər ki, Kaşmir vilayətində çox təmiz və ürək açan bir çəmənlilik var idi. Bu çəmənlilik o qədər gözəl idi ki, qarğanın qanadı onun gül və çiçəklərinin rəngindən tavus quy-ruğu kimi görünür, tavusun quyruğu isə bu çəmənliliyə nisbətən qarğa qanadına bənzərmiş...

Lələ orda od tutub çıraq kimi yanarmış,
Çırağın tüstüsündən qəlbində dağ da varmış.
Tək durarmış Şəqayiq, içində səbnəm, jalə,
Guya zümürü şax üstə qalmış, yaqut piyalə.

Çəmənlilikdəki şikanın çoxluğu ovçular arasında mübahisəyə səbəb olarmış. Belə bir çəmənlilikdə qol-budaqlı, sıx yarpaqlı bir ağacda bir qarğa yuva salmışdı. Bir gün qarğa öz yuvasında oturub sağa-sola ba-xırdı. Birdən uzaqdan boynunda tor, əyində qalın paltar, əlində yoğun çomaq olan bir ovçunun həmin ağaca tərəf gəldiyini gördü. Qorxub öz-özünə dedi: – Bu adamdan xəta əksik deyil, bilmək olmaz, qəsdi kimi tora salmaqdır, mənə tutmaq istəyir, yoxsa başqasını? Yaxşısı bu-dur ki, yerimdən tərənəməyim, görüm axırı nə olacaq?

Ovçu gəlib torunu açdı, dən səpdi və pusquda gizləndi. Bir saat keçməmişdi ki, bir dəstə göyərçin göründü. Onların başcısı Alabaxta adlı bir göyərçin idi. Göyərçinlər Alabaxta ilə fəxr edir, hər şeydə ona tabe olur, o hara desə, ora uçar, və beləliklə, xoş güzəran keçirirdilər.

Göyərçinlər dəstəsi dən görcək heç bir şeydən şübhələnmədən aşağı endilər və tora düşdülər. Alabaxta kədərləndi, ovçu sevindi və onları tutmaq üçün cəld yerindən sıçradı. Göyərçinlər çırpınır, hərəsi canını xilas etmək üçün çalışır və bir-birinin əl-ayağına dolaşırdılar.

Alabaxta dostlarına dedi: – Bura dalaşma yeri deyil, hər kəs hamı-nın xilas olmasını təkcə özünün nicat tapmasından üstün tutmalıdır. İndi ən doğru yol budur ki, hamımız köməkləşib birdən güc vuraq və toru yerdə qoparıb özümüzə aparaq. Bizim nicat yolumuz yalnız bundadır.

Göyərçinlər Alabaxtanın dediyi kimi də etdilər. Hamısı kömək-ləşib birdən güc vurdular, toru yerdən qoparıb onunla birlikdə göyə qalxdılar. Ovçu göyərçinlərin yorulub düşəcəkləri ümidi ilə onları təqib etməyə başladı. Qarğa öz-özünə dedi:

– Mən görək onların dalınca gedib işin nə ilə qurtaracağını biləm, belə bir hadisə mənim də başıma gələ bilər. Onların təcrübəsindən istifadə edərək dargün üçün müdafiə silahları hazırlamaq olar. Huşyar və fərasətli o adama deyirlər ki, başqalarının başına gələn hadisədən özünə üçün ibrət dərsi götürsün.

Alabaxta ovçunun hələ də onların dalınca gəldiyini gördükdə yoldaşlarına dedi:

– Bu heyasız bizdən əl çəkənə oxşamır, onun gözündən itməyincə, deyəsən, bizi rahat buraxmayacaqdır. İndi doğru yol budur ki, özü-müzü verək evlərin və ağacların dalına onun gözündən itək, ümidini kəsib geri dönsün. Mənim bu yaxında bir kəsəyən dostum var, ona deyim, bizim torumuzu kəssin.

Göyərçinlər Alabaxtanın bu sözündən ilhama gəlib, o dediyi tərəfə uçdular. Ovçu kor-peşman geri qayıtdı.

İşin nə ilə qurtaracağını bilmək, təcrübə əldə etmək məqsədilə qarğa hey uçar, onları gözədən qoymurdu.

Alabaxta göyərçin öz yoldaşları ilə gəlib kəsəyənin məskəninə çatdı və dedi: – Enin aşağı!.. Hamısı onun sözünə baxıb aşağı endilər.

Kəsəyənin adı Zirək, özü çox ağıllı və kamallı idi. Dünyanın isti-soyuğunu görmüş, həyatın acı-şirininə dadmışdı. Bədbəxt hadisə baş verərsə, qaçib gizlənmək üçün yüz deşik açmış, onları yeraltı yollarla bir-birilə birləşdirmiş, içərisini elm və təcrübənin tələb etdiyi kimi sahmana salmış və ərzaqla doldurmuşdu. Alabaxta göyərçin dostu kə-səyeni səslədi.

Zirək soruşdu: – Kimdir?

Alabaxta cavab verdi. Kəsəyən Alabaxtının səsini tanıyıb o saat yuvasından çıxdı, onu belə zəncirinə düşmüş gördükdə göz bulaqlarının yolunu açıb, üzünə sel kimi çaylar axıtmağa başladı. Dedi:

– Ey mənim əziz və mehriban dostum, səni bu günə kim salmışdır?

– Alabaxta dedi:

– Xeyir və şər zərər və mənfəət hamısı fələyin əlindədir, kimin əlinə nə yazılıbsa, tez-gec o da başına gələcəkdir, ondan qaçıb yaxa qurtarmaq olmaz... Məni bu belə girdabına salan fəlek olmuşdur. Mənə və yoldaşlarıma dən göstərməklə o, bizim gözümüzü bağladı və ağılimızı qarşısına qara bir pərdə çəkdi, hamımız belə zəncirinə düşüb bədbəxtlik çənginə keçdik. Məndən çox qüvvətli və şən-şövkətli olanlar da fəlekə bacara bilməmişlər. Fəlek hökm etdikdə gün tutulur, ay qaralır, balıq deryanın dibindən üzə çıxır, quş göyün yüksəkliyindən yerə enir, nadanlar məqsədə çatır, ağıllılar aciz qalırlar...

Kəsəyən bu sözləri eşitcək Alabaxtının bağlı olduğu ipləri kəsməyə başladı.

Alabaxta dedi: – Əvvəlcə dostlarımla bağlı olduğu ipləri qır.

Kəsəyən buna əhəmiyyət vermədi. Alabaxta ikinci dəfə dedi: – Ey əziz dost, əvvəlcə yoldaşlarımla bəndlərini qırmaq lazımdır.

Kəsəyən dedi: – Sən öz həyatını xilas etmək istəmişsənmi, buna sənənin haqqın yoxmu?

Alabaxta dedi: – Bu barədə mənə məzəmmət etməyinə dəyməz, çünki mən bu göyərçinlərə rəhbər olmaq vəzifəsini öhdəmə götürmüşəm və bu cəhətdən onların mənim boynumda haqları vardır. Onlar mənim sözümə baxaraq əmrlərimə əməl etməklə öz borclarını yerinə yetirmişlər. Mən onların say və köməyi sayəsində ovçunun əlindən xilas olmuşam. İndi görək mən də öz rəhbərlik borcumu yerinə yetirib onları özüməndən əvvəl xilas edədim. Bir də qorxuram ki, sən mənim bağlarımla açmağa başlayıb, sonra yorulsan və bəzi dostlar torda qala. Lakin mən bağlı qalsam, sən yorulub əldən düşsən də, mənə torda qoymazsan, buna sənənin ürəyin razı olmaz. Bundan əlavə, biz birlikdə beləyə düşdüyümüz kimi, birlikdə də oradan xilas olmalıyıq. Əks təqdirdə, mən tənə olunub məzəmmət edilmək üçün başqalarının əlinə bəhanə vermiş olaram...

Kəsəyən dedi: – Kəramət sahiblərinin adəti belədir. Mürüvvətli və insafli adamlar bu xasiyyəti bəyənilər tərifləmişlər. Bu, sənənin dostluğunun

nun saflığını daha da artıracaq, dostlarının sənə olan etimadını daha da möhkəmləndəcəkdir.

Kəsəyən bunları dedikdən sonra böyük bir ciddiyyətlə göyərçinlərin bağlarını kəsməyə başladı. Bir az keçmədən göyərçinlər və Alabaxta tordan xilas oldular.

Qarğa kəsəyənin bərk gündə əldən tutduğunu və ipləri kəsmək-dəki məharətini gördükdə onunla dostlaşmaq, get-gəl edib qarlaşmaq fikrinə düşdü və öz-özünə dedi: – Göyərçinlərin başına gələn hadisə mənim də başıma gələ bilər, belə bir dostu əldən vermək olmaz, Kəsəyənin yuvasının yanına gəlib onu çağırırdı.

Kəsəyən soruşdu: – Kimdir?

Qarğa dedi: – Mənəm, qarğayam. Sonra göyərçinlərin əhvalatından, kəsəyənin onların haqqında etdiyi yaxşılıq, vəfadarlıq və fədakarlıqdan xəbərdar olduğunu söylədi və dedi: – Sənənin mürüvvətinin kamilliyi və alicənablığının dərəcəsi mənə məlum oldu, sənənin göyərçinlərlə olan dostluğunu və onların bu etibarlı və sədaqətli dostluqdan istifadə edərək o belə girdabından necə xilas olduqlarını gördüm və belə qərara gəldim ki, sənənin dostluq edim. Bu dostluğun şərtləri nədirsə, mən onların hamısını yerinə yetirməyə hazıram.

Kəsəyən dedi: – Sənənlə mənim aramda olan yaxınlaşmaq yolları qaranlıq, dostlaşmaq qapıları isə bağlıdır. Ağıllı adamlar nadan vəziyyətinə düşməmək və hikmət sahibləri tərəfindən kəməgil hesab edilməmək üçün mümkün olmayan şeyləri arzu etməzlər. Quruda gəmi sürmək, dənizdə at çapmaq istəyənlər özlərini axmaq, güllünc vəziyyətə salarlar. Çünki ağılı başında olan adam belə bir iş tutmaz. Sənənlə mənim aramda olan məhəbbət qapıları necə açıla bilər ki, mən sənənin təminatım və sənənin bu təminatın qarşısında mən heç vaxt arxayın yaşaya bilmərəm.

Qarğa dedi: – Ağılı başına topla və yaxşı fikirləş, səni incidib yeməkdən mənə nə fayda, nə qarnım doyacaq, nə gözüm. Lakin sənənin dostluğundan mən min qat artıq xeyir götürə bilərəm. Əminəm ki, sənənlə dost olmaq üçün bu qədər uzaq bir yoldan gəlmiş mənə əliboş qaytarmaq, sinəmdən itələyib geri döndərmək sənənin sənənin yaraşmaz, insafın buna yol verməz, çünki həyat sənənin xoşxasiyyəti, təmiz əxlaqlı, səxavətli və gücətlili olduğuna mənə sübut etmişdir. Nə qədər çalışsalar, yenə də hünər və istedadı gizli saxlamaq olmaz. Hünər və istedad müşk kimidir, nə qədər onun qarşısını almağa cəddü-cəhd gös-

tərsələr, o, yenə özünə yol tapıb ətrafa yayılacaq və dünyanı ətirlə dolduracaqdır.

Əldə məşəl tutub döşdə müşkü-ənbər saxlayan,
Vücudunu xalqdan gizli tuta bilərmə bir an?

Sənin o gözəl və xoş əxlaqın razı olmaz ki, mənim bu qədər uzaq bir məsafəni uçub gəlmək zəhmətim hədəfə getsin, mən bu qapıdan ümitsiz olaraq geri qayıdam və sənin dostluğunun nemətlərindən məhrum olam.

Kəsəyən dedi: – Cinsi ədavətdən daha güclü düşmənçilik yoxdur? Çünki bu cür ədavət illər keçdikcə hər iki tərəfin qəlbində daha möhkəm kök salır, bu haqda ən qədimdən söylənilən əfsanə və həqiqətlər bir-birinə qarışır, keçmişdə üz vermiş hadisələrin mütləq gələcəkdə də baş verəcəyi bir-birilə əlaqələndirilir. Belə ədavət hər iki tərəf ölməyincə ortalıqdan qalxmaz. Belə ədavətin məhv edilməsi üçün cinslərin özləri məhv edilməlidir. Bu cür ədavət iki növdür: birincisi, fil ilə şirin ədavəti kimi: onların qarşılaşması müharibəsiz keçə bilməz lakin əvvəlcədən kimin üstün gələcəyini demək olmaz. Çünki burada mütləq birinin qalib, o birisinin isə məğlub edilməsi məcburi deyildir. Bəzən şir zəfər çalar, bəzən fil. Hiylə və fənd işlətməklə bu növ cinsi ədavətin qarşısını almaq olar. İkinci növ ədavət pişiklə siçan, çalağan ilə qarğa və bu kimilər arasında olan ədavətdir. Bunlar heç vaxt dost ola bilməzlər. Çünki bunlardan birinciləri həmişə ikincilərin canına qəsd edir, onları gördükdə ağzı sulanır, tamaha düşür və tutub məhv edirlər. Halbuki, əksinə təsadüf edilmir. Nə tarixdə belə bir şey olub, nə də gələcəkdə olacaqdır, vəziyyət belə ikən bu ədavəti hansı vəchlə ortalıqdan qaldırmaq və ya zəiflətmək olar? Halbuki həqiqətdə bu düşmənçilik hər gün qüvvətlənir və yenidən təzələnilir, nə fələyin dövrünü onun şiddətini azaldır, nə də gecə-gündüzün gərdişi onun duyğununu boşaldır. Çünki bir tərəfin ziyan və zərər çəkib məğlub olması məcburi, o biri tərəfin isə xeyir, mənfəət və qalibiyyət əldə etməsi zəruridir... Cinsi ədavət belə bir şəkildə sülh və barışıq məsələsi heç aqla da gələ bilməz. Belə bir iş süni düzəlsə də, ilk imkanda o dərhal pozular və əvvəlki vəziyyət bərpa edilir. Aldanıb belə bir işə iqdam etmək ziyanlı keçməz. Ağıllı adamlar ona qol qoymazlar. Su qabda nə qədər çox qızdırılsa, qaynayıb od kimi əl yandırsa, yenə də odun üstə töküldükdə onu söndürür. Cinsi düşmənlik dost olmaq ilanı qoy-

nuna salmaq kimi bir şeydir. Ağıllı adam öz can düşməni ilə necə dost ola bilər?

Qarğa dedi: – Hikmətli və faydalı sözlərini eşitdim. Lakin alicənablıq, mərdlik, insaf və mürüvvət naminə ən yaxşısı budur ki, sən öz ləyaqətinə münasib hərəkət edib mənim sözlərimə inanasan və bu məsələni çox şişirtməyəsən: “Bizim aramızda dostluq yolları bağlanmışdır” əfsanəsindən əl çəkəsən. Sən çox gözəl bilirənsən ki, alicənablığın şərti hər yaxşılığa bir yol tapmaqdır. Hikmət sahibləri demişlər ki, düz və təmiz adamlar arasındakı dostluq tez möhkəmlənib gec pozular. Belə dostluq təmiz qızıldan hazırlanmış qab kimidir. Gec sınıb tez bərpa edilir. Fitnəkar, nanəcib adamlar arasında olan dostluq isə gec əmələ gəlib tez qırılır. Belə dostluq saxsı qaba oxşar, əl dəyməmiş sınaq, bir daha bitişməz. Kərəmətli adamlar bir saatlıq görüş və bir günlük tanışlıq müddətində müxtəlif mərhəmətlər göstərib insanların ürəyini ələ alar, dostluq və qardaşlıq məhəbbətini ən yüksək dərəcəyə qaldırırlar. Amma çoxdan tanış olub dostluq iddiası edən, lakin qəlbi qara, ürəyi xain adamlardan (aralıqda mənafe və yaxud qorxu olmasa) lütf və mərhəmət gözləmək olmaz. Sənin kərəmətli olduğun göz qabağındadır. Sənin dostluğuna mənim ehtiyacım vardır. Mən bu qapını deyib gəlmişəm. Sən öz dostluğunla məni sevindirməyincə, mən dilimə bir zərrə də su, çörək vurmayaq və bu qapıdan əl çəkib geri qayıtmayacağam.

Kəsəyən dedi: – Mən səninlə dost və qardaş olmağa canla-başla razıyam. Lakin bu sözləri əvvəlcə ona görə dedim ki, əgər sən xəyanət etmək fikrinə düşsən mən ağıllı adamlar yanında üzlü hesab edilmə və sən də deməyəsən, ki, bu kəsəyən nə yaman üzüyola və ipəgədən imiş. Yoxsa mənim təbiətimdə ehtiyacı olanlara köməkdən boyun qaçırmaq, qərəzsiz və təmiz qəlblə dost olmaq istəyənləri rədd etmək xasiyyəti yoxdur.

Kəsəyən bunları dedikdən, sonra çıxıb yuvasının ağzında dayandı...

Qarğa dedi: – Yuvandan çıxıb səhraya, mənim yanıma gəlməyinə, dostluq edib həm söhbət olmağına nə mane olur, yoxsa yenə tərəddüd və şübhə içərisindəsən?

Kəsəyən dedi: – Bu dünyanın, camaatı bir-birilə məhrəm olmaq istərkən dostluq yolunda öz əziz canlarını, qiymətli həyatlarını əsirgəməz və beləliklə, onun fayda və nemətlərindən istifadə etmək haqqını qazanmış olarlar. Belə dostluğun bəhrə və səmərələri dünya durduqca ya-

şar və xatirələrdə nəqs bağlayıb ürəklərdə yer tapar. Belə adamlar əsl can dostları və sədaqətli qardaşlardır. Lakin bu dünyada elə tayfalar da vardır ki, onlar yalnız öz vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq, mənəfəət götürmək, xoş güzəran keçirmək, mal verib mal almaq, dünyanın işlərini sahmana salmaq xatirinə dost olurlar. Belə adamlar mal-dövlət dostlarıdır. Bunlar quşlara dən atan ovçulara bənzərlər, çünki ovçular quşlara dənə onları doydurmaq üçün deyil, tutmaq üçün səpərlər. Dostluqda canını qurban verən adamın qədir-qiyəməti, malını fəda edəninkindən çox-çox yüksəkdir. Aydın məsələdir ki, sənəin dostluğunu qəbul edib görüşmək yollarını açmağım mənim üçün can bahasına başa gələ bilər. Əgər mən sənəin şübhələni bədgüman olsaydım, belə bir işi etməzdim. Mən sənəin dostluğuna, dediyin sözlərin səmimi və doğruluğuna, verdiyi vədlərin həqiqi, olduğuna inanıram. Sənəin sədaqətin mənə qətiyyəni şübhə oymatmır, mən özüm isə sənəin də iki qat sadıqəm. Lakin sənəin yoldaşların var ki, onların da zəti sənəin zəti və cinsindəndir. Onlar mənim haqqında sən düşündüyün kimi düşünmürlər. Qorxuram ki, onlardan biri məni görüb canıma qəsd etsin.

Qarğa dedi: – Yoldaşlığın şərtlərindən biri budur ki, dostunun dostları ilə dost olasan, düşmənləri ilə düşməni.

Düzgün olar düşməninə, gər çəkənsən dostların,
Yaxşıdır sən, dost olasan dostları ilə dostların.
İki şeydən bu cahanda əmin olma, ey könlü:
Dostlarından düşmənlərin, düşməninə dostların.

Bu gün sənəinlə mənim aramda elə bir dostluq və məhəbbət əsası qoyuldu ki, bundan sonra mənimlə yalnız o kəs dost ola bilər ki, sənəi incitməsin, sənəin arzularını yerinə yetirsin. Bundan əlavə, mən sənəinlə düz gəlməyənlərlə dostluğu kəsib, yalnız sənəinlə arası saz olanlarla dostluq edə bilərəm. İnsanların ən böyük mərdliklərindən biri budur ki, can və bədənəin keşikçiləri, ürək və beynin gözetçiləri olan dil və gözəndən biri xəyanət etsə, bir işarə ilə onların hər ikisini məhv etsin və bundan cəkdiyi əziyyətdən peşman olmasın.

Dost ola düşmənlə üzlərindən biri gər,
İki düşməni bil onu, vur ona iki xəncər.

Usta bağbanlarda belə bir qayda vardır: gül içərisində əlaq gördükdə o saat onu kökündən qoparıb atırlar.

Kəsəyən bu sözlərdən ürəkənləni dıışı çıxıdı, qarğani məhrəbanlıqla dındırıb üz-gözündən öpdü, hər ikisi bu görüşəndən çox şad oldular. Bir neçə gün keçdikdən sonra kəsəyən qarğaya dedi:

– Əgər burada qalsan, arvad – uşaqlarını da bura köçürsən səhv etməzsən, ayrılıq, hicran və fəraq dərdi də azalar. Çünki bura çox səfəli, ürək açan və bolluq olan yerdir.

Qarğa dedi: – Buranın səfəli və ürək açan olduğuna sözüm yoxdur, lakin buradan daha gözəl, daha səfəli olan yerlər də vardır. Məsələn, filən yerdə elə bir cəmənlilik var ki, onun ətrafı bakirə qonçələr, əl dayməmiş gül və çiçəklərlə bəzənmişdir, torpağına isə göyə ulduzlar səpələnən kimi parlaq cavahirət səpələnmişdir.

Əlvən-əlvən rənglər verir hər gülü, hər yarpağı,
Cavahirlər məskənidir sanki onun torpağı...

Dostlarımdan bir tısbağa oranı özünə vətən etmişdir, mənim ürəyimi istəyən şeylərdən də orada çox tapılır. Bundan əlavə, sənəin yuvanı yol qırağında, ayaq altındadır, gələn-gedənlər bizə ziyan vura bilər. Əgər könlün olsa, ora gedib əmin-amanlıq, firavan və bolluq içərisində yaşayırıq.

Kəsəyən dedi: – Sənəinlə dost olub qonşu yaşamaq mənə hər şeydən əzizdir. Sənəinlə də gətməsəm, bəs kim ilə gedəcəyəm! Mən öz xoşuma bura gəlməmişəm, bunun tarixi uzun və çox maraqlıdır, yeri düşsə danışaram.

Qarğa kəsəyənəin quyuğundan yapışıp havaya qaldırdı, tısbağanın yaşadığı tərəfə uçdu. Ora çatdıqda tısbağa onları görərək qorxdı və tez suyun altına cumdu. Qarğa ehməlcə kəsəyənəi yerə qoyub tısbağanı çağırıdı. Tısbağa qarğani səsini tanıyıp qırağa çıxdı, qarğani haradan gəlib hara gətdiyini, özünü necə hiss etdiyini soruşdu. Qarğa əhvalatı danışdı. Göyərçinlərin dalaıca düşdüyünü, kəsəyənəin onlara, göstərdiyi köməyi, buna görə özü ilə kəsəyən arasında əmələ gələn dostluq və səmimiyyəti, bir neçə gün onun yanında qonaq qaldığını və sonra bura, tısbağanın görüşünə gəldiklərini söylədi.

Tısbağa kəsəyənəin belə ağıllı, kamallı, vəfəli və sədaqətli olduğunu eşitdikdə onu məhrəbanlıqla qarşılayıb hörmət göstərməyi vacib bildi və dedi: – Tale özü sənəi gətirib bura çıxarmışdır. İndi sənəin kərəmətli təbiətin və mərhəmətli xasiyyətin bu yerləri daha zinətli, daha gözəl edəcəkdir...

Qarğa tısbağanın sözlərini təsdiq etdikdən və onun bu mehribanlığını bəyəndikdən sonra kəsəyəyə dedi: – Münasibdirsə, mənə vəd etdiyin hekayəni danış, tısbağa eşitsin. Çünki indi artıq o da mənim qədər yaxın və səmimi bir dostdur.

Kəsəyə sözə başlayaraq dedi: – Mənim əslim Nişapur şəhərinəndir. Mən özüm də orada bir zahidin evinin bucağında anadan olmuşam. Zahidin arvadı yox idi. Hər gün minirlərləndən biri zənbildə öz evindən ona xörək gətirirdi. O, bir azını yeyib, bir azını da axşamına saxlardı. Mən həmişə keşik çəkib onu gözden qoymazdım. O, evdən çıxanda zənbilin içinə girib istədiyim qədər yeyər, qalanlarını isə başqa siçanlara atardım. Zahid bizim əlimizdən tənə gəlib yeni hiylə işlədirdi, zənbili müxtəlif yerlərdə gizlədirdi, göyden asırdı. Lakin bunun heç bir xeyri olmurdu. Zənbil mənim əlimdən canını qurtara bilmirdi ki, bilmirdi. Uzun müddət vəziyyət belə davam etdi. Bir gecə zahidə qonaq gəldi. Şamlarını yeyib qurtardıqdan sonra zahid ondan soruşdu ki, haradan gəlib hara gedirsən?

Qonaq dünya görmüş, həyatın isti-soyuğunu dadmış bir adam idi. O, sözə başlayıb başına gələn qəzavü-qərdərdən, gördüyü əcaib və qərayib şeylərdən danışdı. O danışdıqca zahid də hər saatdan bir siçanları qovmaq üçün əllərini bir-birinə vururdu.

Qonaq qəzəblənib dedi: – Mən danışırım, sən əl çalırsan, bu nə hərəkətdir, mənə dolamısan nədir?

Zahid üzr istəyib dedi ki, siçanları qaçıрмаq üçün mən belə edəirəm, hər nə qoyuramsa, daraşır o saat yeyirlər.

Qonaq soruşdu: – hamısı belə cəsəretlidir? Zahid dedi: – Biri hamısından çox üzlüdür.

Qonaq dedi: – O biriləri də ürekləndirən odur, bu hadisə mənim yadıma bir kişini saldı. O kişi deyirdi: – "Bu arvadın qabıqsız küncüdü qabıqlı küncüd qiymətinə satmağının bir səbəbi var".

Zahid soruşdu: – O necə hekayədir?

Qonaq dedi: – Bir axşam bir şəhərə çatdım, bir dostumun evinə getdim, şamı yeyib qurtardıqdan sonra yatmaq üçün mənə yer saldılar, ev sahibi arvadının yanına getdi. Mən onların söhbətini eşidirdim, çünki bizim aramızda qamışdan bir divar var idi.

Kişi arvadına dedi: – Mən istəyirəm tanış-tunuşu yığib bir qonaqlıq verəm, bu gələn adam mənim əziz dostumdur.

Qadın ona dedi: – Qonaq çağırırsan, amma arvad – uşaqların evdə yeməyə bir şey tapmırlar, bu, Allaha xoş getməz, sən sabah uşaqlarının üzünə necə baxacaqsan?..

Kişi dedi: – Ehsan və qonaqlığa sərf edilən azuqəyə həyırılanıb peşman olmaq insafdan deyil. Artıqtamahlıq edib mal toplamaq, xəsislik etmək yaxşı nəticə verməz. Necə ki canavara verməmişdi.

Arvadı soruşdu: – O necə əhvalatdır?

Rəvayət. Kişi dedi: – Bir ovçu ova çıxıb bir ahu vurdu. Götürüb evə gətirmək istəyirdi ki, bir qaban ona həmlə etdi. Ovçu bir ox atıb onun alnının ortasından vurdu, qaban da hücum edərək ovçunu yaraladı. Hər ikisi yerə yıxıldılar və yerlərində öldülər.

Bu zaman bir ac canavar gəlib adam, ahu və qabanı gördükdə çox sevindi. Bolluq içərisinə düşdüyündən artıqtamahlıq edib öz-özünə dedi: – İndi ayıq olmaq vaxtı, yemək toplayıb, azuqə yığmaq gündür. Kahlıq edib fürsət əldən versəm, ağılsızlıq olar, mənə axmaq və nadan hesab edərlər, yaxşısı budur ki, bu gün kamanın yayını yeməklə kifayətlənib təzə otları bir güncə yığım və ağır günlərim üçün bir ehtiyat hazırlayım.

Kamanın yayını yeməyə başladıqda kaman açılıb onun boğazına girdi, canavar yerində murdar oldu.

Bu məsələ dedim biləsən ki, artıqtamahlıq edib mal toplamağın axırı yoxdur.

Arvad dedi: – Sən doğru deyirsən. Evdə bir az küncüd, bir az da düyü var, sabah ondan xörək hazırlaram, altı-yeddi adama çatar, kimi istəyirsən çağır.

Sabahı gün arvad küncüdü isladib, qurutmaq üçün günün qabağına qoydu və ərinə dedi ki, quşları qovla, mən başqa işləri görüm. Bir az keçməmiş kişini yuxu apardı, bu zaman bir it gəlib ağzını küncüdə vurdu, Arvad bunu gördü, ondan xörək hazırlamağa iyrəndi. Həmin küncüdü bazara aparıb qabığı soyulmamış küncüdlə başa-baş dəyişdi. Mən bazarda idim, bunun şahidi oldum. Bir kişi deyirdi: "Bu arvadın qabıqsız küncüdü qabıqlı küncüd qiymətinə satmağının bir səbəbi var".

Mənə elə gəlir ki, siçanı ürekləndirən və ona cəsəret verən bir şey vardır. Bir balta götür görüm, onun yuvasında bir şey var, ya yox. O saat bir balta gətirildilər.

Mən bu zaman başqa deşikdə idim. Bu əhvalatı oradan eşidirdim. Mənim yuvamda min dinar pul var idi. Bilmirdim, onu kim ora qoymuşdu. Lakin mən həmişə onun üstə o tərəf bu tərəfə dıdırılandım, dıdırlandıqca da kefim kökəlir, ürəyim dincəlir, halım yaxşılaşır, fərahim artırır. O, yadıma düşdükdə özümə bir şadlıq, ruh yüksəkliyi və cəsarət hiss edirdim.

Qonaq yeri qazmağa başladı. Qızıla çatdıqda ev yiyəsinə dedi:

– Sıçanı cürtləndirən bu imiş: dövlət əqlin rövnağı, qüvvətin mənbəyidir. Görərsən, bundan sonra o sıçan artıq hücum edə bilməyəcəkdir.

Mən bu sözləri eşitdikdə bədənimdə bir zəiflik, ruhumda bir sütlük hiss etdim. Anladım ki, artıq mən bu yuvada qala bilmərəm. Bir az keçməmişdi ki, mən sıçanlar arasında hörmətimin azaldığını, mövqeyimin aşağı düşdüyünü duymağa başladım. Açıq-aydın onlar mənə etnə, mənə qoymur, əvvəlki ehtiram, baş əyib salam vermək yavaş-yavaş aradan çıxır: mən yüksəklikdən alçaqlığa doğru yuvarlanırdım. Yerli-yersiz mənə tənə vurub tənqid etməyə başladılar. Adət üzrə, məndən zənbilə atılmağı tələb etdilər, bacarmadığım üçün əmrimdən çıxıb artıq mənə müşayiət etməyi tərk etdilər və bir-birinə dedilər ki, “bu onun işi deyil bir az keçməz ki, özü bizə möhtac olar”. Hamısı məndən üz döndərüb düşmən tərəfinə keçdilər. Mənə eyib tutmağa, şayiələr yayıb, lətifələr düzəltməyə başladılar. Artıq mənim haqqımda bir kəlmə də olsun, yaxşı söz dillərinə gəlmədi. Məşhur məsələdir, deyirlər ki, “malı gədənin hörməti də onunla gəder”. Mən öz-özümə dedim; “Malı, dövləti olmayanın dost-aşnası, qohum qardaşı da olmaz. Var-dövlətsiz – kömək etmək, rəy söyləmək, məsləhət görmək mümkün deyildir”.

Bu deyilənlərə əsasən təsəvvür etmək olar ki, əliboş, yoxsul bir adam işə başlamaq istəse, axırı necə olar? Fəqirlik onun əl-qolunu bağlar və o, məqsədinə çata bilməz... Belə adamın vəziyyəti yay yağışına bənzər, nə axıb dəryyəyə tökülə bilər, nə də toplanıb çay olar. Doğru deyiblər ki, qardaşı olmayan qərrib sayılır, övladı olmayan tez unudular, malı olmayan ağılından da istədiyi kimi istifadə edə bilməz, həm bu dünyada, həm də axirətdə hər şeydən məhrum olar. Vəba xəstəliyinə tutulmuş adam kimi hamı yoxsuldan qaçar, qəm, kədər qoşunu isə onun üstə hücum çəkər, belə adam qohum qardaşı arasında xar olar.

Qardaş baxmaz, adam oğor ac olsa,
Dost tanımaz, əliboş, möhtac olsa.
Şahlara da baş oymozlar dünyada,
Paltar cındır, başda kağız tac olsa.

Çox zaman insan ruzi axtarmaq və ailə dolandırmaq xatirinə nala-yıq yollara getmək məcburiyyətində qalaraq rüsvay olur. Beləliklə, həm bu dünyanı, həm də o dünyanı həmişəlik olaraq əldən verir. Həqiqətə qalarsa, şoranlıqda bitən, hər tərəfdən ziyan və sədəmə görün ağacın vəziyyəti xalqa möhtac olan yoxsulun vəziyyətindən yaxşıdır. Çünki zillət və ehtiyac içində yaşamaq çox ağır məsələdir. Ehtiyac ən böyük bədbəxtlik, əsl müsibətdir. Ehtiyac xalqı adama düşmən edir, insanı həyasızlaşdırır, insaf və mürüvvətini əlindən alır, qüvvət və iradəsini zəiflədir. Ehtiyac şər və fəsad mənbəyidir. Yoxsulluq və ehtiyac bədbəxtliyinə tutulmuş adam ırz və namusunu, ismət və abırını əldən verməyə məcbur olur... Elə ki, həya əldən getdi, insanın təbiəti dəyişər, kinli və söyüş söyən olar, şadlıq ona kədər gətirər, qəm pərdəsi onun ağlının üstünü örtər, huş və fərasət, zəhin və zəka azalmağa üz qoyar. Belə bir bədbəxtliyə mübtəla olmuş adamın gördüyü bütün işlər və dediyi bütün sözlər xalqın gözüne pis görünər, söylədiyi bütün düzgün rəylər, verdiyi bütün xeyirli məsləhətlər özünün ziyanına qurtarar. Onu doğru sayanlar indi yalançı və xain hesab edərlər. Dostların onun haqqında olan yaxşı fikirləri əksinə çevirər, başqalarının da günahını onun boynuna qoyarlar. Dövlətçilər tərəfindən deyilərkən al-qışlanan və tərifə layiq görülən hər söz, yoxsul tərəfindən deyildikdə nifrətə qarşılanar və təhqirə layiq görülər. Yoxsul ıgıdlik etsə – onu axmaqlıq qələmə verərlər, səxavət göstərsə – israf hesab edərlər, həlim olsa – qorxaq, vüqarlı olsa – özünüçəkən sayarlar; hikmətli söz danışsın mənəli fikir desə – boşboğaz və lovğa adlandırarlar; danışmayıb sakit otursa – fağır, dilsiz-ağızsız heyvan hesab edib başına noxta vururlar. Hər halda belə yoxsulluqdan, ölüm daha yaxşıdır. Əli əjdahanın ağzına salıb oradan bir az zəhrimar götürmək və ya şirin qabağın dan bir tikə qapıb qaçmaq – namərd adama əl açib sədəqə diləməkdən daha asandır. Deyiblər ki, sağalmaq ehtimalı olmayan xəstəlik, vüsal ümidi olmayan hicran, geri qayıtmaq gümanı olmayan qərəblik – yoxsulluq və dilənçilikdən asandır. Ehtiyac içində dilənçiliklə yaşamaq əsil ölüm deməkdir. Belə adamın ölümü həyatından daha rahat, daha əziyyətsiz olar.

Çox zaman insanın qürur və heysiyyəti yoxsul və kasıb olduğunu deməyə mane olur. Ehtiyacın ağırlığı bütün ömrü boyu namusla yaşamış belə adamı xəyanətə, xalqın malına əl uzatmağa məcbur edir. Alimlər deyiblər ki: "lal olmaq – yalan danışmaqdan, pəltək olmaq – söyüş söyləməkdən, yoxsulluğa dözmək – oğurluqla mal toplamaqdan yaxşıdır".

Sonra gördüm ki, zahid və qonaq pulu bölüşdürülər. Qonaq öz payını kisəyə doldurub qoydu başının altına. Mən qərara gəldim ki, ondan bir az ələ keçirəm. Bəlkə bu yol ilə itirilmiş gücümün bir hissəsini bərpa edə, dost, əşna, qohum-qardaş arasında hörmət qazanam.

Zahid yatan kimi mən istədim öz məqsədimi həyata keçirəm, demə oyaq imiş, mənə bir ağac vurdu. Onun ağrısından səndələyə səndələyə özümü yuvama çatdırdım. Bir az gözlədim, ağrı sovuşdu, yenə tamahım çışa gəldi, ikinci dəfə dışarı çıxdım. Qonaq məni güdürmüş. Başımdan ələ bir ağac vurdu ki, tab gətirməyib yerə sərilirdim, min hiylə işlədib zorla özümü yuvama saldım... Yaraların ağrısı bütün dünya malını mənim gözümdə heç elədi. Baş ağrısı, ürək yangısı o dərəcəyə çatdı ki, ağrını fəlayə yükləsəydilər, dağ kimi sakit dayanardı, yangını dağa atsaydılar, çərxi-fələk kimi yerində fırlanardı...

Bir az özümə gəldikdən sonra fikirləşməyə başladım. Mənə aydın oldu ki, bütün belələrin mənəbi tamahkarlıq və bütün cəfələrin səbəbi hərislikdir. Bu dünyadakı insanların əziyyət və məşəqqətlərinin hamısı nəticə etibarilə tamahkarlıqla bağlıdır.

Balaca bir uşaq güclü bir dəvənin başına noxta vurub onu istədiyi yerə apardığı kimi, tamah və acgözlük də insanların boynuna cilov keçirib onları istədiyi yerə sürükləyir.

Tamahkar adamın pul xatirinə təhlükəli, qorxulu, əziyyətli və məşəqqətli səfərlərə çıxması səxavəti adamın əlini uzadaraq pul qəbzini götürməsindən asandır. Təcrübəyə əsasən demək olar ki, əsl dövlətlik gözütöx olmaq və qənaətlə dolanmaqdadır. Bütün xoşbəxtliyin əsası da bundadır.

Xoşbəxt həyat lazımsa gör, öyrəş daim qənaətə,
O səhrada sən çatarsan hər arzuya, hər nemətə...

Deyiblər ki, uzaqgörənlikdən daha yüksək elm, haramdan çəkinməkdən daha yaxşı pəhrizkarlıq, xoş əxlaq və həlim olmaqdan daha gözəl xasiyyət, qənaət və gözütöxlülükdən daha zəngin sərvət yoxdur. Dəf edilməsi mümkün olmayan dərəcə dözməkdən başqa çarə tapmaq

olmaz. Alimlər deyiblər ki, ən böyük yaxşılıq – səxavət və əliəclilikdir, ən gözəl vaxt – dost-aşnalarla keçirilən xoş günlərdir, ən kamil əql – ola biləcək və ola bilməyəcək şeyləri biri-birindən ayıra bilmək və ən geniş təbiət – ola bilməyən şeylərdən imtina etməkdir...

Axırda mənim işim elə yerə çatdı ki, bir parça çörəyə qane olub özümü taleyin ixtiyarına verdim və nəqar qalıb zahidin evindən səhərəyə köçdüm. Mənim bir göyərçin dostum var idi. Onun mənə olan sədaqət və səmimiyyəti qarğamı gətirib mənim yanıma çıxartdı. Qarğa sənin lütf və mərhəmətindən danışdı. Bu söhbət bağçasında mən sənə gözəl əxlaqın ətrini duydum. Sənə kərəmətin haqqında deyilən sözlər mənə bura gəlmək, səni ziyarət edib sədaqətindən feyzyab olmaq arzusu doğurdu. Çünki qiyabi tərifi də əyani görüş qədər dostluq yarada bilər... Bu zaman qarğa sənə yanına gedəcəyini dedi, mən də istədim ki, onunla birlikdə gəlib sənə dost olam və beləliklə, qərblilik, təklik və tənəliq dəhşətindən yaxamı qurtaram. Tənəliq çox ağırdır. Dünyada heç bir şadlıq dostlar məclisində oturub söhbət etməkdən daha sevindirici ola bilməz. Dünyada heç bir kədər dostlardan ayrı düşməkdən, qardaşları itirməkdən ağır ola bilməz. Hicran elə ağır bir yükür ki, hər adam onu daşıya bilməz, vüsəl elə şirin bir şərbətdir ki, hər kəs onu içməyə davam gətirə bilməz...

Bu deyilənlərə əsasən aydın olur ki, ağıllı adam dünya malından dolanacaq üçün lazım olan qədər götürməli və ən zəruri şeylərlə kifayətlənməlidir. Ən zəruri şeylər bunlardır: – yemək, geymək və mənzil. Əgər bütün dünyanı bir adama bağışlasalar, bundan yalnız öz ehtiyaclarını ödəyəcək qədər sərf edə bilər, yerdə qalan bütün nemətlərin və sərvətlərin hamısı ürəyə təsəlli, gözə səvinc vermək üçün yarayar və başqaları tərəfindən istifadə edilir. Mənim sərgüzəştim bundan ibarətdir. İndi bura gəlib sənə dost və qardaş olduğum üçün fəxr edirəm, ümidvaram ki, sən də mənə ürəkdən belə məhəbbət bəsləyirsən.

Kəsəyən bu sözləri deyib qurtarıqda tısağa ona xoş cavablar verdi, onu şirin dillə dindirib ürəyini ələ aldı və dedi:

– Mən sənə dediklərini eşitdim, hamısı gözəl və ibrətli sözlər idi. Bunların hamısı sənə mənə, iradəli, azadlıqsevən olduğuna sübut edən delillərdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, sən mənim gözüme qəmli və bura gəlməyindən narazı kimi görünürsən. Amandır, belə şeylərə ürəyində yer vermə. Çünki qəşəng sözlər yalnız yerinə yetirildikdən sonra gözəl nəticələr verə bilər. Müalicə yolunu tapmış xəstə

ona öməl etməsə, bilik bəhrəsindən fayda götürə bilməz. Alim özünü işdə doğrultmalı, əqlin səmərələrindən istifadə etməli, malın azlığından kədərlənməməlidir...

Şir sandıqda bağlı olduqda belə, həmişə öz zəhməti itirmədiyi kimi, elm və hünər sahibi dövlətli olmadıqda da öz hörmətini itirməz, əziz və gəmiri sayılır. Əksinə, itin, boynuna qızıl xalta keçirilib ağzına qiymətli zəncir vurulsa da, hər yerdə murdar hesab edildiyi kimi, istedadsız, səxavətsiz dövlətli də xar və zəlil hesab edilir...

Bu qəribəlik o qədər də fikir verib onu özünə dərd etmə, çünki ağıllı adam harada olsa, özünü dolandırır. Nəşükür olmaq yaxşı deyil. Ağır və yoxsulluq çağlarında səbirdən daha gözəl bəzək ola bilməz. Səbr edib nəfsin qarşısını almağı bacarmaq lazımdır. Kim bunu edə bilərsə, su çuxuru, ördək suyu tapan kimi, xoşbəxtlik və səadət qapıları da onun üzünə açılır. Şadlıq gülüstani onun üzünə gülər, qiblə və həsəd edənlər ona həsrət çəkərlər. Fəzilət yalnız fərasətli və ağıllı adamlara nəsihət olar. Cavan gəlinlər taqətdən düşmüş qocalardan qaçdığı kimi, elm və hünər də kəhl və tənbel adamlara yovuşmaz. "Mədvəletim əlimdən çıxıb", – deyər təəssüflənər, çünki bu dünyanın varı-dövləti göyə buraxılmış qovuş kimi bir şeydir. Onun nə vaxt və hara düşəcəyini bilmək olmaz... Alimlər deyiblər ki, bir neçə şey dünyada uzun müddət qala bilməz: bulud kölgəsi, şər adamın dostluğu, suyuşirin, damariboş qadınların eşqi, yalan sitayiş, dövlətin çoxluğu, divanənin lütf və mərhəməti, cavanların gözəlliyi. Ağıllı adama dövlətin çoxluğundan sevinib azlığından kədərlənmək yaraşmaz, yalnız peşə və sənəti öz malı hesab etməlidir. Çünki bunlar elə tükenməz bir xəzinə və dövlətdir ki, onu heç kəs insandan ala bilməz. Dünyanın gərdişi, fələyin dövrəni ona təsir göstərə bilməz. O, dünyaya hazırlıq görmək də ən mühüm işlərəndən sayılır. Çünki ölüm həmişə qəflətdən olur. Onun nə vaxt gələcəyini heç kəs əvvəlcədən deyər bilmir. Aydın məsələdir ki, sənətin mənim nəsihətimə ehtiyacın yoxdur və öz xeyrini zərərindən yaxşı ayıra bilirsən. Bu sözləri deməkdə məqsədim yaxşı adətləri və bəyənilmiş xasiyyətləri sənətin yadına salmaq və beləliklə, öz dostluq borcunu yerinə yetirmək idi. Bu gün sən bizim əziz dostumuz və qardaşımızsan. Biz əlimizdən gələn qədər sənə hörmət və yaxşılıq etməliyik.

Qarğa tısağanın kəsəyəne etdiyi bu hörmət və mərhəməti gördükdə dedi:

– Məni sevindirdin, mən sənədən bundan başqa şey gözləmədim. Sən də öz əlçəkliliyinə görə fəxr edə və şadlana bilərsən, çünki kef çəkib şadlıq etməyə hamıdan çox o adamın haqqı vardır ki, onun qapısı hamının üzünə açıq olsun. Yaxşı dostlar, qohum-qardaşlar onun mərhəmət və köməyi sayəsində xoş güzəran keçirib ona dua etsinlər, ehtiyacı olan adamlar onun qapısından naümid və əliboş geri qayıtməsinlər, yaxşı və sədaqətli dostlar həmişə onun başına toplənsinlər... Səxavətli adam bərkə düşdükdə kərəmətli adamlar onun əlindən tutarlar. Bataqlığa batmış fili yalnız fil oradan çıxara bilər. Ağıllı adam həmişə sənət öyrənib yaxşı ad qoymağa çalışır. Bunun üçün təhlükəyə düşmək, məsələ, başını da vermək lazım gəlsə, əsirgəməz. Çünki o, bununla əbədiyyəti müvəqqətiliyə almış, azı çoxa satmış olar... Xalq o adama həsəd aparıb qiblə edir ki, hamı onun qapısına xahişə getsin və oradan razı qayıtsın. Başqalarına kömək etməyən dövlətli, varlı hesab edilməz. Ömrü boyu pis işlərlə məşğul olub, xalqı incidən adamın adı insanlıq dəftərinə yazıla bilməz.

Qarğa bu sözləri deməkdə idi ki, uzaqdan qaça-qaça gələn bir ahu göründü. Elə bildilər ki, ovçu qovur, tısağa özünü suya atdı, qarğa uçub ağaca qondu, kəsəyəne qaçıb dəşiyə girdi.

Ahu suyun qırağına gəlib bir az ondan içdi, sonra qulaqlarını şəkəylərək durdu. Ahunun bu vəziyyətini, görən qarğa ovçu axtarmaq üçün havaya qalxdı, ətrafı nəzərdən keçirdi, heç kəsi görmədi. Aşağı enib tısağanı çağırırdı, kəsəyəne də dəşikdən çıxıb ahunun başına topləndilər.

Ahunun qorxduğunu görən tısağa ona ürək-dirək verib soruşdu: – Bu nə haldır, haradan belə?

Ahu dedi: – Mən bir səhrada yaşayırdım və həmişə ovçular məni buradan ora, oradan bura qovurdılar. Bu gün bir qocaya təsadüf etdim, elə bildim ovçudur, qaçıb bura gəldim.

Tısağa dedi: – Qorxma, buralara səyyad ayağı dəyməyibdir. Biz də ki, sənənlə dost olmağa hazırıq, bu yaxınlıqda da gözəl bir çəmənlilik vardır.

Ahu onlarla dostlaşib o çəmənzarlıqda qalmağa razı oldu. Onlar burada özlərini gözəl bir guşəyə çəkib oynaqlaşıb, bir-birinə nağıl deyir, əhvalat danışır, sərgüzəşt söyləyir, şad və firavan dolanırdılar.

Bir gün qarğa, kəsəyəne və tısağa yenə həmin guşəyə topləşdilər, bir saata qədər gözləndilər, lakin ahu gəlib çıxmadı. Narahat oldular,

səmimi dostlar, adətlərinə görə kədərənib qəmləndilər və fikirləşməyə başladılar. Kəsəyənlə tısağa qarşıya dedilər: – Zəhmət çəkiş bir havaya qalxsana, bir ətrafa nəzər sal, bəlkə də ahudan bizə bir xəbər gətirdin. Qarğa uçub göyə yüksəldi, ətrafı gözdən keçirib ahunu tora düşmüş gördü. Tez qayıdib əhvalatı yoldaşlarına danışdı.

Qarğa və tısağa kəsəyəndə dedilər:

– Bu işdə səndən başqa heç kəsə ümidimiz yoxdur. Amandır, tez ol ki, fərsət əldən getməsin.

Kəsəyən tez yerindən sıçrayıb ahunun yanına gəldi və dedi:

– Əzizim, necə oldu, ki, sən belə ayaq, huşyar, ehtiyatlı, ağıllı və kamallı ola-ola bu belaya düşdün?

Ahu dedi: – Qəzanın işi qarşısında nə ağıl, nə kamal?! Heç bilirsən ki, bədbəxtlik səni nə vaxt yaxalayacaq? Bir vaxt ayılıb görürsən ki, belə zəncirindəsən.

Bu zaman tısağa gəlib çıxdı, ahu ona dedi: – Dostum, sən nə üçün gəldin? Sənin bura gəlməyən mənim üçün öz bədbəxtliyimdən daha ağır oldu. İndi kəsəyən mənim bağlarımı kəsib qurtarsa və ovçu gəlsə, sən nə edə bilərsən? Mən qaçıb canımı qurtaracağam, qarğa göyə qalxacaq, kəsəyən deşiyə girəcəkdir. Sənin nə müqavimət göstərə biləcək əlin, nə qaçıb qurtara biləcək ayağın var. Nə üçün axı belə etdin?!

Tısağa dedi: – Qardaşım, necə gəlməyə bilərdim, mən orada necə qala bilərdim? Dostlardan uzaq, fəraq və hicran içərisində keçirilən həyatın nə ləzzəti? Hansı ağıllı adam ona qiymət verib elə bir həyatı ömür hesab edərdi?! Bədbəxtlik üz verdikdə insanı sakitləşdirən, ağır günlərdə dərdlərinin yüngülləşməsinə kömək edən çarələrdən biri də dostlarla görüşüb, qardaşlarla söhbət etməkdir. Onlar bir-birinə təsəlli verib ürəklərini boşaldırlar. Hicran oduna yanan dostlardan uzaq düşmüş adamın qəlbi isə həmişə kədər və qəmli dolu olar, sağlamlıq və şadlıq onun vücudundan uzaq qaçar, səbir və təkliklik onu tərk edər, əql və kamal öz gücünü itirər və faydasız olar. Heç fikir eləmə, bu saat iplərin kəsilib qurtarar, sən də azad olarsan...

Tısağa bu sözləri deyirdi ki, uzaqdan ovçunun gəldiyi göründü. Kəsəyən bağları doğrayıb qurtardığı üçün ahu götürülüb qaçdı, qarğa uçub göyə qalxdı, kəsəyən özünü deşiyə saldı.

Ovçu gəlib toru doğranmış gördü, təəccüb edib yan-yörəsinə baxdı, gözü tısağa sataşdı, götürüb onu möhkəm sarıdı və heybəsinə qoyub geri qayıtdı.

O saat dostlar yığış tısağını axtarmağa başladılar. Tapmadıqda ovçu tərəfindən aparıldığını anladılar.

Kəsəyən dedi:

Məhv edilsin qəm gətirən ruzigar,
Çolaq olsun o əl ki, onda qan var.

Çox çəkməz ki, bizim də yatmış bəxtimiz oyanar və bu ayaq fitnə yatırlar. O hikmət sahibi yaxşı deyib ki, insan bədrəməsin, elə ki bədrədi, ondan sonra belə seli hər saat qüvvətlənməyə, fəlakət dalğaları güclənməyə başlar: əlini atar budaqdan yapışsın, ayağı yerindən qaçar, hər addım başı bədrəyib daşa toxunar. Dostlardan ayrı düşməkdən də ağır müsibət ola bilərmi? Fəraq qılgıncı dənizin dibinə düşsə, onun lili-ni külə çevirib göyə sovrur; tüstüsü asimana qalxsə, gündüzün parlaq ağ üzünü qara pərdə ilə örtər... Qara bəxtim ayılmamış ikinci dərd mənə üz verdi, guya əhli-əyalımdan, yurd-yuvamdan ayrılmağım az imiş ki, indi də fəlek söhbətindən qüvvət alıb yaşadığım dostumu mənim əlimdən aldı. O, dostluq tacının ən qiymətli ləli, qardaşlıq bazubəndinin ən bahalı yaqutu idi. Yoxsa, mənim bədənəm bu əziyyətlərlə ünsiyyət bağlamış, qəlbim bu ağır məşəqqətlərə adət etmişdir?! Əgər belə deyilsə, bəs necə olur ki, mən ruzigarın bu qəddər zülmünə dözdür və hələ də yaşayıram?!.. Vay mənim kimi yazıq bir adamın halına ki, bəlanın cəngində əyləncə, zamanənin əlində oyuncaq ola; dünyada, üz verən bütün qəzavü-qəder onun başında çatlaya. Onun keyrinə olan şeylər, biri bu tərəfdən çıxmamış, digəri o biri tərəfdən batın ulduzlar kimi tez ötüb keçən və davamsız ola; zirvəsi ilə dibi, ucalığı ilə alçaqlığı eyni ola. Qəm və hicran elə yaradır ki, onlar sağalmağa üz qoyduqda üçüncü bir yara əmələ gəlib onların hər ikisini yenidən açar və artıq şəfa ümidin qalmaz. Dünyanın əziyyət və məşəqqətlərini azaltmaq, üçün dostların yanına gedərlər. Elə dostlardan uzaq düşmüş adam ürəyini boşaldıb təsəlli tapmaq üçün kimin yanına getsin, hansı yol ilə öz dərdinə çarə etsin?..

Qarğa və ahu dedi: – Nə qədər gözəl ibarələr işlədib təsirli və mənalı ibarələr düzəltsek, bunun tısağa heç bir xeyri olmaz. Bir tədbir töküüb tısağını xilas etmək lazımdır. Atalar demişlər ki, sücaətli və güclü pəhləvanlar – vuruşda, əlidlüz adamlar – ticarətdə, arvad və uşaqlar – yoxsulluqda, dost və qardaşlar – bərk gündə tanınar.

Kəsəyən ahuya dedi: – Yalnız bircə çarə var ki, sən gedəsən ovçunun yolunun üstə, bir az aralı, düşsən ondan qabağa, özünü vurasan

yaralılığa, qarğa qona sənə başına, guya səni dimdikləyib öldürmək fikrindədir. Elə ki, ovçunun gözü sənə sataşdı, mütəlak səni tutmaq istəyəcək və tısbağanı yerə qoyacaqdır. C, sənə yaxınlaşdıqca, sən də axsaya-axsaya, yığılıb dura-dura ondan uzaqlaşarsan. Lakin tələsib bərk qaçma ki, əlini səndən üzüb geri qayıtsın. Əgər sən bir saata kimi onun başını qarışdırarsan, ümid edirəm ki, mən də bu müddətdə tısbağanın iplərini qırıb onu xilas edə bilərəm.

Belə də etdilər.

Ovçu ahunu tutmaq üçün əldən düşdü. Lakin bir şey çıxmadı, korpeşman geri qayıtdı. Tısbağanı tapmayıb heybənin iplərini qırıq-qırıq olduğunu gördükdə təəccüblənib fikrə getdi. Əvvəlcə, ahunun iplərinin qırılması sonra ahunun özünü yaralılığa vurması və qarğanın onun üstünə qonması və indi də tısbağanın bəndlərinin kəsilməsi. Ovçu bunları yadına saldıqda bərk qorxdı və elə bildi ki, bu yerlər pərilər və cadugərlər məskənidir...

Tələsik oranı tərk etdi.

Qarğa, kəsəyən, ahu və tısbağa bir yerə toplaşdı sevinə-sevinə öz xəlvet guşələrinə üz qoydular. Bundan sonra nə belanın əli onların yaxasından tuta bildi, nə də bədnəzərlər onların şən həyatını poza bildi. Onlar bolluq və əmin-amanlıq içərisində eys-ışrətə məşğul oldular: onların kefi gün-gündən sazalır, dərcləri isə gün-gündən azalır.

Gecələri gündüz kimi işıqdı,
Lakin yoxdu ayıq olan bir nəfər.
Gündüzləri gecə qədər sakitdi,
Lakin yoxdu qaranlıqdan bir əsər...

Sədaqətli dostlar və səmimi qardaşların köməyi haqqında olan rəvayət bundan ibarətdir. Onlar yalnız bu kömək sayəsində xeyir və şərdə, bolluq və qıtlıqda özlərini itirməyib, hərəsi öz bacarığına görə bir iş görmüş, belanın qarşısını almaq, fəlakətdən xilas olmaq üçün fəaliyyət göstərmişdir. Onlar əlbir olaraq bir-birinə yardım etmək nəticəsində bir neçə ölüm girdabından nicat tapmış, bədbəxtlik və fəlakətlərin qarşısını almışdır. Ağıllı adamlar bu rəvayət haqqında dərinlən düşüncə, lazımı nəticələr çıxarmalıdır...

Rac Brəhmənə dedi: – Sədaqətli dostlar haqqındakı dastanı və səmimi qardaşlar haqqındakı təmsili eşitdim. İndi, əgər mümkünsə, elə bir əhvalat söylə ki, orada düşmənin özünü zahirən həlim, xoşxasiyyət qələmə verməsinə, məkr və hiylə işlədərək təvazökar, xeyirxah, mərhəmət və kəramətli göstərməsinə baxmayaraq, ona inanmaq və etibar etmək doğru olmasın.

Brəhmən dedi: – Ağıllı adam düşmənin sözlünə inanıb, onun yağlı dil tökməsinə, vədələr verib və içməsinə ürəkdən etibar etməz. Düşməndən nə qədər çox mərhəmət və kəramət görsə, o qədər çox ehtiyatlı olar və özünü o qədər çox qorumağa başlar.

Əgər sadələşlik edib ehtiyatı əldən versə, özünün zəif tərəflərini düşməne bildirsə, düşməni daha geniş tələ qurar. Əgər vaxtında ayıq düşüb tədbir görməsə və fürsəti əldən qaçırsa, sonrakı peşmançılıq fayda verməz və qarğalar tərəfindən bayquşların başına gətirilən əhvalat onun da başına gələr.

Rac soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Belə nəql edirlər ki, böyük bir dağda qollu-budaqlı, sıx yarpaqlı bir ağac var idi. Bu ağacda mindən yuxarı qarğa özünə yuva salmışdı. Qarğaların bir padşahı var idi. Bütün qarğalar ona tabe olur, onun əmr və göstərişlərini yerinə yetirir, bütün məsələləri həllində, hər cürə düşünlərin açılıb bağlanması onun dediklərinə əməl edir və bolluq içərisində yaşayıb xoş güzəran keçirirdilər.

O dağın qarşısında başqa bir dağ da var idi ki, onun mağaralarında, köhüllərində çoxlu miqdarda bayquş yaşayırdı. Onların da tabe olub buyruqlarına qulaq asdıqları öz padşahları var idi. Bir gecə bayquşların padşahı, bayquş və qarğa arasında olan qədim ədavətə əsasən, öz qoşununu toplayıb mağaralardan xaric çıxdı, gecə basqını təşkil edərək qarğaların üzərinə hücum etdi. Qarğalardan istədiyi qədər qırıb tələf etdi, yaralayıb şikəst elədi, sonra qalib və məğrur, şad və məğrur öz məskəninə qayıtdı.

Sabahısı gün qarğaların şahı ordunu başına toplayıb onlara dedi: – Bayquşların gecə basqını və onların bizə tutduqları divanı gördünüz. İndi sizin aranızda ölən, yaralanan, quyuğu didilib, qanadı yolunan az deyildir. Lakin bunlardan daha çox məni qorxudub narahat edən onların cürətlənib bizi tamamilə darmadağın etmək, beləliklə, kökümüzü

kəsmək fikrinə düşmələri və yerimizdən xəbərdar olmalarıdır. Mən şübhə etmirəm ki, onlar tezliklə yenə hücumə keçib ikinci dəfə də bizim başımıza həmin belanı gətirəcəklər. Bu barədə fikirləşib tədbir tökün. Birgə məsləhətləşib müdafiə yolu tapın.

Onların içərisində ağıl və zəkada şöhrət tapmış, düzgün rəy söyləyib, xeyirli məsləhət verməkdə ad qazanmış beş qərğa var idi. Qarğalar hər işdə onların sözüne inanar, bir hadisə baş verdikdə onlara müraciət edərdilər. Padşah da bu beş qarğanın fikirlərini etibarlı sayar və dövlət işlərində onlarla məsləhətləşərdi.

Şah onların birindən soruşdu:

– Sən bu barədə nə rəydəsən?

O cavab verdi: – Mənim rəyim bizdən əvvəl yaşamış alimlərin söylədikləri rəy kimidir. Onlar deyiblər ki, hər kəs düşməne müqavimət göstərə bilməyə mal-dövlətdən, yurd-yuvasından əl çəkib yaşadığı yeri tərk etməlidir. Mühəribə, xüsusilə, məğlubiyyətdən sonra, çox təhlükəlidir. Düşünmədən belə bir işə girişən adam yerini sellərin qabağında salmış olar, su içində kərpic kəsənlərə oxşar. Qürrelənib öz gücünə arxalanmaq, lovgalanıb öz cəsarət və şücaətinə bel bağlamaq ağıllı adamlara yaraşmaz. Qılıncın iki ağzı vardır. Bu qoca və qəddar fələyin gözü kordur, insanları yaxşı tanımır. Onun gərdisinə inanmaq olmaz.

Ey fələyə təkyə edən, ayrıq ol,
Arxan sudur, sütun deyil, sayıq ol!

Padşah üzünü ikinciye tutub soruşdu: – Sənin fikrin nədir?

İkinci cavab verdi: – Mən onun dediyi kimi vətəni buraxıb qaçmağı məsləhət görmürəm. “İlk zərərdən, birinci hücumdan sonra belə bir rüsvayçılığa yol verib, doğma yurdu tərk etməyə ağıllı adam necə razı ola bilər? Məncə, ən doğru yol, qüvvələrimizi səfərbərliyə almaqdan, ciddi hazırlıq görüb mühəribəyə başlamaqdan ibarətdir.

Külək olub tufan qaldır, döyüş odu alovlandı,
Bulud olub yağış yağdır, zəfər günü toz dayansın.

İndi məsləhət odur ki, gözetçilər ayırıb hər tərəfdə keşikçiləri qoyaq. Hər hansı hücumu hazırlıqlı qarşılayıb mühəribə edək. Ya qalib gələrik, ya da şəərəflə can verərik.

Mühəribə vaxtı padşah başqa işlərin necə olacağına o qədər də əhəmiyyət verməməli, arzu və əməllərin döyüş zamanı puç olacağını göz qabağına gətirib təərəddüd və süstlük göstərməməlidir.

Sola sağa hücum elə, bədxahların vur başından,
Elə vur ki, o başlardan heç qalmasın namü nişan...
Padşah üçüncüdən soruşdu: – Sənin fikrin nədir?

Üçüncü cavab verdi: – Başqalarının nə deyəcəklərini bilmirəm, ancaq mənim fikrimə görə ən yaxşısı budur ki, casuslar və kəşfiyyatçılar göndərilib düşmənin vəziyyətini öyrənək, bizimlə sülh edib, bac, xərac almağa razı olub-olmayacağını aydınlaşdıraraq. Bizim təklifimizi qəbul edib-etməyəcəklərini meydana çıxaraq. Əgər bu mümkün olsa, imkan daxilində, bacü-xəraca razı olub sülh bağlarıq və beləliklə, onların şərindən xilas olarıq. Şahların ən düzgün rəylərindən və ən doğru tədbirlərindən biri odur ki, düşmənin üstünlüyü, şəhər və şövkəti, qüvvət və qüdrəti, zor işlədib qalib gələcəyi, hücum edib zəfər çalacağı məlum olduqda, ölkədə fəsad-yaratmaq, əhalini qırğına vermək təhlükəsi yarandıqda siyasət işlədib fəlakətin qarşısını alsın, mal və dövləti qalxan edib ölkəni xarabazarlığa çevirməkdən, əhalini qılıncdan keçirməkdən xilas etsin. Şahmatda firsəti əldən vermək, nərddə xanaları boş buraxaraq oyunu uduzmaq və sonra ruh düşkünlüyünə qapılmaq, əql və kamaldan, hikmət və təcrübədən uzaqlaşdır...

Zəmanə ram deyilsə,
Sən et zəmanəyə tab.
Zəmanə bab deyilsə,
Sən ol zəmanəyə bab.

Şah üzünü dördüncüyə çevirib dedi: – Sən də bir söz de, de görüm, sən bu barədə nə fikirləşirsən?

Dördüncü cavab verdi: – Mən vətəni tərk etməyi, qübbənin əziyyəti və məşəqqətinə dözməyi – şəərəf və izzətimizi, əsil və nəşəbimizi hər-raca qoymaqdan, ləyaqətcə həmişə bizdən aşağı olmuş düşməne boyun əyməkdən üstün tuturam... Bundan əlavə mən bilirdim ki, əgər biz zəmanət verib, bacü-xəraca razı olsaq da, onlar bununla kifayətlən-məyəcək, yenə də bizləri qırıb məhv etməyə çalışacaqlar.

Odur ki, deyiblər: “Düşməne o qədər güzəştə get ki, işini yola verəsən, o qədər getmə ki, qorxaq hesab edilib hərifi qudurdasan”.

Buna misal olaraq günəş qarşısında dik qoyulmuş çubuğu göstərmək olar; onu balaca əysən, kölgəsi böyüyər, ifrata varsan, kölgəsi kiçilər. Heç vaxt onlar bizim verdiyimiz baş-xəracla kifayətlənməyəcəklər. Mənim fikrim səbir və müharibədir... Hərçənd alimlər müharibədən qaçmağı məsləhət görmüşlər, lakin qaçmaq ölümdən ağır olduqda, heç kəs onu təbliğ etməz...

Padşah beşincisindən soruşdu: – De görüm hansı yaxşıdır: müharibə, sülh, ya vətəni tərk etmək?

Beşinci qarğa cavab verdi: – Bayquşlarla müharibə etmək olmaz, çünki bayquşlar həm qüvvətdə, həm şan-şövkətdə bizdən üstündürlər. Görünür ki, burada fikirləşib başqa yol tapmaq lazımdır. Ağıllı adam düşməni zəif hesab edib nəhaq yerə qürrələnməməlidir. Kim qürrələnsə, məhv edilibdir. Biz bu hadisə baş verməmişdən əvvəl də onlardan qorxuruq, halbuki, onlar hələ bizə həmlə etməmişdilər. Ehtiyatlı adam heç vaxt düşməndən arxayın olmamalıdır. Düşməni yaxındadırsa, qəflətən hücum edə bilər; uzaqdadırsa, geri qayıda bilər; məğlub olub qaçırsa, yarı yolda pusqu qura bilər; təkdirsə, hiylə işlədə bilər. İnsanların ən ağıllısı odur ki, müharibənin qarşısını ala bilsin. Padşah bayquşlarla müharibə etmək qərarına gəlməməlidir. Fil ilə vuruşanlar ayaq altında tapdalanırlar.

Şah dedi: – Müharibəyə nifrət edərsənsə, bəs nəyi məsləhət görürsən?

Beşinci qarğa dedi: – Bu işdə bir az fikirləşmək yuxarı-aşağı diqqətlə baxmaq lazımdır. Bəzən məşvəret və tədbirlə görülən iş ordu və qoşunla da görülməz. Dəryanın suyu çaylardan kömək aldığı kimi, şahın ağılı və zəkası da vəzirlərin məsləhətindən nur alır.

Düşmənin zor və qüvvəsinin dərəcəsi, hiylə və tədbirinin əndazəsi ağıllı adamın gözündən qaçmamalıdır. O, həmişə tərəfi-müqabilin işlərini nəzarət altında saxlayıb fikrində götür-qoy etməli, onlar haqqında inanılmış, sınaqdan çıxarılmış köməkçiləri ilə məsləhətləşməlidir. Söz qanan, iş bilən adamlarla məsləhətləşməyinin axırı yaxşı olmaz. Onun taleyi uğurlu, bəxti ayaq üstə olsa da, yenə məqsədinə çatmağa bilməz. Çünki xoşbəxtlik və səadətə bir qismi əsl-nəsəb, boy-buxun və gözəlliyə görə deyil, əql, kamal, nəsihətlərə qulaq asmaq, təcrübə sahiblərinin sözlərinə əməl etmək vasitəsilə mümkün olur. Fitri əql və zəka nurundan məhrum olmayan təcrübəli, dünyagörmüş məşvəretçilərin sözlərini özünə şüar edən adamın bəxt ulduzu dünya

durduqca parlar o, ay kimi gah çıxıb, gah batmaz. Mərrixin¹ pozan əli onun zəfər silahını kütləşdirə bilməz, Otardin² yazan əli onun dövlət fərmanına qələm çəkməz. Şahım, siz isə belə bir fitri ağılı və zəka sahibisiniz.

Ağılı iki at minib, sürətlə çapsa yenə,
Heç zaman çatma bilməz, şahın şəhər fikrinə.

Şah məni bu mühüm işdə məsləhət vermək şərəfinə nail etmişdir. Mən istəyirəm onların bəzilərini açıq, camaatın qabağında, bəzilərini isə gizlin, xəlvətdə söyləyəm. Açıq demək istədiyim odur ki, mən müharibənin əleyhinə olduğum kimi, boyun əyib tabe olmağa, müti olub bac verməyə, zamanə köhnəldiyi halda, həmişə təzə qalan və dillər əzbəri olan rüsvayçılığa da dözmə bilmərəm.

Düşməni tabe olmamam heç vaxt,
Gərçi göyden yerə enib gəlsə.
Sərçəyə bac versə qartallar,
Tülküyə şirlər boyun əysə.

Hikmət sahibləri yalnız o zaman çox yaşamağı arzu edərlər ki, güzəran xoş, ömür mənalı keçsin; rüsvayçılıq və bədbəxtlik olan yerdə onlar ölümü üstün tutub qəbrin darlığını bu dünyanın genişliyinə tərcih edərlər. Mən məğlubiyyətin və ölümün elçisi, əql zəifliyinin, dövlət yoxluğunun, ruh düşkünlüyünün carçısı olan acizliyin əleyhinəyəm, acizlik göstərməyi məsləhət bilmirəm. Kim acizlik göstərsə, xeyir qapıları onun üzünə bağlanar onun düşündüyü tədbirlərin, göstərdiyi işlərin qarşısına böyük sədlər çəkir. Bu barədə gizlin və təklidə danışmaq daha yaxşıdır. Çünki fəthin, zəfərin, qələbənin, xoşbəxtliyin və səadətənin açarı ehtiyatlı olmaqdır. Ehtiyatlılığın birinci şərti isə məşvəretdir. İndi, öz xidmətində olanlarla məşvərləşib onların fikrini soruşması şahın uzaqqörən, ehtiyatlı, iradəli, cəsur, ağıllı və zəkalı olduğunu çox aydın şəkildə sübut etdi.

Orda ki sən varsan, sənə oqlın var,
Lazım deyil hasarlanmış qalalar.

¹ Mərrix – Mars. Müharibə Allahı hesab olunurdu.

² Otardin – Merkuri. Yazı Allahı hesab olunurdu.

Aydın məsələdir ki, məşvəət və rəyləri öyrənmək onları bir-birilə tutuşdurmaq üçündür.

Düzgün rəylər, deyilmişləri nəzərdən keçirmək və deyilməmişləri dərk etmək yolu ilə meydana çıxar. Çünki sirri şahlara da açıq deməzlər. Əgər sirri şahlara açıq demək mümkün deyilsə, məlum şeydir ki, onu məşvəətçilərə, qasidlərə, elçilərə və ya casusluq etmək fikrində olub məlumat toplayanlara, qapı daldından hər şeyə qulaq asmaq istəyənlərə, dilini saxlaya bilməyən boşboğazlara, özlərindən minbir əhvalat qoşub, bilib bilmədiklərini nəql edənlərə qətiyyənlə demək olmaz. Sirr yaxşı saxlansa, nə ruzigarın ondan xəbəri olar, nə də fələyin əli ona çatır. Sirri saxlamağın açıqdan-açıq iki faydası vardır: əgər sən düşündüyün kimi olsa, tam qələbə çalarsan, səhv etsən, zərər və ziyanın səlamət qalarsan. Şahların mütləq inanılmış məşvəətçiləri və etibarlı xəzinədarları olmalıdır ki, o, öz sirrlərinin xəzinələrini onların üzünə açıb, öz gizlin məqsədlərini onlara söyləyə bilsin. Bu məqsəd o arzuya çatmaq üçün onlarla məsləhətləşib, iradəsini həyata köçürmək üçün onlardan kömək tələb etsin. Şah əql və zəkada, elm və təcrübədə, rəy söyləyib əmr verməkdə, ümumiyyətlə, hər şeydə öz məsləhətçisindən üstün olsa da, çırağın işığı yağın artmasından, tonqalın alovu odunun çoxalmasından, gücləndiyi kimi, şahın da əqli məşvəətçisinin məsləhətindən kamilləşər, təcrübəsi artar və şah onun dediklərindən fayda götürür...

Kimin qüvvətli iradəsi, ağıllı məşvəətçiləri varsa, xoşbəxtlik, o, birincinin vasitəsilə zəfər çalar, ikincinin köməyiylə xətrənin qarşısını alar. Xidmətçilərin borcudur ki, xidmət etdikləri adam xeyirli bir tədbir görüb, xeyirli bir işə başlamaq istədikdə onunla həmrəy olub bu təşəbbüsə gömək etsinlər. Əgər təşəbbüsdən zərər gələrsə, o zaman üsulluca, həlim və yumşaq bir tərzdə bu işin səhv və ziyanlı cəhətlərini izah edib düzgün yolu aşkara çıxarmalı və hər iki tərəfin razılığı ilə müvafiq qərar qəbul edilməlidir. Vəzir və vəkillərdən, məşvəətçi və məsləhətçilərdən kim öz şahına bu cür xidmət edib həqiqəti ortaya çıxarmaqda səy göstərməse, o düşmən hesab edilməlidir. Belə bir adam məsləhətləşməyə layiq deyildir və o, o vsunçuya bənzər ki, divi tutmaq üçün ovsunu düz oxumamış, şərtlərini layiqincə yerinə yetirə bilmədiyindən div ona hücum çəkib məhv olmuşdur. Əgər şah yalanı doğrudan ayıra bilirsə, öz ağılı və kamalı, hikmət və təcrübəsi ilə düşməni dostdan seçə bilirsə, cəzalandırıb mükafatlandırmaqda əda-

lətlədirsə, ölkəni ayıq keşikçilərə və uzaqgörən gözetçilərə tapşırıbsa, belə bir şahın qeyz və qəzəbindən, şən və şövketindən qorxub xoşagəlməz təsadüflər kölgəyə çəkilsə, fitnələr uzaqlaşsın qaranlıqlarda yuxuya dalar...

Sənin əqlin, kamalın olduqca ayıq, huşyar,
Fitnə ağır yuxudan heç ola bilməz biddar.

Sirrlərini gizli saxlayan, ləyaqətli vəzirlər seçən, rəiyyətin ürəyində qorxusu olan, hirs və qəzəbini bürzə verməyən, fikir və məqsədini aşkar etməyən, yaxşı işləyənləri mükafatlandıran, sədaqətlə xidmət edənləri qiymətləndirən, düşmənləri cəzalandıran, müqəssirlərə qulaqburması verən, məsləhətlə iş görüb tədbir tökən şahın hakimiyyəti də uzun olar. Qəzanın əli onun işlərini poza bilməz, bəlkə, əksinə, ona xidmət edir. Doğrudur, deyirlər ki, hər şey bu xain və sadıq, zalım və adil fələyin əlindədir; bəxt və səadət, mal və dövlət vermək üçün o, hərdən bir tərəfə fırlanır. Lakin əslinə baxılsa, xoşbəxtlik-zəhmət və iradə, əmək və səy nəticəsində əldə edilir...

Şahların sirrləri müxtəlifdir: bunların bəziləri iki adama demək mümkün olmadığı halda, bəziləri bir çoxlarına söyləmək olar. Mənim deyəcəyim sirrə gəldikdə isə, burada dörd qulaq və iki dildən başqa heç kəs iştirak edə bilməz...

Şah aranı xəlvət edib onunla bir yerdə oturdu və əvvəlcə soruşdu: – Bizimlə bayquşlar arasında olan ədavət və düşmənçiliyin səbəbi nə olmuşdur?

Beşinci qarğa dedi: – Bir qarğanın dediyi bir kəlmə söz.

Şah soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Beşinci qarğa dedi: – Bir gün quşlar, bayquşu özlərinə şah seçmək istəyirdilər. Onlar bir yerə toplaşsın bu barədə müxtəlif fikirlər söyləyir və mübahisə edirdilər. Bu zaman uzaqdan bir qarğa göründü.

Quşların biri dedi: – Bir az dayanın, o qarğa da gəlib çıxsın, onunla da məsləhətləşək, görək o nə deyir, axı o da bizim cinsimizdədir; əgər bütün təbəqələrin nümayəndələri yekdil olmasalar, o qərarı bir səslə qəbul edilmiş hesab etmək olmaz.

Qarğa gəlib çatdıqda əhvalatı ona danışdı.

Qarğa dedi: – Əgər bütün quşlar həlak olsalar, tavus, şahin və bu kimi adlı-sanlı sərkdərlər məhv olub getsələr belə, bayquşa tabe olub

onun məsləhət və göstərişlərlə dolanmaqdan, şəhsliz qalıb öz ağıl və tədbirimizlə yaşamaq daha yaxşıdır. Çünki bayquş quşların zahiri görünüşü ön eynəci, daxili keyfiyyətinə görə ön mürdandır; onun ağıl kömdür, hədsiz dərəcədə axmaqdır, qəzəbi çoxdur, rəhmi yox. Bundan əlavə o, dünyanı bəzəyən gündüzün işığından, ələmə həyat verən günəşin nərundan məhrumdur. Həmişədən dəhşətli odur ki, bayquş tünd-xasiyyət, həvəsəlsiz, tutduğu işlərdən utanmayan, həyasız və qəddar bir məxluqdur. Amandır, bu yanlış fikirdən əl çəkin, onu özünüdə şah seçməyin; ağılnızı başınıza toplayıb özünüdə idarə edin, necə ki dovşan özünü ayın elçisi elan edərək öz ağıl ilə böyük işlər görmüşdü.

Quşlar soruşdular: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Belə nəql edirlər ki, bir dəfə fillərin yaşadığı ölkələrin birində quraqlıq baş verdi: yağış yağmadı, bütün bulaqlar buxar olub havaya qalxdı, sular hopub yerin altına çökdü. Fillər susuzluğa, təsnəliyə tab gətirə bilməyib öz şahlarının yanına şikayətə getdilər, inildəyib ahu-zar etdilər. Şah əmr etdi, su axtarmaq üçün dəstələr düzəlsin, kəşfiyyətçilər göndərisin. Çox axtardılar, nəhayət, “Ay” adlı, suyu bol bir bulaq tapdılar. Fillərin şahı bütün ordunu, qohum-əqrəbani topla-yıb həmin bulağa apardı. Bulaq dovşanların ölkəsində olduğundan fillərin bu yürüşündə çoxlu dovşan tapdalanıb ayaq altında qaldı. Səbə-hisi gün dovşanlar yığılıb öz şahlarının yanına getdilər və dedilər ki, fillərin bizim başımıza gətirdiyi fəlakət sənə məlumdur. Əgər təcili tədbir görülməsə, onlar bu səfər bizi tamamilə məhv edib kökümüzü kəsərlər.

Dovşanların şahı dedi: – Kimin nə təklifi varsa, qalsın, məşvərət edib məsləhətləşək. Fikirləşmədən, götür-qoy edib başqalarının rəyini öyrənmədən böyük işlərə başlamayı ağıllı adamlar bəyənəməzlər.

Dovşanların içərisində öz dühə ilə şöhrət tapmış, şahın yanında ağlının çoxluğu, rəylərinin doğruluğu ilə etibar qazanmış Fiyruz adlı bir dovşan irəli gələrək dedi: – Əgər şah bu işi mənə həvalə edib fillərin yanına göndərsə, mənə inanılmış bir məşvərətçi versə o, mənim nələrdəyib nə edəcəyimin şahidi olar və sonra şaha nəql edər. Şah dedi: – Biz sənə dediklərinə inanır, görəcəyən işlərin müvəffəqiyyətə şübhə etmirik, get, vəziyyət və şəraitin tələbindən asılı olaraq bildiyin kimi də hərəkət et. Get qoy sənə uğurlar olsun, lakin unutma ki, elçi şahın danışan dili, düşünün beyni və döyünən qəlbidir. Əgər o, ağıllı hərəkət edib hikmətli davranarsa, bu hərəkət onu göndərən şahın

zəkali və yaxşı adam tanıyan olduğuna dəlilət edər; yox, əgər səhv edib özünü nəzakətsiz aparsa, tənə vuran dillər işə düşər, düşmənlər sərzəniş və istehza etməyə fürsət taparlar. Hikmət sahibləri bu barədə çoxlu fikirlər deyib, yaxşı məsləhətlər görmüş, ibrətli nəsihətlər söyləmiş və dəyərli vəsiyyətlər etmişlər...

Sən görək orada helm ilə dolanıb mülayim və yumşaq rəftar edə-sən, fənd işlədib məharət nişan verəsən, çünki elçilər öz təminatlılığı ilə dolaşmış dünyənləri açar, qarışıq işləri nizama salar, qəzəbli ürəkləri yumşaldar, açıq qapıları bağlar, bağlı qapıları açar. Səfirlik adətlərindən və elçilik qaydalarından biri də budur ki, deyilən sözlər qılınc kimi iti, xəncər kimi kəskin, onlarda şahın şən-şövkəti, özəmət və qüdrəti hiss edilsin, özü də bəzən sərt, bəzən mülayim deylsin. Əgər söz sərt başlayıbsa mülayim, mülayim başlayıbsa sərt qurtarmalıdır; hirs və qəzəblə başlanan nitq təmkin və yumşaqılıqla sona çatdırılmalıdır. Bə-ləliklə, hiddətlə mülayimlik, dostluqla düşmənçilik bir-birilə qarşılaş-mış olar. Həm şahın namus və izzətinə, hökmdarın şən və şövkətinə xələd gəlməz, həm də düşmənin nə fikirdə olduğu aşkara çıxarılıb məqsəd əldə edilir.

Fiyruz bu sözlərə diqqətlə qulaq asdıqdan sonra ay öz niqabını ata-rağ göyə nur səpdiyi və yer üzünü çirəq kimi işıqlandırdığı bir gecədə yola çıxıb fillərin yaşadığı yerə gəldi. Fiyruz öz-özünə fikirləşdi:

– Fillər özü istəməsə də, onlara yaxınlaşmaqdan mənə zərər toxuna bilər. İlan onu əlində oynadan adamı çalmaq istəməsə belə, ağzının suyu ona dəyşər, bəsdir, o saat adam həlak olar. Şahlar qulluğunda xid-mət etmək də belədir: əgər adam çox say göstərib özünə böyük hö-r-mət və etibar qazansa, düşmənləri onu xain qələmə verib məhv etdi-rərlər. Yaxşısı budur ki, bir tənənin üzərinə çıxıb elçiliyimi oradan eləyim.

O, fikirləşdiyi kimi də etdi. Uzaqdan fillərin şahını səsləyərək dedi: – Mən Ay tərəfindən göndərilmiş bir elçiyəm. Elçinin dedikləri nə qədər sərt olsa da, ona diqqətlə qulaq asar və bunun üstə elçinin özünü təqsirləndirməzlər.

Fillərin şahı soruşdu: – Ay nə xəbər göndəribdir?

Fiyruz dedi: – Ay deyir, hər kəs öz güc və qüvvətinə arxalanaraq zəifləri incitsə və bundan quduraraq özələrindən güclülərə də sataşmaq istəsə, bu güc və qüvvə onların məhvəsinə səbəb olar. Sən özünü başqa heyvanlardan üstün hesab edərək həddini aşırıbsan. İşi o yerə çatdırıb-

san ki, mənim adımı daşıyan bulağa hücum edibsən, ordunu oraya aparıb suyunu bulandırbsan. Mən birinci dəfə olaraq sənə xəbərdarlıq edirəm. Əgər bundan sonra öz yerində oturub bu tərəflərə dolanmasan bağışlayaram, yox, əgər cəsarət edərək bu yanlara gəlsən, özüm aşağı enib gözlərini çıxarar, səni işgəncələr içərisində məhv edərdim. Əgər bu xəbərdarlığa şübhə edirsənsə, bu saat gəl bulaq başına, mənə orada görərsən...

Fillərin padşahı bu sözləri eşitdikdə çox təəccüb etdi və bulağa tərəf yollandı. Ora çatdıqda ayın şəklini suda gördü.

Fiyruz dedi: – Nə durubsan tez ol, baş əyib təzim et, xortumunla sudan götürüb əl-üzünü yu. Filin xortumu suya çatdıqda su balaca dalğalanaraq ləpələndi və filə elə gəldi ki, ay törpənməyə başladı, qorxub Fiyruzdən soruşdu: – Dovşan, xortumumu suya vurmaqdan ayın acığı gəldi?

Fiyruz dedi: – Əlbəttə, acığı gəldi, tez ol, nə qədər gec deyil, səcdə edib üzr istə.

Fil tez baş əyib üzr istədi və and içdi ki, bir də bundan sonra nə özü, nə də fillər ora ayaq basmayacaqdır.

Qarğa dedi: – Bu məsələ dedim biləsiniz, sizin içində elə bacarıqlı birisi tapıla bilər ki, o da böyük işlər görüb düşmənin öhdəsindən gələ bilsin. Ona görə yaxşısı budur ki, bayquşu özünü şah edib işlərinizi ona tapşırımsınız. Bu saydığım pis xasiyyətlərə əlavə olaraq bayquşlar bir də kin saxlayan və yalançıdırlar. Padşahlar üçün kin saxlamaq və yalan danışmaqdan böyük cəza ola bilməz. Qəddar padşahlara, hiyləgər və yalançı hökmdarlara inananların vəziyyəti, oruc tutan pişiyin müminliyinə inanan turacın və dovşanın vəziyyətinə oxşar.

Quşlar soruşdular: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Qarğa dedi: – Mənim qonşuluğumda bir turac yaşayırdı. Qonşuluq xatirinə aramızda dostluq və salam-ələyk var idi. Bir gün turac yox oldu, xeyli vaxt gözümə görünmədi, elə bildim, həlak olubdur. Bu hadisədən uzun bir müddət keçdikdən sonra bir dovşan gəlib onun yuvasında yaşamağa başladı, mən də bir şey demədim. Bir az keçdikdən sonra haradansa turac da gəlib çıxdı. Dovşanı yuvasında gördükdə qanı qaraldı və dedi: – Çıx buradan, bura mənim yuvamdır.

Dovşan cavab verdi: – Evin içində oturan mən, iddia edənlər, ev sənindir, sübut et.

Turac dedi: – Qazıdan bu yer haqqında qəbaleəm var.

Dovşan cavab verdi: – Belə isə bir adil hakim lazımdır ki, bizim sözlərimizi dinləyib insafılı bir qərar çıxarsın.

Turac dedi: – Burada suyun qırağında mömin, oruc tutan, gecəgündüz namaz qılan bir pişik vardır. Hələ indiyə qədər heç bir heyvanı incitməmiş, heç bir qan axıtmamışdır, iftarı su və ələfdən ibarətdir. Ondan daha adil qazı tapa bilmərik. Gedək onun yanına, qoy o, bizim işimizi ayırd etsin.

Hər ikisi buna razı oldu. İşin nə ilə qurtaracağını bilmək, oruc tutan pişiyi görmək, onun bu işdə qəbul edəcəyi insafılı hökmün şahidi olmaq üçün onları izləməyə başladım.

Oruc tutan pişik onları görcək tez ayağa qalxıb üzünü qibləyə çevirdi və namaz qılmağa başladı. Dovşan çox təəccüb edib yerində qurudu. Pişik namazı qurtarandan sonra dovşan özünü yığıdırıb nəzakətlə pişikdən xahiş etdi ki, onunla turac arasında münsif olsun.

Pişik dedi – Aranızda baş vermiş hadisəni danışın.

Onlar danışdıqdan sonra pişik dedi: – Qocalıq məni əldən salıb, qulaqlarım çox ağır eşidir. Və vəfasız dünyanın işi, ədalətsiz fələyin peşəsi belədir: cavanları qocaldır, qocaları isə zəiflədir təqətsiz edir... Bir az da yaxın gəlib şikayətinizi əvvəldən danışın ki, mən sizin sözlərinizi eşidim. Lakin bundan qabaq sizə bir məsləhət vermək istəyirəm, əgər diqqətlə qulaq asıb ona əməl etsəniz hər ikiniz dünyada xoşbəxt olarsınız, yox, əgər əksinə hərəkət edib dediklərimə məhəl qoymasınız, heç olmasa, mən öz vicdanım və imanım qarşısında üzürə olmuram. Məsləhətim budur ki, hər ikiniz həqiqəti deyəsiniz, çünki hökm həqiqəti deyənin zərərinə çıxarılsa belə, yenə o, qalib hesab edilər, yalan danışsa isə hökm onun xeyrinə olsa belə, yenə məğlub və rüsvay olar. Bu dünyada insan üçün doğru sözdən, düzgün əməldən daha qiymətli heç bir dövlət, heç bir dost ola bilməz. Ağıllı adam bu dünyanın malına bel bağlamamalı və əbədi yaşaya biləcək qayələr uğrunda çalışmalıdır. O, dünyanın cah-calalını yay buludu kimi davamsız, qış günü kimi vəfasız hesab etməlidir...

O evdən ki, tezi-geci köçməlisən, bunu bil,
Nə xeyri var, on il yaşa, yüz il, ya da ki min il.

Pul ağıllı adamın gözündə cıncıl mənzilində olmalıdır, bilməlidir ki, xərcənsə qurtaracaq, xərcənməsə, daşdan fərqlənməyəcək. O, bütün insanlara: yayın, uzaq; böyük, kiçik; kasıb, dövlətli hamıya

bir gözlə baxmalı, özünə rəva bilmədiyi şeyləri onlara da rəva görməməlidir.

Pişik o qədar belə yağlı dil töküüb cəfəngiyat danışdı ki, axırda doşan da, turac da ürəkden ona inanıb, arxayın-arxayın, fikirlərinə heç bir şey gətirmədən yaxınlaşıb lap yanına gəldilər. Pişik hücum edərək hər ikisini tutub öldürdü. Onun pəhriz saxlayıb oruc tutmağının, ibadət edib namaz qılmağının hiylə və məkr olduğu meydana çıxdı.

Qəddar bayquşların da işi belədir, onların eybi o qədər çoxdur ki, saydıqların onların qarşısında dərəcə müqabilində bir damla, cəhənnəm müqabilində bir qığılcım mənzilindədir. Xəm düşüb onu özünə hökmdar seçməyin, şahlıq tacını onun eybəcər görünüşü, çirkin əməlləri ilə murdarlamayın.

Quşlar əvvəlki niyyətdən əl çəkib bayquşa tabe olmaq qərarını ləğv etdilər.

Bayquş kor-peşman, məyus və heyran bir halda qarğaya dedi: – Sən məni rüsvay etdin, sən mənim ilə öz aranda elə bir düşmənçilik yaratdın ki, dünya durduqca o şiddətlənəcək. Bilmirəm, belkə mən sənə bir pislik etmişəm ki, onun açığını çıxırsan, yoxsa, bir səbəb olmadan belə edirsən. Hər halda onu bilməlisən ki, ağacı kəssələr, kökündən yeni bir şax qol-qanad atıb onun yerini tutar; qələbə sancılmış qılınç, ürəyə batmış ox yararı sağalar, lakin söz yararı heç vaxt sağalmaz. Qələbə batırılmış söz oxunu çıxarmaq olmaz və həmişəlik orada qalar. Hər dərindən bir dərmanı, hər xəstəliyin bir çarəsi var, süyun dərmanı od, zəhərin dərmanı tiryək, qəmin dərmanı səbir, eşqin dərmanı vüsaldır; ədəvət və kinin dərmanı isə hədsiz və hüdudsuzdur. Əgər bütün dərvaların suyunu buraxalar, kin və qəzəb atəşini söndürə bilməz. Sənin cinsinlə bizim aramızda elə bir düşmənçilik toxumu səpiləlidir ki, onun kökü yerlərin dibinə qədər işləmiş, şaxələri isə göyün zirvələrinə qədər yüksəlmişdir...

Bayquş bu sözləri dedikdən sonra kinli və kədərli bir halda çıxıb getdi.

Qarğa tutduğu işdən peşman oldu və öz-özünə dedi: – Nədanlıq etdim, öz qohum-əqrəbama güclü və kinli bir düşmən qazandım. Mən bu sözləri deməkdə başqa quşlardan haqlı deyildim, halbuki, onlar da bayquşların eyiblərini görür və onu necə qiymətləndirmək lazım olduğunu mənədən də yaxşı bilirdilər. Lakin onlar mənim görə bilmədiyim nəticələri nəzərə alaraq bu sözləri deməkdən çəkinmişlər. Ən dəh-

şətli budur ki, mən sözü üzə demişəm, üzə deyilən sözün yaratdığı kin və ədəvət də çox olar. Güc və qüvvəsinə arxayın olan ağıllı adamlar belə, yenə başqalarında kin və ədəvət oymağı məsləhət görməz, öz şəh və şövkətinə güvənməz, tiryək və müxtəlif dərmanları olan adam onların xatirinə zəhər içməz. Əsl hünər yaxşı iş görə bilməkdir. Yaxşı işi heç bir yaxşı söz əvəz edə bilməz. Çünki yaxşı iş gözəl və bələğətli söz olmadıqda da öz səmərəsini göstərər və hamı tərəfindən təriflənər. Lakin gözəl və bələğətli söz, görülməli işləri daha təmtəraqlı bir şəkildə canlandırır xalqın gözü qarşısında daha parlaq bir şəkildə cəvələndirsə də yerinə yetirilmədikdə peşmançılıq gətirər. Mən sözdən dəm vurub, işin axırını yaxşı düşünməyən həmin bədbəxtlərdənəm. Əgər belə olmasaydı, bu cür axmaq bir hərəkət etməzdim, ağılım olsaydı, əvvəlcə biriylə məsləhətləşərdim. Müəyyən bir fikir və qərara gəldikdən sonra elə üstüörtülü, rəmzi sözlər deyərdim ki, heç kəs ona irad tuta bilməzdi. Düşünmədən, götür-qoy etmədən belə böyük və məsuliyyətli bir işə başlamaq ağılsızlıq və axmaqlıqdır. Dünya görmüş, təcrübəli adamlarla məsləhətləşmədən işə başlayanlar cahil və nədan hesab edilər. Axı mən nə üçün belə bir yersiz işi görüb özümzə belə bir düşmən qazandım?!

Qarğa bir saata qədər özü-özünü belə məzəmmət etdikdən sonra uçub getdi.

Bizimlə bayquşlar arasında düşmənçiliyin başlanmasının tarixi belə olmuşdur.

Şah dedi: – Nəql etdiklərin faydalıdır, onları bilməyin xeyri vardır. İndi isə de görüm, sən bizim işimiz barədə nə fikirdəsən, elə bir tədbir tök ki, mənim ürəyim sakit olsun, ordu nicat tapsın, əhali əziyyət çəkməsin.

Beşinci qarğa dedi: – Mühəribənin, bac və xərac verməyin, vətəni tərk edib gətməyin əleyhinə olduğumu demişdim. Ümid edirəm ki, hiylə işlədib tədbir görməklə buna bir çarə tapmaq olar. Çox adamlar düşünərək, tədbir tökərək, ağıl işlədərək elə qələbələr qazanmışlar ki, onu güc və mühəribə vasitəsilə vuruşlarda əldə etmək olmaz. Məsələn, qoyunu zahidin əlindən belə bir hiylə ilə almışdılar.

Şah soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Qarğa dedi: – Bir zahid qurbanlıq üçün bir qoyun alıb evinə aparırdı. Yolda bir neçə lotu ona rast gəldi. Sözü bir yerə qoydular ki, zahidi aldadıb qoyunu alsınlar.

Biri irəli gəlib dedi: – Ey şeyx, bu iti haradan gətirirsən.

İkincisi onun yanından keçərək dedi: – Bəlkə şeyx ova gedir?

Üçüncüsü onlara yaxınlaşıb dedi: – Bu kişi xaricdən mömin adama oxşayır, lakin zahid deyildir, çünki zahidlə itin dostluğu tutmaz, o, nəinki əlini, hətta paltarını da itə vurmaqdan iyrənər, iti murdar hesab edir.

O qədər belə sözlər danışdılar ki, axırda zahidin ürəyinə şübhə damdı və öz-özünü məzəmmət edərək dedi: – Bəlkə qoyun satan cadugər imiş, gözbağlayıcı imiş, buna görə də it mənim gözüme qoyun görünüb.

Belə fikirləşdikdən sonra qoyunu buraxıb getdi, lotular isə qoyunu tutub apardılar.

Bu məsələ ona görə dedim, aydın olsun ki, bizim də işimizi hiylə və tədbirlə başlamaq lazımdır. Ümid edirəm ki, o zaman qələbə bizim üzümüze gülər. Mən özümü bu yolda qurban verməyə hazıram. İndi doğru yol budur ki, şah mənə qəzəblənsin, əmr etsin, mən döyüb qanıma qəltan etsinlər və çıxarıb bir ağacın altına atsınlar. Sonra qoy şah öz qoşunlarını götürüb filan yerə getsin və mənim qayıtmağımı gözləsin. Mən isə düzəltdiyim hiylə baş tutduqdan sonra qayıdıb şahın hüzuruna gələm.

Şah onun dediyi kimi etdi, ordunu toplayıb müəyyən edilmiş yerə köçdü. Həmin gecə bayquşlar yenə hücumə keçdilər. Lakin qarğalardan heç bir əsər tapa bilmədilər, özünə bu qədər işgəncə verdirib, məkr və hiylə pusqusunda oturan qarğanı da təsadüfən görmədilər. Qarğa qorxdı ki, bayquşlar onu görmədən geri qayıtsınlar və əməyi zaya getsin; ona görə əhəstə, yavaş-yavaş yerində qıvrılıb inildəməyə, ax-ux eləməyə başladı. Bayquşlar onun zərhləsini eşidib şahlarına xəbər verdilər. Şah bir neçə bayquşla onun yanına gəlib əmr etdi ki, kim olduğunu, qarğaların haraya gətdiklərini ondan soruşsunlar.

Qarğa adını, atasının adını dedi və sonra cavab verdi ki, qarğaların yerini bilməyəcəyim, mənim halımdan məlumdur.

Padşah dedi: – Bu, qarğalar şahının vəziridir, öyrənmək lazımdır ki, nə üçün onu bu günə salıblar?

Qarğa dedi: – Siz o gün gecə basqın etdikdən sonra, şah bizi, çağıraraq bu barədə nə fikirləşdiyimizi soruşdu. Mən dedim ki, bayquşlara müqavimət göstərməyin mənası yoxdur. Çünki onlar döyüşdə bizdən üstün, şən və şöhrətdə bizdən artıqdırlar. Ona görə, mənim fikrim budur ki, bir elçi göndərüb onlardan sülh bağlamağı xahiş edək, razı ol-

masalar, dağılışıb şəhərlərə gedək, çünki müharibə onların xeyrinədir, sülh bizim. Dedim ki, vəziyyətlə razılaşıb təbə olmaq lazımdır, güclü düşmənin öhdəsindən təbə olmaqdan başqa heç bir şeylə gəlmək olmaz. Görmürsənmi, göy otlar güclü külək qarşısında boyun əyərək salamat qalır, kökü möhkəm, qol-budağı yoğun ağaclar isə rüşəndən qopub kənara atılır. Qarğalar qəzəblənib məni xain və bayquşların tərəfdarı adlandırdılar. Şah məsləhəti bəyənmedi, əmr etdi, mənə bu kökə saldılar. İndi elə bilirəm ki, onlar müharibəyə hazırlaşirlar.

Bayquşların şahı bu sözləri eşitdikdən sonra vəzirlərin birindən soruşdu: – Sən bu qarğa haqqında nə fikirdəsan?

Vəzir dedi: – Onun haqqında fikirləşməyinə dəyməz. Yer üzünü bunun murdar və xəbis vücudundan nə qədər tez təmizləsək, o qədər başımız az ağrıyar və onun şərindən o qədər tez qurtarmış olarıq, onun ölümü isə qarğalar üçün çox ağır itki olar. Atalar deyiblər: – Firsəti fəvt eyləməz aqıl, məgər nadan ola.

Düşməni tək və zəif halda görüb özünü onun şərindən xilas etməyənin adamın əlinə bir daha belə firsət düşməz, ölüm girdabından nicat tapmış düşmənin vaxt qazanıb qüvvə toplayar və fitnə-fəsad qaldırar. Olmaya şah onun sözlərinə inanıb, əfsanələrinə etibar edə.

Sınaqlardan çıxmamış dostu inanmaz insan,
Bəs hiyləgər düşməne sən necə inanırsan?

Şah ikinci vəzirdən soruşdu: – Sən nə deyirsən?

İkinci vəzir dedi: – Mən onun öldürülməsini məsləhət bilmərəm, çünki düşmənin zəif yazıq hesab edilir və müüvvətli adamlar onlara rəhm etməyi vacib bilirlər; ağıllı adamlar belələrinə kömək etməyi göyəde axtarırlar ki, onları bağışlayıb əfv etməklə özlərinin alicənab olduqlarını bütün dünyaya göstərsinlər; bir də sığınacaq üçün pənah gətirənlərə aman vermək lazımdır ki, onun kim və necə adam olduğu müəyyən edilsin. Bəzi işlər var ki, adamı düşməne məhrəban edər, necə ki, oğru, tacirin arvadını ona məhrəban etmişdi.

Şah soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. İkinci vəzir dedi: – Belə nəql edirlər ki, çox dövlətli, lakin həddən artıq eybəcər bir tacir var idi. Arvadı isə olduqca gözəl idi.

Camalı xoşbəxtlər günü tək ağdı,
Saçları bədbəxtlər günü tək qara.
Qəmzəsi, şivəsi bir neçər kimi,
Sövdalı kəntülə vururdu yara...

Əri ona məftun idi, lakin o, ərinə nifrət edir, ondan qaçır və bütün ömrü boyu bir saat da olsun ərilə başını bir yastığa qoymurdu.

Bir gün onıların evinə oğru gəldi. Tacir yatmışdı. Arvad oğrunu görə-cək qorxdı. Qaçıb ərinin yanına girdi və onu bərk qucaqladı. Əri yuxudan ayılıb soruşdu: – Bu nə lütf, nə mərhəmətdir, hansı xidmətimə görə bu nemət mənə nəşib olmuşdur? Sonra oğrunu gördükdə məsləhəti başa düşüb ona dedi: “Ey qədəmi uğurlu, şir ürəkli igid oğlan, könlün istədiyi qədər bu mal dövlətdən götür, qoy halalın olsun, mən yalnız sənin mübarək qədəminin sayəsində bu xoşbəxtliyi əldə etmişəm”.

İkinci vəzir hekayəsini qurtardıqda şah üçüncü vəzirin fikrini soruşdu.

Üçüncü vəzir dedi: – Əlbəttə, doğrusu budur ki, onu öldürməyəsəniz. Bəlkə əksinə, ona bəxşiş və ənəm vermək lazımdır ki, şah sarayının pənah qapıları hamının üzünə açıq olsun. Ağıllı adam düşmənin arasına nifaq salmağı da qələbə sayar, çünki düşmənlər arasındakı ixtilaf ürək sakitliyinə və işləri qaydaya salmağa imkan yaradar. Necə ki, div ilə oğru arasında olan ixtilaf zahidə imkan yaratmışdı.

Şah soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Üçüncü vəzir dedi: – Belə nəql edirlər ki, bir zahid bir öküz alıb evinə aparırdı. Bir oğru onu görüb zahidin dalınca düşdü, bir div də insan cildinə girib oğruya yoldaş oldu.

Oğru ondan soruşdu: – Sən kimsən?

O dedi: – Mən divəm, zahidin dalına düşmüşəm ki, fürsət tapcaq onu öldürüm.

Sonra div oğrudan soruşdu: Bəs sən kimsən?

Oğru dedi: – Mən də gözəndən tük qapan mahir bir oğruyam, gedi-rəm ki, əlimə girəvə keçəndə, zahidin öküzünü oğurlayım.

Hər ikisi gəlib gecə zahidin evinə çatdılar. Zahid evə girib öküzü bağladı, ona su, ələf verib özü yatdı.

Oğru fikirləşdi ki, əgər öküzü oğurlamamış div zahidi öldürmək istəsə, ola bilər, zahid oyansın, öküzü oğurlamaq mümkün olmasın. Div isə öz növbəsində fikirləşirdi ki, əgər oğru öküzü aparsa, zahid oyana bilər, sonra onu öldürmək mümkün olmaz.

Buna görə div oğruya dedi: – Sən bir az səbir elə, qoy mən zahidi öldürüm, sonra sən öküzü apar. Oğru dedi: – Yox, əvvəl qoy mən öküzü aparım, sonra sən zahidi öldür. Bunun üstündə onların arasında ix-

tilaf əmələ gəldi, mübahisə başlandı. Oğru zahidi səsləyib deyirdi: – Ay bədbəxt, nə yatıbsan, dur, burada div var, səni öldürmək istəyir.

Div bağırır qışqırırdı: – Oğru var, öküzü oğurlamaq istəyir.

Zahid ayılıb qonşulara xəbər saldı, oğru və div qorxub qaçdılar. Düşmənlər arasında olan ixtilaf zahidin malının və canının salamat qalmasına səbəb oldu.

Bu söz axıra çatdıqda qarğının öldürülməsini məsləhət görmüş birinci vəzir dedi: – Görürəm ki, bu qarğa öz hiylə və riyakarlığı ilə sizi aldadıb və indi siz ehtiyatı əldən verib doğru yoldan uzaqlaşmaq mey-lindəsiniz. Mən təkid edirəm ki, siz qəflət yuxusundan ayılıb bu işin aqibəti haqqında yaxşı fikirləşəsiniz. Ağıllı adamlar yalan sözlərə aldanmazlar. Yalnız təcrübəsiz adamlar belə yağlı dilə inanıb, cüzi bir yaltaqlıq gördükdə üreyi yumşalar, köhnə düşmənçiliyi, xəyanət və riyakarlığı unudar, düşmənin yalanını doğru qəbul edib, onunla barışar yaddan çıxarırlar ki, düşmənlə sülh-dostluq vuruş deməkdir.

Hamısından təəccüblüsü bu olar ki, sadələşməlik üzündən bu yalançının gözünə bəzən nəticəsində Bəsrə sizin gözünüzdə Bağdad görünə və siz o dülgərə oxşayasınız ki, o da öz arvadının sözlünə inanmışdı.

Şah soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Birinci vəzir dedi: – Belə nəql edirlər ki, Sərəndib, şəhərində bir dülgər yaşayırdı. Onun hiyləgər, işvəkar bir arvadı var idi. Dülgər öz arvadının məftunu idi. Arvadı isə qonşularından biri ilə eşqbazlıq edirdi. Qohumları bundan xəbər tutub, əhvalatı dülgərin qu-lağına çatdırdılar. Dülgər əvvəlcə işi yoxlayıb sonra tədbir görmək qərarına gəldi.

Arvadına dedi: – Mən bu yaxınlıqda, bir fərsəngdən¹ uzaq olma-yan bir kəndə gedirəm. Lakin səfərim üç-dörd gün çəkəcəkdir, yola hazırlıq gör. Arvad o saat yola hazırlıq gördü. Dülgər arvadıyla xuda-hafizləşib gətdi.

Arvad o dəqiqə oynasına xəbər göndərdi. Dülgər gizli yol ilə gə-lib, arvadı oynası ilə bir yerdə gördü. Lakin dillənəndi. Bir qədər göz-lədi ki, onları yataq otağında tutsun. Onlar yatağa girib yatdılar. Dülgər işin nə ilə qurtaracağını müşahidə etmək üçün taxtın altına girdi, lakin bir az keçməmiş onu yuxu apardı və özü bilmədən ayağı taxtın altın-dan qırağa çıxdı. Arvadın gözü ayağa sataşdıqda dərhal işin nə yerdə

¹ Fərsəng – məsafə vahidi, təqribən 7 kilometrə bərabərdir. Müəllim.

olduğunu anladı. Oynaşına yavaşcadan dedi: – Sən bərkdən məndən soruş – “Ərini çox istəyirsən, yoxsa mən?” Oynaş soruşduqda arvad cavab verdi: – Bu, sənin nəyinə lazımdır? Oynaş yalvarmağa başladı, arvad dedi: “Bəzən səhv və nadanlıq, bəzən ehtiras və qısqanclıq üzündən qadınların başına bu cür belələr gəlir və onlar belə hallarda adamların əsl və nəşəsinə, qabiliyyətinə və ləyaqətinə əhəmiyyət vermədən onlarla yaxınlıq edirlər. Lakin elə ki, öz şəhvet və ehtiraslarını söndürdülər, belə adamlara başqaları kimi yabançı olurlar. Ərə gəldikdə isə, o, başqa məsələdir. O, ata, qardaş və övlad kimidir. Ölüm olsun o arvada ki, ərini öz əziz canından min dəfə çox istəməsin, ərinin rahat yaşaması, gözəl güzəranı üçün öz həyatını qurban verməsin”...

Dülgər bu sözləri eşitdikdə ürəyi yumşaldı və öz-özünə dedi: – Onun haqqında bədgüman olmaqda yaxşı iş görmədim. Az qalmışdı, nahaq babala batım, heç olmasa indi onların keflərini pozmayım. Belə düşündükdən sonra cıqırını çıxarmayıb səhərə qədər taxtın altında qaldı...

Səhər tezdən oynaş getdikdən sonra dülgər taxtın altından çıxıb arvadın yanında oturdu. Arvad özünü yuxuluğa vurdu. O, arvadını yavaş-yavaş oyadı və deyirdi: – Əgər sən qəlbə toxunmaqdan utanmasaydım o kişinin atasını yandıracaqdım ki, başqa həyasızlara da ibrət dərsi olsun. Lakin sən mənə qarşı olan fədakarlığına və məhəbbətinə əmin olduğumdan və bu işin səhv üzündən baş verdiyini bildiyimdən sən məhəbbətinə ləkələnməyi və ırz-namusunu qorumağı lazım bildim. Qorxma, özünü ələ alıb ürəkli ol. Sənin haqqında bəzi şeylər düşünüb, bədgüman olduğum üçün mənə bağışla.

Arvadı da məhrabanlıq göstərərək üzr istəməyə başladı. Beləliklə, hər iki tərəf arasında tam sülh və barışıq bərpa oldu.

Bu məsələni ona görə dedim, siz də dülgər kimi aldanıb qarğanın məkr və hiyləsinə görə öz sayıqlığınızı itirməyəsiz.

Diş ağzıda nə qədər safdı qalar,
Elə ki ağrıdı, çıxarmaq olar.
Ürəyə çəkmisənə, dağ, onu bil,
Məlhəm qoysan da sən, gədəsi deyil.

Məsələnin uzaqlığına görə zərər vura bilməyən düşmənlər yaxınlaşmaq üçün tədbir düşünür və özlərini xeyirxah göstərməyə çalışır-

lar, səmimiyyət və sədaqət fəruşluq edib məhrəm olurlar. Elə ki sirləri öyrənib lazım olan məlumatı əldə etdilər, fərsət gözlərlər. Fərsət əl-lərinə keçəndə arxayın və ustalıqla işə başlayıb elə yaralar vururlar ki, onları əsrlər belə sağalda bilməz. Mən qarğaları sınaqdan çıxarmışam, onların fərsət və ağıllarının dərəcəsini imtahandan keçirmişəm. Bu məlun qarğanı görüb onun sözlərini eşitdikdə, onların uzaqgörən ol-
duqları bir daha mənə sübut oldu.

Bayquşların padşahı onun dediklərinə əhəmiyyət vermədi. Əmr etdi, qarğaya hörmət edib, onu əzizləsinlər, doyunca yedirib, yaxşı bəsləsinlər.

Qarğanın öldürülməsinin tərəfdarı olan vəzir dedi: – İndi ki, qarğanı öldürmüşünüz, heç olmasa onunla düşmən kimi rəftar edin. Onun məkr və hiyləsinə inanıb arxayınlaşmayın, çünki onun burda olması yalnız bizə bədbəxtlik gətirəcəkdir.

Padşah onun bu sözlərinə də etina etmədi, o, ağıllı və misli görünməmiş vəzirin nəsihətlərini qulaq ardına vurdu. Qarğa isə şahın xidmətində qalaraq böyük bir hörmət və şan-şövkətlə yaşamağa başladı. O, şaha yaxın olan adamlarla dostlaşır, onun məhəbbəti get-gedə şahın ürəyində və rəiyyətin qəlbində özünə daha möhkəm yer tuturdu, şah onun nəsihətlərinə daha tez-tez qulaq asmağa başlayır və hər işdə onu özünə məhrəm hesab edirdi.

Bir gün o, camaatın toplandığı məclisdə dedi: – Qarğaların şahı mənə səbəbsiz olaraq təhqir etmişdir, mən ondan intiqam almayınca necə rahat yeyib, rahat yata bilərəm? Mən bu barədə çox fikirləşmişəm. Axırda başa düşmüşəm ki, qarğa sir-sifətində qaldıqca bu arzuma çatma bilməyəcəyəm. Alimlərdən eşitmişəm deyiblər ki, məzlum bir adam zalım bir düşmənin əlinə keçib, ölümünü gözünün qarşısına gətirsə və özünü odda yandırırsa, onun nəzri qəbul olunur, o vəziyyətdə hər nə istəsə, arzusu yerinə yetər. Əgər şah razıdırsa, əmr etsin, mənə od atınsınlar. İsti canıma keçdikdə dua edəcəyəm ki, bayquş olum, belkə bu yol ilə o zülmkarın öhdəsindən gələm və od tutub yanan bu ürəyimi təsəlli tapa.

Qarğanın ölümünü məsləhət görən bayquş da bu məclisdə idi. Onun bu sözlərini eşitdikdə dedi:

Lələ kimi qəlbə qara, Nərgiz tək şux deyilsən,
Nəçin gül tək ikiüzlü, Süsən tək ondillisen?

Sonra sözüne davam edərək əlavə etdi: – Sən zahirini təmiz gös-tərməyə çalışsan, xəbis, riyakar məxluqsan sən içərisinə zəhər tökül-müş rəngi gözəl, ötri xoş, şah şərabına oxşayırsan. Sənin murdar bədə-nini dönə-dönə yandırır külünü yelə versələr də, kəsif və napak zatın öz əslini itirməyəcəkdir. Sənin qara qəlbin və çürük əqidən nə su ilə təmizləndir, nə odla sən hansı şəkllə düşürsən düş, nə cildə girirsən gir, istəyirsən Simurq donuna bürün, istəyirsən Təvüs rənginə boyan, həmişə sənin xəbis təbiətin qarğalara kömək etmək arzusunda olacaq-dır. Sən o siçana oxşayırsan ki, ona günəş, bulud, külək və dağa ərə getməyi təklif etdilər, o isə bunların hamısını rədd edib öz cinsindən olan siçanı seçdi.

Şah soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Bayquş dedi: – Belə nəql edirlər ki, dualı müstəcib olan bir zahid var imiş. Bir gün o, çay qırağında oturarkən çalağanın cayna-ğından başına bir siçan balası düşdü. Zahidin siçan balasına yazığı gəldi, onu yarpaq arasına büküb evlərinə aparmaq istədi, sonra fikirləşdi ki, evdəkiləri incidə bilər, dua elədi ki, siçan balası qız olsun. Duası müs-təcib oldu. Siçan balası dönüb elə bir qız oldu ki, günə deyirdi, sən çıxma, mən çıxım, aya deyirdi, sən çıxma mən çıxım. Zahid müridlərin birinə onu evinə aparıb tərbiyə etməsini tapşırırdı. Mürid qızın tərbi-yəsile məşğul oldu.

Elə ki, qız boy-buxun atıb həddi-buluğa çatdı, zahid ona dedi: – Artıq sən böyük qız olubsan, ərə getmək vaxtın çatıb, könlün istəyən adamlardan kimi bəyənirsən de, seni ona ərə verim.

“Qız dedi: – Mən elə bir ər istəyirəm ki, o, nəinki güclü, qüdrətli olsun, bəlkə başqalarına da güc və qüvvə versin.

Zahid dedi: – Yoxsa günəşə ərə getmək istəyirsən?

Qız dedi: – Bəli.

Zahid günəşə dedi: – Bu gözəl və qəşəng qız güclü və qüdrətli bir ər axtarır, istəyirəm, onu sənə ərə verim.

Günəş dedi: – Mən özümdən daha güclü, daha qüdrətli bir ər gös-tərə bilərəm. O – buluddur o, mənim üzümü örtərək insanları mənim cəmalımın işığından məhrum edir.

Zahid buludun yanına gəlib əhvalatı danışdı. Bulud dedi: – Külək məndən güclüdür, çünki o, məni istədiyi yərə qovub aparır. Zahid kü-ləyin yanına gəlib əhvalatı danışdı. Külək dedi: –Dağ məndən güclü-dür, onun yanına get. Çünki o, mənim əl-qolumu bağlayıb, yolumu

kəsib, hərəkətimin qarşısını alıb. Nə qədər güc vurursam, dağ yerin-də möhkəm durub tərpənməyir. Mənim ona vurduğum təkanların tə-siri, zəif səsin kar qulağa təsiri kimidir.

Zahid dağın yanına gəlib əhvalatı danışdı.

Dağ dedi: – Siçan məndən güclüdür, çünki o, mənim yan-yörəmi dəşib, ürəyimdə özünə yuva tikir. Mən onu qovmaq qüdrətinə malik deyiləm. Onun yanına get.

Qız bu sözü eşitdikcə dedi: – Doğru deyir, mənim elə əsil ərım odur.

Zahid siçanın yanına gedib əhvalatı ona danışdı. Siçan dedi: – Mə-nin arvadım gerek mənim cinsimdən olsun.

Qız zahidə dedi: – Dua et, mən siçan olum. Zahid dua etdi, qız dö-nüb yenə siçan oldu. Zahid onu siçana ərə verdi.

Sonra bayquş üzünü qarğaya çevirib dedi: – Ey hiyləgər, sənin də təbiətin siçanın təbiəti kimidir. Sənin işin də onun işinə oxşayır.

İlanbalığı kimi bəsbütün yanımcıqsan,
İkiüzlülük nəçin? Ya balıq ol, ya ilan...

Ağılsız adamlarda olduğu kimi, bayquşlar padşahı da bu sözlərə əhəmiyyət vermədi. Qarğa isə öz işini görür, hər gün yeni-yeni ma-raqlı hekayələr, əcaib və qəribə əfsanələr danışaraq bayquşları əy-ləndirir, get-gedə onların qəlblərinə girərək sirlərini öyrənir, durub-oturduqları, yatıb qaldıqları yeri yadında saxlayırdı. Nəhayət, bir gün fürsət taparaq gizlicə qarğaların yanına gəldi. Qarğaların şahı onu görcək dedi: – Xeyrxəbər elçisi, gəl görək nə gətirməsən?..

Qarğa dedi: – Dövlətə nə lazımsa, hamısını görmüşəm, indi işə başlamaq lazımdır. Padşahlar çox işləri tədbir ilə başa çatdırıblar.

Şah dedi: – Sənsiz bizim işimiz keçməz. Nə etmək lazımsa, de əmr verim.

Qarğa dedi: – Bütün bayquşlar filan dağdadırlar və gündüzləri filan mağaraya toplaşirlar. Mağaranın yaxınlığında çoxlu quru talaşa vardır. Əgər əlbir olub kömək edilsə, bayquşları tezliklə məhv etmək olar. Bunun üçün şah əmr etməlidir ki, qarğalar həmin quru talaşaları ma-ğaranın ağzına yıxsınlar, mən isə o dağda qoyun otaran çobanların odundan bir köz aparıb talaşaların içərisinə atım. Qarğalar qanadları ilə o qədər yelləməlidirlər ki, talaşa alovlansın. Elə ki alovlandı, xaricə çıxmaq istəyən bayquşlar od tutub yanacaq, çıxmayanlar isə tüstüdən mağaranın içində boğulacaqlar.

Şah ömr etdi qarğanın bütün göstərişlərini yerinə yetirdilər. Bütün bayquşları bu hiylə ilə od vurub yandırdılar. Qarğalar tam qələbə ilə heç bir itki vermədən böyük şadlıq və şənlik içərisində öz vətənlərinə qayıtdılar. Şah və ordu həmin qarğanın bu gözəl tədbirini, göstərdiyi misli görünməmiş bu xidmətini tərəfləyib göylərə qaldırır və onun uzaqgörənliyinə heyran qaldıqlarını söyləyirdilər. Qarğa bunları eşitdikdə şahı minnətdar olduğunu bildirdi və sözarası dedi ki, bu ölkədə hər nə görülsə, yalnız şahın dövlət və mərhəməti sayəsində müvəffəqiyyət qazanır. Mən bu tədbirin qələbə çalacağını o bədbəxtlər bizə ilk gecə basqını təşkil edən günü anlamışdım.

Bir gün şah söhbət əsnasında həmin qarğadan soruşdu: – Deyirlər xeyirlə şərin dostluğu tutmaz, kərəmətli adamlar xəsis və ağgöz adamlardan qaçarlar. Bəs necə oldu ki, sən uzun müddət davam getirib bayquşların yanında yaşaya bildin?

Qarğa cavab verib dedi: – Doğru buyursunuz, həqiqət şah deyən kimidir. Lakin ağıllı adamlar hökmdarların arzularını yerinə yetirmək üçün çətinliklərdən qorxmaz, qarşıya çıxan bütün əziyyət və məşəqqətləri sevimli bir məşuqə kimi öz bağrılarına basarlar; sədaqətli və iradəli adamlar hər bir müvəffəqiyyətsizlikdən ruh düşkünlüyünə qapılıb özünü itirməz, qəm və kədərə batmazlar. Böyük və məsuliyyətli işlərdə, xüsusilə vətən və şah üçün təhlükə yarandıqda, düşməni dəf etmək məsələsinə cəhəllik edən, qələbəyə səbəb ola biləcək fikirlərini deməkdə təvəzökarlıq göstərən şəxslərin, hikmət sahiblərin yanında qədir-qiyəməti olmaz...

Bu gün dərman ağzını etsə zəhər,
Sabah səno şəkər kimi bar verər.

Şah dedi: – Bir az da bayquşların ağlından danış.

Qarğa dedi: – Məni öldürməyi tələb edən bayquşdan başqa onların arasında ağıllı bayquş görmədim. Onun da ki, heç kəs sözüne qulaq asmadı. Heç bir düşünən olmadı ki, axı mən onların arasında yabançıyam, qohum-əqrəbam arasında hörmətim və yüksək mövqeyim olmuşdur, həmişə ağıllı və təcrübəli hesab edilmişəm. Ola bilər ki, hiylə işlədib tələ quram. Onlar nə öz ağıllarıyla belə düşüncə bildilər, nə məşvəratçılarının nəsihətlərini qəbul etdilər, nə də öz sirlərini mənə gizlətdilər. Halbuki, padşahlar öz sirlər xəzinəsini gizli saxlamaqda, xüsusilə, narazı salınmış dostlardan və narahat edilmiş düşmənlərdən qorunmaqda həddən artıq ehtiyatlı olmalıdırlar.

Şah dedi: – Bayquşların məhv olmasının səbəbi, mənə elə gəlir ki, onların şahının özünə qürurənməsi və vəzirlərinin kəməğil olmasıdır.

Qarğa dedi: – Şah buyuran kimidir. Az adam tapılar ki, qələbə çalsın – onda qürur, təkəbbür əmələ gəlməsin; qadın düşkünü olsun – lakin nəticədə rüsvay olmasın; çox yesin – ağrısını çəkməsin; kəməğil və vəzirlərin məsləhətinə inansın – salamat qalsın.

Şah dedi: – Sən çox əziyyət və məşəqqətlər çəkibsen, arzünün əksinə olaraq düşmənlər qarşısında diz çöküb onlara hörmət göstərmisən.

Qarğa dedi – Xeyir götürmək məqsədilə çətin işlərə girişənlərin başqa çarəsi yoxdur, onlar gərək əvvəlcədən hər şeyi nəzərə alsın, ölümünü gözünün qabağına gətirsin, əlini bu dünyadan üzün, sonra işə başlasın.

Yəqin ki, şah ilanının nə üçün qurbağaya xidmət etməyə razı olduğunu eşitmişdir.

Şah soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Belə nəql edirlər ki, bir ilan o qədər zəifləmişdi ki, ova getməyə belə təqəti qalmamışdı, nə edəcəyini bilmirdi. Çünki gücsüz və qüvvətsiz nə yaşamaq mümkün idi, nə də əzuqə əldə etmək. Öz-özünə düşündürdü: “Cavanlığı geri qaytarmaq olmaz, kaş bu qocalığı saxlamaq mümkün olaydı”.

Cavanlığı saxlamaq mümkün olmur,
Qocalığı heç saxlamaq olarmı?

Bu vəfasız dünyaya bel bağlamaq olmaz, heç elə bir ağıllı tapmaq olmaz ki, o sudan quruluq istəsin, oddan soyuqluq tələb etsin. Bu dünya səfəra kimidir, onun nəticəsi mütləq sövda olacaqdır¹.

...Keçmiş qaytarmaq, gələcəyi bilmək olmaz. Gərək mən bu günümün hayına qalıb öz işlərimi hiylə ilə düzəldəm və qarşıya çıxan əziyyət və məşəqqətdən çəkinməyəm. Çünki dünyada şərlə xeyir əkiz yaranmışlar...

İlan belə düşündükdən sonra qurbağası çox olan bir gölün kənarına getdi və qemli kimi onun qırağında oturdu.

Qurbağalardan biri onu görərək dedi: – Nə olub, deyəsən, bir az kefin yoxdur?

¹ Səfəra və sövda, yəni zərdab və öd, qədim şərq fəlsəfəsində insanın bədənində bir-birilə mübarizə aparan dörd ünsürdən ikisidir, O biri ikisi bəlgəm və qandır. *Mütərcim.*

İlan dedi: – Dünyada məndən daha bədbəxt bir məxluq ola bilərmi? Mənim güzəranım qurbağa tutub yeməklə keçirdi. İndi elə bir xəstəliyə tutulmuşam ki, qurbağa özü gəlir mənə ağzıma girsə, onu udu bilmərəm.

Qurbağa öz şahlarına muştuluq apardı və əhvalatı ona danışdı.

Qurbağaların şahı ilanı yanına çağıraraq ondan soruşdu: – Nə səbəbə sən bu xəstəliyə tutulubsan?

İlan cavab verib dedi: – Bir qurbağanı tutmaq istəyirdim, o mənim qabağımdan qaçıb bir zahidin evinə girdi, mən də onun dalısınca oraya getdim. Ev qaranlıq idi, ağzımı atdım, ağzıma bir şey keçdi elə bildim qurbağadır. Dəmə zahidin oğlunun barmağı imiş, dişimi sıxmağımla onun göyərək ölməsi bir oldu.

Zahid oğlunun dərindən mənim dalıma qadır və deyirdi: “Görüm səni elə bir xəstəliyə tutulubsan ki, qurbağalar şahı sənə üstünə minib gəzməyə gəlsin və o, sədəqə olaraq verməyincə sən heç bir qurbağa yemə bilməyəsən”. İndi gəlmişəm ki, qurbağalar şahı mənim üstümə minib gəzməyə gəlsin, çünki qəzanın hökmündən qaçmaq olmaz.

Bu söz qurbağalar şahının xoşuna gəldi. Özünün belə bir şans-şövkətə, şərəf və hörmətə layiq olduğunu ürəyindən keçirdi və ilanın üstünə minərək təkəbbür və qürurla gəzməyə getdi.

Bir az keçdikdən sonra ilan şaha dedi: – Şah sağ olsun, mənə güc lazımdır ki, ömür sürüb səni dalımda gəzdirə bilim, mənə isə can qalmaq bəydir.

Şah dedi: – Doğru deyirsən, hər gün sənə iki qurbağa sədəqə edirəm.

İlan hər gün iki qurbağa yeyir və beləliklə, öz güzəranını keçirirdi. Bu işdən fayda götürdüyü üçün onu özünə alçaqlıq və təhqir hesab etmirdi. Mənim də əziyyətə dözməyim bu mahiyyətdə idi, çünki o, düşməni məhv etmək, tayfanı təhlükədən qurtarmaq, şahın heyatını və dövlətini qorumaq üçün lazımdı. Bundan əlavə, düşməni səbir və hiylə ilə daha tez darmadağın etmək olar, nəinki vuruş və müharibə ilə. Ona görə deyiblər ki, “ağıl gücdən üstündür”. Məsələn, bir adam nə qədər qüvvətli və güclü olursa olsun, vuruşda və ya ən çoxu 20 adamdan artıq öldürə bilməz, halbuki ağıllı bir adam düşünüb tədbir tökməklə bir ölkəni xaraba edib, qüvvətli bir ordunu məğlubiyyətə uğrada bilər. Məsələn, od özünün isti və yandırıcı olmasına baxmayaraq, bir ağacın üstünə düşsə, nə qədər çox yandırsa, yer üzərində olan hissəsindən artıq yandırma bilməz, halbuki su özünün soyuq və söndürücü olmasına

baxmayaraq ən böyük və zorba ağacları kökündən qoparıb aşırı bilər. Dörd şey az olsa belə, yenə onları çox hesab etmək lazımdır: yağı, xəstəlik, düşmən və borc...

Bütün bu işlərin hamısı yalnız şahın yüksək ağı və qüdrətli dövləti sayəsində yerinə yetirilmişdir.

Qılıncına baş əydi şənü şövkət sultanı,
Tabə olmuş hökmünə fəlakətlərin dövrünü.

Deyiblər, əgər iki adam böyük bir arzuya nail olmaq istəsə – mürrüvətdə üstün olanı qalib gələr; mürrüvətdə bərabər olsalar – iradədə üstün olan qələbə çalar; iradədə bərabər olsalar – köməkçi və dostları çox olan qabağa düşər; əgər bu cəhətdən də aralarında fərq olmasa – o zaman taleyi uğurlu, bəxti güclü olan aparar.

Bəxtindir addımlayan qarşısında ordunun,
Ədalətdir duran keşişində yurdunun.

Hikmət sahibləri demişlər, kim qələbədə başı gicəllənməyən və məğlubiyyətdən ruh düşkünlüyünə qapılmayan ağıllı və təcrübəli şahlarla düşmənçilik etmək fikrinə düşsə, zindaganlığı özünə haram edər, özü-özünü ölümə sürükləmiş olar. Bu hal xüsusilə o zaman daha tez baş verər ki, şah qarşıya çıxmaqla bütün çətinlikləri nəzərə alsın, işin bütün incəliklərinə bələd olsun, harda tələsib, harda ehməl tərpənməyi, harda qəzəblənib, harda mülayim olmağı bir-birilə qarışdırmasın. Bu gün və sabah edəcəyi işlərin gələcəkdə qələbəyə səbəb olacağını əvvəlcədən görə bilsin və bunun üçün tədbirlər düşünsün; həddən artıq yumşaq əlib hər şey üçün güzəştə getməsin; həddən artıq qəddarlıq göstərərək hər şey üçün cəza verməsin...

Bu gün elə şah tapmaq olmaz ki, ölkələri mühafizə etmək və dinləri qorumaq işində bizim şahımızla müqayisə edilə bilsin. Xidmətinə olanlara qayğı göstərmək, onları istedad və ləyaqətlərinə görə dövlət işlərinə irəliləyərək cəmiyyət və xoşbəxtliklərinə təmin etmək, məhrifət, lütf və mərhəmət göstərmək, məsələn, rəiyyət yolunda öz heyatını əsirgəməməkdə bizim şahımız qədər fədakar ola bilsin...

Şah dedi: – Yox, bu böyük iş yerinə yetirilməsi, düşmənlərin məhv edilməsi yalnız sənənin düzgün məsləhətin, sonsuz sədaqətin və misilsiz məharətin nəticəsində mümkün olmuşdur... Mən yalnız sənə etibar etdim və onun da səmərəsini gördüm. Kim dövlət işlərinin cilo-

vunu ağıllı vəzirlərin əlinə tapşırıbsa o, heç vaxt peşman olmaz, hədisələrin cərəyanı, xoşbəxtliyi onun əlindən qoparıb apara bilməz.

Nə fikrə düşsəm əgər, izləsəm nə məqsədi mən,
Muradıma çataram, gör köməkçim olsan sən.

Sənin ağıllığın ən tövccüblü cəhəti o idi ki, uzun müddət düşmənlə bir yerdə qala bilmiş, müxtəlif əziyyətlər çəkmiş, arzusun əksinə olaraq min cür tənələr eşitmiş, lakin ağzından bir kəlmə də olsun elə bir söz qaçırmamış ki, ona eyib tuta bilsinlər, nifrət və şübhəyə səbəb ola bilsin.

Qarğa dedi: – Mən hər işdə, hər vəziyyətdə şahın gözəl əxlaqını, onun kəramətini gözümlə qabağına gətirir, bilik və əqlinin dərəcəsinə görə özümü hər cəhətdə ona oxşatmağa çalışır, onun şahlara xas olan davranış və rəftarını, göstəriş və fərmanını rəhbər tuturdum, şahın isə çətinlikləri aradan qaldırmaqda, səbir və dözümlü olub qələbə çalmaqdakı məharəti bütün dünyada şöhrət tapmışdır; çünki şahın dərin zəkası, incə siyasəti, onun əzəməti və calalı misilsiz şücaəti ilə birləşmişdir...

Şah dedi: – Sarayımda olan xidmətçilər arasında sözünün gözəliyi, işinin düzgünlüyünə müvafiq gələn birçə sən idin ki, tükenməz bir əzm, sonsuz bir iradə göstərməklə belə böyük bir işi layiqincə yerinə yetirə bildin. Yalnız sənin sözün nəticəsində bizə elə bir zəfər nəşib olmuşdur ki, ondan qabaq nə ağzımızın dadı var idi, nə xörəyimizin ləzzəti; nə yeyib-ichməkdən zövq alırdıq, nə yatıb-dincəlməkdən; çünki özündən güclü düşmənlərə rast gəlib, özündən qüvvətli rəqibə təsadüf edən, canını ondan xilas etməyincə gecəni gündüzdən, ayağı başdan, başmağı başlıqdan ayıra bilməz. Hikmət sahibləri demişlər ki, xəstə tam sağalmayınca yediyi xörəkdən ləzzət ala bilməz, hambal ağır yük altından çıxmayınca dəridən nəfəs ala bilməz, təhqir edilmiş xalq düşməni məhv etməyincə üreyi soyumaz. İndi də görüm, onların padşahı necə idi?

Qarğa dedi: – Onun işlərinin əsasını tədbir və mehribanlıq deyil, xudpəsəndlik, təkəbbür və qürur təşkil edirdi; bununla birlikdə o, çox ağılsız, yüngülbəyın, fəzilət və zəkadan məhrum bir məxluq idi. Onun vəzir-vəkilləri də özünə oxşayırdı. Yalnız mənə öldürməyi təklif edən onlara bənzəmirdi.

Şah soruşdu: – Onun hansı xüsusiyyəti sənin gözüne belə xoş görünübür ki, onu hey tərifiyləyir ağıllı olduğunu təsdiq edərsən?

Qarğa dedi: – Birincisi, mənə öldürməyi təklif etməsi, ikincisi isə ağasının razılaşmayacağını bildiyi halda, öz məsləhətlərini ondan əsirgəməməsi idi. O, nəzakətlə, mülayim bir tonla odlu ifadələr işlədirdi və bununla birlikdə şahın qəlbinə toxunmur, həmişə onun böyük olduğunu nəzərə çarpdırırdı; şahın səhv etdiyini gördükdə gözəl və ibrətli məsələlər çəkərək onu başa salmağa çalışır, mənalı təmsillər, şirin əhvalatlar, düzlu hekayələr danışaraq başqalarının nöqsanlarını ibrət güzgüsü edirdi ki, şah ona baxıb öz eyblərini görsün və eyni zamanda bəhanə tapıb onu cəzalandıra bilməsin. Bir gün eşitdim, o, şahla belə deyirdi: "Hökmdarlıq çox şərəfli bir vəzifə və çox yüksək bir mövqedir. Onu təkcə arzu və ya can atmaqla əldə etmək olmaz. Bunun üçün birgə çalışmaq və sədaqətlə bir-birinə kömək etmək lazımdır. Elə ki, belə bir xoşbəxtlik nəşib oldu, onun qədrini bilib saxlamaq, möhkəmləndirib qorumaq işində misilsiz fədakarlıq göstərilməlidir. İndi isə ən düzgün yol budur ki, az səhv buraxıb, çox iş görsən. Çünki ölkənin varlığı və dövlətin yaşaması kamil ağıl, tükenməz iradə, düzgün məsləhət və kəskin qılıncsız mümkün deyil". Lakin onun sözünə qulaq asıb nəsihətini qəbul edən tapılmadı, hər şey alt-üst oldu. Nə onlar həmin bayquşun ağıl və zəkasından fayda götürə bildilər, nə o, özü bu mərifət və dərəkədən istifadə edib canını beladan qurtara bildi.

Düşməni zəif və gücsüz olsa da, onun fikir və hiyləsindən qorunmaq haqqındakı hekayə bundan ibarətdir. Qarğa özünün zəif və gücsüzlüyünə baxmayaraq təkbəşinə güclü və sayca çox olan düşməni, kəməğil və korafəhm olduğuna görə, yalnız bu üsul ilə darmadağın edə bilmişdi. Yoxsa başqa yol ilə öz məqsədinə çatı bilməzdi. O, belə bir qələbəni heç yuxuda da görə bilməzdi. Mərifət sahibləri bu hekayədən ibrət dərəsi götürüb ağıllı nəticələr çıxarmalıdır və bilməlidirlər ki, düşməni zəif olsa da, ona etibar etmək və onun heç bir şey edə bilməyəcəyini demək olmaz, çünki bu dünyada hər şeyi gözlemək olar...

Əzəl qədəm atdığı yerlərə yaxşı bax sən,
Çünki düz yerlərdə də, çox olmuşdur bədərən.

Sədaqətli dostlar və ləyaqətli köməkçiləri ilə gətirmək ən qiymətli dövlət və ən qazanlı ticarət hesab edilməlidir. Kim bunların hər ikisini tapa bilse, həm dostlar içərisində başı uca olar, həm düşmənlərin məkr və hiyləsindən qorxmaz. Hər iki dünyada öz məqsəd və arzusunə çatar...

MEYMUN VƏ TISBAĞA FƏSLİ

Rac Brəhmənə dedi: – Düşmənin hiyləsindən qorunmaq və rəqibin fitnə-fəsadına qarşı mümkün qədər ehtiyatlı olmaq haqqındakı hekayəni eşitdim. İndi, elə bir əhvalat söylə ki, orada birisi bir şey əldə etmək üçün səy göstərsin, lakin məqsədə çatdıqdan sonra nadanlıq üzündən firsəti fəvt edib onu əldən versin.

Brəhmən dedi: – Ələ gətirmək, saxlamaqdan asandır. Çünki çox qiymətli, nəfis və nadir şeylər bəzən xoşbəxt təsadüf, bəzən hadisələrin cərəyanı nəticəsində heç bir əmək və səy göstərmədikdə də ələ gələ bilər, lakin ağıllı hərəkət edib düzgün tədbir görmədən onu saxlamaq çox çətindir. Ağıl meydanında piyada, təcrübə aləmində naşı olanın qazandığı çox tez əlindən çıxar. Ona peşmançılıq və təəssüfdən başqa heç şey qalmaz. Nəcə ki, tısbağa əmək sərf etmədən meymunu tələyə sala bilmiş, lakin ağılsızlıq və nadanlığından firsəti əldən verərək peşman olmuşdu.

Rac soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Brəhmən dedi: – Belə nəql edirlər ki, bir adada çoxlu meymun yaşayırdı. Onların sərtlikdə şöhrət tapmış, siyasətçilikdə ad qazanmış, ədalətdə kamil, hökmdə qabil bir padşahları var idi. Ömrün baharı, həyatın xoşbəxtlik fəslə hesab edilən gənclik keçdikdən sonra qocalıq toru onu yavaş-yavaş sarımağa başlamışdı. Bir vaxt ayılıb gördü ki, nə belində qüvvət qalmışdır, nə gözündə nur...

Zəmanə ömürdən zamanı alır,
Qocalar məhv olur, gənclər qocalır.

Fələyin adəti belədir, cavanlıq tərəvətini qocalıq ətəlinə çevirdiyi kimi, dövlətin izzətini də fəqirlik zillətinə çevirir.

Cavanlıq, qocalıq, ehtiyac, dövlət,
Bu necə dövrəndir, nədir bu adət?!

Ruzigar gəlin paltarını geyinərək insanları özünə cəlb edir, zahirinə bəzək-düzək verərək ağılsız və sadələh adamları yoldan çıxarır; saxta daş-qaş taxaraq həris və ağgöz insanları tamaha salır və beləliklə, hamı onun qurduğu tora düşür, onun arzu və istəklərinin əsiri olur, lakin bilmir ki, onun bünövrəsi – xəyanətlə, özlü – məkr və hiylə ilə qurulmuşdur; iradəsi zəif, özü hərdəmxəyal, sözü etibarsızdır.

Bu dünyanın dövləti Gürzə ilan kimidir,
Xarici əlvan rəngli, daxili ağı zəhər.
Dövlətlilər “var” – deyə doldururlar piyalə,
Yoxsullar “olar” – deyə ümid bağlar xəyalə.

Ağıllı adamlar əlbəttə, belə şeylərə fikir verməyib bu fani dünyanı çahü-cəlalına uymazlar...

Xülasə, şahın qocalıb gücdən düşdüyü aşkar olcaq, həşəmət və əzəməti birdən-birə azaldı, nəfəsi kəsərdən düşdü. Bu zaman onun qohumları içərisindən alnında xoşbəxtlik ulduzu yanan, rəftar və davranışında, oturub duruşunda səadət və dövlət əsəri görünən, sərkərdəlik mənəbəsinə qabil, şahlıq dərəcəsinə layiq bir cavan oğlan meydana çıxdı. O, öz elmi və helmi ilə ordu və rəiyyəti arasında hörmət qazandı, onun məhəbbəti xalqın ürəyinə yol tapdı. Qocalıb taqətdən düşmüş və belə bükülmüş şahı təxtdən salıb ölkənin cilovunu gəncin əlinə verdilər. Onu özlərinə şah seçdilər. Yazıq qoca meymun kor-peşman baş götürüb yola düzəldi. Nəhayət, gəlib dəniz sahilində olan qalın bir meşəyə çatdı. Orada bir əncir ağacı tapıb onun meyvələri ilə dolanmağa başladı. Həmin ağacın kölgəsində bir tısbağa istirahət edər, orada uzanıb nazlanmağı çox sevərdi. Bir gün meymun əncir yeyərkən təsadüfən onlardan biri şappıltı ilə suya düşdü. Bu səs meymunun xoşuna gəldi, ikinci ənciri suya saldı, kefi bir az da kökəldi. Meymun vaxtaşırı hər saatdan bir suya əncir atır və onun səsinə böyük bir zövq alır. Tısbağa isə əncirləri yeyir onların məhz onun xatiri üçün atıldığını fərz edir, tanıdığı halda ona qarşı belə məhrəban olan bu meymunun dostlaşdıqdan sonra nələr edəcəyini düşünürdü. Tısbağa belə fikirləşdikdən sonra meymunu səslədi, onunla dost olmaq istədiyini dedi. Meymun da öz razılığını bildirdi. Onlar bir-birinə o qədər məhrəban oldular ki, sanki iki bədəndə bir can yaşayır, bir köksdə iki ürək döyünürdü... Bir tərəfdən, meymunun qərblilik duyğuları aradan qalxmış, digər tərəfdən isə, özünə tısbağa kimi bir dost tapmışdı... Onların bir-birinə olan məhəbbəti o qədər artdı ki, nəhayət, meymun məmləkət və dövlətin əlindən çıxdığını unutdu, tısbağa isə öz yurd və yuvasına qayıtmağı yaddan çıxartdı.

Bu hadisədən bir müddət keçdi, tısbağanın evə qayıtmadığını görən dişi tısbağa yaman narahat olmağa başladı, qəmənib kədərəndi, nəhayət, davam gətirməyib şikayət üçün öz bacılığının yanına getdi...

Bacılığı dedi: – Əgər əsəbiləşməyib məni təqsirləndirməsən, onun harada olduğunu sənə deyə bilərəm.

Dişi tısbığa dedi – Bacım, bu nə sözdür söyləyirsən, kim sənəndən şübhələnib sənə irad tuta bilər, mən nəyə əsasən əsəbiləşib səni təqsirkar hesab edə bilərəm?

Bacılığı dedi: – Əsitişmə ki, o, bir meymunla bərk dostlaşib, canı dildən ona məftun olubdur, onun vəslini sənəndən hicrindən üstün tutur, sənəndən fəraq atəşini onun vüsal suyu ilə söndürür. İndi qəm çəkib kədərlənməyin heç bir mənası yoxdur, elə bir tədbir–görmək lazımdır ki, kişin geri qayıtsın.

Onlar hər ikisi birlikdə fikirləşməyə başladılar, axırda belə bir qərara gəldilər ki, meymunu öldürməkdən başqa çarə yoxdur. Sonra dişi tısbığa özünü xəstəliyə vurub bacılığınadən ərinə xəbər göndərdi.

Tısbığa evinə getmək üçün meymundan icazə istədi. Evinə çatdıqda arvadını yorğan–döşəyə yığılmış gördü, o tərəf–bu tərəfinə keçib dil tökməyə başladı, bir fəyda vermədi. Arvad bir kəlmə də olsun danışmadı. Vəziyyəti belə görəndə tısbığa arvadının bacılığınadən xəstəliyin səbəbini və arvadının nə üçün danışmadığını soruşdu.

Arvadın bacılığı dedi: – Bir xəstəliyin ki, dərmanını tapmaq mümkün olmasın və xəstənin həyatdan əli üzülün, o, necə danışa bilər?

Tısbığa dedi: – O necə dərmandır ki, buralarda tapılır? De, gədim başqa yerlərdən axtarım, dostlardan xahiş edim, düşmənlərə yalvarım.

Arvadın bacılığı dedi: – Bu, biz qadınlara xas olan elə xəstəlikdir ki, onu meymun üreyindən başqa heç bir şeylə müalicə etmək olmaz.

Tısbığa dedi: – İndi meymun üreyini haradan tapmaq olar?

Arvadın bacılığı dedi: – Elə biz də səni ona görə çağırırsıq ki, sən dəfə arvadınla vidələşməyən məhrum olmayasan.

Tısbığa həddən artıq qəmlənib kədərləndi, nə qədər fikirləşdisə, heç bir çarə tapa bilmədi. Nəhayət, öz dostu meymun haqqında düşünməyə başladı və öz–özünə dedi: “Əgər aramızda olan bu qədər qədim bir dostluq və möhkəm sədaqətə baxmayaraq ona xəyanət etsəm, bu, namərdlik və insafsızlıq olar; əgər əhdə vəfadar olub özümü riyakarlıq günahından və fitnəkərlilik əzabından mühafizə etsəm, evimin dirəyi, həyatımın bəzəyi, övladlarımla pənahlı, bərk günümün imdadı arvadım əlimdən gedər”.

Bir saata qədər bu cür fikirlər edib iztirab və həyəcan, qətiyyət və tərəddüd içərisində dolandıqdan sonra, nəhayət, arvadın eşqi zəfər çaldı. Tısbığa vəfadarlıq daşını atəyindən tökmək qərarına gəldi... Lakin tısbığa gözəl başa düşürdü ki, meymunu adaya gətirməyincə o, bu məqsədə nail ola bilməyəcəkdir. O, belə fikirləşə–fikirləşə meymunun yanına gəldi. Ayrıllıq müddətində meymunun ona qarşı məhəbbəti birə on artmışdı. Ona görə tısbığanı böyük bir hərarətlə qarşılayıb xəstənin vəziyyətindən, oğul–uşaqlarının, qohum–qardaşlarının dolanacağından sorğu–sual etməyə başladı.

Tısbığa dedi: – Sənəndən ayrılığın mənə o qədər təsir etmişdi ki, heç onlarla görüşməkdən bir ləzzət ala bilmədim. İndi istəyirəm, əgər zəhmət qəbul etsən, bizim evimizə gedək, özün uşaqlarımızın necə güzəran keçirdiyini görəsən, bizim əhli–əyalı öz gəlişinlə sevindirəsən, qohum–qardaşlar və dost–aşaqlarımın yanında mənim başımı uca eləyəsən. Onlar da hazırladıqları xörəklərdən sənə qabağına qoyub öz qonaqpərvərlik borclarını yerinə yetirsinlər. Bəlkə, beləliklə sənəndən mənə göstərdiyin mərhəmət və kəramətin xəcalətindən cüzi də olsa çıxam.

Meymun dedi: – Amandır, bu barədə heç narahat olma. Sən bu qaradışlıqda məni özündən üstün tutmamalısan, çünki mənim sənəndən köməyinə daha çox ehtiyacım vardır. Doğrudur; mən indi öz könlümün sultanıyam, daha xoşbəxt dolanıram. Əgər bu azadlıq və rahatlıq nəsimi mənim damağıma daha əvvəl çatmayıdı, qənaətlə dinc, fəraqat dolanmağın belə şirin və dadlı olduğunu bilsə idim, heç vaxt xəyri az, dərdi çox olan hökmdarlıq eşqinə düşməzdim. Lakin, bütün bunlarla birlikdə, yenə də mən vətəndən, qohum–qardaş, dost–aşa, rəiyyət və xidmətçilərdən uzaq düşüb dövlət və səltənəti əlindən çıxmış yazıq bir məxluqam. Allah səni yetirməklə mənim boynuma böyük bir minnət qoyubdur. Sən öz dostluq və məhəbbət əlini o vaxt mənə uzadıbsan ki, mən hicran və fəraq pəncəsində məhv olub gedirdim. Bütün bunlar göstərir ki, sənəndən haqqın mənim boynumda daha böyükdür. Ona görə sənəndən üzr istəyib xəcalət çəkməyinə heç bir əsas yoxdur. Bundan əlavə, mürüvvət və sədaqət sahibləri yanında dostluğun çox böyük qiyməti vardır, heç bir şey onların arasındakı etibar və inamı əvəz edə bilməz. Müxtəlif həyvanlar bir–birilə tanış olmadıqları halda belə, yemək və içməkdə yoldaşlıq edir, qarınları doyduqdan sonra o saat ayrılıb bir–birini unudurlar. Halbuki dostlar belə etmirlər, onların biri məşriqdə, biri məğribdə olsa, yenə bir–birinin xətinə yaşayib təsəlli taparlar.

Nəyə lazım bu boş həyat, ümid yoxsa vüsalına.
Yatmaz idim, rüyada gör çatmasaydım xəyalına.

Camaatın evinə oğruların dəstə ilə gəlməsi dostluq və sədaqət xatirinə deyil, bəlkə bir şey çırpışdırmaq üçündür, onların bəzən bir-birinə fədakarlıq göstərmələri də buna görədir.

Dəniz səfərinə çıxan adam özünə yoldaş axtarar, lakin dostları bu səfərdən imtina etsələr, bunu düşmənçilik hesab etmək olmaz. Çünki onlar faydasız bir işə getməkdənsə, öz yerlərində qalması daha üstün tutulur. Hərçənd ailənizi ziyarət etməyi təklif edərsən, lakin bilirsən ki, mən deryadan keçə bilmərəm.

Tısbəğa dedi: – Mən səni öz dəlimdə o adaya apararam ki, orada həm asayış var, həm yaşayış.

Xülasə, tısbəğa adanı o qədər təriflədi ki, axırda meymun razılıq verdi və öz müqəddəratını ona tapşırı. Tısbəğa onu arxasına alaraq evinə tərəf yollandı. Suyun ortaliğna çatdıqda bir az fikrə gəldi və sonra öz-özünə dedi: “Alimlərin ən böyük günah hesab edədikləri bir şey varsa, o da vəfasızlıq və xəyanətdir, xüsusilə, dostlar haqqında, özü də, etibarsız qadınlar xatirinə. Atalar deyiblər ki, qızılın saflığını odda, heyvanın gücünü ağır yük altında, insanın düzlüyünü ticarətdə və əmanətə xəyanət etməkdə yoxlamaq olar. Hər halda elm qadınların mərkəzlərinə uyub, onların hiylələrindən aldanmamağı məsləhət görür”. O, öz qəlbində belə ziddiyyətli mühakimələr yürüdərək suyun ortasında dayandı... Onun tərəddüd etdiyi, nə barədə isə ciddi düşündüyü açıq-aydın görünürdü. Bunu hiss edən meymun şübhəyə düşüb narahat olmağa başladı. Tısbəğadan soruşdu: – Nə olub, nə üçün belə fikir deryasına qorq olubsan? Bəlkə mənə aparmaq sənə ağır gəlir?

Tısbəğa dedi: – Mən bunu nəyə əsasən deyirsən, yoxsa, mənə bunu aşkara çıxaran bir əlamət görübsən?

Meymun dedi: – Görürəm sən vicdan əzabı çəkir, öz nəfəsinlə mübarizə edirsən, tərəddüd və iztirab keçirirsən.

Tısbəğa dedi: – Doğru deyirsən. Mən düşünürəm ki, sən birinci dəfədir bizə gedirsən, arvadım da xəstədir, yəqin ki, ev də tör-töküntü olar. Qorxuram ürəyim istədiyi kimi səni yaxşı qəbul edə bilməyəm, lazım olan hörmət və qonaqpərvərliyi yerinə yetirə bilməyib el içəri-sində rüsvay olam.

Meymun dedi: – Sənin namuslu və düz olduğun, mənə ürəkdan dost hesab edib açıq ürəklə qonaq apardığın məlum olduğundan, məc-

lisimiz nə qədər sadə, süfrəmiz nə qədər kasıb olsa, söhbətimiz o qədər səmimi və xudmani olar. Sənin təmizürəkli olduğunu bildiyim üçün dəyə bilərəm ki, sən nəhaq narahat olub mənə yaxşı qarşılamaq üçün bu qədər iztirab çəkirsən; sakit ol, nəhaq yerə özünü incitmə.

Tısbəğa bir az da getdikdən sonra dayandı, yenə də əvvəlki kimi dərindən fikrə daldı. Meymunun şübhələri artmağa başladı və öz-özünə dedi: “Dostundan şübhəyə düşən adam görək o saat tədbir görüb onunla ehtiyatlı dolanmağa başlasın, qorunub özünü gözləsin, əgər şübhələri doğru çıxarsa, onun yetirə biləcəyi ziyandan canını salamat qurtarar, səhv edərsə, heç vaxt ehtiyatlı olduğu üçün onu məzəmmət etməzlər. Ehtiyat igrinin yaraşığıdır – demişlər. Bundan əlavə, tez-tez dəyişdiyi üçün ürəyə “qəlb” adı verilmişdir¹. Bilmək olmaz, hər saat nə xəyala düşər, xeyir istər, yoxsa şər”. Sonra tısbəğaya dedi: – Yenə nə olub hər an fikir meydanında at çapır, xəyal deryasına baş vurursan?

Tısbəğa dedi: – Nə edim arvadımın xəstəliyi, onun səhhətinin pozğunluğuna mənə düşünməyə məcbur edir.

Meymun dedi: – Dostluq və səmimiyyət xatirinə sən bu nigarancılığının səbəbini mənə açdın. İndi de görüm, onun xəstəliyi nədir, onu nə ilə sağaltmaq olar?

Tısbəğa dedi: – Həkimlər elə dərman demişlər ki, onu heç yerdə tapmaq mümkün deyil.

Meymun soruşdu: – O nə dərmandır?

Tısbəğa dedi: – Meymun ürəyi.

Suyun ortaliğında meymunun başından tüstü qalxdı, gözləri qaraldı, öz-özünə dedi: “Mənə bu dəhşətli fəlakətə sürükləyən artıq-tamahlıq və ağcözlülük oldu; mənə bu qorxunc girdaba şöhrətpərəstlik və hərislik saldı. İndi isə hiylə və tədbirdən başqa, mənim əlimdən tuta biləcək heç kəsım yoxdur. Adaya gedib ürəyimi vermək istəməsəm, acından öləcəyəm, özümü suya atıb qaçmaq istəsəm, boğulub həlak olacağam...”. Bunları düşündükdən sonra tısbəğaya dedi: – Mən sənin o ağıllı arvadının əlacını tapdım. Alimlər deyiblər ki, xeyrat və ehsan vermək üçün tələb edilən şeyləri müzayiqə edən mömin, xalqın ehtiyacı olan azuqəni gizlədən şah, dostlarının xoşbəxtlik və rahatlığı üçün vacib olan şeyi verməyən dost, həmin adları daşımağa layiq deyildir. Mən sənin öz arvadını nə qədər sevdiniyi başa düşürəm və onun

¹ Qəlb – ərəbcə “dəyişmək, döndərmək, çevirmək” və s. deməkdir. *Mütarəim*

və onun səhəti üçün zəruri olan dərmanı səbəbsiz olaraq vermək dostluğa yaraşan şey deyil. Mən bu xəstəliyin nə olduğunu yaxşı bilirəm, çünki bizim arvadlar da bu xəstəliyə çox tutulurlar. Biz ürəklərimizi verməklə onları müalicə edirik, özümüz də ürəyimizi çıxarkən çox cüzi bir ağrı duyuruq. Əgər sən bunu mənə səhildə desəydin, mən ürəyimi özümə götürərdim. Bir də ki, bundan sonra bu qoca vaxtında mənim ürəyə ehtiyacım yoxdur. Təsəvvür et ki, mənim üçün ürəyi gəzdirməkdən daha ağır heç bir şey ola bilməz. Çünki onun üzərinə qonan qəm, kədər həddindən artıq, ehtimal ediləcəyindən ağırdır. Ona görə ürəyimi çıxarmışam ki, bəlkə əhl-əyal hicranı və dövlət dərdi bir qədər azalsın. Mən bu ürək yandıran qüssələr, qəlbə od vuran düşüncələrdən bir az rahat olum.

Tısbəğa dedi: – Bəs nə üçün ürəyi evdə qoydun?

Meymun dedi: – Meymunlarda belə bir adət var, istedikləri dostlarının evlərinə qonaq gətdikdə və bu görüşün xoş olmasını arzu etdikdə ürəklərini özlərilə aparmazlar. Çünki, ürək, əziyyət və məşəqət məkanı, qəm və möhnət məkanidir. Sənin evinə gəlmək qərarını qəbul etdikdə istədim ki, sən mənə tam razı qalasan, öz-özümə dedim ki, sənin o ağıllı və iffətli arvadının xəstəliyini eşitdiyim halda, ürəyimi ora aparmaq yaxşı düşməz. Əlbəttə, sən məni dostluqda yaxşı tanıdığın üçün ola bilər, bu sözlərimə inanıb məni bağışlayasan, lakin qorxuram, sənin qohum-qardaşın güman etsin ki, aramızda olan bu dərin və qırılmaz dostluğa baxmayaraq, mən bu dəyərsiz ürəyi müzayiçə edir və mənim üçün qətiyyən xeyri olmayan bir şeyi sənə verməkdən boyun qaçırmıram. Əgər geri qayıtsan, pis olmaz, ürəyimi götürüb gələrək.

Tısbəğa o saat geri qayıdıb meymunu sahile çıxartdı. Meymun dərhal qaçaraq ağaca dırmaşdı. Tısbəğa bir saata qədər ağacın altında gözlədikdən sonra meymunu səslədi, meymun gülərək dedi:

Ey üzə dost olan, batini düşmə,
Əhdinə böyləmi vəfa edirsən?...

Mən ömrümü bu dünyada başa vurmuşam, ruzigarını isti-soyuğunu dadmışam, indi sən mənə kələk qurmaq istəyirsən? Artıq o xam xəyallardan əl çək və bundan sonra kişilikdən dəm vurub, əhd – vəfadan söhbət açma. Sənin etibarsız olduğunu mənim ağılım və zəkam çoxdan dərk etmişdir. Elə güman etmə ki, mən də tülkünün dediyi “ürəyi və qulağı olmayan” uzunqulaq kimiyəm.

Tısbəğa soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Belə nəql edirlər ki, bir şir xora çıxarıb qotur tökmüşdü. Elə zəifləmişdi ki, ova getmək təqəti belə qalmamışdı. Bir tülkü ona qulluq edirdi. Bir gün tülkü soruşdu: – Şah bu dərdi müalicə etmək fikrinde deyilmi? Şir dedi: – Əgər dərman tapılsa, bir saniyə də olsun bu ağrıya dözmərəm. Ancaq deyirlər ki, bu dərmin dərmanı ulaq ürəyi və eşək qulağıdır, o da ki tapılır. Tülkü dedi: – Əgər icazə versəniz, onu tapmaq çətin deyildir. Burada bir bulaq var, ora paltar yuyan gəlir. Onun paltarını daşıyan bir ulağı var, hər gün çəmənləkdə otlayır. Mən onu aldadıb bura gətirərəm, şah nəzir edib onun ürək və qulaqlarını yeyər, yerdə qalanlarını isə öz xidmətçilərinə bağışlar.

Şir buna razı oldu. Tülkü ulağın yanına gedib salam verdi, məhrəbanlıq göstərib o tərəf – bu tərəfinə keçməyə başladı. Sonra soruşdu: – Nə olub, səni yorğun və bikiş görürəm?

Ulaq dedi: – Bu paltar yuyan get-gedə yükümü artırır, yemimi azaldır, heç bilmirəm nə edim.

Tülkü dedi: – Qaçıb qurtarmaq və başqa sığınacaq tapmaq mümkün ikən nə üçün bu əzaba dözsən?

Ulaq dedi: – Hara getsəm, mən bu əziyyətdən xilas ola bilməyəcəyəm?

Tülkü dedi: – İcazə ver səni elə bir çəmənləyə aparım ki, oranın torpağı gövhər-fürüş dükənindən daha zərif, daha əlvan, daha bəzəkli olsun, havası əttar otağı kimi müşk və ənbər qoxusu versin.

Dünyada belə bir yer, düşə bilməz heç ələ,
O gözəl çəmənləyə, dəyməmiş ayaq hələ.

Bir az bundan qabaq başqa bir ulağa da məsləhət görmüşdüm ora getsin, deyirlər ki, indi orada yeyib-icir, kef çəkir, nə yük daşıyır, nə minnət götürür.

Bu sözlərdən ulağın ağzı sulandı, tülkünün kələyi baş tutdu.

O, tülküyə dedi: – Sənin məsləhətdən çıxmaq olmaz, çünki bilirəm, sən bunu dostluq, şəfqət və xeyirxahlıq üzündən edirsən.

Tülkü ulağı şirin yanına apardı. Şir hücuma keçdi, həmlə etdi, guya nəre çəkib pəncə vurdu, lakin gücsüzlük və təqətsizlik üzündən heç bir şey çıxmadı, ulaq qaçıb canını qurtardı.

Tülkü şirin belə zəif düşdüyünü gördükdə bir az fikrə getdi, sonra dedi: – Bundan da böyük bədbəxtlik ola bilməzi ki, mənim ağam bir

ulağı tutub parçalaya bilməsin. Bu söz şirə ağır gəldi, öz-özünə düşündü: "Əgər desəm, özüm tutmadım, heyrət və təəccübə səbəb olaram, əgər zəifləyib əldən düşdüyümü etiraf etsəm, aciz hesab edilərəm".

Sonra özünü tülküyə çevirib dedi: – Şahların etdiyi işlərin səbəbini rəiyyətin bilməsi məcburi deyildir, çünki onların kamallarının dərk etdiyi şeyləri hər kəs başa düşə bilməz. Sən görək bu sualı mənə verməyeyin. İndi bu fikirdən əl çək, elə bir hiylə işlət ki, həm ulaq geri qayıtsın, həm də sənin sədaqətli və fədakar olduğunu meydana çıxsin.

Tülkü yenidən ulağın yanına gəldi, ulaq onu görcək məzəmmət etməyə başladı, dedi: – Sən mənə hara aparmışdın?

Tülkü dedi: görünür sən insanlar arasında çəkdiyin əziyyət və məşəqqətin acısı hələ canından çıxmayıb, odur ki, hər nə olur qorxursan, yoxsa orada təhlükəli heç bir şey yox idi. O erkək ulağın sənə əl atması yalnız məhəbbətin qüvvəti və ehtirasın şiddəti üzündən olmuşdur. Əgər bir az da səbir etsəydin, onun nə qədər mehriban, qılıqlı və yumşaq xasiyyətli olduğunu görərdin. Mən də səni ora apardığımdan peşman olub onun yanında üzüqara çıxmazdım.

Tülkü o qədər belə hədələrən-pədələrən sözlər danışdı ki, axırda ulaq tərəddüd etməyə başladı və əl bildi ki, doğrudan da, onun gördüyü başqa cinsdən olan bir uzunqulaqdır. Çünki o indiyə qədər şir görməmişdi.

Ona görə yenə tülküyə qoşulub şirin yanına gəldi. Onu mehribanlıqla qarşılayıb şirin-şirin dindirdi. Ulağın qorxusu zayıf oldu, şirə daha çox yaxın oldu. Şir sıçrayıb onu parçaladı. Tülküyə dedi ki, gözlə, mən qüsl edib bunun ürək və qulaqlarını yeyim, çünki məndə olan xəstəlik yalnız bu üsul ilə müalicə oluna bilər. Şir qüsl edəndə qədər tülkü ulağın ürəyini və qulaqlarını yeyib qurtardı.

Şir qayıdıb ulağın ürəyini və qulaqlarını görmədikdə soruşdu: – Bəs ulağın ürəyi və qulaqları hansı?

Tülkü cavab verib dedi: – Şah sağ olsun, əgər onun biri duyğu, o biriləri isə eşitmə mərkəzi olan ürəyi və qulaqları olsaydı, sizin birinci hücumunuzun ləzzətini daddıqdan sonra mənim yalanlarıma inanmazdı, hiylələrimə aldanmazdı və öz ayağı ilə özünü gora sürükləməzdi. Bu məsələ ona görə gətirdim biləsən mən ulaq kimi ürəksiz və qulaqsız deyiləm. Sən nə qədər hiylə və məkr varsansa, hamısını işlətdin, bunları öz ağılı və idrakımla başa düşdüm, çox əlləşdim ki, çətinə düşmüş işi asanlıqla yoluna salam. İndi sən yenidən geri qayıtmağı xahiş edərsən, lakin nəhaq zəhmət çəkirsən, bu, bir daha baş tutası kölək deyil.

Tısağa dedi: – Doğru deyirsən. Mənim indi etiraf və ya inkar etməyimin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. İndi sən qəlbinə elə bir nisgil dağı çəkilməmişdir ki, onu nə fələyin dövrünü söndürə bilər, nə zamanın cərəyanı. Mənim də alnıma elə bir rəzalət damğası basılmışdır ki, onu nə ruzigarın gərdişi poza bilər, nə qəzanın əli. Artıq təəssüf edib üzr istəməyin, peşman olub kədərlənməyin mənası yoxdur. İndi fəraq zəhərini qətrə-qətrə içib, hicran qamçılarına dözmək lazım gələcəkdir.

Bütün ömrüm boyu bir iş tutdum,
Onda da yüz günahə batdım mən.
Öylə bir xidmətim də yoxdur ki,
Onu xatırladım da öv edərsən.

Tısağa bu sözləri dedikdən sonra oranı tərk edib kor-peşman evinə qayıtdı.

Bir şeyi və ya bir dostu ələ gətirdikdən sonra nadanlıq və sadəlövlüklük üzündən onu itirmək haqqındakı rəvayət bundan ibarətdir.

Ağıl və təcrübə sahibləri bu hekayədən ibrət dersi götürüb əldə etdikləri dövlət, dost və başqa nemətləri əziz saxlamalı olduqlarını başa düşər və onların hədəf getməsinə yol verməzlər. Çünki əldən buraxılan şeyi geri qaytarmaq hələ-hələ mümkün olmaz, təəssüf edib ah və əfsus qoparmağın da xeyri yoxdur. Bir sözlə, sonrakı peşmançılıq fayda verməz.

ZAHİD VƏ GƏLİNCİK¹ FƏSLİ

Rac Brəhmənə dedi: – Fürsəti əldən verib sonra peşman olan adam haqqındakı əhvalatı eşitdim. İndi elə bir əhvalat danış ki, işdə tələsən, fikirdən yoxsul, tədbirdən məhrum bir adamın taleyi təsvir edilsin və onun aqibətinin nə ilə qurtardığı göstərsin...

Brəhmən dedi: – İşlərini ağıl, kamal, təmkin, təcrübə, ehtiyat, iradə və mətanətlə qurmayan adam həmişə axırda peşmançılıq çəkər... Buna misal olaraq düşünmədən işə başlayan, yazıq Gəlinciyi günahsız olaraq məhv edən və beləliklə, əlini nəhaq qana boyayan zahid heka-yəsini göstərmək olar.

Rac soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Brəhmən dedi: – Bir zahidin qəşəng, gözəl bir arvadı var idi. Sanki sübhün şəfəqi onun üzünün nuru ilə işıqlanmış, gecənin qarənliyi onun zülfünün rəngilə boyanmışdı.

Bəzəklər zinet verər camala, budur adət,
Lakin onun camalı, bəzəyə verir zinet.

Zahid uşaq arzusunda idi, lakin vaxtın xeyli keçməsinə baxmayaraq, arvadı hamilə olmurdu. Zahid yavaş-yavaş ümitsizliyə qapılırdı ki, birdən arvadı onu sevindirdi və hamilə olduğunu xəbər verdi. Zahidin könüü açıldı, arvadından hər gün həmin sözü söyləməsinə xahiş etdi. Bir gün zahid arvadına dedi: – Tezliklə sən bir oğlan doğacaqsan, mən ona yaxşı bir ad qoyub tərbiyəsilə özüm məşğul olacağam; elə edəcəyəm ki, qısa bir müddət içərisində bu dünyanın elmlərini öyrənib, o dünyanın biliklərinə də vəqif olsun. Qoy bu, bizdən ona yadigar qalsın; sonra onun özünün də bizim ürayimizin dirəyi, gözümüzün işi-ği çoxlu övladı olacaqdır.

Hər kəsin qəlbində bir arzu var, bax mənim də arzum övladdır ancaq.

Arvad dedi: – Sən bilirsen ki, mənim oğlum olacaqdır? Bəlkə heç doğa bilmədim, doğsam da, oğlan olmadı. Fərz edək ki, Allah sən deyən kimi etdi. Ömür sən deyənləri etməyə vəfa edəcəkmiz? Nə isə... Bu, çox uzun məsələdir və sən nəhaq yerə arzu atına minərək xəyallar

¹ Gəlincik – dələ fəsiləsindən olan yırtıcı bir heyvan. *Mütərcim.*

meydanında çapırsan. Sənin bu sözlərin yersiz olaraq bal və yağ üzünə axıdan zahidin işinə oxşayır.

Zahid soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Belə nəql edirlər ki, bir zahid var imiş. Onun qonşuluğunda kərə yağ və bal satan bir kişi yaşayırmış. O kişi hər gün zahidə bir az bal və kərə göndərmiş. Zahid yediyni yeyər, qalanını isə tavandan asılmış bardağa tökmüş. Bir gün görür ki, bardaq dolubdur. Öz-özünə fikirləşir ki, əgər bu bal və kərəni on dirəmə sata bilsəm, puluna beş qoyun alaram, onların hərəsi beş quzu doğar. Beləliklə, yavaş-yavaş bir sürü əmələ gələr, dövlətim artar, sonra böyük, adlısanlı ailələrin birisilə qohum olaram, o arvaddan mütləq bir oğlum olar, ona yaxşı bir ad qoyub təlim və tərbiyəsinə özüm verərəm. Əgər sözə baxmayıb şuluq salsam, bu əsa ilə onu tənbəh edərdim.

Zahid belə düşünə-düşünə o qədər özünə aludə olub qızıxmışdı ki, birdən əsanı götürüb oğlunu vurur kimi havada oynatdı, əsa tavandan asılan bardağa dəyib onu sındırdı, bal və kərə axıb zahidin başına və üzünə töküldü.

Bu məsəli ona görə dedim, biləsən ki, bir şeyi yaxşı bilib arxayın olmadan, o barədə söhbət açıb fikir söyləmək eyibsiz olmaz və nəticədə gətirib peşmançılığa çıxarar.

Arvadın bu sözləri zahidi daldığı xülyadan ayıltı. Hamiləlik vaxtı başa çatdıqdan sonra zahidin arvadı gözəl və sağlam bir oğlan doğdu. Şadlıq edib nəzirlər verdilər. Arvad bir az qüvvəyə gəldikdə uşağı ərinə tapşırıb özü hamama getdi. Bir saat keçməmişdi ki, fərraş gəldi və şahın zahidi çağırıldığını dedi. Zahid qarəsiz qalaraq uşağı evlərində saxladıkları və hər cür yemək içməklə təmin etdikləri Gəlinciklə bir yerdə qoyub şahın yanına getməli oldu. Zahid təzəcə gözəndən itmişdi ki, Gəlincik böyük bir ilan uşağın beşiyinə doğru süründüyünü gördü. Yerindən sıçrayıb onu öldürdü və uşağı təhlükədən xilas etdi. Zahid qayıdıb Gəlinciyi qana bulaşmış gördükdə oğlunun qanı olduğunu güman etdi, ağlı başından çıxdı, heç bir sorğu-sual etmədən çomağı qaparaq Gəlinciyin başını əzdi. Evə girdikdə uşağın salamat, ilanın parça-parça doğrandığını gördü, məsələni anladı. Başını yolub sinəsinə didir, sərsəm adamlar kimi üzünü dama, divara tutub deyirdi:

Həyatım acıdır, qəlbim yaradır,
Əzəldən taleyim, günüm qaradır.

Zahid gah daş kimi donub xəyalə dalır, gah ilan kimi qıvrılıb yerində qalır. Nəhayət, arvadı gəlib çıxdı, vəziyyəti görüb kədərlandı. Bir saata qədər ərinə təsəlli verib ürəyini ələ aldı. Axırda zahid sakitləşib arvadına dedi: – Bu hadisəni yaxşı yadında saxla, bil ki, tələsik işin axırı belə olar.

Brəhmən dedi: – İşdə tələsən adamın taleyinin sonu haqqındakı hekayə bu idi..

Rac dedi: – Fikirləşmədən tələsik iş görən və nəticədə peşman olaraq dərin heyrət, təəccüb və xəyal, doryasına dalan adam haqqındakı rəvayəti eşitdim. İndi elə bir əhvalat de ki, sağdan, soldan, qabaqdan və daldan hücumə keçmiş çoxlu düşməni olan, beləliklə, ölüm təhlükəsi və məhv olmaq qarşısında qalan bir adam təsvir edilsin. Lakin o, öz nəcətini düşmənlərdən biri ilə dostlaşmaqda görsün, onunla əhd-peyman bağlayıb öz canını xilas etsin və əhdindən də dönməsin. Əgər bu mümkün deyilsə, onda dostluğun necə əmələ gəldiyi, sülhün hansı yollarla əldə edildiyi haqda bir şey söylə.

Brəhmən dedi: – Çox zaman dostluq və düşmənçilik uzun sürüb əbədi olmur. Onlar hadisələrin gedişindən və zamanın gərđişindən asılı olaraq dəyişilir. Onlar bahar buludu kimidir: gah yağar, gah kəşər.

Qadınların vəfası, şahların dostluğu, dəlilərin mülayimliyi, uşaqların gözəlliyi də bu qəbildəndir. Hədd-kamala çatmış, uzun müddət öz tərəvət və təzəliyini mühafizə etmiş dostluqlara da bəzən göz dəyir, onlar bir anda nifrət və ədavətə çevrilir; eləcə də çox qədim düşmənçilik və irsi ədavətlər cüzi bir təsadüf, xoş bir rəftar nəticəsində möhkəm dostluqla əvəz edilir. Ona görə ağıllı adamlar hər iki halda təmkinli olub həm düşmənlə xoş rəftar edər, onunla bir vaxt dost ola biləcəyindən əlini üzməz, həm də dostla mülayim dolanıb onun əbədiyyətinə bel bağlamaz... Uzaqgörən və gələcəyi düşünən hikmət sahibləri düşmənlə sülh edib onunla dostlaşmağı qənimət hesab edirlər, çünki bu yol ilə zərər aradan qaldırılıb mənfəət əldə edilmiş olar. Kim burada deyildiyi kimi hərəkət edib qabaqcadan lazımı tədbirləri görse, o, öz məqsədinə də çatır. Necə ki, pişik və siçovul öz məqsədlərinə çatmışdı.

Rac soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Brəhmən dedi: – Belə nəql edirlər ki, filan şəhərdə bir ağac var idi və onun altında bir siçovul özünə yuva salmışdı. Onun yaxınlığında isə bir pişik yaşayırdı. Bura çoxlu ovçu gəlirdi. Bir gün bir ovçu tor açıb, tələ qurdu. Pişik tora düşdü. Siçovul yemək axtarmaq üçün yuvasından çıxdı, pişiyi tora düşmüş gördükdə çox sevindi. Bu zaman gözü onu tutmaq üçün pusquda gizlənmiş Gəlinciyə sataşdı, ağaca baxdıqda bir bayquşun hücumə hazırlaşdığını gördü, canına qorxu düşdü. Öz-özünə fikirlişməyə başladı: "Geri qayıtsam, Gəlincik məni parçalayacaqdır, yerimdə qalsam, bayquş üstümə şığıyacaqdır, irəli getsəm, pişiyə rast gələcəyəm".

Dərin fikrə gedib öz-özünə dedi: "Bəla dənizi öz qapılarını açmış, fəlakət dalgaları hücumə keçmişdir; buna baxmayaraq, mən naümid olub öz həyatımdan əl çəkməməliyəm..."

İndi mənim birçə pənəhim varsa, o da ağılımdır. İndi ağıl və təcürbə sərkərdəsindən başqa, mənim olımdan tutacaq heç bir dad-rəsid yoxdur. Güclü adam heç vaxt qorxmamalı, dəhşət və təvəşşin qəlbinə yol tapmasına imkan verməməlidir. İndi mənim üçün yeganə nıcat yolu bəla zəncirində çırpınan və mənim köməyimə ehtıyacı olan pişiklə sülh bağlayıb dostlaşmaqdır. Bəlkə, o, mənim sözlərimə ağıllı-başlı qulaq asıb öz vəziyyətini nəzərə ala, mənim sözlərimin doğruluğuna etibar edib düşmənçilikdən əl çəkə və xilas olmaq xatirinə mənim məsləhətlərimi qəbul edə. Beləliklə, hər ikimiz düzlük və sədaqət naminə nıcat tapaq"

Siçovul bəla düşündükdən sonra pişiyə yaxınlaşıb soruşdu: – Kefin necədir, özünü necə hiss edirsən? Pişik cavab verdi: – Bəla zəncirinə düşüb əziyyət çəkənlər kimi.

Siçovul dedi: – Heç kes indiyə qədər məndən yalan eşitməyibdir. Mən həmişə sənın kədərini gördükdə şadlanı, müvəffəqiyyətsizliyini eşitdikdə fərəhlənirdim. Lakin bu gün sənınlə eyni dərddəyəm və özümün xilas olmağımı yalnız sənın nıcatında bilirəm, ona görə də sənə mehriban olmuşam. Mənim bu sözlərimdə heç bir xəyanət və düşmənçilik yoxdur. Sən diqqətlə baxsan, Gəlinciyin mənı təqib etdiyini, bayquşun ağac üzərində oturaraq fürsət gözlədiyini özün də görə bilərsən. Onların hər ikisi mənı məhv etmək fikrindədirlər. Onlar bizim hər ikimizin düşməndir. Əgər mən sənə yaxınlaşsam, onlar əl çəkib gedərlər.

Camalın bəxş edir ruhuma qüvvət,
Sayəndə varlığım olmuşdur rahat.

Mənı əmin edib özünü saxlaya bilsən, mən sənın yanına gəlib öz məqsədinə çataram, bəndlərini kəsib sənı də xilas edərdəm. Sən mənim bu sözlərimə inan və xeyirxah olduğuma şübhə etmə. Xoşbəxtliyi əldə etmək və nemətlərə yiyələnməkdən iki adam daha çox məhrum olar: – birincisi, – heç kəsə inanmayan və hikmət sahiblərinin sözlünə qulaq asmayan, ikincisi, – heç kəsın inanmadığı və hikmət sahiblərinin etibar etmədiyini adamdır. Mən öz sözlərimin doğruluğuna və əhdə vəfa edəcəyimə and içib deyirəm:

Olsan əgər mənimlə, həmnəfəsü yeganə,
Daha mənə nə lazım başqa eşqü fəsanə?
Adət edib cəfayə atsan əgər vofanı,
Gözlərini eylərdəm oxlarıma nişanə.

Sən mənim bu lütf mərhəmətimi qəbul et və bu işdə tərəddüd göstərmə, çünki ağıllı adamlar böyük və məsuliyyətli işlərdə cəhəllik edib fürsəti əldən verməzlər. Gəmi yalnız gəmi sürənin səyi nəticəsində sahılə çıxdığı və gəmiçi yalnız gəminin vasitəsilə dənizin dəhşətli dalgalarından canını xilas etdiyini kimi, bizim hər ikimizin nıcatımız da bir-birimizə göstərəcəyimiz kömək və sədaqətdədir. Pişik siçovulun sözünü eşitdikdə sevindi və dedi: – Sənın sözlərin doğruya oxşayır və ağılabatandır. Mən sənın bu məsləhət və təkliflərini qəbul edirəm.

And içirəm ki, dünya durduqca sənə minnətdar olacağam. Məşhur məsəldir deyiblər:

Düşmən sülh istəyirsə, sən də onunla sülh et...

Siçovul dedi: – Mən sənə yaxınlaşırdıqda görək sən mənı çox mehribanlıqla qarşılayıb, mənimlə təzə dostlaşmış bir adam kimi, sevinc və şadlıqla görüşsən ki, rəqiblər bunu görüb ümidlərini itirsinlər və mənəndən əl çəkib getsinlər, mən isə rahat və fərağət sənın bəndlərini kəsım.

Pişik dedi: – Razıyam, elə də edəcəyəm.

Siçovul qabağa gəldi, pişik onu mehribanlıqla qarşıladı, kefini soruşdu. Gəlincik və bayquş siçovuldan əllərini üzüb getdilər. Siçovul pişiyin bəndlərini yavaş-yavaş qırmağa başladı.

Pişik dedi: – Nə tez yoruldu, niyə bəla yavaş tərpənisən? Mən sənın əhdinə inanıb bunun əksini gözləyirdim. Yoxsa, sən öz məqsədinə çatdıqdan sonra fikrini dəyişmək qərarına gəlib əhdini yerinə yetirmək istəmirsən? Lakin onu bilməlisən ki, dostu bərkdə yoxlarlar. İradənin möhkəmliyi, özmin sarsılmazlığını ağır günlərdə sinayarlar. Zamanın hadisələri əhdə vəfa, kişinin öz sözü üstə durmasının məhək daşıdır. Yalvarış və xahişə baxmayaraq, zülməndən əl çəkə bilməyən, əfv edib bağışlamaqda əli olmayan adam yaxşı ad qazanmaq nemətindən məhrum olar və mərd adamlar içərisində üzüqara hesab edilər.

Bir dostun özünə deyirsə bəndə,
Dostunla həmin cür rəftar et sən də.

Siçovul dedi:

Kim sənə xəyanət edərsə hamı,
Qoy onu məhv etsin bu dövrü-zaman.

Ancaq onu bilməliyənsə ki, dostlar iki cür olur: birincisi, – könüllü, öz arzu və istəklərinə görə dost olanlar, ikincisi, – məcburiyyət və zəruriyyət üzündən əhdü-peyman bağlayanlar. Bunların hər ikisi fayda götürmək və zərərdən qaçmaq məqsədi güdür. Lakin təhlükə və qorxu olmadan, səmimiyyət və sədaqət üzündən edilən dostluqda həmişə, hər yerdə və hər şəraitdə qarşılıqlı etimad sabit qalar, dəyişilməz; zəruriyyət və məcburiyyət nəticəsində əmələ gələn saziş isə belə deyildir. O, çay kimi gah daşın ətrafı basar, gah quruyub geri çəkiler, gah çoxalar, gah azalar. Mən verdiyim sözün üstündə dururam, lakin öz canımı qorumağı ondan da üstün tuturam. Çünki sən mənim üçün indicə sənəin köməyin nəticəsində hücumlarından xilas olduğum, elə yalnız onun xatirinə sənəinlə sülh bağlamağa məcbur olduğum düşmənlərimdən daha qorxulusan. Mənim sənəinlə sazişə gəlməyimin səbəbi təhlükəni aradan qaldırmaq, şəri dəf etmək üçün məkan və zamanın tələb etdiyi bir tədbir idi. Hər işin öz yeri, hər saatın öz hökmü vardır. Vaxtı keçirib, mövqeyi udubuz, fürsəti əldən verən adamı uzaqgörən adlandırmaq olarmı?! Mən sənəin bütün bəndlərini kəsəcəyəm, lakin öz bildiyim kimi. Əvvəlcə hamısını kəsib ancaq birisini saxlayacağam ki, o, mənim həyatım üçün bir rəhn olsun. Axırncı bəndi o vaxt kəsəcəyəm ki, sənəin mənə hücum etməkdən daha vacib bir işin olsun. Öz canının hayına qalasan və mənə ziyan yetirə bilməyəsən.

Dedi ki, mən də etdi. Pişiyin bütün bəndlərini doğrayıb birisini saxladı. Gecə keçdi. Səhərin Simurq quşu üfəqdən pərvaz edərək öz işıqlı qanadlarıyla dünyanı nura qorq etdi. Uzaqdan ovçunun gəldiyi göründü.

Siçovul dedi: – İndi axırncı bəndi kəsmək, vədi yerinə yetirmək vaxtı çatmışdır.

Bunu deyib axırncı bəndi kəsdi. Pişik həlak ediləcəyindən qoraraq özünü elə itirmişdi ki, heç siçovul onun yadına da düşmürdü.

Pişik ayağını çəke-çəke bir ağacın başına dırmaşdı, siçovul qaçaraq bir dəşiyə girdi, ovçu didilib doğranmış torunu götürüb korpeşman çəri qayıtdı.

O birisi gün siçovul dəşikdən çıxdıqda pişiyi uzaqdan gördü, ona yaxınlaşmağa cəsarət etmədi. Pişik ucadan qışqırdı: – Nə üçün ehtiyat edirsən, əldə edilən qiymətli şeyi möhkəm saxlarlar. Yaxın gəl, etdiyin yaxşılıq və fədakarlığın qarşısında mən də sənə layiq olduğum mükafatı verib əvəzini çıxım.

Siçovul sövqi-təbii olaraq bu təklifdən boyun qaçırdı.

Pişik dedi: – Məndən qaçıb dostluq və qardaşlığımızı puça çıxarma, məhrəbançılıq nə qədər çox olsa, o qədər məhəbbət artar. Əksinə, səbəbsiz olaraq soyuqluq və etinasızlıq göstərənlər qardaşlıq bəhrəsindən məhrum olub başqa dostlarda da özlərinə qarşı etimadsızlıq və şübhə doğururlar.

Pis adamdır dost aşması az olan,
Dost itirən ondan da pisdir inan.
Dostun dönüb əgər olsa bir əğyar,
Elə et ki, yenə olsun sənə yar.

Mən həyatımı və canımı sənə borcluyam; nə qədər ki ömrüm var, sənəin bu yaxşılığını unutmayacağam və imkan tapdıqda, fürsət düşdükdə sənəin xələtindən çıxmağa çalışacağam.

Çox yalvardı, çox yaxardı, and-aman içdi, yağlı dil tökdü ki, siçovul ona yaxınlaşsın, ancaq bir fayda vermədi. Siçovul cavabında dedi: – Zahirə düşmənlər olub batində dostluq xülyası ilə yaşayanlara yaxınlaşmamağın heç bir eybi yoxdur, ondan zərər gəlməz. Eləcə də batində düşmənlər olub zahirə özlərini dost göstərənlərə də belə bağlamaq olmaz. Onlarla çox ehtiyatlı dolanıb sayıq olmaq lazımdır, belələrdən böyük ziyan dəyə bilər. İnsanların dost olmağa meyl göstərmələrinin səbəbi fayda götürmək, düşmənlərdən qaçmalarının səbəbi ziyan çəkməkdir. Lakin əql sahibləri ağır vəziyyətə düşərsə və düşmənin köməyi olmadan bu vəziyyətdən qurtarmaq mümkün deyilsə, düşmənlərə yaxınlaşar, onun köməyindən istifadə edər. Eləcə də dostdan ziyan görərsə, ondan qaçıb uzaqlaşar. Heyvanların balaları da öz analarının arxasınca südəmək üçün düşürlər. Süddən ayrılacaq heç bir şeydən çəkinmədən, heç bir şeydən qorxmadan qohumluq və dostluğu tərk edib analarından uzaqlaşarlar və heç bir ağıllı adam bunu düşməncilik kimi qələmə verməz. Hikmət sahibləri həmişə öz işlərini zamanın tələbəsinə, həyatın tələbəsinə görə qurar. Şəriti, zaman və məkanı nəzərə

alıb tədbir görər, dost-aşna ilə, rəqib və düşmənlə necə rəftar etməyin, yavaş tərpənib tünd getməyin, mehribanlıq bürüzə verib sərtlik göstərməyin yerini bilər və həmişə necə məsləhətdirsə, elə də dolanar. Sən bilirsən ki, bizim xilqətimiz, zətimiz, təbiətimiz bir-birinə düşməndir. Zəruriyyətdən yaranmış indiki dostluğa isə bel bağlamaq olmaz, çünki zəruriyyət yox olsa, ədəvət də bərpa ediləcəkdir. Siçan cinsi üçün pişikdən daha qəddar heç bir düşmən yoxdur. Hər ikimiz ölümdən xilas olmaq üçün zəruriyyət nəticəsində sülh etməyə məcbur olmuşduq. İndi ki, bu məcburiyyət yoxdur, demək, şübhəsiz, ədəvət bərpa edilmişdir. Mən səni özümə dost hesab etmirəm və onu da bilərəm ki, sənin yaxınlaşmağın yalnız menden ləzzətli bir nahar hazırlamaq xatirinə ola bilər. Lakin mən sənin göy gözlərinə qurban olmaq fikrində deyiləm. Ən düzü budur ki, gücsüz güclüdən, zəif qüvvətliyə uzaq olsun. Mənim üçün ən səlaməti və ən əlverişlisi budur ki, səndən uzaq olum, sənin üçün isə ovçunun gözlərinə görünməyəsən. Gəl bununla da söhbətimizi qurtaraq, sən də arxayın ol ki, bizim dostluğumuz baş tutmaz.

Pişik qəmlənərək ah-uf etdi, kədərlənərək fəğan qopardı və dedi:

Qəlbinə dammışdı, sanki bu xəbər:
Ayrılıq gözləyir, bizi bu səhər.
Ayrılıq duyurdum, lakin bilmirdim,
Tam tərək eləyirsən məni, a dilbər.
Sevgilim, getmə, dur, sına bir daha,
Qoyma dostluğumuz olsun puç, hədəv.
Doğru söyləmişlər: başa gələni,
Ürək əvvəlcədən vermiş xəbər.

Bir qədər belə sözlər deyib vidalaşdıqdan sonra ayrılıb hərəsi bir tərəfə getdi. Zəruriyyət nəticəsində düşmənlə dost olub, fürsəti əldən verməyən və öz məqsədinə çatdıqdan sonra ehtiyatlı olub öz canını salamat saxlayan ağıllı haqqındakı rəvayət bundan ibarətdir.

ŞAHZADƏ VƏ QÜBBƏRƏ QUŞU FƏSLİ

Rac Brəhmənə dedi: – Hər tərəfdən qüvvətli və amansız düşmənlərlə əhatə olunmuş, qaçıb qurtarmaq yolları bağlanmış birisinin istəməz öz düşmənlərindən birilə necə dost olduğu, sazişə gələrək sülh bağladığı, bunun nəticəsində canını başqalarından xilas etdikdən və məhv olmaq qorxusu aradan qalxdıqdan sonra öz əhdinə necə vəfa etdiyi, ağıl və fərasətinə görə ehtiyatı əldən verməyib öz həyatını sonuncu düşmənin ölindən necə qurtardığı haqqındakı rəvayəti eşitdim. İndi elə bir əhvalat danış ki, orada bir-birilə ədəvət saxlayan, bir-birindən intiqam almaq istəyən, görüşməkdənsə, heç üz-üzə gəlməmələri daha münasib olan iki tərəf təsvir edilsin. Bundan əlavə, söyləyərəm, bu tərəflərdən biri barışmaq istəyib o biri tərəfin yanına xahiş gəlsə, ona etibar edib, bel bağlamaq olar, ya yox?

Brəhmən dedi: – Ağıl başında olan, təcrübəli və ayıq adamlar heç vaxt ehtiyatı əldən verməzlər; yaxşı və pisi, xeyri və şəri bir-birindən ayırmağı bacararlar. Onlar bilirler ki, incidilmiş dostlardan, narazı salınmış adamlardan ehtiyatlı olmaq, onların məkr və xəyanətlərindən qorxmaq daha yaxşıdır. Hikmət sahibləri belə adamların ürəyindən keçənləri, nə fikrə düşüb, nələr etmək istediklərini gözlərindən və hərəkətlərindən bilər. Bütün bunlara baxmayaraq, hər kəs belə adamları yağlı dil və şirin sözlərinə inanıb ehtiyatı və sayıqlıq qaydalarını rəyəvət etməsə, o öz canını belə oxuna hədəf edər və cəhəlet məqnitli ilə fəlakət xəncərini öz qəlbinə sancır. Buna misal olaraq Qübbərə quşu əhvalatını göstərmək olar.

Rac soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Brəhmən dedi: – Belə nəql edirlər ki, İbn Mədin adlı bir şahın gözəl danışan, hər şeyi başa düşən Qübbərə¹ adlı bir quşu vardı. Bu quş şah sarayının qülləsində yumurta qoyub bala çıxardı. Şah ömrü etdi, onu hərəmxanəyə aparıb tərbiyə etsinlər.

Bu zaman şahın da, gözlərində nəql və rəşadət nuru yağan, simasında xoşbəxtlik və səadət ulduzu parlayan bir oğlu oldu... Bir az keçmişdi ki, şahzadə ilə quş balası tamamilə bir-birinə öyrəşib dostlaşdılar. Şahzadə hər gün quş balasıyla oynayır, onunla əylənirdi. Qübbərə isə

¹ Müxtəlif nüsxələrdə şah və quşun adı müxtəlif göstərilmişdir. Bəzi nüsxələrdə şahın adı: Brahman, Bramatan, Brahmatadda; quşun adı: Qübbərə, fanza və s. verilir. *Müərrim.*

dağlara uçar, insan əli dəyməmiş meyvələrdən iki dənə götürür, birini şahzadəyə, o birisini isə öz balasına verirdi. Uşaqlar onları ləzzətlə yeyib kef çəkirdilər. Az keçmədi ki, bu meyvələrin təsiri özünü göstərdi, uşaqlar boy atıb böyüdülər, kökələnib qana, cana doldular. Bundan ruhlanan Qübbərə daha səy ilə çalışır, bunu görən saray adamları isə ona daha çox hörmət edirdilər. Bir müddət keçdikdən sonra bir gün Qübbərə evdə yox ikən quş balası şahzadənin yanına gedib onu bərk dimdiklədi. Şahzadənin cini başına vurdu, gözü qaraldı, üzü qızardı, köhnə dostluq və yaxşılıqları unuttu, quş balasının ayağından tutdu, başı üstə fırladaraq yerə çırpdı. Quş balası o saat həlak oldu. Qübbərə qayıdıb balasını öldürülmüş gördükdə başına vurub qanlı göz yaşları axıtdı, ahı-fəğan qopardı, nifrət və lənətlər yağdırmağa, nifrət və qarğıış etməyə başladı və dedi: – Vay o adamın halına ki, şahlar, sultanlar və müstəbidlərlə dostluq edə. Çünki belə adamlar öz verdikləri əhdi tez unudurlar. Onlar həmişə vəfaya mükafat olaraq cəfa verirlər. Onların yanında nə sədaqətin əhəmiyyəti var, nə səmimiyyətin, nə hörməti qiymət verirlər, nə mərifətə. Onların dost və düşmənçiliyi yalnız mənafə nökteyi nəzərdən olar; onlar öz keflərindən asılı olaraq bütün qayda-qanunları tapdalayıb, bəzəet lazım olan yerdə cəza verir, cəzalandırmaq lazım olan yerdə əfv edirlər. Özlərinin gördüyü böyük qəbahətləri kiçik və əhəmiyyətsiz hesab edib, başqalarının buraxdığı xırda səhvləri böyük və təhlükəli qələmə verirlər. Lakin mən fürsəti əldən verməyib, öz dost və oyun yoldaşını öldürən bu rəhmsiz və qəddar şahzadənin balamın intiqamını alacağam.

Bunu deyib şahzadənin üzərinə atıldı. İki gözünü də vurub çıxardı, onu dünya işığına həsrət qoydu. Sonra uçub qalanın bürcünə qondu.

Xəbər şahla çatdı, oğlunun kor edildiyini eşitdikdə kədərlənib qəmhləndi; əvvəlcə quşu hiylə ilə ələ getirib, sonra istədiyi kimi cəzalandırmağı qərar etdi... Ata minib Qübbərənin oturduğu bürcün yanına gəldi və dedi: – Qübbərə aşağı en, sənə zaval yoxdur.

Qübbərə rədd edib dedi: – Şahla itaət etmək mənim borcumdur və əmrədən çıxıb rədd cavabı vermək mənim üçün çox ağır gəlir. Görünür ki, mən uzun zaman onun acısını unutmayaçağam. Çünki ömrüm boyu şahın qapısı Kəbəm olmuş və ən xoşbəxt günlərim şahın mərhəmət və kərəməti sayəsində keçmişdir. Mənim iki canım və ya dünyaya iki dəfə gəlmək imkanım olsaydı, "Ləbbeyk"¹ deyərək xidmətinə qayı-

dardım. Hələ mən özüm ələ güman edirdim ki, sənin sayəndə əmin-amanlıq, bolluq və rahatlıq içərisində xoş güzəran keçirib, azad Kəbə göyərçinləri kimi saf və mavi səmalarda uçacaq, yaşıl və göy yamaqlarda qanad çalacaq, ömrümün sonuna qədər sənin dərğahında yaşayacağam. Lakin qurban quzusu kimi indi mənim balamın qanı axdıqdan sonra mən ora necə qayıda bilərəm? Mənim üçün ən əlverişli məsləhət budur ki, sən bu əmrini yerinə yetirməyim. Şahın mərhəmətinə əmin olduğuma görə bilərəm ki, o, məni izləli hesab edəcəkdir. Bundan əlavə, şah onu da yaxşı bilir ki, günahkar rahat və arxayın yaşaya bilməz.

Əlbəttə, əzab və cəza təxirə salına bilər. Lakin kim onun əbədi olaraq aradan qalxdığına inanıb, iztirab və intizar çəkmədən rahat yaşaya bilər? Əgər müqəssir bəxti gətirib, taleyi ona yar olsa və özü şəxsən belə bir qisasdan yaxa qurtara bilsə, bu əzab onun qohum-qaradaşına, oğul-uşağına, nəvə-nəticəsinə qismət olar. Mən bu gün etibar edib sənin sözlərinə inana bilmərəm və beləliklə, özümü öz əlimlə belə girdabına sala bilmərəm.

Şah dedi: – Hər iki tərəf nadanlıq edib qurbanlar vermişdir. İndi nə mənim qəzəblənməyə haqqım vardır, nə sənin qorxmağa. Sən mənim sözlərimə inan və nəhaq yerə cansıxıcı ayrılıq xəyalına düşmə, sən bilirsən ki, mən intiqam alıb qisas çıxmağı indiki adamların ən böyük eylərlərindən hesab edirəm və heç zaman belə bir işi özümə rəva bilmərəm.

Görüb-sənmi qisas alam bir kəsdən,
Aciqlanım nəhaq yerə, əbəz mən?

Qübbərə dedi: – Geri qayıda bilməyəcəyəm. Çünki atalar deyiblər ki, zərər görmüş adamlar nə qədər çox dil tökübsə, məhrəblilik göstərməyə çalışsalar, o qədər onların nifrət edib kin bəslədiyi aşkar olar. Hikmət sahibləri valideynləri – dostlara, qardaşa – yoldaşa, arvadı – sirdaşa oxşadırlar; qohumu – borc alanlara, qızı – səfərə çıxanlara, oğulu isə varis qalanlara bənzədirlər. İnsanın özü isə təkdir, onun ləyaqət və mənliliyi heç kəsə müqayisə edilməz və heç kəs ona şərik sayılmaz. Mühüm bir hadisə, ciddi bir fəlakət baş verdikdə hərə özüni bir guşəyə çəkər və heç kəs özüni başqasının yolunda fəda etməz...

Mən bu gün tək və tənha qalmışam, hamıdan əlim üzülübür. Sənin xidmətində mənim ciyərim ələ bir dağ çəkilibdir ki, ona dözmək çox çətindir, indi kim bu dərddə mənə şərik olub bu kədərdə davam gə-

¹ Ləbbeyk – yəni baş üstə, qulluğunda hazıram. *Mütarəcm.*

tirə bilər? Axı, mən ürəyimin parçası, qəlbimin meyvəsi, gözümün işığı birca balamı sənin xidmətində qurban vermişəm.

Düşmən güldü, dost ağladı, getmiş öldən bir bala,
Ana qəlbə necə dözsün bu itkiyə, bu hala?..

Bundan əlavə, mən öz canımdan da arxayın deyiləm. İndi bu yağlı dilə inanıb tora düşmək ağsızlıq olar. Mən fəraq oduna yanib səbir etməyi daha üstün tuturam.

Şah dedi: – Bu işi birinci sən etsəydin, qorxu və ehtiyatın yeri var idi, lakin qisas alıb əvəz çıxıdığın üçün narahat olmağa dəyməz, ədalət də bunu tələb edir. Lakin indi nə üçün məndən çəkinib nifrət etdiyinin səbəbini anlamıram.

Qübbərə dedi: – Ürəklərdə kin, gözlərdə qəzəb olarkən dilin dedi-yi xoş sözlərə etibar etmək olmaz. Çünki dil bu zaman ürəkdə olanları gizlətməyə, həqiqəti pərdələməyə çalışır, lakin qəlbler yalan deyib, bir-birini aldatmaq istedadına malik deyildir. Onlar həqiqət və ədalət xəbərcisidirlər. Sənin ürəyinin dedikləri dilinin təkrar etdiklərinə düz gəlir, mən sənin nə qədər kin saxlayan olduğunu yaxşı bilirəm, ona görə də sənin mənə cəza verməyəcəyinə əmin ola bilmərəm.

Şah dedi: – Dostlar arasında bir çox xoşagəlməz hadisələr, kin və ədavət törədən təsadüflər baş verə bilər. Çünki insanlar bəlanın qarşısını alıb bədbəxtliyin qabağına sədd çəkmək imkanından məhrumdurlar. Lakin ağıllı adamlar kin və ədavəti alovlandırmadıqansa, onu boğub məhv etməyi üstün tuturlar...

Qübbərə dedi: – Mən dünyanın isti-soyuğunu görmüş, ömrümü fələyin hoqqabazlıqlarını müşahidə etməklə keçirmişəm, çox qiymətli və nəfis şeyləri bu kələkbaz və gözbağlayıcı dünyada bada vermişəm. İndi artıq mənim kifayət qədər təcrübəm vardır. Bu oyunbaz dünyaya mənə yaxşı qulaq burması, gözəl ibrət dersi vermişdir. Mən bir həqiqəti başa düşmüşəm ki, kim zorludursa, başqalarına xor baxır, insaf və mürüvvəti, etibar və sədaqəti ayaq altına salıb tapdalayır. Bunun belə olduğuna mənim qətiyyən şübhəm yoxdur. Bu dünyaya bel bağlayıb arxayın oturmaq həyatı bada vermək deməkdir... Şahın buyurduqlarına gəldikdə isə onların doğru olduğu göz qabağındadır. Lakin ağıl kitabında yazılmışdır ki, düşmənin yağlı dilindən həzər edin, rəqibin yalançı sazişindən özünü qoruyun, çünki onun zərəri çox, xəteri böyükdür. Nərd saz, zər qaydada, oyunçu düz, münsif etibarlı olmasa,

oyuna başlamaq düzgün hesab edilə bilməz. O da aydındır ki, düşmən həmişə qisas almağa, əvəz çıxmağa fürsət axtarar. Öz rəqiblərinə zor gəlib dişləri batmadıqda hiylə işlədib dostluq būsətı qurar və beləliklə, girəvə tapıb intiqam alırlar; necə ki, vəhşi fili aldadıb əhli fil ilə tuturlar. Mən heç vaxt, heç bir şəraitdə şahın məni bağışlayacağına və məndən qisas almayacağına arxayın ola bilmərəm. Çünki mən zəif, o qəvi, mən gücsüz, o güclüdür.

Xəncər kəskin, nizə uzun,
Zirəh deyil tüküm mənim.
Bıçaq iti, oxlar sivri,
Dəmir deyil bu bədənim.

Şah dedi: – Alicənab və mərd adam bərk gündə öz dostunu atıb getməz, hər şübhə və fərziyyəyə əsasən yoldaşlıq və qardaşlıq əlaqələrini qırmaq. Köhnədən olan gəliş-gediş və haqq salamı, öz həyatı təhlükədə olsa belə, yalnız yersiz bir ehtimala görə kəsməzlər. Bu adət ən alçaq təbiətli və aciz heyvanlarda, da vardır...

Qübbərə dedi: – Riya və xəyanətdən qorxmaq lazımdır, xüsusilə, şahların qəlbində olan riyə və xəyanətdən. Çünki şahlar qəddarlıqda amansız, intiqam almaqda rəhmsiz, hər şeyi qanuna salmaqda cəld, bağışlayıb əfv etməkdə tənbel olurlar; cəza verməyə imkan tapdıqda səvinər, fürsəti öldən verdikdə kədərənələr; müqəssirləri məhv etməyi, səhv edənləri dara çəkməyi, rəqiblərindən qisas almağı özlərinə şərəf hesab edirlər... Qəlbə gizlənmiş kin kül altında olan qora oxşar, qor talaşa içərisinə düşdükdə alovlandıqı kimi, kin də fürsət tapdıqda yangın salar, onun tütüsü bir çox yaş damaqları qurudar, quru gözləri yaşardar. Bu yangını nə dövlət, nə söz, nə mərhəmət, nə valıvarı, nə riyə, nə hiylə, nə canının tövbəsi, nə möminin duası heç bir şey, heç bir şey söndürə bilməz. Talaşa yanib qurtarmayınca tonqal sönmədiyi kimi müqəssir cəzalandırılmayınca kin də soyumaz.

Bütün bunlara baxmayaraq, ola bilər ki, bir adam qazanc götürmək və ya gözələnən bəlanın qarşısını almaq üçün rəqiblə əvvəlki dostluq münasibətlərini bərpa etmək, onunla məhrəban dolanıb, xoş davranmaq iradəsinə malik olsun, ola bilər ki, doğrudan da, arada olan qorxu və təşviş, şübhə və ehtiyat zay olsun; intiqam, kin və ədavət ürəklərdən silinsin; həm müqəssir, həm də zərərkəmiş adamın qəlbinə əmin-amanlıq və xoş sülh nəsimi əssin. Lakin o bəxt mənə harada idi, mən elə uğursuzam ki, axar suya da getsəm, quruyar. Mən necə

inana bilərəm ki, sənə edəcəyim xidmət, göstərəcəyim hörmət sənin qəlbində olan kini mərhəmətə çevirə biləcəm, bizim aramızda məhəbbət və ünsiyyət yaradacaqdır. Əgər mən geri qayıtsam da, həmişə qorxu, təşviş içərisində yaşayacaq və hər gün, bəlkə də hər saat öldürülməyə məhv ediləcəyimi gözləyəcəyəm. Yox, bu qayıtmaqdan mənə heç bir fayda yoxdur, mən bilə-bilə özümü qurban verib boynumu bıçaq altına qoya bilmərəm...

Şah dedi: – Hər şey tələdən asılıdır, hər kəs özbaşına olaraq başqasına xeyir verib ziyan yetirə bilməz. Kiçikdən tutmuş böyüyə qədər, azdan tutmuş çoxə qədər hər nə varsa, hamısı qəzanın əlindədir. Kimin alınına nə yazılıbsa, o da başına gələcəkdir. İnsanlar mövcud varlıqları icad edib yaratmadıqları kimi, məhv olub gedən şeylərin də qarşısını ala bilməzlər. Mənim oğlunun etdiyi və ona mükafat olaraq sənin tutduğun iş qəzanın hökmü ilə baş vermişdir, burada heç bir tərəfin təqsiri yoxdur. İndi sən gəl, bizi qəzanın işinə qarışdırma. Əgər sən ayrılıb getsən, bu, mənim üçün böyük dərd olar, mən incidib qəlbimə toxunar, xoş günüm acı olar. Dövlət və xoşbəxtlik yalnız o zaman insana ləzzət verir ki, dost-aşnalara, rəiyyət və xidmətçilərə də nəsib olsun...

Qübbərə dedi: – Doğru buyurursan, hər şey tələyin əlindədir, yaranmışlar qəza və qədərin qarşısını almaq, xeyri sürətləndirib şəri təxirə salmaqda acizdirlər. Elə buna görə deyiblər ki, "ehtiyatlı ol, ömrü fələyin bədinə vermə"...

Sən dilin ilə üreyinin bir olmadığı mənim üçün tamamilə aydındır, geri qayıtmaq təhlükəli, belə iş tutmaq ağsızlıqdır. Sən istəyirsən ki, mənə öldürməklə öz qəlbinə təsəlli verəsən, hiylə ilə aldadıb tora salasan və oğlunun intiqamını alsan. Hələ indi qədər heç bir heyvan könüllü olaraq belə bir ölüm şərtini başına çəkməmişdir. Nə qədər cəvab başqasının əlindədir, ondan çəkinmək lazımdır. Deyiblər ki, hər şey fəlakətdir, qəm – fəlakət, aclıq – fəlakət, düşməne yaxın olmaq – fəlakət, dostlardan uzaq olmaq – fəlakət, xəstəlik, səfillik, qərblilik – fəlakətdir; lakin ən böyük fəlakət – ölümdür...

Qəlbinə dağ çəkmiş adamların dərдинi yalnız o adam başa düşə bilər ki, onun da başına bu cür fəlakətlər gəlmiş olsun, o da həyatın acılıqlarını daddmış olsun. İndi mən öz təcrübələrimə əsasən şahın nələr çəkdiyini, nələr düşündüyünü duya bilərəm. Onun həyəcan və iztirabları mənə məlumdur. Qəlbindəki qəzəb və intiqam alovunun qığılcıqları gözlərində görünür. Mən çox yaxşı bilərəm ki, sən öz oğ-

lunun gözlü olduğunu yadına saldıqda və mən öz balamı xatırladıqda üreyimizdə kin dalğaları tələtümə gələcək. Onun nə ilə qurtaracağını isə bilmək olmaz. Hər halda bizim dostluğumuzun heç bir xeyri yoxdur, ayrılmaq daha yaxşıdır...

Şah dedi: – Yaxşı, insana nə xeyri var ki, öz dostlarının səhvini bağışlamasın, onların vurduğu zərərləri unutmasın və elə etməsin ki, onların qəlbində kindən bir zərrə də nişan qalmasın və bütün ömürləri boyu ürəklerinde bir daha kin baş qaldırmasın. O, necə insandır ki, öz tanış-bilişinin tövbə və xahişlərini sevincə qəbul edib onları gülər üzlə qarşılasın... Mənə gəldikdə isə deməliyəm ki, qəlbim saf və təmizdir. Sənin saydığın şeylərin heç birisini mən xəyalıma belə gətirmirəm. Sən bilirsən ki, mən həmişə rəiyyəti bağışlamış və xidmətçilərə bəxşiş və ərəm vermişəm.

Qübbərə dedi:

İntiqam küləyin osərsə əgər,
Dənizin buxarı qubara döner.

Mən bilərəm ki, günahım vardır, birinci olmasam da, ikinciyəm. Ayağında balaca zədəsi olub ona əhəmiyyət vermədən təkəbbür, qürur və təşəxxüslə iri və yəndəmsiz daşlar üstündə yeriyən adamın mütləq ayağını qanadacaq, yaranın böyüməsinə səbəb olacaq və sonra yumşaq torpaq üstə yeriməkdən də qalacaqdır. Göz ağrısına tutulmuş adam gözünü günəşə və ya küləyə tərəf çevirsə, onun bu igidliyi yalnız korluqla nəticələnə bilər. Günahkarın öz rəqibi ilə yaxınlığı da buna oxşar. Ona görə düşməndən qaçmaq təbii və qanunidir. Heç bir məxluq başına nə gələcəyini, gördüyü bütün işlərin axırda nə nəticə verəcəyini əvvəlcədən görə bilməz və öz həyatını qorumaq üçün həmişə ağıllı hərəkət edə bilməz... Kim öz fitri istedadına, təbii qüdrətinə belə bağlasa, o, mütləq özünü belə zəncirinə salıb tez-gec məhv olar. Yemək-icməyin həddini bilməyən və ya mədəsinin həzm edə biləcəyindən çox yeyən, tikəsini boğazından keçməyəcək qədər böyük götürən adamı öz qənimi hesab etmək lazımdır.

Sudan da dünyada saf, təmiz nə var. Lakin çox içilsə, insanı boğar.

Kim düşmənin dediyinə inanıb qürrələnsə, etibar etmədiyi adamın sözlərinə aldanıb cürətlənsə hikmət sahibləri yanında axmaq və cahil hesab edilir. Heç kəs başına nə gələcəyini, alınına nə yazıldığını, tələyi uğurlu olub məsud yaşayacağını və qisməti şum olub bədbəxt həyat

keçirəcəyini bilməz. Lakin buna baxmayaraq, hamı öz işlərini ölçüb-biçməli, götür-qoy etməli, ağıla batanını, əlverişli olanını seçməlidir. Ehtiyatlı olub sayıq dolanmalı, aradır hərəkət və rəftarı haqqında özünə hesabat verməlidir. Böhranlı vaxtlarda öz cüvünü yığa bilməli, dost və düşmənlər arasında səxavətdə şöhrət tapmalıdır. Bunları edə bilən adam xoşbəxt, mesud və dövlətli olmağa həmişə ümid bəsləyə bilər. Əgər bəxti gətirib var-dövlət sahibi olsa, heç kəs ona irad tutub tənə vura bilməz. Doğrudur, göydən enən bəlalar təyin olunmuş vaxtda insanın başına gələcəkdir, onu sürətləndirmək və ya təxirə salmaq olmaz, onun ixtiyarı yalnız qəzanın əlindədir, lakin ağıllı adam ona deyirlər ki, qəzanın xəbəri olmayan bədbəxtliklərin qarşısını ala, özünü yer üzündə olan məxluqatın cəngindən, zülm və işgəncəsindən xilas edə, nəcət qapıları açıq ikən yerində donub əcəlini gözləməyə. İndi mənim vəziyyətim belədir. Ölüm qarşıda, qaçmaq yolum çox. Mən indi tərəddüd edib dursam, iradəsizlik edib zəiflik göstərsəm, böyük günah olar. Çünki indi şahın kini və qəzəbi mənim qanıma halal bilir, ona görə də ədalət və mərhəmət deyilən şey onun gözüne görünür. Elə ümid edirəm ki, hara getsəm, mənə bir parça çörək tapılar. Deyiblər ki, beş xasiyyəti olan ac qalmaz, hara getsə məqsədinə çatır, yadlar dost olar, qülbət – vətən. Bu beş xasiyyət bunlardır: mərdiməzarlıq etməmək, şübhəli işlərlə məşğul olmamaq, əxlaq qaydalarına riayət etmək, xeyirxahlıq göstərmək, adət və ənənələri pozmammaq. Doğma vətəninə, qohum-qardaşı, el və tayfası içərisində həyatını təhlükədə görən ağıllı adam, arvad-uşağından, dost-aşnasından, can-ciyərindən əl çəkib qülbət vilayətə getməyi daha üstün tutar, çünki bunlara əvəz tapmaq mümkündür, lakin öz canına əvəz tapmaq necə mümkün olar?!...

Onu da bilmək lazımdır ki, malın və şeyin ən yararsızı – istifadə edilməyəni; qadınların ən həyasızı – ərilə yola getməyəni, övladın ən tərbiyəsiz – valideynin sözlünə baxmayan; dostun ən vəfasızı – ağır gündə üz döndərəni; şahın ən ləyaqətsiz – günahsızları qorxuya salanı, xalqı və ölkəni dolandıran bacarmayan; şəhərlərin ən viranı isə qıtlıq və aclıq olanıdır. Hərçənd, indi şah mənə lütf edib təsəlli verir, ürək-dirək verib arxayın salır, and içib əhd-peyman bağlayır, lakin mən bilərəm ki, onun yanında yaşamaq mənim üçün rahat olmayacaqdır, onun yaxınlığında dolanmaq, yan yörəsində fırlanmaq təhlükəsiz deyildir, çünki artıq zamanə bizim aramıza düşmənçilik

salmışdır və bizim yaxınlaşmaq yollarımızı bağlamışdır. Əgər bundan sonra mənə görüşmək həvəsi coşub daşsa, mən şahın dünyanı bəzəyən bəxt camalına tamaşa etmək üçün aya və günəşə baxacaq, onun xoşbəxt və səadətə dolandığını bilmək istəsəm, şəhər nəsiminin gətirdiyi xəbərə qulaq asacağam, mənim də qülbətdə necə dolandığımı saha bu yol ilə məlum olacaqdır...

O, bunu deyib şahla vidalaşdı, qanad çalib uzaqlaşdı.

Saralmış üzle uçur, hey uçurdu titrəyərək,
Xəzan önündə uçan bir zavallı yarpaq tək.

Aralarında ədavət olan düşmənlərin hiyləsindən qorunmaq və güclü rəqibin yağlı dilinə inanmamaq haqqındakı rəvayət belədir...

Rac dedi: – Aralarında ədəvət olan rəqiblərin şirin dil töküüb məhribanlıq, lütf və mərhəmət göstərmələrinə baxmayaraq ürəkədən bir-birlərinə inana bilmədikləri haqqındakı rəvayəti eşitdim. İndi elə bir əhvalat danış ki, orada şahlarla onların yaxın adamları arasında baş verən hadisələr təsvir edilsin, haqlı, haqsız günahlar ortaya çıxarılıb cəzalar verildikdən sonra onların arasında yenidən inam və etibar bərpa edilsin, zərərdidələr şahın yanına qayıtsın və bunun sağlam düşüncəyə görə düzgün olub olmaması göstərsin.

Brəhmən dedi: – Şahlar əfv edib bəraət qazandırmada qapılarını bağlasalar, cüzi təqsiri olanları şiddətli cəzalandırsalar, heç kəs belə şahlara bel bağlayıb etimad etməz, ölkədə işlər get-gedə xarab olar, əhali bağışlanıb, əfv edilmək ümidini itirib ruh düşkünlüyünə qapılar, təşəbbüslər məhv olub gedər...

Halbuki, ixtiyar sahiblərinin ən böyük hüsnü onların əfv edib, günahları bağışlamasıdır. Şahların ən çox bəyənən xüsusiyyətləri çıxardıqları hökmlərin, verdikləri fərmanların mötədilliyidir: şahların lütfü həddini aşıb, zülmü hüddunu keçməməlidir. Onlar öz işlərini həvəsləndirib qorxutma əsasında qurmalarıdır, xidmət – xələtsiz, xəyanət – cəzasız buraxılmamalıdır; şahlar elə etməlidirlər ki, dostlar ümidlərini kəsib, düşmənlər qudurmasınlar...

Xülasə, şahlar təqsiri olan adamın istedad və qabiliyyətini, səmiyyəti və sədaqətinin dərəcəsini, əql və dərrakəsinin səviyyəsini yaxşı öyrənməlidir, əgər onlardan bir xeyir götürmək, iş tapşırıb istifadə etmək, etibar edib arxayın olmaq mümkünsə, onlara yaxınlaşmağa, onu geri qaytarmağa çalışmalıdır. Onu əfv edib bağışlamalı, bütün hüquqlarını özünə qaytarmalı, qorxu və şübhədən çıxarmalı, beləliklə, əvvəlki vəziyyəti bərpa etməlidir. Şah bilməlidir ki, vəzirlər, köməkçilər, məsləhətçilər olmadan ölkəni dolandırmaq çətinidir. Xidmətçilərdən isə yalnız o zaman xeyir görmək olar ki, onlar təbiətən ağıllı, bilikli, düz və xeyirxah olsunlar; haqqı qorumaqda məsləhət verməkdə, tərəf saxlamaqda, kömək etməkdə sabit qədəm olsunlar, şahların işləri çox, fəaliyyət sahələri geniş və sonsuzdur. Ona görə də onların iş bilən, sirlər açan, vəziyyətdən başı çıxan, uzaq gören, müstəqil təşəbbüs göstərən bacarıqlı xidmətçilərə ehtiyacı çoxdur. Bütün bu deyilənlərdən aydın olur ki, şah iş tapşırıb xidmət bölərkən elə adamlar ayırmalıdır ki, onlar bu vəzifənin öhdəsindən gələ bilsinlər.

Onların bütün işləri ən kiçikdən tutmuş ən böyüyə qədər şahın nəzarəti altında olmalı və heç bir şey onun nəzarətindən qaçmamalıdır, sadıqlar səy edib xidmət göstərsə, xainlər mənlələr yaradıb riyakarlıq edirsə, hər ikisindən xəbəri olmalıdır. Sədaqət göstərənlərə münasib mükafat, xəyanət edənlərə müvafiq cəza verməlidir. Bu, iki tərəfin biri nəzərdən qaçırılsa, sədaqətlilər tənbelləşib işdən soyuyar, xainlər hədlərini aşıb qudurlar, işlərdə durğunluq, məişətdə pozğunluq əmələ gələr, onları aradan qaldırmaq çətin olar. Buna misal olaraq şir və çaqqal təmsilini göstərmək olar.

Rac soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Brəhmən dedi: – Belə nəql edirlər ki, hind torpağında abid bir çaqqal var idi. O, öz tayfası içərisində yaşamasına baxmayaraq, guşənişanlıyı qəbul etmiş, əl yeməkdən, qan tökməkdən, heyvanları itcilməkdən əl çəkmişdi. Bir gün yoldaşları ona etiraz edib dedilər: – Biz, sənin bu işinlə razı deyilik və sənin burada xəta etdiyini görürük. İndi ki, biz bir yerdə yaşayırıq, bir yerdə dostluq edirik, – bir birimizin adət və ənənələrinə də riayət etməliyik. Bir də ki ömrü zahidliklə ac-yalavac keçirməyin nə faydası? Günləri keflə başa vurub, ləzzətlə sona çatdırmaq lazımdır. Bir həqiqəti də bilməlisən ki, keçmiş qaytarmaq, dünəni bu gün etmək olmaz, sabaha ümid yoxdur. Belə olan təqdirdə, bu günü zay etməyin, fürsəti əldən verərək, ömrü eys-ışrətdə keçirməməyin nə xeyri?..

Bu dünyada sənin tək, nəqdi olan bir nəfər.

O dünyada nisyəsinə ümid etməyi, məgər?

Çaqqal dedi: – Ey mənim əziz dostlarım və məhriban qardaşlarım, bu boş və mənasız sözləri buraxın. İndi ki bilirsiniz dünən keçib, sabaha da ümid yoxdur heç olmazsa, bu gündən istifadə edib axirət üçün bir şey toplayın. Bilirsiniz ki, bu vəfasız dünya eyblərlə xətalərlə doludur. Bircə nicat yolu varsa, o da axirət tarlasına toxum səpməkdir ki, bəlkə o dünyada onun bəhrələrindən istifadə edək. Bu müvəqqəti, qəddar hələyin lütf və mərhəmətinə bel bağlamayın, əbədi olan axirət üçün çalışaraq öz dövlətinizi, sağlamlıq və həyatınızı hədəf yerə zay etməyin...

Bu dünyanın ləzzəti şimşək oynaması kimi ani, bulud kölgəsi kimi ötürdür. Hər iki dünyada xoşbəxt olmaq istəyirsinizsə, mənim sözlərimə qulaq asın, yalnız boğazdan yuxarı ləzzəti olan təam üçün hey-

vanları möhv etməyin və başqalarına əziyyət vermədən ələ gələ bilən şeylərlə kifayətlənin... Ağılın rəva görmədiyi hərəkətləri menden tələb etməyin. Mənim sizinlə bir yerdə olub söhbət etməyim və ya bir yerdə yaşayib dostluq etməyim günahə səbəb ola bilməz. Lakin haram işlərinizə şərik olub fikirlərinizlə razılaşsam, əzab və işgəncəyə düşər olaram. Çünki əl və ürək günah vasitələridir: biri yaramaz iş görməklə, biri nalayiq fikrə düşməklə. Harada yaşamağın isə əhəmiyyəti yoxdur. Əgər yerin əhəmiyyəti olsaydı, görək məsciddə adam öldürən cani hesab edilməyeydi, müharibə meydanında adam öldürməyən isə məhkəmə ayağına çəkiləydi. Mən zahirə sizinlə bir yerdə yaşayırmsa da batində sizdən ayrıyam.

Yoldaşları bu sözü eşitdikdən sonra ondan əl çəkildilər. O isə əvvəlkinə nisbətən daha böyük bir hərisliklə ibadət edib namaz qılmağa başladı bir az keçmədi ki, onun şöhrəti bütün dünyaya yayıldı həmin yerin yaxınlığında gözəl bir çəmənlilik var idi. Bu çəmənlilik o qədər qəşəng idi ki, ay bəzək vurmağı onun camalından öyrənir, Zöhrə ətir saçmaq üçün onun nəsimindən, dərs alırdı... Bu çəmənlilikdə çoxlu heyvan yaşayırdı. Onların padşahı şir idi. Bütün heyvanlar şirə tabe idilər. Çapağın abidliyi haqqındakı xəbər gəlib şirə çatdı. Şir onu yanına çağırıb sorğu-sual etməyə, imtahan edib sınaqdan çıxarmağa başladı. Sonra aranı xəlvət edib dedi: – Şahların məsləhət və məşvərətçilərə ehtiyacı olur, etibar edib mən sənə elə bir iş tapdırmaq istəyirəm ki, o sənəin dərəcə və mənsəbini artırıb, əyan və əşraflar zümərəsinə daxil etsin, sən mənə yaxın adamlardan hesab ediləsən.

Çapaq cavab verdi: – Şahların iş bacaran, tədbir tokən, layiqli keşikçilər və xidmətçilər seçməyə ixtiyarları vardır. Lakin bununla belə onlar heç kəsi bu işə zorla məcbur etməməlidirlər, çünki zorla boyuna qoyulan vəzifə layiqincə yerinə yetirilə bilməz, tapşırıqlar lazım olduğu kimi icra edilib, istənilən nəticə alın bilməz, işlər pozulur. Şah sağ olsun, mən dövlət işlərindən qaçıram və bundan əlavə, bu sahədə nə təcrübəm var, nə də məlumatım; siz böyük hökmdarsınız, sizin xidmətinizdə güclü, qüvvətli, bacarıqlı, işbilən, tədbir tokən, vəzifə sevən, dünya malına həris olan heyvanlar çoxdur. Siz bu işi onlardan birinə tapşırırsınız həm işin yerinə yetirilməsi haqqında arxayın olarsınız, həm də onlar sevinib razı qalarlar.

Şir dedi: – Bəhanələrin əhəmiyyəti yoxdur. Hər halda mən səni işsiz buraxıb, vəzifəsiz qoymayacağam.

Çapaq dedi: – Şah xidməti iki adam üçün yaxşıdır: birincisi – hiyləgər və cəsur adam üçün; belə adam öz cəsurluğu ilə məqsədə çatıb hiylə ilə canını qoruyur və ya əksinə; ikincisi – nadan və qorxaq adam üçün; belə adam edilən əziyyətlərə, vurulan tənələrə dözər, heç vaxt hörmətli olub şan və şöhrət xəyalına düşməz və beləliklə, başqalarının həsəd və ədavətinə səbəb olmaz. Mənə gəldikdə isə mən deyirəm:

And içirəm mən o ilahiye ki,
Yaradıbdır kamal, əql və huş.
İki dünya malı mənə yaddır,
Vermərəm hər cütünə birco qruş.

Bilmək lazımdır ki, ağıllı adamlar ya hər şeydən məhrum olar, ya qibtəyə məruz qalar. Mən bunların heç birindən deyiləm. Nə paxılam ki, xəyanət edəm; nə qarınpayam ki, əziyyət çəkəm... Şaha sadiq olub düz, səmimi, doğru və vicdanlı xidmət etmək istəyən, şahı xəyanət və sui-qəsdlərdən mühafizə edib onun ətrafını riyakar, hiyləgər, fitnəkar və məziyyətsizlərdən təmizləmək arzusunda olan adamın işi yaxşı gətirməz, dövrünü uzun sürməz. Dostlar həsəd qalxanlarını onun üzünə qaldırır, düşmənlər belə oxlarını onun bədənəinə yönəldirlər. Dostlar qibtədən, düşmənlər qorxudan. Dostla düşmənin istək və arzuları birləşdikdə, həsədlə ədavət qovuşub fəaliyyətə başladıqda belə adamın rahat yaşayıb, asudə dolanacağına ümid bəsləmək olmaz. Onun hörməti, şan və şöhrəti göylərə qalxsada, tez-gec möhv edilib aradan qaldırılar. Odur ki, deyiblər: “Sən özünə dost axtar, düşməni ocaq başındadır”.

Şir dedi: – Mən sənəin tərəfində olduqda yaxın adamlarım sənə heç bir zərər vurmazlar. Düşmənlərə gəldikdə isə onlardan qorxmağına dəyməz, çünki mən onların bütün hiylələrini ifşa edib, bir zərbədə düşmənin kökünü kəsər və sənəin rahat, fərağət yaşamağını təmin edərdəm.

Çapaq dedi: – Bu sözlərdən şahın məqsədi mənim haqqında etdiyi lütf və mərhəmətin daha çox olduğunu göstərməkdirsə, onda qoy öz insaf və ədaləti xatirinə icazə versin, mən bu səhrada təbiətin ətə etdiyi nemətdən yeyib rahat dolanım. Ot, ələf və su ilə kifayətlənib yer üzündə yaşayan məxluqların həsəd və ədavətindən uzaq olum; atalar deyiblər ki, əmin-amanlıq içərisində keçirilən az ömür, narahatlıq, qorxu və təşviş içərisində keçirilən çox ömürdən daha yaxşıdır.

Şir dedi: – Nə istədiyin aydın oldu, özünə ürək ver və arxayın ol, sən mütləq mənim yaxın adamlarımdan biri olacaqsan.

Çaqqal dedi: – İndi ki məsələ belə oldu, onda görək söz verib and içəsiniz ki, dostlar qəsd etsələr, yalan deyib böhtan atsalar, onların bu iftirlərindən qəzəblənməyəcəksiniz, tələsib təcili cəza verməyəcək və mümkün qədər ehtiyatlı tərpənib həqiqətin necə olduğunu aşkara çıxaracaqsınız.

Ürəyin nə istəyir, onu de mənə,
Mən də elə edirəm ki, xoş olsun sənə.

Şah onunla əhd-peyman bağladı, dövlət və xəzinənin açarını ona tapşırırdı, məşvərət və məsləhət qapılarını onun üzünə açdı. Ölkəni dolandırmaq, rəiyyəti idarə etmək işlərində onun fikrini soruşdu, beləliklə, çaqqalın nüfuzu get-gedə artımağa başladı. Çaqqalın belə az bir zamanda hörmət qazanıb şöhrətə minməsi şahın yaxın adamlarının xoşuna gəlmədi. Onlar əlbir olub çaqqalı yıxmaq üçün tədbir tökdülər, çox götür-qoy etdilər, nəhayət, yekdilliklə qərar çıxardılar ki, onlardan biri şirin qəlyan altısını oğurlayıb çaqqalın evində gizlətsin. Ayırdıqları adam belə də etdi. Səhəriş şir qəlyanaltı etməyə gəldikdə dedilər ki, ot oğurlanıb. Düşmənlər hamısı burda hazır idi, çaqqal isə qaib. Elə ki, acıqla qəzəbin birləşdiyini, şirin səbir kasasının daşdığını gördülər, işə başlamaq vaxtının çatdığını him-cimlə, qas-gözlə bir-birinə anladılar.

Onlardan biri dedi: – Bəziləri xoşa gələn olmasa da, biz şahın xeyrinə və ziyanına olan bütün hadisələri ona xəbər verməyə məcburuq. Mən eşitmişəm ki, çaqqal o əti öz evinə aparmışdır. Başqası əlavə etdi: – Mən buna inana bilmirəm, ehtiyatlı olmaq lazımdır. Çünki insanları tanımaq çətindir... Üçüncüsü dedi: – Doğrudur, ürəkden keçənləri, qəlbə gizlədیلənləri bilmək olmaz. Əgər ət onun evindən çıxsas, o zaman onun haqqında deyilən bütün başqa xəyanətlərə də inanmaq lazımdır. Bir başqası dedi: – Öz bilik və mövqeyinə arxalanıb qürrələnmək olmaz, xain kim olursa, heç vaxt canını səlamət qurtara bilməyəcək, öz cinayətini həmişə gizlədə bilməyəcəkdir... O birisi dedi: – Onun hiyləgər və riyakar olduğu mənim gözümdən qaçmamışdı. Mən ilk baxışda onun aqibətinin necə olacağını görmüşdüm və filankəsə demişdim ki, bu abidin işinin sonu rüsvayçılıq olacaq, ondan böyük xətələr, bağışlanmaz günahlar baş verəcək. Bir başqası dedi: – Siz həmin etibarlı və sınıamış adamlarsınız, sizin sözlünüzə şübhə edib inanmamaq doğru olmaz, lakin ən düzgünü budur ki, şah bir adam göndərüb onun evini yoxlatdırsın, həqiqət onda ortaya çıxar; bütün

camaat da kimin haqlı olduğunu bilər. Bir başqası dedi: – Əgər belə isə, tələsmək lazımdır, çünki çaqqalın casusları hər yeri doldurmuş və bizi hər tərəfdən əhatə etmişlər. Bir başqası dedi: – Bu işi yoxlamağın nə faydası, o xainin günahı da meydana çıxsas, ovsun, gözü bağlıclıq edib elə bəhanələr gətirəcək ki, bizim hamımız şahın gözüne şübhəli adamlar kimi görünəcəyik...

Şirin qəzəbli vaxtında o qədar belə şeylərdən danışdılar ki, axırda onun ürəyində çaqqala qarşı şübhə əmələ gəldi. O çaqqalın çağırılmasını əmr etdi, gəldikdə ətin harada olduğunu soruşdu.

Çaqqal dedi: – Mətbəxə vermişəm ki, şah üçün səhər yeməyi hazırlasınlar.

Aşpazlar da düşmən tərəfdə idilər. Dedilər ki, yalan deyir. Bizim ətdən xəbərimiz yoxdur.

Şir adam göndərdi çaqqalın evini axtarsınlar, əlbəttə ki, ət çaqqalın evindən çıxdı. Onu götürüb şirin yanına gətirdilər.

Sonra indiyə qədər heç bir söz danışmayan, özünü ədalətli göstərməyə çalışaraq, sübut olmadan işə qarışmayacağını nəzərə cərpdirən və özünü çaqqalın dostu kimi qələmə verən, ona kömək etmək üçün firsət gözlədiyini söyləyən qoca canavar irəli gəlib dedi: – İndi ki, bu alçağın təqsiri sübut olundu, şah onun cəzalandırılmasını təxirə salmamalıdır. Əks halda, xəbis adamlar mürdar iş görməkdən qorxub çəkənməzlər.

Şah əmr etdi, hələlik çaqqalı həbsxanaya salsınlar.

Orada olanlardan biri dedi: – Mən şahın hər şeyi dərk edən kamalına heyran qalmışam, necə olub ki, o, indiyə qədər bu riyakar xainin işini görməmiş, onun xəbis qəlbindən keçənləri duymamışdır.

Başqası dedi: – Ən təəccüblüsü budur ki, cinayət aşkar edildikdən sonra cəzalandırmağı təxirə salmışdır.

Şir çaqqala xəbər göndərdi ki, səhvin bağışlanmasını arzu edərsənsə, üzr istə.

Çaqqalın xəbəri olmadan kobud və saxta cavab hazırlayıb şahı çağırdılar. Şah bunu oxutdurduqda hirs başına vurdu, içdiyi andı unuttu, verdiyi əhd-peymanı ayaq altına salıb tapdaladı. Düşmənlər çaqqalın öldürüldü, məhv ediləcəyinə arxayın oldular. Bu xəbər şirin anasına çatdı, anası bildi ki, şir tələmişdir. Öz-özünə dedi: – Tez gedib oğlumu bu xətanın günahından xilas etməliyəm... Əvvəlcə çaqqalı öldürməyə vəkil edilənlərə tapşırırdı ki, tələsməyib bir az işi təxirə salsınlar.

Sonra özü oğlunun yanına gəlib dedi: – Çaqqalın günahı nədir? Şir əhvalatı danışdı. Anası dedi: – Oğlum, tələsib peşman olmaqdansa, bağışlayıb əhsan etmək yaxşıdır... Şahlar üçün səbir və təmkindən daha şəərəfli heç bir şey yoxdur. Onu da bilməliyənsə ki, arvadın hörməti ərinə görə, oğlunun izzəti atasına görə, şagirdin biliyi müəlliminə görə, ordunun gücü sərkərdəsinə görə, abidin möminliyi dindarlığına görə, rəiyyətin əmin-amanlığı şahlarına görə, şahların işi ədalətli, xeyirxah və ağıllı olmasına görə müəyyən edilir. Ağıl və təcrübənin ilk şərti isə rəiyyəti yaxşı tanımaq, hərəsinə özünə layiq, öz bacarıq və istedadına müvafiq vəzifə tapdırmaqdan və yaxın adamların bir-birini müttəhim etmələrinin düzgünlüyünə nəzarət etməkdən ibarətdir. Əgər birinin haqqı o birisinə verilsə, yaxşıya pis, pisə yaxşı deyilsə, o zaman onlar istədikləri vaxt sədaqətli adamları xəyanətdə töhmətləndirməyi və xain adamlara sədaqət paltarını geydirməyi bacarasın, şahın məziyyətlərini xalqın gözüne qəbahət kimi göstərə bilərlər. Şah bir şey, yəqin etmədən, şəxsən yoxlayıb həqiqəti ortaya çıxarmadan sədaqətli və inanılmış adamları cəzalandırmamalı, helm və elmi ilə hər şeyi əhatə etməyi bacarmalı, fədakar xidmətçilərin keçmişdəki işlərini gözələrinin qarşısında canlandırmalı, səmərəli fəaliyyətlərini xatırlayıb onların verdiyi bəhrələri unutmamalıdır. İstedadsız adamların hüner sahibləri haqqında dedikləri sözlərə inanmamalı, hər işdə, hər hadisədə ağıl və kamal, düşüncə və müşahidəni ədalətli münşif qərar verməlidir. Çaqqal sənin xidmətində böyük vəzifə və yüksək mövqeyə çatmışdır. İndi görək sən onun haqqında verdiyin əmri ləğv edib həm onu, həm də özünü düşmənlərin tənəsindən, bu işi təşkil edənlərin istehza və gülüşlərindən mühafizə edəsən, rəqiblərin qələbə çalıb şadlanmasına yol verməyəsən. Sonra özünə layiq əlincəbəlik və ehtiyatkarlıqla bu işi təhqiq edib, elə yoxlama aparmalısan ki, axırda öz vicdanın və rəiyyətin qarşısında xəcalət çəkməyəsən. Çünki bu ət parçası elə bir böyük şey deyil ki, çaqqal ondan ötrü öz təmiz adını ləkələsin və ya ona təmah salmaqla öz vicdanı qarşısında üzüqara olsun. Sən bilirsən ki, çaqqal bütün xidməti müddətində ətə dilini də vurmamışdır, ona görə bu iş üstə tələsməyinə dəyməz. Bu məsələ aydınlaşana qədər sən onun cəzalandırılmasını təxirə salmalısan. Çünki göz və qulağın fərz, ehtimal və təxmini bir çox yanlış hökmlərin verilməsinə səbəb ola bilər. Məsələn: birisi gecə qaranlığında işıqlı böcək görəsə, onun qırgınc olduğunu təsəvvür edərsə, lakin əlinə aldıqda yanıldığını anlar. Bir şeyi qəti

bilmədən qərar çıxarmaq doğru sayıla bilməz. Axı nədanın – alimə, bədxahın – xeyirxaha, qorxağın – cəsur və igit adama qibtə etdiyi, həsəd apardığı hamıya məlumdur... Burada ən doğru ehtimal odur ki, çaqqalın evinə bu ətin onun rəqibləri tərəfindən aparıldığı fərz edilsin və düşmənin hiyləsinə inanıb iş bu qədər şişirdiləsin. Ürəyi xain adamların nə qədər paxıl olduqlarını hamı bilir. Xüsusilə, böyük bir məqsəd olan yerdə həsədin həddi-hüddudu olmur, onda göydəki quşlar, dənizdəki balıqlar, səhradakı heyvanatlar da bu bədxahlara əlindən öz canlarını salamat qurtara bilməzlər. Vəzifə və mövqecə çaqqaldan aşağı olan xidmətçilər ona qibtə edə bilərlər. Bu qibtə öz həddini aşıb həsədə çevrilsə, bu işin onlar tərəfindən edildiyi imkan xaricində deyildir. Sən bu işdə səbirli ol, elə hərəkət et ki, o sənə böyüklüyünə layiq olsun. Həqiqət ortaya çıxarıldıqdan sonra onu öldürmək asandır.

Şir diqqətlə anasının sözüne qulaq asdı, onun dediklərini ağıla vurdu, götür-qoy etdi, sonra çaqqalın yanına çağıraraq dedi: – Bizim köhnə peymanımıza, yoxlama və təhqiqlərimizə əsasən sənə üzrünü qəbul edib, günahını bağışlamağımız, düşmənlərin sözüne etibar etməyimizdən daha əfzəldir.

Çaqqal dedi: – Padşah tədbir görüb məsələni aydınlaşdırmayınca ürəyim dincəlməz və bu ləkə mənim üzərimdə qalar. Halbuki mən özümün bəraət qazanacağıma əminəm. Bilirəm ki, nə qədər iş dərinədən yoxlanıb həqiqət meydana çıxarılsa, o qədər mənim təmiz, sədaqətli və düz olduğum bütün xidmətçilərə, o cümlədən, əyan və əşrafə də aydın olar.

Şir soruşdu: – Bəs bunu necə yoxlamaq lazımdır?

Çaqqal dedi: – Bunun üçün bu iftiranı deyənlərin hamısını tutub ayrı-ayrılıqda danışdırmaq lazımdır, soruşmaq lazımdır ki, nə üçün bütün ət yeyənləri, ət üstündə biri-birilə didişib boğuşanları bir tərəfə buraxıb bu günahı mənim üstümə yıxırlar. Bu məsələni başqa cür aydınlaşdırmaq mümkün olmayacaqdır. Şah belə sual verdikdən sonra onlar cavabdan boyun qaçııb hay-kiyə salsalar və məsələni ört-basdır etmək istəsələr, şah nəyə çəkib təkidlə deməlidir ki, kim həqiqətin necə olduğunu söyləsə, onun günahı bağışlanacaqdır. Bu zaman mütləq həqiqətin üzündəki şübhə pərdəsi qaldırılsın, mənim pak və təmiz olduğum aşkara çıxarsın.

Şir dedi: – Mənim ölkəmin vətəndaşına böhtan atıb onu məhv etmək istəyənləri necə əfv edib bağışlamaq olar?

Çaqqal dedi: – Şah sağ olsun, hörmət qazandıran, şöhrət artıran, qüdrət bildiren, zəfər gətirən əfv böyük bir ustalıqdır və o, elə sizin buyurduğunuz cəzaya bərabərdir. Günahkar tövbə edib sədaqətlə xidmət edəcəyinə and içdikdən sonra ondan intiqam almağı tələb etmək insafsızlıq olar. Alimlər deyiblər ki, pis işin qarşısını alıb günahı bağışlamaq, yaxşı iş görüb savab ələməyə bərabərdir...

Şir bu sözləri eşitdikdə çaqqalın üreynin təmizliyinə, xeyirxah və alicənablığına heyran qaldı. Böhtan atıb iftira deyənləri bir-birindən ayıraraq təkbətək soruşmağa başladı, yalan desələr, vətəndən sürgün edilib qovulacaqlarını dedi, boyunlarına alsalar, əfv edilib bağışlanacaqlarına and içdi.

Sonra onlardan bəziləri günahlarını etiraf edib məsələnin necə olduğunu deməyə məcbur oldular, başqaları isə onların söylədiklərini təsdiq etdilər; çaqqalın təqsirsiz olduğu tamamilə aşkara çıxdı.

Şirin anası çaqqalın təmizə çıxdığını, onun haqqındakı şekk-şübhələrin sayıl olduğunu eşitdikdə şirin yanına gəlib dedi: – Şah bu böhtançılar tayfasını nəhaq yərə bağışlayıbdır. Lakin iş – işdən keçib, indi sözü geri götürmək olmaz, ancaq şir bu hadisədən özü üçün ibrət dərsi almalı, yaxın adamları haqqında deyilən sözlərə qulaq asıb şübhəyə düşməməli hər xainin böhtanına uyub şeyilərə inanmamalı, bədxah xidmətçilərin ən kiçik və cüzi fitnələrinə “etibar edib yoldan azmama”dır. Çünki bunlar axırda böyüyüb elə bir dərəcəyə çatırlar ki, artıq onun qarşısını almaq mümkün olmaz.

Fərat, Nil, Dövlətdən ayrılan sular, bir yere toplaşib fili batırar.

Az və çox, kiçik və böyük, hər nə desələr, hamısının səbəbini axtarıb tapmalı, onun yalan və doğru olmasını sübut edən bütün dəlilləri gözəndən keçirməlidir... Onu da bilməlisən ki, səkkiz adamla dostluq etməkdən çəkinmək lazımdır: birincisi – nankor və haqq itirənlərdən; ikincisi, – yersiz özündən çıxıb hirsələnənlərdən; üçüncüsü, – ömrünün uzunluğu, yaşının çoxluğuna qürrələnib qayda-qanunlara tabe olmayanlardan; dördüncüsü, – asanlıqla rıya və xəyanət yoluna düşə bilənlərdən; beşincisi, – işlərini doğruluq və düzgünlük əsasında deyil, yalan və əyirlik əsasında quranlardan; altıncısı, – həris, düşgün və şəhvətpərəstlərdən; yeddincisi, – səbəbsiz olaraq xalqdan şübhələnib, əsassız olaraq əhalini müttəhim edənlərdən; səkkizincisi, – həyasızlıqda ad qazanıb, şit zarafat etməkdə şöhrət tapmışlardan. Səkkiz adamla dostluq etmək isə məsləhətdir: birincisi – qənaət və səxavətə adət edənlərlə; ikincisi –

hadisələrin gedişinə uymayan, öz sözündən dönməyənlərlə; üçüncüsü – alim və hünər sahiblərinə qiymət verənlərlə; dördüncüsü – xəyanətə və namərdliyə nifrət edənlərlə; beşincisi – nalayiq hərəkətlərdən çəkinib, xoşa gələn işlərə meyl göstərənlərlə; altıncısı – qəzəbli vaxtlarda özünü ələ ala bilənlərlə; yeddincisi, – hərislik edib tamaha düşmək lazım gələn vaxtda səxavət göstərə bilənlərlə; səkkizincisi – əyyaş və düşkünlər məclisinə nifrət edənlərlə.

Şir çaqqalın işinin belə qurtarmasından anasının razı qaldığını gördükdə çox sevindi və dedi: – Bu, senin səyin və xeyirxahlığın nəticəsində olmuşdur. Sənin məsləhətinlə:

Qaranlıq yol işıqlandı,
Asan oldu çətin işlər.

Etibarlı bir xidmətçi, iş bilən, tədbir tökən bir məsləhətçi bəraət qazandı; sədaqətli, günahsız bir məxluq ləkə və təhqirdən azad edildi.

Sonra şirin rıqqəti cüsa gəldi, çaqqala olan inam və hüsn-rəğbəti bir az da artdı, onu yanına çağırıb dedi: – Sənə verilən bu yersiz ittiham senin bir az da hörmətinə artırıb, etimadını möhkəmləndirdi. Sənə tapşırılmış işləri idarə etməyə başla.

Çaqqal dedi: – Bu düz olmaz, çünki şah əvvəlki əhdinə vəfa etməyib düşmənlərin uydurmalarına inanmış, kim deyə bilər ki, bundan sonra da belə bir hadisə baş verməyəcəkdir.

Sən osan ki, əhdi bir yana atdın,
Düşmənlərlə birgə cəbhə yaratdın.
Əhdi nəçin yalan, böhtana satdın?
Yəqin mənə hələ tanımamışsan!

Şir dedi: – Bu barədə düşünməyin indi mənası yoxdur, çünki nə senin hörmətin azalıb vəzifən kiçilmişdir, nə də mənim sənə qarşı olan etibarım zəifləyib qüvvədən düşmüşdür... Özünü ələ alıb üreklə işə başla...

Çaqqal cavab verdi: – Bu səfər canım qurtardı. Lakin dünyanı paxıl, rəzil, və ağzı göyçək adamlardan təmizləmək o qədər də asan deyildir. Şahın mərhəməti mənim üzərimdə olduqca rəqiblərin də həsəd və ədavəti əskilməyəcəkdir. Şahın onların sözüne qulaq asıb inandığını bir dəfə gördükləri üçün onu tez inanan və sadəlvəh hesab edərek hər gün yeni şeyilər yayıb, yeni uydurmalar icad etməkdən çəkinməyəcəklər. Fitnə-fəsad doğuranların böhtan və iftiralara qulaq asan,

xalqın fəlakətini istəyənlərin hoqqabazlıqlarına tamaşa edən bir şahı xidmət etmək – özünü ölüm girdabına atmaq, xidmətdən boyun qaçırmmaq işə – yenidən həyat tapmaq kimi şeydir. Elə adama xidmət etmək lazımdır ki, onun qəlbi dərya qədər geniş, iradəsi dağ qədər möhkəm olsun. Nə xəyanət küləkləri onu dalğalandıra bilsin, nə qəzəb zərbələri onu yerindən tərpədə bilsin...

Şir dedi: – Sənin sözlərin doğru və ibrətlidir, lakin çox sərt danışarsan.

Çaqqal dedi: – Şah doğru olmayan sözlərə inanarkən daha sərt hərəkət etmişdi. O, iftira və böhtanlara belə asanlıqla qulaq asdığı halda doğru və səmimi sözlərdən hiddətlənib acıqlanmamalıdır.

Şir dedi: – Bu doğrudur, lakin işini diqqətlə yoxlayıb səni bu ölüm girdabından qurtaran mən olmuşam.

Çaqqal dedi: – Əgər səni xilas edən şah olmuşsa, unutmamalıdır ki, tələsib edam əmrini verən də o olmuşdu.

Şah dedi: – Bilirsənmi ki, səhvən ölümə məhkum edilmiş, yenidən həyat vermək ən böyük yaxşılıq və ən böyük savab hesab edilir?

Çaqqal dedi: – Nə qədər uzun ömürlü olsam da, ənə şahın mənə əta etdiyi lütf və mərhəmətin əvəzini çıxı bilməyəcəyəm. Xüsusilə, edam elan olunduqdan sonra əfv edilib bəraət qazanmağım, indiyə qədər edilmiş yaxşılıqların, verilmiş ənəm və xələtlərin hamısından qiymətli. Şah da bilir ki, mən həmişə onun müti qulu olub, sədaqətlə xidmət etmiş və canımı belə onun yolunda əsirgəməmişəm.

Sən nə deyibsen et, onu etmişəm – hara deyibsen get, ora getmişəm.

Bu sözləri deməkdə məqsədim şahın mənim işimdə xəta etdiyini sübut etmək deyildir. Lakin mən bilirəm ki, nədən və cahil adamların hünər sahiblərini görməyə gözü yoxdur. Bu artıq adət və ənənə şəklinə keçərək onların qanına işləmişdir... İndi onu aradan qaldırmaq mümkün olmadığı kimi, haqqında danışmağın da faydası yoxdur. Bir şey var ki, o da həqiqətin tez-gec aşkara çıxmasıdır həmişə haqq qalib, nəhaq məğlub olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq qorxuram, dilim-ağzım qurusun, düşmənlər mənə şahın arasına girmək üçün bir yer tapıb yeni bir oyun çıxarsınlar. Yoxsa mən həmişə şahın qulluğunda hazıram.

Şir dedi: – O yer haradır ki, düşmənlər ora girə bilsinlər.

Çaqqal dedi: – O yer sizin ürəyinizdir. Mən qorxuram, sizə deyələr ki, bəndəniz ona etdiyiniz əziyyət və işgəncəyə görə sizə kin bəsləyir

həqiqətdə belə bir şey olmasa da, bu söz bədgümanlıq əmələ gətirə bilər. Xüsusilə, bəndəsini incitmiş, onun vəzifəsini azaltmış və ya düşməni daha böyük xidmətə təyin etmiş şahlarda bu daha tez şübhə oyada bilər.

Əlbəttə, ağıllı adamlar bilir ki, xidmətçilərdən və rəiyyətin-dən nöqsan və səhlənkarlıq görə şah qəzəbinin qarşısını alıb, xəbərlərin, ara qızıqdıranların, böhtan və iftira quraşdırıcıların sözlərinə uymayaraq hər adama özünə layiq balaca bir qulaq burması versə, işlər sahmana düşər, ürəklərdə kin və küdurət qalmaz, hər iki tərəf arasında etibar və inam möhkəmlənər. Hər xidmətçinin öz yeri, öz mövqeyi müəyyən olar. Kimin nəyə qabil olub nəyə yaramadığı meydana çıxar. Çünki elə bir təmiz, sadıq və istedadlı xidmətçi tapmaq olmaz ki, o, heç bir səhv buraxmasın, ona həsəd və qibtə edən dostları onun başına bir kələk açmasınlar. Düz deyiblər ki, adam durduğu yerdə xətəyə düşər.

Şah belə bir hərəkət edərsə, rəiyyət də rahat yaşayar. Onun qəlbində qorxu və təşviş var idisə, cəza aldığı üçün arxayınlaşıb qorxudan çıxar; intizar işçisində iztirab və həyəcan keçirməkdən canı qurtarar. Rəiyyətin itirəcəyi üç şey ola bilər: ağası onun vəzifəsini öldəndən ala bilər; düşmənlər ona üstün gələ bilər; yıxdığı mal və dövlət öldəndən çıxı bilər. Ağasının könlünü alıb, şahın etimadını yenidən qazana, bilsə, vəzifə alar, düşməne qələbə çalar. Mal və dövlət toplayar. Çünki öldəndən başqa hər şeyə çara vardır. Xüsusilə, şah qulluğunda, ayan və əşraflar xidmətində olanlar üçün. Bütün bunlara baxmayaraq ümid-varam ki, şah mənim xahişimi qəbul edib bir daha səni bu fəlakət yoluna dəvət etməyəcək, mənim bu səhrada rahat və fərağat dolanaçağıma imkan yaradacaqdır.

Şir dedi: – Dediklərin doğrudan da çox gözəl, ağıllı və hikmətli idi. Nə istədiyini tamamilə aydın oldu get işinə başla və heç bir şeydən qorxma, sən o xidmətçilərdən deyilsən ki, bir daha şübhələnilib bədgüman olalar. Əgər belə etmək istəyənlər tapılsa arxayın ol, heç kəs ona inanıb, etibar etməyəcəkdir. Biz səni çox yaxşı tanıyısq. Bundan sonra sənin haqqında sədaqət və səmimiyyətdən, insaf və mürvvətdən, yaxşı və müsbətdən başqa hər nə desələr, hamısı yalan, başdan ayağa iftira və böhtan hesab ediləcəkdir. Nəhaq yerə fikirlişib özünü üzümə. Bizim etimad və etiqadımıza qətiyyən şübhən olmasın. Bu gün

sənin nə qədər gözütox və əlidüz olduğun sübut edildi. Bundan sonra düşmənin sözünə kim qulaq asar? Sənin haqqında nə qədər yalan deyib, iftira söyləsələr, o qədər sənə doğru olub, düzgün işlədiyin nəzərə alınacaqdır.

O qədər belə şeylər dedi ki, axırda çaqqalın üreyini ələ alıb onu işə göndərdi. Sonra hər gün ona daha çox hörmət edib vəzifəsini artırdı və beləliklə, çaqqal ömrünün sonuna qədər bolluq və naz-nemət içərisində yaşadı.

Şahlarla yaxın adamları arasında baş verən işlərə aid hekayə bundan ibarət idi...

ANA ŞİR, ÇAQQAL VƏ OVÇU FƏSLİ

Rac dedi: – Şahlarla rəiyyətlər arasında baş verən əhvalatlara aid və ölkəni idarə edib işləri nizama salmaq xatirinə cəfa çəkmiş, xəyanətə rast gəlib zülm görmüş sadiq xidmətçiye yenidən etimad olunmasına dair rəvayəti eşitdim... İndi elə bir dastan de ki, orada birisi öz canının qorxusundan, həyatını mühafizə etmək xatirinə başqalarına əziyyət verib, ziyan yetirə bilməsin, ağıllı adamların məsləhətini xatırlayıb özünü çətin vəziyyətdən xilas etsin.

Brəhmən dedi: – Xeyirlə şəərə, qazancla ziyana fərq qoya bilməyən axmaqlardan başqa heç kəs canlılara əzab verməyi özünə rəva görməz. Yalnız cahillər əməllərinin aqibətini düşünməyib hərəkətlərinin sonunu görə bilməzlər. Zülm örtüyü xeyirli işləri dərk etməyə mane olduğu kimi cəhəlet pərdəsi də xoşbəxtlikləri görməyə əngəl törədir. Ağıllı adam özünə rəva görmədiyi bir şeyi başqalarına necə rəva görə bilər?..

Pislik edib istərsən, ona əvəz, yaxşılıq,
Yamanlığın cəzası ola bilməz yaxşılıq.

Bir də bilmək lazımdır ki, hər pisləyin öz cəzası var. Pislik edən mütləq cəzasını çəkməlidir. Cəzanın təxirə düşməsindən qürrelənib arxayınlaşmaq olmaz çünki zaman çox keçdikcə cəza vaxtı da o qədər çox yaxınlaşmış olar. Öz pis əməllərinin üstünü ört- basdır edib, hiylə işlədərək yaxşılıq paltarını geyindirə bilən, zahirde özünü xalqa xeyirxah kimi tanıdıb təriflər qazanan adam əvvəl-axır əməllərinin mükafatını görəcəkdir, nəhayət, batinin xəbisliyi tam şəkildə meydana çıxacaqdır. Belə adam yalnız cəzasını çəkdikdən sonra ibrət dersi alıb xeyirli işlərə meyl edə bilər. Ana şir, çaqqal və ovçu əfsanəsini buna misal göstərmək olar

Rac soruşdu: – O vecə olmuşdur?

Rəvayət. Brəhmən dedi: – Belə rəvayət edirlər ki, bir ana şir öz iki balası ilə meşədə yaşayırdı... Ana şir bir gün ov ardınca gedərək meşədən çıxmalı oldu. Bir ovçu onun hər iki balasını öldürüb dərilərini soydu. Qayıdıb öz balalarını o kökdə yerə sərilmiş görən ana şirin naləsi asimana qalxdı. Ana şirin qonşuluğunda bir çaqqal yaşayırdı. Onun bu fəryadını eşidib yanına gəldi və soruşdu: – Nə olubdur? Ana şir əhvalatı danışdı. Çaqqal dedi: – Hər başlanğıcın bir sonu, hər ibtidanın bir intəhası vardır. Ömür ki sona çatdı, əcəl gəldi, onun qarşısını

almaq olmaz. Dünyanın işi belədir: hər kədərin ardınca bir sevinc, hər öyləncənin dalınca bir işgəncə gəlir. Atalar deyiblər ki, qəzanın işinə tökməkdən başqa çarə yoxdur.

Əzoldən bu cürə qurulmuş aləm:
Qəmdən sonra kefdir, kefdən sonra qəm.

Özünü öldürüb ah-fəğan qoparma, sakit ol və öz elədiklərini göz-
lərinin qabağına gətir... Sən başqalarına daha ağır zülmələr edibsen.
Onlar da ağlayıb başlarına döymüş, lakin sonra çaresiz qalaraq susma-
ğa məcbur olmuşlar. Eşitməmişən ki, deyiblər: "Döymə qapımı, dö-
yərlər qapını". Kim nə edibse, o da qabağına çıxacaqdır. Atalar havayı
yerə deməyiblər ki: "Nə əkərsən, onu biçərsən". Əgər sən bu yirtıcılıq
xasiyyətini buraxmasan, hələ çox belə müsibətlər görəcəksən. Sən
əxlaqını dəyişdirib başqalarını incitməkdən əl çəkməli, rahat yaşamaq
istəyirsənsə, özündən zəiflərə əziyyət verməməlisən.

Ana şir dedi: – Qorxma, sözlərini açıq de, fikirlərini sübut etmək
üçün dəlil göstər.

Çaqqal soruşdu: – Sənin neçə yaşın var?

Şir cavab verdi: – Yüz.

Çaqqal soruşdu: – Sən bu yüz ildə nə ilə dolanıbsan?

Şir cavab verdi: – Heyvanların və insanların ötilə.

Çaqqal dedi: – Yaxşı, illərlə ötinə yeyib dolandığın bu heyvan və
insanların ata və anaları yoxdumu? Ayrılıq və hicran dərdi onların əziz
dostlarının qəlbinə od vurub, ürəklərinə dağ çəkmirdimi? Əgər işin
aqibətini fikirləşib qan tökməkdən əl çəksə idin, belə bir müsibət sənə
üz verməzdi...

Şir bu sözləri eşitdikdə onların doğru olduğunu anladı. Üz vermiş
bədbəxtliyin səbəbini dərk etdi, öz nalayiq hərəkətlərindən əl çəkdi,
ət yeməyi tərk edib meyvələrlə dolanmağa başladı...

Çaqqal özünün ruzisi olan meyvələrin birdən çoxlu miqdarda
azaldığını gördükdə bərk narahat oldu. Elə ki onları yeyənə şir oldu-
ğunu bildi, dedi: – Yaxşı asan dolanmaq yolu tapdın, sənə gücü çatma-
yan heyvanların ruzisini əlindən almağa başladın. Ağac özü sənin işta-
hana davam gətirməz, handa qalmış onun meyvələri ola. Vay ağacın,
meyvələrin və onlarla dolananların halına. Bir az keçməz ki, hamısı
məhv olar. Çünki onların yeməyinə böyük bir düşmən, qorxulu bir
rəqib şerik çıxmışdır. Sənin zülmün canları təşvişə saldığı kimi, indi

də ədalətin bədənləri titrədir. Hər iki halda xalq sənin sitəmindən
xilas ola bilmir. İstəyirsən qan töküb ət ye, istəyirsən su içib ot...

Şir bu sözləri eşitdikdə meyvə yeməkdən də əl çəkib ibadət və
pəhrizkarlığa başladı və öz-özünə dedi:

Nəyə lazım aylar, illər, qış, bahar,
Nəyə lazım abü atəş, xakı bad¹.
Tərk elə bu aldadıcı ələmi,
O, gah evi bərbad edir, gah abad.
Müvəqqəti bu cahanda nə fərqi,
Yaşadın sən min il, ya da bir saat.

İnsanlara əziyyət verib əməlinin aqibətini düşünməyən, yalnız
özünə fəlakət üz verdikdən sonra səhvini anlayıb zülmədən əl çəkən
adam haqqındakı əfsanə bundan ibarətdir.

İki balasının dərisi soyulub nəsi yerə uzadılana qədər qan içmək-
dən doymayan, başına belə bir hadisə gəldikdən sonra bu fani dünya-
dan əl çəkib bir daha əvvəlki peşəsinə qayıtmayan şirin timsalında
adam nəzərdə tutulmuşdur. Ağillı adamlar, əlbəttə, bunu dərk edib
ondan ibrət dərsi alar və hər iki dünyanın işini buna əsasən qurarlar.
Özlərinə, öz övladlarına rəva görmədikləri şeyləri başqalarına da rəva
görməzlər...

¹ Ab, atəş, xak, bad, – su, od, torpaq, külək – qədim Şərqi fəlsəfəsinə görə bu
dörd unsur bütün varlıqların əsasını təşkil edirdi. *Mütərcim.*

ZAHİD VƏ QONAQ FƏSLİ

Rac dedi: – Canlılara zülm edən, aqibəti olmayan, özünə bədbəxtlik üz verdikdən sonra tutduğu işdən peşman olub tövbə edən adam haqqındakı təmsilini eşitdim. İndi elə bir dastan de ki, orada öz peşəsini buraxıb başqa bir sənətdən yapışan adam təsvir edilsin. Sonra o, yeni sənətinin öhdəsindən gələ bilmədiyi üçün övvəlki peşəsinə qayıtmaq istəsin, lakin bu mümkün olmasın, nə edəcəyini bilməyib təəddüd içərisində avara qalsın.

Brəhmən dedi: – Hər işin öz adamı vardır. Kim öz bacardığı işdən əl çəkib öhdəsindən gələ bilmədiyi bir peşədən yapışsa, mütləq müvəffəqiyyətsizliyə uğrayıb rüsvay olar və sonrakı peşmançılıq fayda verməz. Yenidən öz sənətinə qayıtmasının da əhəmiyyəti olmaz. Hərçənd deyiblər: “Peşə yaddan çıxmas, lakin incəlikləri unudular”. İnsan görək öz sənətini möhkəm öyrənib ondan bərk yapışsın, hərdəmxəyal olub yeni-yeni arzu budaqlarına qonmasın, qönçələrinin gözəlliyinə, yarpaqlarının tərəvətinə uymasın; çünki onların meyvələrinin şirin, bəhrələrinin ləzzətli olacağına ümid etmək olmaz... Buna misal olaraq zahid əhvalatını göstərmək olar.

Rac soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Brəhmən dedi: – Belə nəql edirlər ki, Qinuc¹ adlı torpaqda bir mömin zahid yaşayırdı. Bir gün ona bir qonaq gəldi. Zahid qonağa hörmət etməyi lazım bilib sevincək onun qarşısına çıxdı, evə gətirdi. Qonaq başmaqlarını çıxararaq, zahid qonağın haradan gəlib hara getdiyini soruşdu.

Qonaq dedi: – Qəlbinizi gizlin saxlayan əsl aşiqlərin dedikləri sözlərə əsasən onların vəziyyətini bilmək olmaz. İxtiyarsız olaraq eşq yoluna qədəm qoyan, dostlarını razı salmaq arzusu ilə ürəyi çırpınan bir adamın nəsibi yalnız o olar ki, fəraq səhrasında o tərəf-bu tərəfə qaçıb avara dolansın, öz könlünün qibləsini axtarsın. Elə ki bu qibləni tapdı, canını qurban verməkdən başqa çarəsi qalmaz. Mənim əhvalatım uzun, gedəcəyim yol nəhayətsiz, edəcəyim səfər isə saysızdır.

Onların başı söhbətdən ayıldıqdan sonra zahid ömrü etdi, bir az xurma götürsünlər. Xurma gətirildi, hər ikisi yeməyə başladı.

Qonaq dedi: – Hərçənd bizim yerlərdə daha şirin və daha ləzzətli meyvələr var, xurma da bir az ağır və gec həzm olunandır. Lakin çox dadlıdır; bizim vilayətlərdə də tapılırdı, pis olmazdı.

Zahid dedi: – Bütün dediklərinə baxmayaraq, adamın meyli çəkən şeyin varlığı yoxluğundan üstündür. Arzu edib istədiyinə çatmayanları xoşbəxt adlandırmaq olmaz; arzularla xoşbəxtliklər bir-birinin ardınca gələr. Əvvəlcə bir şey arzu edilir, sonra ona nail olduqda xoşbəxtlik sayılır. Yalnız birinci ilə kifayətlənib durmaq, yeni arzu ilə qənaətlənib çalışmamaq ağıllı hərəkət hesab edilə bilməz. Çünki var qənaət deyiblər, yoxa nə qənaət? Heçə qane olmaq axmaqlığın çoxluğuna, iradənin yoxluğuna dəlilətdir.

Zahid aramı dilində danışdı. Bəlağətli səsi hərərətli nəfəsi var idi. Onun ləhcəsi qonağın xoşuna gəldi, bu dili öyrənmək xəyalına düşdü. Əvvəlcə zahidə təşəkkür etdi, sonra dedi: – Allah bədnəzərdən saxlasın, nə gözəl ləhcəniz var; mən indiyə qədər nə belə fəşahətli bir şivə, nə belə bəlağətli bir cümlə eşitməmişəm.

Rəqibin sözlərinə gətirdi şəkk əridi,
Çünki söz söyləməkdə dilin bir şəkər idi...

Səndən çox xahiş edirəm ki, bu dili mənə öyrədəsən. Mənim arzuma öz müvəqqətinə layiq əməl edəsən. Tanış olmadığın laldə mənə bu qədər hörmət edib lütf göstəribsən, süfrə açıb qonaqlıq edibsən, indi isə biz sənə ilə duz-çörək kəşib dost olmuşuq. Mərhəmət edib bu istəyimi də həvəslə yerinə yetirərsən, göstərdiyin kərəmətin qiyməti daha da artar, mənim boynuma çox böyük bir minnət qoymuş olarsan.

Zahid dedi: – Qulluğunda hazıram. Bizim dili öyrənmək istədiyini üçün fəxr edirəm. Bu istək həqiqi, bu əzm qətidir, mən bu dili öyrətməkdə öz bilik, bacarıq və qüvvəmi əsirgəməyib heç bir şeyi sənə müzaiqə etməyəcəyəm.

Qonaq uzun müddət bu dili öyrənməklə məşğul oldu. Çoxlu vaxt sərf etdi, əziyyətlər çəkdi, məşəqqətlərə dözdü, lakin bir şey çıxmıdı. Bir gün zahid ona dedi: – Bu, çox çətin bir işdir.

Mənim kimi olmağa çalışma ki, olmazsan!
Mənim kimi bilməyə çalışma ki, bilməzsən!

Kim gücü çatmayan bir işə yapışsa, öyninə gəlməyən paltar geyinsə, camaatı özünə güldürər. Kim ana dilini atıb əcdadlarının adət və ənənələrini, sənət və peşələrini tərk etsə, işi düz gətirməz...

¹ Ərəb variantından rusçaya tərcümədə bu yerin adı “Karx” deyə göstərilmişdir.

Qonaq dedi: – Əcdadlarının zərərli və çirkin adətlərini təqlid etmək də nadanlıq və axmaqlıqdır. Fəzilət sahiblərinin bilik və sənətlərini öyrənmək isə ağıl və kamalın yetkinliyinə dəlalət edir.

Zahid dedi: – Mən öz borcunu yerinə yetirdim, nə lazım idisə, sənə dedim. İndi qorxuram ki, bu faydasız çalışmanın sonu köklük yerləşir öyrənmək istəyən qarğanın aqibəti kimi olsun.

Qonaq soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Zahid dedi: – Belə nəql edirlər ki, bir gün bir qarğa bir köklüyün yoldan keçdiyini gördü. Onun naz və qəmzə ilə getməsi qarğanın xoşuna gəldi. Hərəkətlərinin mütenasibliyi, dalını burcudaraq yanını basması, şux yerləşməsi, şax duruşu onu heyran etdi. O da köklük kimi yerimək istədi. Çox əlləşdi, hey köklüyü yamsılamağa çalışdı, lakin bir şey çıxmadı. Köklük kimi yeriməyi öyrənmədi, öz yerini də yadırdı. Bu məsələ ona görə dedim, bilsən ki, nəhaq zəhmət çəkib yersiz qan-tər tökürsən, ana dilini yaddan çıxaracaq, arami dilini isə öyrənməyəcəksən. Deyiblər, insanların ən nadanı odur ki, özünün bacarmayacağı, ana-atalarının görmədiyini, bilmədiyini bir işdən yapışa, bu məsələdə xüsusilə padşahlar ehtiyatlı olub ağıllı tərpənməlidirlər. Ölkələr zəbt etmək istəyən, rəiyyətin güzəranını yaxşılaşdırmaq arzusunda olan, dostlarını tərbiyə, düşmənlərini darmadağın etmək fikrinə düşən hökmdar bu cəhətdən çox ayıq və diqqətli olmalıdır. İstedadsız, iş bacarmayan ünsürlərin yüksək vəzifələrə soxulub böyük adamlarla oturmasına imkan verməməlidir. Dövlət işlərində, ölkə dolandırmaqda hər adamın öz yerini düzgün müəyyən edə bilmək ən böyük məharət, ən doğru siyasətdir. Bu cəhətə fikir verilməyə, gəda ilə şah, kiçik ilə böyük, yamanla yaxşı arasında fərq qoymaq olmaz. Elə ki böyük kiçiklik aradan götürüldü, istedadlı ilə istedadsız fərq qoyulmadı, insanlar arasında müsavilik yaranar, bacarıqsız, alçaq və rəzil adamlar ortaya düşüb yüksək mövqeyə qalxmağa cəhd edir. Bu vəziyyət bütün gəlib qanun şəklinə düşər, nə hökmdarlarda həşmət qalar, nə şahlarda əzəmət. Bundan isə ölkəyə çox böyük zərərler dəyər...

Öz peşəsini buraxıb başqa sənət öyrənmək istəyən və buna müvəffəq ola bilməyən adam haqqındakı rəvayət bundan ibarətdir...

Ağıllı adamlar bu rəvayətdən fayda götürüb ibrət almaq istəyirlərse, onu kef üçün yox, həyatda əməl etmək üçün oxumalıdırlar.

Rac dedi: – Ata-babasının peşəsindən əl çəkib xam xəyalə düşən və istədiyi məqsədə nail olmayıb əvvəlki sənətdə qayıtmağı bacarmayan adam haqqındakı rəvayəti eşitdim. İndi də görürəm, ölkə idarə etmək, dövləti möhkəmlətmək, könülləri fəth edib ürəkləri ələ gətirmək üçün şahların hansı xasiyyəti daha yaxşıdır; helm³, səxavət, ya şücaət?

Brəhmən dedi: – Həm şahların əzəmət və şövkəti, həm rəiyyətin xoş və asudə yaşaması, həm dövlətin əbədi və möhkəmliyi üçün ən gözəl xasiyyət helmdir... Çünki səxavətlə bir tayfanı razı salmaq olar, şücaət hərdən – bir kara gələr, helm isə həmişə, bütün işlərdə həm camaatla rəftarda, həm ordu idarə etməkdə, həm rəiyyət dolandırmaqda işə yarar... Helmin əsas şərti ağıllı və təcrübəli adamlarla məsləhətləşmək, nadan və cahil adamlardan qaçmaqdır... Çünki heç kim insana dost qədər güclü təsir edə bilməz. Odur ki, atalar deyiblər: “De görürəm, dostun kimdir, deyim sən kimsən”.

Çalış axmaqla olma dost, həmkar,
Yaxşı pislə otursa, bədnam olar.
O nəfəs ki, verir hər insana can,
Zəhr olar, həmnəşini olsa ilan.

Səxavətlə bütün dünyanı qızıla tutan, şücaətlə onlarla vuruşlarda qalib gələn bir şah helmdən məhrum olsa, bircə yersiz hərəkətlə bunların hamısını heçə çıxara bilər. Amma birinci iki xüsusiyyət olmasa da, helmlə bütün dünyanın könlünü ələ alıb, bütün düşmənləri yola gətirmək olar. Lakin tək helm kifayət deyildir. Helm ilə birlikdə iradə, qətiyyət də olmalıdır. İradə və qətiyyət olmayan yerdə helm nöqsanlı hesab edilir. Padşah dövlət işlərini idarə etməkdə bunların hamısından birlikdə istifadə etməsə, yəni əfv edib mərhəmət göstərməkdə ifrata varıb, zülm edib, cəza verdikdə həddini aşmasa, hökm və tədbirlərini səbir və təmkin, məsləhət və məşvərət əsasında qursa, düşmənlərin əli

¹ Bu fəsil ərəbcədən edilmiş rusca tərcümədə İlad, Şadrama və İraxat adlanır. *Mütarcim.*

² Brahime – Brəhmənlər.

³ Helm – fitri istedad, hər şeyin yerini bilmək qabiliyyəti Şorq fəlsəfəsində elmə bərabər hesab edilirdi. *Mütarcim.*

onun ölkəsinə tərəf uzana bilməz, rəqibin gözü onun dövlətinə dikilə bilməz, rəiyyəti əbədi olaraq əmin-amanlıq içərisində yaşar. Əksinə olaraq, şah bu cəhətləri nəzərdən qaçırsa, onun həyatdan aldığı ləzzət, ölkəni dolandırma işlərində öldürdüyü müvəffəqiyyət balaca bir hirs, qəzəb üzündən dağılıb gedər. Çox zaman onun aqibəti peşmançılıq və fəlakət olar. Məlumdur ki, bütün xoşbəxtliklərin mayası taleyin gətirməsidir. Lakin bu başlanğıcdır, onu mühafizə edib saxlamaq şahların ağılı və kamalına, vəzirlərin tədbir və sədaqətinə bağlıdır. Padşah alim və həlim, vəzirli hikmətli və mərifətli olsa, ədalət və səxavətdə, tez başa düşüb təcili ölçü götürməkdə şöhrət tapsa, dünyanın isti-soyuğunu görməkdə, yaxşılıq edib mərhəmət göstərməkdə ad qazansa, belə bir şah bütün məqsədlərinə nail olub qələbə çalar. Hansı tərəfə üz çevirsə, fəth, zəfər, bəxt və dövlət onun ardınca düşər. Bütün qulaqlar, gözlər onun səsi və işarəsinə xidmət etmək üçün hazır durar. Bütün düşmənlər ortaya çıxarılıb məhv edilir. Belə şah özbaşınalıq edib məşvərətə əhəmiyyət verməyə də, iş vəzirin tədbir və məsləhətləri əsasında yerinə yetirilə, şah yenə bədbəxtlik və fəlakətdən qurtarmış olar. Necə ki, hind şah ilə onun qəbiləsi arasındakı düşmənçilik məsələsində olmuşdu.

Rac soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Brəhmən dedi: – Belə nəql edirlər ki, hind ölkəsində Həmlan adlı bir padşah var idi. Bu padşah bir gecə yeddi dəfə yeddi müxtəlif yuxu gördü. Birdən hövlnək yuxudan oyandı. Artıq yata bilmədi, quyuğu kəsilməsi ilan kimi qıvrılıb açıldı. Əqrəb çalmış adam kimi çırpındı, o tərəf-bu tərəfə çevrildi. Nəhayət, dünyanın üzünü örtən zülmət pərdəsi qalxdı, ulduzlar sultanı günəş gəlin tək Şərqdən görünməyə başladı. Şah yerindən qalxıb brəhmənləri çağırırdı, gördüyü yuxuları olduğu kimi onlara danışdı.

Brəhmənlər diqqətlə qulaq asıb şahın bərk qorxdığını müşahidə etdikdə dedilər: – Çox dəhşətli yuxulardır, şah icazə versə, biz bir saata qədər xəlvətə çəkilib kitablara müraciət edər, rəmi atar, yuxunun nə demək olduğunu müəyyən edərik. Sonra mənasını şahə ərz edib bu şərddən xilas olmaq yollarını göstərərək. Şah dedi: – Gediniz, icazə verirəm.

Onlar şahın yanından çıxdıqdan sonra xəlvət bir yere çəkilib bir-birinə dedilər: “Bu zalım oğlu az bir müddətdə bizlərdən 12 min adam öldürmüşdür. İndi intiqam vaxtıdır. Əlimizə yaxşı girəvə keçmişdir.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, o, bu sirri bizə qarşısız qalaraq deyib. Əgər bütün ölkədə bir neçə nəfər də başqa yuxu yozan olsaydı, bizə etibar etməzd. Bu etibarın özündə də bir düşmənçilik, bir ədavət hiss olunur... İndi tələsmək lazımdır ki, fürsət öldən getməsin. Ən düzgün yol budur ki, biz bu yuxu barədə sət və kəskin ifadələrlə danışaq. Onu elə qorxudaq ki, sözümdən çıxma bilməsin, hər nə desək, onu etməyə məcbur olsun. Ona deyək ki, yaxın adamlarından bəzilərinə öz gözü-nün qabağında şah şəmşir ilə öldürməyincə, yuxuda üzünü qırmızı rəngə boyayan qan səndən əl çəkməyəcəkdir. Onların kim olduğunu soruşsa, deyərək: “Əziz oğlu, arvadı İrandüxt, vəzirli Bilar, Dəbir¹ Kəmal, şahın mindiyi o ağ fil, sonra ən çox sevdiyi o iki fil, sonra bir gecədə ölkənin bu başından girib, o biri başından çıxma bilən o dəvə”. O, bunların hamısını qılıncdan keçirdikdən sonra həmin qılıncı da sındırıb onlarla birlikdə torpağa basdırmalıdır.

Sonra qanlarını bir testə yığıb onun içərisində bir saata qədər oturmalıdır. Deməliyə ki, o, testdən çıxdıqdan sonra bizlərdən dörd nəfər onu dörd tərəfdən ovuşturmalı, dua oxuyub püfləməli, həmin qanla onun çiyinlərini ovmalı, bədəninə yuyub qandan təmizləməli və bağlamalıdır. Sonra biz onu götürüb arın arxayın öz taxtına oturtmalıyıq. Əgər o, bütün dediklərimizə dözüb bu camaatdan əlini üzə bilsə, yuxunun şəri də ondan əl çəkəcəkdir. Yox, belə edə bilməsə, onu böyük bir belə gözləyir: ya sağlq öldən çıxacaq, ya həyatı məhv olacaqdır. Bizim sözümdə əməl etsə, bu camaatın qırılması ondan yaxşıca intiqam almış olar. Tək, zəif və silahsız qaldıqda təzliklə öz işini də bitirib məqsədimizi başa çatdırırıq.

Onlar bu cürə məsləhətləşib sözü bir yere qoyduqdan sonra şahın yanına gəldilər. Şah dedilər: – Əgər şah bizim sözlərimizin doğruluğuna etibar edərsə, biz bu yuxunun şərindən xilas olmaq üçün yol tapmışıq. Şah aranı xəlvət etdi, onların tədbirlərinə qulaq asdıqda qəzəblənib dedi: – Sizin bu tədbirinizdən ölüm yaxşıdır. Həyatım qədər əziz olan bu adamları öldürdükdən sonra yaşamağın nə faydası? Məlum şeydir ki, həyat əbədi deyildir, hamı öləcəkdir, o cümlədən tez-gec mən də öləcəyəm. Ona görə bundan daha yaxşı bir tədbir tapın yoxsa, mənim ölümümə əziz və məhrəbən adamlarıma, özü də yaşamaqlı xalq üçün daha çox lazım olan adamların ölümünün nə fərq?..

¹ Dəbir – Katib. Mütərcim.

Brəhmənlər dedi: – Şah sağ olsun, doğru söz acı, rıyasız məsləhət isə ağır olar. Kim başqalarının ölümünü öz həyatına bərabər hesab edə bilər? Sədaqətli adamların nəsihətinə qulaq asın. Məşhur məsəldir deyiblər: “Ağladan yanına gedin, güldürən yanına yox”. Şah öz canını və malını hər şeydən üstün tutmalı, böyük səadət və xoşbəxtlik vəd edən bu işdə tərəddüd göstərməyib tez fəaliyyətə başlamalıdır. Onu da bilmək lazımdır ki, insan başqalarını yalnız özünə kömək xatirinə istəyir. Adam yalnız uzun zəhmətdən sonra müstəqilliyə çatır və son dərəcə səy göstərməklə təxt-taca sahib olur. Bunların hər ikisindən əl çəkmək ağılsızlıqdır, belə edən yalnız o zaman aylar ki, artıq hər şey bitmiş olar, təəssüf fayda verməz. Nə qədər ki, şah sağdır, onun həm arvadı ola bilər, həm övladları, nə qədər ki, hakimiyyət vardır, onun həm dövləti ola bilər, həm də xidmətçiləri.

Şah bu sözləri eşitdikdə çox kədərləndi. Onların yanından durub həzn otağına getdi, üzüqoylu yuxulu ağlamağa, gözlərindən Ceyhan çayı axıtmağa başladı. Quruya atılmış balıq kimi çapalayıb öz-özünə dedi: “Əgər əzizlərimdən əl çəksəm, ömrün rahatlığından və dövlətin ləzzətindən bənəşib olaram. Ömür bivefa, insan əməlinin axırı heç, tac müvəqqətidir. Gözümün işığı, ürəyimin parçası, yaşadığım müddətdə belimin dirəyi, öldükdən sonra dövlətin varisi olan oğlumu məhv etsəm, şahlıq nəyə lazımdır? O ki, düşmən əlinə keçəcəkdir. Bunun tez və ya gec olmasının nə əhəmiyyəti?! Özü də elə bir oğlu ki, onun əql və kamalı gözündən, uğurlu və xoş taleyi üzündən bellidir.

Balamin anası, camalı günəş qədər parlaq, siması ay qədər işıqlı, üzü gündüz kimi aydın, saçları gecə tək qara, rəftarda mülayim, davranışda münasib, ailədə nəzakətli, məclisdə məlahətli, danışığı şirin, əxlaqi təmiz, əli düzlu, ayağı uğurlu, şux əndamlı, saf vicdanlı İrandüxtüz mənim həyatımın nə ləzzəti?!

İnsanların ən müdriki, hünər sahiblərinin ən istedadlısı, qəddar fələyin sirlərindən xəbər verən, vəfasız dünyanın kələklərindən baş çıxaran vəzirəm Bilar olmasa, işləri nizama salmaq, mal toplayıb vergi yığmaq, xəzinəni mühafizə edib bac-xərac almağı kim bacarar?!

Öz fəsaheət və beləgətilə dünyanı heyran qoyan, fəleyn nəqqəşi onun şagirdi, göyün rəssamı onun tələbəsi olan, hər sözü könül sevinci, hər kəlməsi bir inci, hər sətri bir mirvari dəstəsi, hər misrası bir dürr silsiləsi; yüz min atlı kağızını daşıyan, yüz min nizə məktubunu yazan baş dəbir Mirzə Kəmal olmasa, dünyanın hadisələrini, ölkənin vəziyyətini kim qələmə alar?!

Görən göz, çşiden qulaq mənzilində olan, iş bacaran, bu iki xidmətçi olmasa, işləri nizama salıb ölkəni necə idarə etmək olar?!

Ay kimi işıq verən, çıraq kimi şüa saçan, kəcavəsi səhər kimi ürək açan, ceyran kimi çox bərk qaçan, qala kimi möhkəm, səngər kimi müstəhkəm, ağ fil olmasa, mən düşmən qabağına necə çıxaram?!

İldırım sürətli, bulud sifətli, külək sürətli xortumları dağ kəlləsindən sallanan əjdahaya oxşayan, kəlləsi dəniz dalgaları arasından baş qaldıran nəhəngə bənəyən, hücum vaxtı düşmən qoşunlarını şiddətli tufan kimi çənginə vurub göyə qaldıran, vuruş zamanı coşqun sel kimi qabağına qatıb geri qovən o iki filim olmasa, mən vuruş günü rəqiblərə necə qalib gələ bilərəm?!

Səba yeli tək tünd qaçan, bir göz qırpımında dağlar aşan o Xorasan dəvəsi olmasa, mən ölkə işlərindən necə xəbər tuta bilərəm?!

Sədəfli qəbzəsi kəhkaşan kimi parıldayan, ayrı tiyəsi çaya düşmüş gümüş rəngli pərvanəyə bərk vuran, heybətindən fəsad odur qorxub sönən, zərbəsindən fitnə yeli geri dönmən, ölkəmizin şərəfinin gözətçisi, döyüşlərdə vuran əlin köməkçisi, düşmən evini yıxan qılınc, şimşək kimi çaxan qılınc əgər olmasa, mən neylərəm?!

Mən bütün bu vasitələrdən məhrum olub əziz, məhrəban köməkçilərimi öldən verdikdən sonra bu dövlət və nazü-nemətdən nə ləzzət ala bilərəm?!

Yaxın adamların fərağı – içilməsi mümkün olmayan acı bir şərbət, dözülməsi mümkün olmayan ağır bir dərddir. Köməkçiləri və xidmətçiləri olmayan bir adam böyük və məsuliyyətli işləri necə yerinə yetirə bilər?!

Xülasə, şahın fikr edib iztirab çəkdiyi hər yərə yayıldı. Bu xəbər gedib vəzir Bilara çatdıqda özü-özünə fikirləşdi: “Şah çağırmadan onun yanına gedib məsələni soruşsam, yaxşı düşməz, xidmətçilik rəsm və adətlərini pozmuş olaram. Təxirə salıb cəhməllik göstərsəm, vəfasızlıq olar, sədaqətə xələl gələr”.

Belə düşündükdən sonra İrandüxtün yanına gedib ona dedi: – Qərribə bir vəziyyət yaranıbdır. Mən şahın xidmətinə gələndən bəri elə bir hal olmayıb ki, o, məndən gizli saxlasın. O, mənimlə məsləhət etmədən heç bir böyük və kiçik işə başlamamışdır. Lakin axır zamanlar bir iki dəfə brəhmənləri öz yanına çağırıb onlarla söhbət etmiş, indi isə həzn otağına çəkilərək fikrə dalmış, iztirab keçirərək qəmə batmışdır. Sən bu günün mələkəsi, ordu və rəiyyətin ümidisən. Şahın səxavət və kərəmətindən sonra hamı sənin mərhəmət və səfəqətinə bel bağlayır.

Mən qorxuram, bu hiyləgər brəhmənlər şahı elə bir işə vadar etsinlər ki, axırı rüsvayçılıq və peşmançılıq olsun. Sən onun yanına gedib məsələni öyrənməli, mənə xəbər verməlisən ki, bir tədbir düşünüm.

İrandüxt dedi: – Şahla aram dəyib, mən onun yanına gedə bil-mərəm.

Bilar dedi: – Şah fikirli olub iztirab çəkəndə rəiyyətin kin saxlayıb küdürət bəsləməyə haqqı yoxdur. Bu işi səndən başqa heç kəs yerinə yetirə bilməz. Mən dəfələri şahdan eşitmişəm deyibdir: “Kədarli vaxtlarımda İrandüxt yanıma gələndə şad oluram”. Get, bu işin sirrini öyrən. Sən bununla bütün saray adamlarının, şahın yaxın və uzaq xidmətçilərinin boynuna böyük bir minnət qoymuş olarsan.

İrandüxt şahın yanına gedib təzim etdikdən sonra soruşdu: – Niyə belə fikir dəryalarına qərç olubsan, o məlun brəhmənlərdən nə eşidib-sənsə, hamısını de, qoy bəndələrin də sonilə həmdərd olsunlar. Qulluq və bəndəliyin şərtlərindən biri də hər şeydə şahlarla şərik olmaqdır. Burada qəm və şadlıq, şər və xeyir arasında fərq qoyulmamalıdır.

Şah dedi: – Bir şeyi ki, eşitdikdə ürəyin inciyəcək, onu soruşma-ginə dəyməz.

İrandüxt dedi: – Olmaya şahı kədərəlməyə məcbur edən bir səbəb var. Allah eləməsin, belə bir səbəb varsa, ezm və iradə onu tələb edir ki, şah özünü ələ alıb səbirli olsun. Kəmhövsələliyin kədar artır-dığını şah özü gözəl bilir. Məşhur məsəldir deyiblər: “Müsbət dö-zümlü adama bir, dözümsüz adama isə iki qat ağır olar”.

Bir də ki qəmgin olmağa indi heç bir əsas yoxdur. Nə istəyirsən var, hər nə qabağa çıxsan, hər nə üz versə, birinin qarşısını almaq, di-gərini aradan qaldırmaq yalnız şahın fərmanına bağlıdır...

Həm dövlətin, qulluqçun var, yoxluq evindən çıx bu dəm,
Ulduzlar, üstə qoy qədəm, qaldır fələkdə bir oləm.
Ulduzların poz nəzmini, məhv et mələklər bəzmini,
Topla hünərlə əzmini, çək darlıq üstündən qələm.

Xoşbəxt odur ki, böyük hadisələr baş verdikdə sağlam düşüncəsi ilə fəlakəti aradan qaldırmaq yollarını tapa, özünü çaşdırmaya. İnsan aciz qalan yerlərdə də tədbir və məsləhət öz işini görür. Ağıl işləmə-dən, iradə göstərmədən belə hadisələrdən nicat tapmaq olmaz.

Şah cavab verdi: – Brəhmənlərin mənə dediklərini dağı eşitsə, parçalanar, fələk eşitsə, hərəkətsiz dayanar, gün tutular, yer qaralar...

Sən də bunu çox təkidlə soruşma, bilsən, qəlbin sıxılar, könlün daralar. Bu məlun brəhmənlər gördüyüm yuxunun şərinə xilas olmaq üçün səni, oğlunu, bütün sədaqətli xidmətçiləri, ağ fili, başqa zirehli filləri, Xorasan dəvəsini, xülasə, hər nə yaxşı varsa, hamısını məhv etməyi təklif edirlər.

İrandüxt fərasətli və huşyar olduğundan özünü itirməyib dedi: – Şah bu işə görə kədərənib iztirab çəkməməlidir. Bəndələrinin canı şahla qurban olsun. Nə qədər ki, şahın canı sağdır, arvad da tapılar, övlad da, nə qədər ki dövlət vardır, qul da tapılar, bəndə də. Lakin bu yuxunun şəri rəf olub şahın qəlbi sakitləşdikdən sonra o, bir daha brəhmənlərə inanmamalıdır. Xüsusilə, qan tökülüb, can tələf olunan yerlərdə etimad edib etibar göstərməməlidir. Nahaq qan tökmək ağır günahdır. Bu işdə tələsib əcalə göstərməyin aqibəti peşmançılıq olar. Keçmiş qaytarmaq, ölünü diriltmək olmaz. Brəhmənlərin şahla dost olmadıqlarını da yada salmaq lazımdır. Doğrudur, onlar elmidir, lakin alim olmaq hələ sadıq olmaq deyil, yalnız elmə görə onlara etibar edib inanmaq, sirr verib məsləhət almaq olmaz. Rəzil və çirkin adamları heç bir bəzək gözəlləndirə bilməz və dövlət onları dəyişdirib sədaqətli edə bilməz. Əgər zorla, süni surətdə belə bir iş etmək istəsələr, bu itə qızıl noxta vurmağa bənzər...

O murdar brəhmənlər fərsətdən istifadə edib şahdan intiqam almaq, qəlblərindəki kin və qəzəb alovlarını söndürüb öz dərdlərinə şəfa tapmaq məqsədilə yuxunu qesdən belə yozmuşlar. Əvvəlcə, şahın vəliəhdi, gözünün ağrı-qarası olan, özünə oxşayan, simasından nəcabət nuru yağan, qiyafəsindən rəşadət, əql və kamal əsəri görünən bir cə oğ-lunu həlak etmək istəyirlər... Sonra şahın özünün və dövlətinin gözətçiləri olan sədaqətli xidmətçiləri aradan qaldırmaq fikrindədirlər; daha sonra hakimiyyəti əldə saxlamaq üçün lazım olan fil, dəvə, at və başqa – silahları məhv etmək arzusundadırlar. Mənim özümə gəldikdə isə bunun o qədər də əhəmiyyəti yoxdur. Çünki şah xidmətində mənim kimilər çoxdur. Elə ki şah bütün bunları bir zərbədə öz əlilə həlak edib tək qaldı, ondan sonra brəhmənlər istedikləri kimi ondan intiqam alar, qol-qanad açıb qələbə atlarını hər tərəfə çaparlar.

Onlar zəif və gücsüz olduqlarından, ehtiyat edib qorxduqlarından şahın get-gedə artan qüdrətini, xidmətçilərinin ona olan səmimiyyə-tini gördüklərindən indiyə qədər buna cəsarət etməmişlər...

Xülasə, şah brəhmənlərin məsləhət gördükləri bu işdən özü zövq alıb ləzzət çəkəcəksə, o zaman onu yubandırıp təxirə salmağın mənası yoxdur. Doğrudur, həkim Kəyar da brəhmənlər nəslindəndir, lakin sədaqət və dəyanətdə onlardan üstündür. Daha çox təcrübəli, dünya-görmüş, işin əvvəlini, sonunu bilən, keçmiş, gələcəyi düşünən bir alimdir. Onda həm elm, həm də helm vardır. Dünyada bu iki məziyyətin birləşməsindən daha yüksək fəzilət ola bilməz... Şah ona etibar edib sirlərini açmağa bilərsə, qoy gördüyü yuxunu, brəhmənlərin təbiri onə naql etsin. Əgər onun dedikləri ilə brəhmənlərininki düz gəlsə, şəkk və şübhə aradan qalxar. Əksi olsa, şahın kamil ağı yalanla, doğruya, haqla, nahaqqa düzgün fərq qoyar. Bu zaman şahın fərmanını həyata keçirməyə heç bir şey mane ola bilməz.

Bu söz şahın xoşuna gəldi, əmr etdi, atı yəhərlədilər.

Şahın atı uçurdu göylərdə quş tək,
Şah üstündə yatsaydı, ayrılmaz idi bişək.

Şah gizli olaraq Kəyarın yanına gəldi. Kəyar onu görcək baş əyib təzim etdi və dedi: – Şahı mübarək qədəmlərini bu tərəflərə qoymağa məcbur edən nədir? Əmr etsəydilər, mən özüm şahın xidmətinə gələrdim. Çünki bəndələrin xidmətə getməsi daha düzgün, daha münasibdir... Bundan əlavə, nə üçün şahın mübarək üzündə təlaş və təşviş əlamətləri görünür?!

Şah dedi: – Bir gün dincəldirdim, rüyada yeddi dəfə dəhşətli səss eşitdim və hər səsdən sonra aylaraq, yeddi dəfə yenidən yuxuya getdim. Hər yatdıqda yeni bir rəya görür, yeni bir təsirle ayılır və yenə yatırdım. Yatdıqdan sonra başqa bir rəya görürdüm. Brəhmənləri çağırtdırıb bu əhvalatı onlara danışdım. Onlar bunu çox fəlakətli yozdular. Məni narahat edib təşvişə salan bunlardır.

Kəyar yuxuların necə olduqlarına diqqətlə qulaq asıb axıra qədər dinlədikdən sonra şahə dedi: – Burada səhvə yol verilib, brəhmənlər bu sirri kəşf etməyi bacarmayıblar.

Dəfələri sübut olub hər dövrün öz gərđişi var,
Hər bir işin öz adamı, hər adamın öz işi var...

Şahın xidmətinə ərz etməliyəm ki, lənətə gəlmiş o brəhmənlər bu sirri bilməyə layiq deyildilər. Çünki bunun üçün onlarda nə ağıl var, nə mərifət, nə insaf var, nə müriyyə. Şah bu yuxudan sevinib şadlan-

malı, sədəqə verib əhsan paylamalıdır. Çünki o yuxudan səadət əlamətləri, xoşbəxtlik tərəvətləri görünür. Mən bu saat o yuxunun nə demək olduğunu ərz edir, riyakar brəhmənlərin bəla səllərinin qarşısına möhkəm bir sədd çəkərəm. Sadiq və vəfalı xidmətkarlar ona görə lazımdır ki, düşmənlərin qəsdinin qarşısını alıb xainlərin cinayətini, canilərin xəyanətini ifşa etsin.

Od olaram, gər qar olsa düşmənin,
Tor olaram, şahmar olsa düşmənin.
Ayıq olsa, məst edərdəm mey olub,
Yuxladaram, huşyar olsa düşmənin.

Yuxunun təbiri belədir: quyuğu üstündə duran o iki qırmızı balıq Nahəvənd padşahının xidmətinə göndərdiyi dörd yüz sandıq ləl yüklənmiş iki fili göstərir; şahın arxasından uçub onun qarşısına qonan o iki ördək – Bəlx padşahının hədiyyə göndərdiyi iki ağ ata işarədir; şahın sol ayağına dolaşan o ilan – Çin şahının bəxş etdiyi əyri qılıncı bildirir; şahı qırmızı rəngə boyayan o qan – Kazrın vilayətindən peş-kəş göndərilmiş, daş-qaşla bəzənmiş bir dəst al rəngli ərgəvan libasına işarədir; şahın mindiyi o ağ dəvə Kəndyun şahının göndərdiyi ağ fili göstərir; şahın başında parıldayan şey Ərzən şahının göndərdiyi taca işarədir; şahın başını dimdikləyən o quşa gəldikdə isə, bunu yozmaqda bir az səbir etmək lazımdır. Lakin onun şah üçün elə bir qorxusu yoxdur, çünki, bu, yaxın adamlarından birinin bəzi narazılığına işarədir; vəssalam. Yuxuların mənası budur.

Yeddi dəfə görünməsi isə hədiyyə gətirən elçilərin yeddi gündən sonra yetəcəklərini göstərir.

Qüdrət artırən, ömür uzadan, fərh gətirən bu hədiyyələrdən şah sevinib şadlanmalıdır. Qoy şahın ədalət və mərhəmət zinəti bu fani dünyada bir bəzək olsun. Qoy şahın səxavət və kəramət xəzinəsi bu zalım dünyada bədnəzərdən qorunsun...

Həmişə ov gözünü bədnəzərlərin ya rəb,
Birisini ox ilə, o birisin xəncərlə.

Bundan sonra şah nəəhl adamları öz sirinə məhrəm etməməli, sınaqdan çıxmış alim tapmayınca, onların yanına məsləhətə getməməlidir.

Çaya baxıb, götür ondan sən ibrət,
Su da edər nəhlidən şikayət.

Şah "bu sözləri eşitdikdə sevindi, sanki yenidən doğuldu. Əlini göyə qaldırıb şükür etdi, Kəyara baş əyib üzr istədi. Sonra şad-xürrəm evinə gəldi. Yeddi gün elçilərin yolunu gözlədi. Yeddi gün tamam olduqda Kəyarin dediyi bütün hədiyyələr gəlib çıxdı. Onları şahın xidmətinə gətirdilər. Şah hədiyyələri gördükdə çox sevindi və dedi: – Mən öz yuxumu düşmənlərə danışmaqda səhv etmişdim. Onların hiylələrinin üstü açılmasaydı, İrandüxtün nəsihət və məsləhətləri olmasaydı, o məlunların təbirlərinin aqibəti çox dəhşətli olacaqdı idi. Onlar mənim əziz sevgililərimi, bütün rəiyyəti və xidmətçilərimi məhv edəcək idilər. Kimin ağı başında, bəxti ayaq üstə isə sədaqətli xidmətçilərinin məsləhətlərinə, əziz adamlarının nəsihətlərinə qulaq asmalıdır.

Sonra üzünü oğluna, vəzirə və dəbirə çevirib dedi: – Bu hədiyyələr xəzinəyə aparılmaqdan, aramızda bölüşdürülsə, daha yaxşıdır. Çünki siz çox böyük bir təhlükə qarşısında idiniz. Ən bahalı hədiyyə İrandüxtün olmalıdır. Bu belanın qarşısını almaqda o, böyük fədakarlıq göstərmişdir.

Bilar dedi: – Xidmətçilər elə ona görədir ki, özlərini belaya siper edib onun qarşısını alsınlar və bu fədakarlıqla fəxr etsinlər. Doğrudur, işlərin müvəffəqiyyəti şahların və reislərin taleyi ilə bağlıdır; xidmətçilər özbaşlarına, iş sahiblərinin göstərişi və köməkləri olmadan bir şey edə bilməz, lakin sədaqət onu tələb edir ki, yeri düşdükcə, qurban vermək lazım olduqda, onlar özlərini qabağa verib meydana atılsınlar... Birinin bəxti gətirib belə bir fədakarlıqdan sonra salamat qalsın, o, bu xidmət qarşısında ağasından mükafat gözləyib, təmənnada olmalıdır. Lakin əsrimizin mələkəsinin buradakı xidməti çox böyük olduğundan tac ilə ərğəvan libas ona düşər. Şah əmr etdi, hədiyyələrin hər ikisini saraya aparsınlar, özü də qalxıb ora getdi. Onu müşayiət edənlər də buraya toplandı. Şah əmr etdi, onların hər ikisini İrandüxtün qarşısına qoysunlar. Sonra İrandüxtə dedi: "Hansıni bəyənirsən seç. Tac İrandüxtün gözüne xoş deydi, lakin Bilara baxdı ki, nəyi məsləhət görse, onu götürsün. Bilar gözünün ucu ilə paltarını göstərdi. Bu zaman şah Bilardan şübhələnərək ona tərəf baxdı. İrandüxt, onunla Bilar arasında olan gözleşmənin şah tərəfindən duyulduğunu hiss etdi, şahın zəhnini yayındırmaq üçün taci götürdü. Şah onun İrandüxtə işarət

etdiyini başa düşməsin deyər, Bilar gözünü həmin vəziyyətdə saxladı. Ondan sonra Bilar qırx il ömür sürdü və hər dəfə şahın yanına gəldikdə gözünü çəp elədi ki, şahın şübhəsi həqiqətə çevrilməsin. Vəzirin ağı, İrandüxtün fərasəti olmasaydı, onların hər ikisi məhv olmuşdu.

Şah bir gün İrandüxtün yanında qalardı, bir gün başqalarının. Bir gecə İrandüxtün növbəsi idi. O gözəl qadın, başında qızıl tac, əlində qızıl nimçədə plov şahın yanına gəldi. Onun qarşısında ayaq üstə durdu. Şah plovdan yeyir və İrandüxtlə xoş danışır zarafat edirdi. Bu zaman İrandüxtün günüsü əynində ərğəvan libas onların yanından keçdi. Şah onu görək əlini yeməkdən çəkdi, gözlərinə inanmadı, səhvətini qüvvəsi, ehtirasın şiddəti onun ixtiyarını əlindən aldı, özünü saxlaya bilməyib dedi: – əhsən!

Dəniz kimi dalğa-dalğa zülfü var,
Ulduz kimi parıldayırdı paltar...

Sonra üzünü İrandüxtə çevirib dedi: – Paltarını seçməməkdə səhv edibsen. İrandüxt günüsünə şahın belə həsrətlə baxdığını gördükdə qısqançlıq çaşa gəldi, əlindəki nimçəni çevirdi şahın başına, düyü onun üz-gözünü, üst-başını buladı Kəyarin təbiri doğru çıxdı.

Şah Biları çağıdırıb dedi: – Bu nədanın tərbiyəsizliyinə bir bax. Gör o, zamanın şahını, dövrünün hökmdarını nə kökə salırdı? Apar, onun boynun vur. Qoy o axmaq bilsin ki, onun və onun kimilərin belə bir cəsarət etməyə ixtiyarları yoxdur. Bilar İrandüxtü dışarı çıxardıqdan sonra öz-özünə dedi: – "Bu işdə tələsmək olmaz. Bu qadının misli yoxdur. Mən inana bilmirəm ki, şah onun hicranına dözə bilsin. Bir çox adamlar onun ağı və fərasəti nəticəsində ölüm girdabından xilas olmuşlar. Mən arxayın deyiləm ki, sabah şah bu ecələyə görə: "Bir az dözə bilməzdin? – deyər qəzəblənəməyəcəkdir. Bir az səbir etmək lazımdır. Qərar qəti olmayınca, mən onu öldürməyəcəyəm; peşman olsa, qadın salamat qalar, mən təşəkkür alaram; inad göstərər israr etsə, İrandüxtü öldürmək çətin deyildir. Bu edamı təxirə salmağın üç xeyri vardır; birinci, – bir canlının həyatını xilas etdiyim üçün savab, ikinci, – İrandüxtün salamat olduğunu görə şahın sevincinə doğan ehtiram, üçüncü, – əli açıqlıqda şöhrət tapmış belə bir mələkəni mühafizə etdiyim üçün xalqın mənə bəsləyəcəyi hüsn-rəğbət".

Sonra şah sarayında xidmət edən öz məhrəm adamlarına tapşırı ki, onu evə aparıb gizlətsinlər, yaxşı hörmət edib gözəl xidmət göstər-

sinlər. Özü isə qılıncını qana boyayıb çox fikirli və kədərli bir halda şahın hüzuruna gəldi və dedi: – Şahın əmri yerinə yetirildi.

Şahın qəzəbi soyumuşdu, bu sözü eşitdikdə bədənində lərzə düşdü. İrandüxtün ağıl və kamalı, ismət və camalı gözünün qarşısında canlandı. Qəlbinə dərin bir hüzn bürüdü. Lakin o, öz həyəcan və iztirabını Bilardan gizlədir, peşmançılıq hisslərini boğmağa çalışırdı. Əmrin doğrudan da yerinə yetirilib-yetirilmədiyini isə soruşmağa utanırdı. Şah vəzirin təmkinli, helmlı və təcrübəli olduğunu bildiyindən İrandüxtün ölümünün təxirə salınacağına böyük ümid bəsləyirdi. Lakin əksini eşidə biləcəyindən qorxaraq onun adını dilinə gətirməyə cəsarət etmirdi. Bu məsələnin nə qədər incə olduğunu yalnız arif adamlar deyil, cahil adamlar da başa düşər.

Vəzir şahın üzündə peşmançılıq əlamətlərini gördükdə dedi: – Şahın kədərənib qəmclənməsinə dəyməz, olmuşa çarə yoxdur, xiffət bədənə əridib aqlı zəiflədər. Bunu eşitsələr, şahın əzəmət və qüdrətinə sədəmə gələr, deyərler: “Özü əmr verir, özü də o saat peşman olur”. Xüsusilə geri qaytarılması mümkün olmayan hallarda belə etmək yaxşı deyildir. Şah icazə versə, mən bu hadisəyə münasib bir əfsanə də söyləyə bilərəm.

Şah dedi: – Söylə.

Bilər dedi: – Belə nəql edirlər ki, bir cüt göyərçin var idi və onlar yuvalarını doldurmaq üçün dən toplayırdılar. Erkək dişiye dedi: – İndi yay fəslinin əvvəlidir, çöldə istədiyimiz qəder ot, ələf vardır. Bu dəni saxlaya qışa, səhrada heç bir şey qalmadıqda bunları yeyib güzəranımızı keçirərik. Dişi razı oldu. Onlar dən yığmağa başladılar. Hava rütubət olduğundan dən şişmişdi, ona görə göyərçinlərin ruzu topladıqları qab tezliklə ağzına qəder doldu.

Yayın cır, isti günləri başladığıda hava dəndə olan nəmi buxarlandıdırıb qurutdu, qabın ağzı xeyli boşaldı. Bu hadisə baş verərkən erkək göyərçin səfərə getmişdi. Qayıdıb dən olan qabı başı yarım gördükdə dedi: – Bu, qış zumarı idi, nə üçün yedin? Dişi göyərçin ha andaman içdi ki, dən yeməmişdir təsiri olmadı, erkək inanmadı ki, inanmadı. Üstəlik qəzəblənib dişi göyərçini o qəder vurdu ki, yazığın canı çıxdı. Qış gəldi, yağışlar yağmağa başladı. Dənlər nəm çəkib şişdi, qabın ağzı dolub əvvəlki vəziyyətə düşdü. Erkək göyərçin dəninin azalmasını səbəbini anladı, başına vurub ağladı, ahü-fəğan qoparıb dedi: “Əfsus ki sonrakı peşmançılıq fayda vermir”.

Ağıllı adam göyərçin kimi hicran oduna yanmaq istəmirsə, döymək və öldürmək kimi işlərdə öncə edib tələsməməlidir. Hər şeyi öz yerində görməyin, hər tərəfli düşüncə, ölçü götürməyin məziyyəti orasıdır ki, işin nəticəsi əvvəldən müəyyən edilər, nə indi, nə də gələcəkdə səhvə yol verilməz. Böyük mənsəbə çatmaq üçün bütün imkan və şəraiti olan adam vaxtında tərpənib, mövqeyində fəaliyyət göstərməyə, ondan heç bir fayda götürə bilməz.

Zəhmət çəksən, dərk edərsən, nədir elm, nədir sənət,

Ədaləti anlayanda qurarsan bir səltənət.

Bir əbədi həyat nədir, İsa dəmi olmadan?

Möcüzəli əsa nədir, Musa əli olmadan?

Xoşbəxt şah odur ki, işin sonunu əvvəldən düşünsün, əməlinin nəticəsini əvvəldən görsün, ədalətli və səxavətli olsun, zamanın nəfəsinə, rəiyyətin səsinə qulaq assın.

Kim deyirsə, qoy desin, dinlərdir nəsihəti,

Kim verirsə, qoy versin, alarlar məsləhəti.

“Pis” əkib “yaxşı” biçən, hələ ki, olmayıbdır,

“Əkiləni biçərlər” – bundan götür ibrəti.

Şahın düzgün fikir deyib doğru nəticə çıxarmaqda misilsiz olduğu hamıya məlumdur və ona belə məsləhətlər vermək artıqdır. Onun verdiyi hər əmr, çıxardığı hər hökm dövlətin xeyri, ölkənin səadəti deməkdir. Bəzən mənim kimi bəndələrin məsləhət və nəsihət haqqında söhbət açması şahın bizə əta etdiyi nemətlər qarşısında öz borclarını cüzi də olsa, yerinə yetirmək arzularından doğur. Şahın qulu olan mən yalnız bunu deyə bilərəm ki, dillərin xeyir-dua oxuyub, qəlblərin məhəbbət bəsləməsinə arzu edən şah ədavət qapılarını bağlayıb ədalət darvazalarını açmalıdır.

Harda bir fəryad eşitsən, ora get, fəryada çat,

Ol ədalət məşəli, məzlumlara imdada çat.

Şahın, əlbəttə, belə sözlərə ehtiyacı yoxdur. Mən ona görə şahı baş ağrısı verərəm ki, o bir qadın üçün bu qədər kədərənib qəmclənməsin. Sarayda daha on iki min qadın vardır. Şah onlardan nə xeyir götürür ki, bundan da bir fayda götürə idi.

Şah vəzirin bu söhbətlərini eşitdikdə qadının öldürülməsindən təşviş düşüb dedi: – Sən bir himə bənd imişsən ki, ixtiyarsız olaraq edilmiş bir səhvi, təsadüfi olaraq deyilmiş bir sözü hökm bilib misilsiz bir insanı məhv etdin, müdrik adamlara xas olan səbir və təmkini unuttun.

Bu məzəmmət əsnasında İrandüxtün həlak edilməsindən çox kədərli olduğunu sözarası Bilara başa saldı.

Vəzir dedi: – İki adamdan kədər əksik olmaz, biri həyatlarını bəd əməllərə sərf edən, ikincisi – imkanı olub yaxşılıq etməyənlərdən. Belə adamların bu dünyada əldə etdikləri nəz-nemət az, o dünyadakı əziyyət və məşəqqətləri isə çox olar.

Şah dedi: – Səndən uzaq olmaq lazımdır.

Bilar dedi: – İki adamdan uzaq olmaq lazımdır: biri – aqibətin əzab və savabını nəzərə almayıb, pislə yaxşıya fərq qoymayanlardan; ikincisi – gözlərini başqalarının malına dikənlərdən, qulaqlarını söyüş və qeybətə öyrəndənlərdən, vaxtlarını əyyaşlıqla keçirənlərdən, həris və paxıl olanlardan.

Şah dedi: – Bilar, sən çox həzircavabsan.

Bilar dedi: – Üç adamdan belə xasiyyət ola bilər: öz mal və dövlətini ordu və xalq ilə bölüşən şahlarda, öz ərinə bab olan arvadlarda, işi ilə sözü düz gələn alimlərdə.

Şah dedi: – Ey Bilar, artıq sənə yaxınlığın məni əsəbiləşdirir.

Bilar dedi: – İki adam bir-birini əsəbiləşdirir: acıdıl çirkin qadın gözələri; söyüş söyən çirkinər gözəl qadını.

Şah dedi: – Sən nankorluq edərək mələkəni öldürdün, əməyini zay etdin.

Bilar dedi: – Üç adam əməyini zay edər: ağ paltar geyib qırıla işləyənlər; gözəl arvad və qəşəng uşaqlarını vətəndə qoyub ehtiyacı olmadan ömrünü qübrətdə keçirənlər; təzə çəkmə ilə suya girib gön yuyanlar.

Şah dedi: – Sən əzab və işgəncəyə layiqsən.

Bilar dedi: – Əzab və işgəncəyə iki adam layiqdir: biri, – səbəbsiz olaraq xalqı incidənlər, ikincisi, – yersiz suallarla xalqı tənqəd gətirib cavab verəndə qulaq asmayanlar.

Şah dedi: – Get-gedə axmaqlayırsan ha!

Bilar dedi: – Bu sözü eşitməyə üç adam layiqdir: birinci, – taxtanı yonub təlaşın evdə qoyan və bələliklə, yerini dar edən dülgər, ikinci, – qırmaqda məharəti olmayıb tez-tez xalqın başını yaralayan və öl-

muzdundan məhrum olan dələk, üçüncü, – qübrətdə yaşayıb, məl-dövləti arvad-uşağına deyil, düşmənlərə qismət olan tacir.

Şah dedi: – Könlüm İrandüxtü görmək istəyir.

Bilar dedi: – Üç adam üç şeyi görmək istər, lakin mümkün olmaz: günah iş tutub savab istəyənlər; pislik edib yaxşılıq gözləyənlər; ömrünü əyyaşlıq, düşkünlük, paxıllıq və mərdimazarlıqda keçirib axirətdə yaxşı adamlarla birlikdə behiştə getmək arzu edənlər.

Şah dedi: – Mən özüm-özümü cəzalandırdım.

Bilar dedi: – Üç adam öz-özünü cəzalandırmış olar: vuruş meydanında laqeydlilik göstərərək bərk yaralananlar; varisi olmayan, sələm-chiliklə mal toplayan, ucuz alıb baha satan, xəsislikdə şöhrət tapan yığıb yeməyən, dirilikdə rüsvay olan, öldükdə isə pis ad qoyan möhtəkirlər; cavan və əxlaqsız qadın alan hər gün döyülüb söyülən, belə yaşamaq-dansa ölüm arzu edən və nəhayət, arvadın əlində həlak olan qocalar.

Şah dedi: – Gör sənə gözümdə nə qədər kiçilmişəm ki, sən mənim qarşımda belə nalayiq şeylər danışmağa cəsarət edərsən.

Bilar dedi: – Yalnız üç növ adamın gözümdə ağası kiçilə bilər: Birinci, – öz hörmətini saxlamayan, alicənablıq istedadından məğmun, yüksək mövqə tutmaq ləyaqətindən məhrum olan, şit zarafat sevən, əyyaşlıqla məşğul olan ağa, sözünün əvvəlini, axırını bilməyən, bö-yüklərlə necə danışmaq qaydalarına bələd olmayan, yerli-yersiz ağ-zına gələn deyən, vaxtlı-vaxtsız ağasının qılığına girən, səhər-axşam onunla oturub duran, nahar – şam ağasıla bədə-bədəyə vuran nökr-lərin gözümdə;

İkinci, az bir müddətdə varlanıb ağasını keçən, buna görə özünü ağasından üstün tutan nankor və xain xidmətçilərin gözümdə;

Üçüncü, haqqı və ləyaqəti olmadan inanılıb ağasının möhrəm adam-ları sırasına daxil edilən, söhbət zamanı onun sirlərini öyrənərək lov-galanan və qudurub həddini aşan qulluqçuların gözümdə.

Şah dedi: – Sən nə yaman uzunçu, yersiz danışan, ağzıboş bir dost imişsən.

Bilar dedi: – Üç adamı bu eyb ilə təqsirləndirmək olar: birinci, – nadan adamı düz yola gətirib onu ölmə həvəsləndirmək istəyən, lakin bir az zəhmət çəkib bezi şeyləri öyrətdikdən sonra təşəkkür əvəzinə nalayiq sözlər eşidən və sonra təəssüf edən adamı;

İkinci, axmaq adamı işinə görə deyil, sözünə görə böyük vəzifəyə təyin edən, ona etibar edib gizli tapşırıq verən, sonra isə hər dəqiqə

özü haqqında onun min cür yalan və uydurma yaydığını eşidib peşman olan adamı;

Üçüncü, öz sirrini saxlaya bilməyən adama sirr verən adamı.

Şah dedi: – Sən lap maymaq imişsən ki!

Bilar dedi: – Üç növ adamın maymaq olduğu hərəkətindən bilinər:

Birinci, tanımadığı adama borc verib, tanımadığı adamı özüylə düşməni arasında münsif seçən adamın;

İkinci, şücaət, igidlik, səbir, təmkin, sədaqət dostluq, məslək və əqi-dədən dəm vurub, vuruş günü fəlakət üz verdikdə, düşməni hücumu keçdikdə, vətənin üzərini təhlükə aldıqda, şahın həyatı qorxu altında qaldıqda, qaçıb gizlənən adamın;

Üçüncü, dildə özünün yalnız ruhani zövqlə kifayətlənib cismani ləzzətlərdən imtina etdiyini deyən, lakin bütün gününü eys-ışrətdə keçirib şəhvətə əsir olan adamın.

Şah dedi: – Görünür sən mənə ölkə dolandırmaq dərsi verməklə, özünün istedadlı, mahir və bacarıqlı bir vəzir olduğunu dünyaya bildir-mək istəyirsən.

Bilar dedi: – Ləyaqəti olmadığı halda üç növ adam özünü məha-rətli güman edər: birinci, – zil və bəmi ayıra bilməyən, aşağı və yuxarı səsləri fərqləndirməyi bacarmayan, tar və kamançıyı qarışdırən naşı müğənni; ikinci, – rəng vurmağı bilməyən, kölgə ilə işığı fərqləndir-məyi bacarmayan, təcrübəsiz, rəssam; üçüncü, – şərdən dəm vurub, qəzəldən söhbət açan söz meydanında at çapan, lakin oxuyarkən kə-kələyən, yazmaq məcburiyyətində qalarkən əlaltılarında qafiyə istə-yən o səriştəsiz yazıçı.

Şah dedi: – Ey Bilar, sən İrandüxtü nəhaq öldürdün.

Bilar dedi: – Üç adam nəhaq iş görmüş olar: Birinci, lovğalanıb yalan danışanlar, söz verib yerinə yetirməyənlər;

İkinci, qəzəblərinin qarşısını ala bilməyən hökmdarlar;

Üçüncü, məqsədlərini, xüsusilə, böyük sirlərini hər təsadüf etdiyi adama deyən şahlar.

Şah dedi: – Mən səndən qorxuram, ey Bilar!

Bilar dedi: – Səbəbsiz olaraq yalnız dörd nəfər qorxar: göyün uça-cağından ehtiyat edib onu saxlamaq üçün bir ayağını göyə qaldıraraq, nazik bir budac üstündə oturmuş balaca quş; iki ayağını qoyarsa, ağır-lıq edib yerə batacağından qorxan və buna görə bir ayağı üstə duran durna; torpağı yeyib qurtaracağından və ac qalacağından qorxan soxul-

can; insanın onun gözəlliyinə məftun olacağından və başqa quşlar kimi tutularaq qəfəsə salınacağından qorxub gündüzləri yuvasından bayıra çıxmayan yarası.

Şah dedi: – İrandüxtün yoxluğu rahatlığımı əziyyətə, şadlığımı kə-dərə çevirmiş, mənə eys-ışrətdən məhrum etmişdir.

Bilar dedi: – İki adam həmişə şadlıqdan məhrum olar: cahilin əlin-dən yaxasını qurtara bilməyən alim; öz mürdar xasiyyətindən canını xilas edə bilməyən mərdimazar.

Şah dedi: – Sən mükafatı rüşvətdən, yaxşını – pisdən ayıra bilmirsən, ey Bilar!

Bilar dedi: – Dörd adam bunları bir-birindən ayıra bilməz; ağır, öl-dürücü xəstəliyə mübtəla olub öz şirin canı ilə əlləşən və başqaları haq-qında düşünməyə macal tapmayan adam; qəddar və güclü ağasına rast gəlib özünü itirən günahkar qul; döyüş meydanında düşmənlə qarşıla-sıb hər şeyi unudan əsgər; özündən daha qəddar bir cəlladın əlinə keçib ölüm gözləyən zalım.

Şah dedi: – Sən bütün yaxşılıqları yerə vurdun.

Bilar dedi: – Bu xasiyyət dörd adama yaraşar: əziyyət verib, incit-məyi xoşlayanlara; xudpəsənd və özündən razı olanlara; oğurluğa adət edənlərə; tez hirsələnib gec sakitləşənlərə.

Şah dedi: – Sənə inanmaq olmaz.

Bilar dedi: – Ağıllı adamlar dörd nəfərə inanmağı məsləhət gör-məz: quyruğu basılmış ilana, ac yırtıcı heyvana, rəhmsiz şahı, insafsız hökmdara.

Şah dedi: – Səninlə məninki tutmaz.

Bilar dedi: – Dörd şey bir-birilə tutmaz: nəcabətlə nəəciblik, xeyrilə şərr, işıqla qaranlıq, gündüzlə gecə.

Şah dedi: – Artıq sənə etibar etmirəm.

Bilar dedi: – Dörd adama etibar etməzlər: oğurluqda şöhrət tapmış-lara, əxlaqsızlıqda ad qazanmışlara, yalançılıqda məşhur olmuşlara, ağıldan kəm, ağzı boşlara.

Şah dedi: – Mənim qəlbində indiyə qədər görünməmiş elə sonsuz bir kədər, elə ağır bir dərd var ki, əlacı yalnız İrandüxtüdür, əfsus ki, o da yoxdur.

Bilar dedi: – Beş cür qadın üçün kədərlənməyə dəyər: təbiətə alicənab, batində təmiz, zahirdə gözəl olanlar üçün; ağıllı, təmkinli, vəfalı və ismətli olanlar üçün; bütün hərəkətlərinə fikir verən, ərinin

hər yerdə, açıqda, gizlədə hörmətini saxlayıb namusunu qoruyanlar üçün; yaxşı və pis günlərdə, xeyir və şərde sədaqətli və fədakar olmağı özlərinə şüar edənlər üçün; üzü gülər, dili şirin, əli bərəketli, ayağı düşərli olanlar üçün.

Şah dedi: – Kim İrandüxtü mənə çatdırsa, onu istədiyindən daha çox dünya malından qəni edər, vəzifəsini artırıb mənəşəbini yüksəldərəm.

Bilar dedi: – Yalnız beş adam dünya malını öz canından əziz tutar: qarət xatirinə müharibə edənlər; qalın divarlar altında basdırılmış xəzinəni çıxarmaq istəyənlər; dəniz ticarətinə gedənlər; qazanc üçün dərindən quyulara girənlər; talan üçün şah və hökmdarları düşmənin üzərinə hücum etməyə vadar edənlər.

Şah dedi: – Sən mənim ürəyimə elə bir dağ çəkmişən ki, onu nə fələk dövrünə sağalda bilər, nə qəzanın əli.

Bilar dedi: – Yalnız dörd məxluq arasında belə bir ədəvət ola bilər: qurdla qoyun, pişiklə siçan qartal ilə turac, bayquşla qarğa.

Şah dedi: – Sən bütün ömrün boyu etdiyin yaxşılıqları bu pis işlə puç etdin.

Bilar dedi: – Yeddi nəfər bu ittihamə layiqdir: əhsandan sonra minnət qoyub, bağışladıqdan sonra əziyyət verən adamlar; tənbel və yalançı bəndələrini tərbiyə etməyə cəhd edən şahlar; sərtliyi müləyimliyinə, zülmü rəhminə üstün gələn hakimlər; nankor övladlarına həddən artıq ümid bəsləyən mehriban analar; hiyləgər, haqverməz adamları mötəbər hesab edib onların yanında əmanət qoyan səxavətli alicənablar; dostlarının cəfəngiyyət söhbətləri ilə fəxr edənlər; abid və mömin adamlara inanmayanlar.

Şah dedi: – Sən İrandüxtü öldürməklə onun gözəlliyini məhv etdin.

Bilar dedi: – Beş şey tərifi layiq xüsusiyyətləri; məhv edər: qəzəb insanın helmini rüsvayçılıq paltarına geydirib elmini cəhalət kimi nəzərə çarpdırar; qəm əqli pərdəyə bürüyüb bədəni əridər; ara vermədən aparılan müharibə həyatı məhv edər; aclıq və susuzluq insanı dildən salar.

Şah dedi: – Bundan sonra artıq bizim dostluğumuz tutmaz, ey Bilar!

Bilar dedi: – Hikmət sahiblərinin altı növ adamla dostluğu tutmaz: ağıldan məhrum olanlarla məsləhətləşəndə; böyük işlərdə səbiri tez

tükənən kəmhövsələ adamlar; öz dediyi sözdən vəcdə gələn yalançı-larla; pulu həyatdan üstün tutan hərislər; uzaq səfərə çıxmağı qət etmiş zəiflər; öz müəllim və ağasının zəhləsini aparmış lovgə və xudpəsəndlər.

Şah dedi: – Axı sən imtahan və sınaqdan çıxarılmışdın, ey Bilar!

Bilar dedi: – On adamı yalnız on halda sınaqdan çıxarmaq olar: igi-di – vuruşda; kəndçini – əkin-biçində; ağanı – qəzəbləndikdə; taciri – hesabda; dostu – işin düşdükdə; qohumu – bədbəxtlik üz verdikdə; zahidi – savabda; yoxsullaşmışı – səbirdə; dövlətlənmiş – dostluqda və kömək etməkdə; arvadı və dövləti əldən getmiş – iradəli, dözümlü və təmkinli olmaqla.

Şahın simasından qəzəbinin həddini aşdığını, səbir kasasının daşdığını dərk edən Bilar söz bura çatdıqda susdu və öz-özünə dedi: “Artıq kədəri sevinçə çevirmək, İrandüxtün sağlq xəbərini vermək vaxtıdır. Şahın İrandüxtü görmək ehtirası alovlanmış, vüsəl həvəsi son dərəcəyə çatmışdır. Bir də ki, o mənim dediyim bu hədəfən-pədəfən və təhqiramız sözlərə dözüb özündən çıxmamış və müvazinətini itirməmişdir. Bundan artıq imtahana çəkməyə dəyməz”. Sonra üzünü şahə çevirib dedi: – Şahın ömrü uzun, dövləti əbədi olsun! Mən yer üzündə ona tay ola biləcək heç bir hökmdar tanımıram. Bizim başımıza gələn əhvalat tarixdə heç kəsin başına gəlməmiş, dünya durduqca da gəlməyəcəkdir. Hansı şahda o qüdrət vardır ki, o, mənim kimi ləyaqətsiz, vəzifəcə aşağı bir bəndəsinin bu qədər boşboğazlığına, azgınlıq və qudurğanlığına, ayağını əndazəsindən kənar qoyub həddini aşmasına davam getirib qəzəblənmişin. Halbuki, bizim şah öz əzəmətini mühafizə edərək, qəzəbin qalib gəlməsinə yol verməmişdir. Əvvəllər olduğu kimi şah yenə də təmkin libasını geyinərək səltənətində oturmuş, səbir xətlilə bəzənərək qürur təkində aylaşmışdı. Onun helmi sonsuz, elmi hüdudsuzdur. Şahın ədalətli və rəhmdil olduğu dillərdə gəzir; səxavət və əliaçıqlığı ürəklərdə məhəbbət qazanmış, mülayim və xoşxasiyyətliyi dünyada şöhrət tapmışdır. Göylərdən bəla nazil olub fəlakətlər yaratsa, bəzi ilahi nemətlərin yer üzündən yox edilməsinə səbəb olsa, o, şahı sarsıdıb qəm-ləndirə bilməz hövlnak olub təşvişə düşmək, sızıldayıb ah-nalə qoparmaq kimi zəif cəhətlər şahın təbiətindən uzaqdır. O, öz ağayana xasiyyətləriylə bütün cətinliklərə dözmüş, qəza ilə razılaşmağı üstün tutmuşdur. Halbuki şəhən və şövkət, dövlət və qüdrət şahlara öz sədaqət bəndələrini cəzalandırmaq

ixtiyarı verir. Bunun üçün bütün imkanlar vardır. Bir də ki, şah qulluğunda olan mənşəb sahibləri azca lovğalanıb hədlərini aşdıqda, ədəbzəlik edib şahla bərabər kimi bir şey olduqlarını nəzərə çarpdırmaq iddiasına düşdükdə, hökmdarın izzət və şərəfi, hakimiyyətin qanun və tələbi necə lazım bilirsə, onlara elə bir qulaqbürməsi verilir ki, bu, həm başqalarına ibrət dərsi olar, həm də camaat, ordu və rəiyyəti qarşısında onların son dərəcə aciz və gücsüz olduqları meydana çıxar.

Çərxi-fələk səninlə olarsa qanlı düşmən,
Sən fələyi helminlə yıxıb məğlub edərsən.

Belə adamlar elə ki, şahın qüdrət və özəmətinə görə baş əymək, itaət edib müti olmaq məcburiyyətində qaldılar, şah öz adına layiq verdiyi cəzanın ağırlığına müvafiq ənəm, peşkəş və hədiyyə bəxşis edər. Beləliklə, yer üzünün fəxri sayılan hökmdarın adı şahlar tarixinin yaraşığı olar, dünya şöhrəti tapıb dillərə düşər.

Bütün burada sadalanan qüvvə və iqtidara malik olan şah mənim kimi bir bəndənin kobud və sərt sözlərinə təmkinlə qulaq asaraq onu cəzalandırmamışdır. Hansı bəndə bu minnətdarlığı unuda bilər ki, iti xəncər əldə parıldayarkən, vurulacaq baş qarşıda hazır durarkən şah onu bədənəndən ayırmamışdır. Bunu hökmdarın mərhəmət və kərəmətindən, helm və səxavətindən başqa heç bir şeylə izah etmək olmaz. Şahın bəndəsi olan mən öz günahımı etiraf edirəm. Əgər şah mənə əzab və işgəncə verərsə, buna onun haqqı vardır. Mən səhv bir iş görüb şahın əmrini təxirə salmağı özümə rəva bilməmişəm, bütün buradakı söhbətləri qorxudan özüməndən uydurmuşam. İndi isə şahın xidmətinə ərz edirəm ki, dünyanın mələkəsi İrandüxt öldürülməmişdir.

Şah bu sözü eşitdikdə qəlbi şadlıq hissləri ilə doldu, üzü güldü, gözlərində sevinc nuru parıldamağa başladı və dedi:

Mən kimi bax əli hər şeydən üzülmüş bir adam,
Necə gör bir sözlə çatdı muradına tamam!..

Sonra əlavə etdi: – Sənə cəza verməməyimin səbəbi bu idi ki, mən sənə sənimiyyəti və sədaqətinə inanırdım, bilirdim ki, sən qəzab üzündən verilmiş bu əmrə yerinə yetirməyə tələsməyəcək, qayıdıb məsələni dərinəndə yoxladığından sonra onu icra edəcəksən. İrandüxtün günahı böyük idi. Lakin o qədər də bağışlanılmaz deyildi ki, belə bir əzab ona layiq görülsün. Bundan əlavə, İrandüxtün vəfalı bir dost, etibarlı bir sırdaş olduğu, xeyirli və faydalı xidmətlər göstərdiyi, qədəmi

xoşbəxtlik gətirdiyi sübut edilmişdi. Sənə də ki, ey Bilar, bu cür söhbət açıb, söz güləşdirdiyini, məzəmmət etmək olmaz. Çünki sən əmrə yerinə yetirib-yetirməməkdə bizim fikrimizi öyrənmək, arxayın olduğdan sonra icra etmək istəyibsen. Bu isə sənə əql və kamalının daha çox olduğuna, ehtiyat və təcrübənin daha kamil olduğuna dəlalət edir, bizim gözümdə sənə qədər-qiyəmətin, inam və etibarını daha da artırır. Sən bu hərəkətinlə bizə çox böyük xidmət göstərdin. Biz onu layiq olduğu kimi qiymətləndiririk.

Xidmətçi axtararkən elə ehtiyatlı və təcrübəli, təmkinli və bacarıqlı adam tapmaq lazımdır ki, onun xeyir verəcəyi əvvəldən bilinsin, odur ki, deyiblər: “İşi bilənə tapşır, istəyəne yox”. İndi isə gedib bizim bu söhbətimizi, arzu və istəyimizi, üzr və peşmanlığımızı İrandüxtə çatdırmaq lazımdır və demək lazımdır ki:

Olmaz isə camalın aysız qalar asıman,
Olmaz isə qamətin, sərvəsin qalar bustan.

Elə et ki, İrandüxt tez gəlsin, onun həyatilə yenidən çuşə gəlmiş sevinc və şadlığımızı tamamlasın... Biz də fəraq zindanından çıxıb vüsəl otağına gedək, məclis qurub kefedək.

Öylə mey ver ki, o aşiqlərin öz qəlb qanıdır,
Rəngi məşuqələrin ləbləri, atəş qanıdır.
Öylə mey ver ki, şəfəq tək qızırb al olsun,
Onu içdikdə könül eşqlə bihal olsun.
Öylə mey ver ki, dağıtsın qəməndühimiz, O xəşsin qəlbimizi, hissimizi, ruhumuzu.

Bilar dedi: – Doğru buyurursunuz, indi artıq gecikmək olmaz. Sonra İrandüxtün yanına gəlib dedi:

Arzu günü çatdı,
Qəmlər dağılır indi.
Qüssə günü batdı,
Şadlıq çağırır indi.
Hicran odu söndü,
Göz yaşları bitdi.
Tale sənə güldü,
Yarın çağırır indi.

İrandüxt bu xəbəri eşitdikdə o saat geyinib bəzəndi, Bilarla birlikdə şahın hüzuruna gəldi, təzim edərək, baş əydi və dedi: – Mən şahın bu

alicənablığına qarşı necə təşəkkür edəcəyimi özüm də bilmirəm. Bilar şahın mərhəmət və kəramətinə, ədl və səxavətinə möhkəm bel bağlamasaydı, bu əmri tənqirə salmağa cəsarət etməzdi.

Şah Bilara dedi: – Sən bizim boynumuza çox böyük minnət qoyubsan. Mən sənin xeyirxah olduğuna heç vaxt şübhə etmirdim. Lakin o, bu gün bir daha sübut olundu. Arxayın ola bilərsən ki, bundan sonra sənin ixtiyarın daha geniş, rütəbən daha yüksək, hüquq və səlahiyyətin başqalarından daha artıq olacaqdır. Bundan sonra bütün böyük və kiçik məsələlərin həllində, əmr verib, hökm çıxarmaqda sənin məsləhət və təkliflərinə etiraz edilməyəcəkdir.

Bilar dedi: – Şahın dövləti əbədi, qüdrəti sarsılmaz, ömrü uzun olsun. Onun bütün qədim bəndləri şahı təbə olub xidmət göstərməyə, təmənnaşlıq olaraq bacardıqları yaxşılıqları etməyə məcburdurlar. Onlar min il ömür sürüb, min il buyruq qulu olsalar, yenə də onların xidməti şahların göstərdikləri lütf və mərhəmətin mində birinə bərabər ola bilməz. Mənim arzuma gəldikdə isə, mən şahdan yalnız bir şey xahiş edirəm ki, o, bundan sonra əmr verib, hökm çıxarkən əcələ edib tələsməsin, beləliklə, onun nəticəsinin qəm, kədər və təəssüf doğura biləcəyindən xilas olsun.

Şah dedi: – Mən sənin bu nəsihətini qəbul edərdim. Bundan sonra düşünmədən, məsləhət və məşvərət etmədən, ölçüb biçmədən əmr verməyəcəyəm.

Şah İrandüxt və Bilara böyük hədiyyələr verib bəxşişlər vəd etdi. Onlar hər ikisi təşəkkür etdilər. Sonra yuxunu elə yozan brəhmənlər haqqında məsləhətləşib qərar çıxardılar. Şah onların cəzalandırılmasını əmr etdi. Bəzilərinə dənizə atıldı, bəzilərinin boynunu vurdular, bəzilərinin zindana saldılar.

Şah həkim Kəyari çağırıdırıb saraya gətirdi.

Ona bahalı xətlər verdi, brəhmənləri nə kökə saldıqlarını göstərdi. Kəyar dedi: – Zəlim və qəddar xainlərin mükafatı bu olar. Sonra üzünü şahə çevirib, onu təriflədi...

Kəyar getdikdən sonra şah Bilari çağırıb dedi: – Sən də get dincəl, biz də İrandüxtlə aranı xəlvət edib bir az məhrəmanə söhbət edək. Rəva deyil ki:

Dura qarşında gözəl, sən hələ bəkar olasan,
Dola qarşında qədəh, sən hələ huşyar olasan...

Şahların və hökmdarların başqa xasiyyətlərinə nisbətən helmin üstünlüyü və fəziləti haqqındakı dastan bundan ibarətdir.

ŞAHZADƏ VƏ ONUN YOLDAŞLARI FƏSLİ

Rac Brəhmənə dedi: – Şahların xidməti seçməkdə necə hərəkət edib, alçaq, rəzil və nankor adamların vəzifəyə təyin edilməməsi üçün nə qədər ehtiyatlı olmaları haqqındakı təmsili eşitdim. İndi elə bir hekayə de ki, orada ağıllı, işbilən, xeyirxah, istedadlı bir adamın belə zəncirində çırpınması, axmaq, iş bacarmayan nədən və cahil bir adamın cah-cəlalə, yüksək mövqeyə çataraq bütün dünyanın qibtəsinə səbəb olması təsvir edilsin. Nə birincinin əql və kamallıq əldən tutub qaldıra bilsin, nə ikincinin cəhli və axmaqlığı onun ayağından çəkilə aşıqlara endirə bilsin...

Gərdişi dövrəyə bax, min arifi etmiş zəhil,
Dövrə-çərxə sal nəzər, bir əbəli etmiş vəkil.
Elm, alim məhv olur, achiq çəkir, görmür həyat,
Cəhl-cəhil kef edir, hər gün qurur eyşü-büsat.

Belə hallarda zərəri dəf edib mənfəət götürmək üçün nə kimi tədbir görmək olar?

Brəhmən cavab verib dedi: – Əql bütün xoşbəxtliklərin əsası, bütün səadət qapılarının açarındır. Bu nemət kimə qismət olsa, elm və həlm onunla birləşsə, o adam şəh və nəfəşə, cəhli-izzətə layiqdir. Lakin onun bu mövqeyə çatıb-çatmaması qəzanın əlindədir. Bir şahzadə Matron¹ şəhərinin darvazasında belə yazmışdı: “Əsl səadət tələyə bağlıdır, yerdə qalan nə varsa, hamısı həcdir”. Bu barədə bir rəvayət də danışılır.

Rac soruşdu: – O nə rəvayətdir?

Rəvayət. Belə nəql edirlər ki, bir gün dörd nəfər yolda bir-birinə rast gəlib dostlaşdılar. Bunlardan biri hərəkətlərindən böyüklük yağan, rəftarından, durub oturuşundan hökmdarlıq əlaməti görünən şahzadə... ikincisi – gözəl və ağıllı, kamallı zadəgan oğlu..., üçüncüsü – ayıq, huşyar, təcrübəli, bacarıqlı işbilən, düzdüşünən, uzaqgörən bir tacir oğlu..., dördüncüsü – güclü, əkin-biçin işlərindən başı çıxan, kənd təsərrüfatında xüsusi məharəti olan bir kəndli oğlu idi... Hər dördü qərbət vilayətdə çətin vəziyyətə düşmüş, achiq, yoxsulluq onları əldən salmışdı. Bir gün şahzadə dedi: – Bu dünyanın bütün işləri qəzanın əlindədir. Çalışmaq, özünü oda suya vurmaqdan bir şey çıxmır. Yax-

¹ Bozi nüsxələrdə Matur, Mantur yazılıb.

şısı budur ki, insan bu vəfasız dünyanın nemətlərini ələ gətirmək üçün öz əziz ömrünü hədəyə sərf edib, öz qiymətli həyatını puç etməsin...

Qəddar dünya murdar bir leş kimidir
Üzərinə min-min quzğun yol salar.
Biri caynaq vurub dider o birin,
Dimdikləyib o biri də can alar.
Didişərək məhv olarlar, nəhayət,
Aralıqda yenə murdar leş qalar.

Bir gün ərzində bəşəriyyətin heç bir şeyi artıb, əskilmir. Çəkilən zəhmət puç olub hədəf gedir.

Zadəgan oğlu dedi: – Bütün xoşbəxtliyin səbəbi gözəllikdə və əsl-nəsəbdədir. Bunlarsız nə səadət olar, nə əmin-amanlıq. Nə izzü-nemət olar, nə mehribanlıq. Tacirin oğlu dedi: – Düzgün fikirləşib doğru tədbir tökmək hər şeydən üstündür. Büdrəyib yıxılında, bəd-bəxtlik üz verəndə əqildən başqa heç nə insana kömək edə bilməz. Kəndli oğlu dedi: – Bütün işlər yalnız çalışmaq və səy göstərməklə yerinə yetirilə bilər. Zəhmət çəkib əmək sərf etmək insanları arzularına çatdırıb onlara sevinc və şadlıq libası geyindirir, qətiyyətlə işə girişib ciddiyyətlə fəaliyyət göstərənlər tez-gec öz məqsədlərinə çatırlar; müvəffəqiyyətsizliyə uğrayıb məğlub olduqda isə heç kim onları məzəmmət etməz...

Hər işdən üreklə yapış, qorxma sən,
O iş baş tutmasa, sən üzürlürsən.
Məqsədə çatmaq üçün vahimə boşdur,
Ölsən, bu ölümün özü də xoşdur.

Onlar Matron şəhərinə çatdıqda özlərini bir tərəfə verib dincəlmək üçün yer seçdilər. Sonra kəndli oğluna dedilər: – Biz hamımız bərk yorulmuşuq, bütün ümidimiz sənəin səy və cəhdinə, əmək və zəhmətinədir. Bu günlük yemək üçün bir şey tap, biz də sabah dincimizi aldıqdan sonra hərəməz öz növbəmizdə bir kəsb dalınca gedib əvəzini çıxarıq.

Kəndli oğlu şəhərə yollanıb burada hansı işin daha xeyirli olduğunu soruşdu. Dedilər: – Odun yaxşı pula gedir. O saat dağa dırmaşib şə-lə bağladı, şəhərə dönüb satdı, onun puluna yemək alıb geri döndü. Şəhərin darvazasına çatdıqda ora yazdı: “Bir günlük əmək dörd adamın yeməyinə bərabərdir”.

Sabahısı gün zadəgan oğluna dedilər: – Bu gün sən get öz gözəlliyin ilə bir şey qazan getir, biz isə bir az da dincələk. Zadəgan oğlu öz-özünə fikirləşdi ki, mən heç bir iş bacarmıram, yoldaşlarımla yanaşı əli boş qayıtsam, biabır olaram. Gəlib şəhərə çatdı, qəmli halda bir ağaca dayanaraq nə edəcəyini fikirləşməyə başladı. Bu zaman oradan dövlətli bir qadın keçirdi. Onu görək aşıq oldu və dedi: “İlahi, belə də gözəl bəşər olarmı?”

Elə ki, göz önündə məhəbbət şamı yandı,
Sində eşq atəşi od tutub alovlandı.
Yerində dona qaldı, getdi dərin xəyalə,
Heyran oldu o hüsnə, o qəddə, o cəmalə...

Sonra yanındakı kənizi çağırıb tədbir tökməsini tapşırırdı. Kəniiz zadəgan, oğlunun yanına gəlib dedi: – Xanım buyurur, əgər o cavan oğlan zəhmət çəkib gözəl camal ilə bir saatlığa bizim məclisimizin mizbanı olsa, xanıma əbədi bir həyat bəxş edərdi, özü isə zərər çəkməz.

Zadəgan oğlu cavab verib dedi: – Mən xanımın ömrünə hazıram.

Gedərəm mən siza, ey dilbəri-Rey,
Tökərəm bədəyə gülün bir mey.
Alaram ətrini gül çöhrədən,
Silərəm tərlerini peydar-pey.

Xülasə, onun evinə getdi və ürəyində belə dedi: –

Girib ağuşuma o, birçə gecə olsa da ram,
Yeni bir Xızra dönüb mən əbədiyyət taparam.

Bütün günü nazü-nemət içərisində keçirdi. Öz vəzifəsini lazım olduğu kimi yerinə yetirdi. Axşamüstü qadın ona beş yüz dirəm mükafat verib yola saldı. O, bu pula yemək şeyləri alıb yoldaşlarının yanına gəldi, şəhərin darvazasına çatdıqda yazdı: “Gözəlliyin bir günlük qiyməti beş yüz dirəmdir”.

Sabahısı gün tacir oğluna dedilər ki, bu gün sənəin əql və bacarığının qonağı olacağıq. Tacir oğlu şəhərə hazırlaşırırdı ki, müxtəlif mallarla dolu bir gəminin körpüdə dayandığını gördü. Ora getdi. Qiyməti ucuzlaşdırmaq məqsədilə şəhərin camaatı hələ heç nə almır və çənə vururdu. Tacir oğlu o saat danışaraq gəmidəki malların hamısını aldı və oradaca nəqd pula satdı. Yüz min dirəm qazanc götürdü. Yoldaşla-

rının arzularını yerinə yetirib geri qayıdarkən şəhərin darvazasına yazdı: "Ağlın bir günlük məhsulu yüz min dirəmdir".

O biri gün şahzadəyə dedilər: "Əgər bəxtin gətirib, taleyin yar ol-sa, bu gün bizim xərcimizi sən çəkməlisən". Şahzadə təvəkkülə bel bağlayıb şəhərə yollandı. Qəzadan o gün şəhərin əmiri ölmüşdü, camaat mətəm içində idi. Şahzadə ətrafa baxa-baxa gəlib əmirin sarayının qapısında bir küncdə oturdu. Təziyədə iştirak etmədiyi üçün qapıçı onu danlayıb məzəmmət etdi. Ondan şübhələnməyə başladı. Əmirin, cənəzəsini apardıqdan sonra saray boşaldı, lakin şahzadə oturduğu yerdən törənmədi. Qapıçı onun hələ də orada oturduğunu gördükdə casus olduğunu güman edib həbsxanaya apardı.

Sabahısı gün əyan və əşraf toplaşib ölkənin müqəddəratını kimə tapşırmaq məsələsini müzakirəyə başladılar. Əmirin varisi yox idi. Bu barədə qızğın mübahisə meydana çıxdı, səslər ucalmağa başladı.

Bu zaman qapıçı dedi: – Səsinizi ucaltmayın, casus tutmuşam, yaxşı olmaq ki, o, sizin aranızda olan itti-fa-dən xəbər tutsun. Sonra əh-valatı onlara danışdı. Hamısı yekdilliklə bu qərara gəldilər ki, onun kim olduğunu aydınlaşdırınsınlar. Şahzadəni həbsxanadan çıxarıb gətir-dilər. Onun kim olduğunu, haradan gəlib haraya getdiyini soruşdular. Şahzadə ağıllı cavablar verdi. Onun ayıq, huşyar, cəsarətli və şücaətli olduğunu görən əyanlar şahzadənin anadan olduğu yer, əsl və nəşəbi ilə maraqlandılar.

Şahzadə dedi: – Elə ki, atam bu fani dünyadan əbədiyyət aləminə köçdü, qardaşım səltənəti zəbt etdi. Mən həyatımı qorumaq üçün vətəni buraxıb sizin ölkənizə gəldim, yersiz dava etməyi lazım bilmədim...

Orada olan tacirlər şahzadəni tanıdılar, onun əcdadının, ata-ba-balarının mal-dövlətindən, şan və şövkətindən söhbət açdılar. Əyan və əşraf şahzadənin gəlib bura çıxmasından çox sevindilər və dedilər: – O, bu şəhərin əmiri olmağa layiqdir. Vücudunda şah qanı var. Yəqin, ölkə dolandırmaqda, ədalət və mərhəmətdə öz sələflərinə oxşar, onların yaxşı və xeyirli adətlərini burada da rəsmiyyətə salıb ənənə şək-linə keçirər...

O saat bəyət edib onu özlərinə şah seçdilər. Çox asanlıqla məmləkət onun əlinə keçdi. Təvəkkül və qəza öz işini gördü.

O şəhərdə belə bir qayda var idi ki, kim şah seçilsə idi, birinci gün onu ağ filə mindirib bütün şəhəri gözdirərdilər. Şahzadəni də filə min-dirib şəhəri gözədməyə başladılar. Şahzadə darvazaya çatdıqda dost-

larının yazılarını görüb əmr etdi, bu sözləri də ora əlavə etsinlər: "Əmək, gözəllik, əql yalnız o zaman səmərə verə bilər ki, adamın bəxti ayaq üstə olsun. Çünki əsl səadət taleyə bağlıdır. Yerdə qalan nə varsa, hamısı heçdir. Mənim bir günlük taleyim bunun üçün hamıya misal ola bilər".

Sonra şah sarayına qayıdıb taxtda oturdu, dostlarını çağırıb əql sahibini ölkənin vəziri etdi, məmləkətin bütün təsərrüfat və sənət iş-lərini əməyi sevib zəhməti tərifiylənə tapşırırdı, gözələ isə çoxlu döv-lət verdi, bu şəhərdən çıxıb getməsinə məsləhət gördü və dedi: – Bu ona görə lazımdır ki, qadınlar sənə məftun olmasınlar, ondan şər və fəsad törəməsin.

Sonra şəhərin alim və böyüklerini yığıb dedi: – Sizin içərinizdə bir çoxlarının mənəndən ağıllı, şücaətli, istedadlı və bacarıqlı olduğunu bi-lirəm. Lakin qəzanın razılığı və rüzgarın meyli olmadan şahlığa çat-maq mümkün deyildir. Mənim dostlarımdan hərəsinin bir üstünlüyü var idi. Onlar da bir şey ələ gətirmək ümidində idilər. Mən nə öz biliyimin gücünə inanırdım, nə də başqasının köməyinə bel bağlayırdım. Qardaşım məni atamın mülkündən qovandan sonra, mənim bu dərə-cəyə çatacağım ağıla belə gəlmirdi. Görünür doğru deyiblər:

Hər şeyin həddi ötəndə öz əksinə yönələr,
Həm də həddi aşanda ürəyə şadlıq gələr...

Onların arasında olan çox səfər etmiş bir səyyah ayağa durub dedi: – Şahın buyurduqları ağıllı, təcrübəli, zəkaət, ədalətli hökmdarlara la-yıq olan sözlərdir. Ölkə dolandırmaq üçün elm və həlmin vəhdətindən daha gözəl heç bir şey ola bilməz. Şahın bu sözlərlə nə demək istədiyi günəş kimi bizə aydındır... Allah da bilir ki, sənə bura gəlməyən bizim şəhərin əhalisinin xoşbəxtliyindəndir. Səni bizə tale özü göndərmiş-dir. O, sözünü qurtardıqdan sonra bir başqası durub dedi: – Mən şahın fəzilətindən başqa vaxt danışmaq istərdim... Lakin icazə verərsə, indi ona başıma gəlmiş elə bir hadisə nəql edərdəm ki, heyran qalar. Şah əmr etdi ki, danışsın.

O dedi: – Bir zaman mən böyük adamlardan birisinin yanında xid-mət etirdim. Elə ki, fələyin vəfasızlığını anlamğa başladım, bu köhnə dünyanın bir çox şahları məhv etdiyini, bir çox aşıqları sərgərdan qoy-duğunu gördüm... Öz-özümə dedim: – "Ey axmaq, gör sən dostluqda kimə etibar edirsən, minlərcə qüdrətli padşahın saraylarını viranə qo-

yub, şen və şövkətli hökmdarların barigahlarını xərabəzarlığa çevirən, minlərlə misilsiz pəhləvanları məğlub edib, qürurlu cavanları dizi üstə çökdürən bu nankor fələyə. Vaxt az, yol uzun, ömür qısadır. Tez başına çarə qılıb, axirət üçün bir gün ağla”.

Belə düşündükdən sonra üreyim yüngülləşdi, könlüm açıldı, savab iş görmək qərarına gəldim. Bir gün bazarda bir ovçunun iki şinəbubbu quşu satdığını gördüm. Savab etmək üçün hər ikisini alıb əziyyətdən xilas etmək fikrinə düşdüm. Ovçu onlara iki dirəm qiymət qoydu. Mənim də elə vur-tut iki dirəmə var idi. Tərəddüd edirdim, hər iki dirəmi birdən itirməyi üreyim rəva bilmirdi, o iki quşa da yazığım gəlirdi. Nəhayət, “Allaha təvəkkül” deyib hər ikisini aldım, şəhərdən kənara aparıb bir meşədə buraxdım. Qalxıb ağacın başına qondular. Məni səsləyib təşəkkür etdilər və dedilər: – “İndi bizim sənə yaxşılıq etməyə başqa imkanımız yoxdur. Lakin bu ağacın altında qızıl küpü var, qaz, onu apar”.

Mən onların bu sözüne təəccüb edib dedim: “Qəribə işdir, siz yerin altındakı küpü görürsünüz, amma o boyda ovçunu görə bilmirdiniz?!” Cavab verib dedilər: “Qəza üz verdikdə heç bir şeyi görmək olmur, əql çaşır, göz tutulur, qulaq eşitmir. Ona görə də qəza öz bildiyini edir”.

Mən yeri qazıb küpü çıxartdım. İndi deyə bilərəm, haradadır. Qoy şah əmr etsin, onu xəzinəyə aparsınlar. Mümkünse, mənə də bir şey versinlər.

Şah dedi: – Yaxşılıq toxumu ekib, bəhrəsini götürübsən, heç bir şey lazım deyil, hamısını sənə bağışlayıram.

Brəhmən bu fəslə söyləyib qurtardıqdan sonra Rac sakit dayandı. Artıq heç bir sual vermədi...

SƏYYAH VƏ ZƏRGƏR FƏSLİ

Rac brəhmənə dedi: – Şahların başqa xasiyyətlərinə nisbətən hələmin üstünlük və fəziləti haqqındakı əhvalatı eşitdim. İndi elə bir dastan de ki, orada xidmətçiləri necə seçmək və hansılara üstünlük verməyin şərtləri təsvir edilsin, beləliklə, kimin nankor, kimin qədirlən olduğu aşkara çıxsın.

Brəhmən dedi:

Yaxşılıq elə yaxşılıq bilənə,
Eyləmə haqq yeyib, nəhaq deyənə.

Xidmətçi seçməyin əsas şərti: kimi, nə vaxt və hara təyin etməyi bacarmaqdan ibarətdir. Şah xidmətçi seçərkən onları məhək daşına vurub, müxtəlif sınaqlardan keçirməli, hər bir adamın nəyə yarayıb, nəyə qabil olduğunu, əql və kamalının dərəcəsini, sədaqət və fədakarlığının ədəzəsinə aşkara çıxarmalıdır... Çünki şah xidmətində olmaq, hər şeydən əvvəl, düzgünlük və sədaqət tələb edir. Çünki istedad yalnız o zaman fayda verə bilər ki, xidmətçilər etibarlı və vəfalı olsunlar. Düzgünlük və sədaqəti təyin etməkdə isə birinci növbədə seçiləcək adamların əcdadına, ata-babalarına diqqət yetirilməlidir. Onlar doğruluqda şöhrət tapmış, sədaqətdə ad qazanmış, bərk gündə dözümlü, ağır anlarda davamlı olduqlarını sübut etmiş olmalıdırlar. Ata-babalar belə bir şərəfə nail olublarsa və övladları bu gözəl xüsusiyyətləri əcdadlarından öz etmişlərsə, o zaman onların tərbiyəsilə məşğul olub, şah xidmətinə hazırlamağına dəyər. Yox, bu cəhətdən şübhə varsa, qətiyyənləri yaxına buraxıb, şah sirlərinə məhrəm etmək olmaz. Çünki ondan çoxlu zərər törəyər, zaman keçdikdə onların daha ziyanlı olduğu meydana çıxar, onlar həmişə əl-ayağa dolaşib işə mane olurlar. Onlardan heç cür xeyir götürmək olmaz.

Kabab olmuşa atəş ilə ciyər,
Xeyri yoxdur, dənizlər içsən ögər.

Bu deyilən şeylər yoxlanılıb, sınaqdan keçirildikdən və belə xüsusiyyətləri olan adamlar seçib ayrıldıqdan sonra, onları doğru danışmaq və sadıq olmaq ruhunda tərbiyə etmək lazımdır. Elə etmək lazımdır ki, onlar düz yoldan azıb yalan çıxırına düşməsinlər. Yalan böyük günahdır, şahə yaxın adamlar ondan qaçmalıdır. Yalançılıqda şöhrət tapmış adama heç kəs inanıb etibar etmər. Onun başqalarına necə sədaqətli

Racın susduğunu gören brəhmən: dedi: – İmkan daxilində mən şahın bütün suallarına cavab verib öz vəzifəmi yerinə yetirdim. İndi mənim bir xahişim var ki, şah kəramət göstərüb bu kitab haqqında dərinəndən düşünsün və oradakı hikmətin gözəlliyinə öz təxəyyül və təfəkkürü ilə bir daha bəzək vursun, çünki hikmət və nəsihətənin faydası yalnız onlardan çıxarılan nəticə və ibrət dərslərindədir...

Bu kitab hökmdarın əvvəlki şahlardan qat-qat üstün olduğunu, əql, zəka, fəzilət və hikmətdə onları vurub keçdiyini sübut etdi, şahın ömrünü min illərlə artırdı. Bu kitab şahın helminin çox, elminin kamil olduğunu bütün dünyaya göstərdi, onun adını əbədləşdirdi, dövlətini ələmə tanıtdı. Sonra bu beyti əlavə etdi:

Hər sözün əvvəli və bir sonu var,
Sonsuzluq qoy olsun bizdən yadigar...

GÖYƏRÇİN, TÜLKÜ, LEYLƏK VƏ YA BAŞQALARINA YOL GÖSTƏRİB ÖZLƏRİ ÜÇÜN BİR İŞ BACARMAYANLAR HAQQINDA FƏSİL

Rac Brəhmənə dedi: – Mən bu rəvayəti eşitdim, indi elə bir əhvalat danış ki, orada başqaları üçün plan çəkib, özü üçün bir iş görə bilməyən adam təsvir edilsin.

Brəhmən dedi: – Göyərçin, tülkü, leylək əhvalatı buna misal ola bilər.

Rac soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Brəhmən dedi: – Belə nəql edirlər ki, bir göyərçin çox uca, başı səmalara yüksələn bir xurma ağacında bala çıxardarmış. Ağac o qədər uca imiş ki, göyərçin yuva tikərkən böyük zəhmət sərf edib əziyyət çəkərmiş. Yuva hazır olduğdan sonra yumurta qoyub kürt oturarmış. Balalar yumurtadan çıxıb yavaş-yavaş böyüməyə başlamış, uçmaq vaxtı çatanda bir tülkü gəlib xurma ağacının altında duran və göyərçini hədələyib deyərmiş: “Balalarını aşağı atmasan, çıxıb həminizi yeyəcəyəm”. Yazıq göyərçin qorxub balalarını aşağı atarmış.

Bir dəfə göyərçinin iki balası yeni böyüməyə başlamışdı ki, hardansa bir leylək uçub həmin xurma ağacına qondu. Göyərçinin kəndəri, qəmli və dərin xəyala daldığını, çox narahat olduğunu gördükdə soruşdu: – Göyərçin bacı, sənə nə olub ki, belə qanıqara, ovqatı təlx-sən? Göyərçin dedi: – Ay leylək lələ, nə edim, bu tülkü bir bəla olub keçib mənim boğazıma, nə vaxt bala çıxarırsansa, gəlib məni hədələyir, xurma ağacının dibindən çığır-bağır salmağa başlayır, mən də qorxumdan əziz balalarımı götürüb onun qabağına atıram. Leylək dedi: – Bu dəfə tülkü gələndə ona da ki, balalarımı sənə verməyəcəyəm. Hünərin var, dırmaş ağaca, əgər belə bir cəsarət edib yuxarı dırmaşa bilsən və balalarımı da yeyə bilsən, özümə heç bir şey edə bilməzsən, mən uçub gedərəm.

Leylək göyərçin üçün belə bir plan çəkəndən sonra özü uçub bir çayın qırağında yerə qondu. Tülkü öz adəti üzrə gəlib ağacın altında dayandı, əvvəllərdə olduğu kimi qışqırıb hədələməyə başladı. Göyərçin leyləyin öyrətdiyi kimi cavab verdi.

Belo cavab gözləməyən tülkü soruşdu: – Bunu sənə kim öyrətmisdir? Göyərçin dedi: – Leylək.

Tülkü yola düşüb çayın qırağına leyloyin yanına gəldi. Onun orada dayandığını gördükdə dedi: – Ay leylək lələ, külək sağdan əsəndə sən başını harada gizlədirsen?

Leylək dedi: – Sol tərəf çevirirəm.

Tülkü soruşdu: – Soldan əsəndə?

Leylək cavab verdi: – Sağ tərəfə. Tülkü dedi: – Külək hər yerdən və hər tərəfdən əsəndə nə edirsən?

Leylək dedi: – O zaman qanadımın altında gizlədirəm.

Tülkü dedi: – Elə şey ola bilməz. Mən inana bilmirəm ki, sən bunu bacara bilərsən.

Leylək dedi: – Elə bacararam ki, bir də üstəlik.

Tülkü dedi: – Elə isə göstər görüm, necə bacarırsan? Həyatıma and içirəm ki, Allah qusları bizdən üstün yaratmışdır. Sizin bir saatda edə bildiyinizi biz bir ildə də edə bilmirik, siz elə şeylər edirsiniz ki, o heç bizim ağılımıza da gəlmir. Siz başınızı öz qanadlarınızın altında gizlədərək soyuqdan və küləkdən qoruyursunuz. Aferin, mərhəbə, eşq olsun sizə. Göstər görüm, sən bunu necə edirsən?

Quş başını qanadının altına soxcaq tülkü dərhal sıçrayıb onu tutdu, elə sıxdı ki, belinin sümüyünü sındırdı və dedi: “Ey başqalarına ərişmə kəsib özünə umac ova bilməyən axmaq! Sən göyərçin üçün plan töküüb külək öyrətdin, lakin öz canını düşmənin əlindən qurtara bilmədin”. Sonra onu öldürüb yedi.

II

SIÇANLAR PADŞAHI VƏ ONUN VƏZİRLƏRİ FƏSLİ

Hind racı brəhmən Beydəbaya dedi: – Bu təmsili eşitdim. Lakin mən istəyirəm – sən deyəsen ki, insan sədaqətli və namuslu məşvərətçiləri necə tapa bilər və bu müdrik məşvərətçidən nə kimi xeyir götürmək olar?

Brəhmən dedi: – Kim namuslu məşvərətçi seçməyi bacarıb onun məsləhətlərinə qulaq asarsa, o, böyük bədbəxtliklərdən xilas olub külli mənfəət əldə etmiş olar. Necə ki, siçanların padşahı namuslu vəzirli olma məsləhətləşib özünü və bütün siçanları fəlakətdən xilas etmişdi.

Rac soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Brəhmən dedi: – Belo naql edirlər ki, brəhmənlərin yaşadığı mülkətdə min fərsəxlərlə sahəsi olan Duran¹ adlı bir vilayət var idi. Bu vilayətin ortasında bol məhsullu, əhalisi sıfıran dolanan, xoş güzəran keçirən İdazinin adlı bir şəhər yerləşirdi. Bu şəhərdə Mehrəz adlı bir siçan yaşayırdı. O, şəhərdə və şəhərin ətrafında olan bütün siçanların padşahı idi. Onun üç vəziri var idi. Şah hər işdə onlarla məsləhətləşər və dediklərinə qulaq asardı. Onlardan birinin adı Zuzama idi. Ağıl və kamalda onun başqalarından üstün olduğunu şah öz də təsdiq edirdi. İkincisinin adı Şira, üçüncüsünün adı Bağdaz idi. Bir dəfə hər üç şahın hüsurunda olarkən bir çox şeylərdən danışdılar, nəhayət, söz gəlib ora çıxdı ki, görəsən, siçanlarda elə bir qüvvə var ki, onlar pişik qarşısında dəhşətə düşüb qorxmaq kimi ata-babadan miras qalmış bu belədən canlarını qurtara bilsinlər!

Birinci sözə başlayan şah oldu. O dedi: – Mən hikmət sahiblərinə eşitmişəm, onlar deyiblər ki, insan inanılmış sədaqətli və namuslu məşvərətçi seçməyi bacarmalı, həm özünə, həm övladlarına, həm də ailəsinə iki şeyi təlqin etməlidir. Bunlardan birincisi budur ki, insan, keçmişdə olmuş xeyir və ziyan haqqında, özündən əvvəl baş vermiş fayda və zərər haqqında kədərlənməməlidir. İkincisi, – əldə edilmiş nemətləri ciddi mühafizə etməli, ola biləcək zərərlərin qarşısını almağa çalışmalıdır. Biz ata-babalarımızın göstərdikləri nəcib təşəbbüs nəticəsində indi əmin-amanlıq içərisində yaşayıb xoş güzəran keçirik. İndi bizim yalnız birçə, həyatıma and içirəm, bütün dəhşətlərin ən dəhşətli olan birçə qorxumuz və narahatlığımız var ki, o da pişiklərin bizə verdiyi əziyyətdir. Biz ata-babalarımızın çox əlləşib xilas ola bilmədiyi bu ağır vəziyyətdən çıxış yolu tapmalıyıq. İndi bizim vəzifəmiz bu belanı aradan qaldırmaq üçün bu vaxta qədər sınaqdan çıxarılmamış bir üsul tapmaqdan ibarətdir. Naz və nemət içərisində xoş güzəran keçirməyimizə baxmayaraq bu qorxu qarşısında onlardan heç bir ləzzət ala bilməmişik. Ağzımızın dadı qaçmış, yediyimiz zəhrimər olmuşdur. Müdrik adamlar demişlər: “Ölkəsini, övladlarını, vətəninə və qadınını buraxıb doğma yurtdan didərgin düşən, sərgərdan gəzərək qorxu və dəhşət içərisində gəcləmək üçün yer axtaran adamın yaşayışı həyat deyil, ölümdür”.

¹ Rusca tərcümədə bunun “Durab” olduğu təsvir edilir, lakin fonetik tərkibinə və mona yaxınlığına görə “Turan” daha çox ehtimala uyğundur. *Müərrifin.*

Şah sözünü qurtardıqda Şıra ilə Bağdaz ona dedilər: – Biz ona görə bolluqda yaşayırıq ki, bizim hökmdarımız sənə, sən hər cəhətdə kamil, bitkin, ağıllı, kamallı və zəkalisən.

Bu barədə belə bir məsələ də var deyirlər: “Axmaq nökrin ağası ağıllı olsa, onun göstərdiyi misilsiz qəhrəmanlıqların bir hissəsi də nökrinin payına düşər”. Biz sənə ağıllı və kamallı, mərhəmət və kəramətinə ümid edirik, qoy tale bu işdə sənə yar olsun, bütün arzuların həqiqətə çevrilsin, biz isə sənə ömrinə hazırıq. Biz əminik ki, şah əbədi olaraq böyük bir ad qazanacaqdır. Onun sayəsində hərdən bizi də xatırlayacaqlar, çünki biz şahın məqsəd və istəklərini həyata keçirməkdə ona yardım edirik. Xüsusilə, şahın bu arzusunu yerinə yetirməkdə biz canımızı və qanımızı onun yolunda fəda etməyə hazırıq.

Bu iki vəzir sözlərini qurtardıqda şah öz nəzərlərini üçüncü vəzire dikdi.

Bir az gözlədi, üçüncü vəzirin danışmadığını gördükdə qəzəblə qışqırdı: – Ey, bura bax, insan cəmiyyətində, ictimai məclislərdə bir çoxları, xüsusilə, inanılmaz sədaqətli dostları olan şahlar, müxtəlif məsələlər barəsində mühakimələr yürüdüb, bunların hansının mümkün olub, hansının mümkün olmaması haqqında əqidələr irəli sürürlər. Əgər müzakirə etdiyimiz məsələ icrası mümkün olmayan, ona əmək sərf etməyin faydasız olduğu ehtimal edilən məsələdirsə, yenə sən dəş kimi susub, lal kimi sükut etməməli, öz mülahizələrini bizə deməlisən.

Şah sözünü bitirdikdə üçüncü vəzir dedi: – İndiyə qədər dillənmədiyim üçün şah məni danlamamalıdır. Mən yalnız ona görə belə etməmişəm ki, yoldaşlarımdan dediyi bu gözəl fikirlərə diqqətlə qulaq asıb, onların sözlərini kəsməyəm. O barədə düşünüb sonra öz biliyim dairəsində mülahizələr söyləyəm.

Şah dedi: – Yaxşı, de görək, sən bu barədə nə fikirdəsən?

Vəzir dedi: – Mənim düşüncələrim aşağıdakılardan başqa bir şey deyil: ya şah məqsədə çatmaq üçün nə edəcəyini bilir və buna arxayındır, ya da bilmir; əgər bilmirsə, o zaman belə bir şey arzu etməyin və bu barədə düşünməyin mənası yoxdur. Biz ata və babalarımızdan miras olaraq elə bir şey almamışıq ki, o sınaqdan keçirilməmiş olsun. Fitrət Allah tərəfindən yaradılır. Heç kəs, heç bir şah heyvanların fitri təbiətini dəyişdirmək qüdrətinə malik deyildir.

Şah dedi: – Burada söhbət yalnız irsi olaraq alınmış cinsi xüsusiyyətlərdən getmir, böyük və ya kiçik heç bir iş xarici təsir olmadan həyata keçirilə bilməz.

Vəzir dedi: – Şahın buyurduqları doğrudur. Lakin, işi yerinə yetirmək, cinsi olaraq miras alınmış xüsusiyyətlə mübarizə etmək mümkün olmadıqda, belə bir məsələyə toxunmamaq daha yaxşıdır, çünki kim cinsi xüsusiyyətlərə qarşı mübarizə aparsa, o, kəskin müqavimətə rast gələr. O, öz acizliyini hiss edərək başladığı işdən əl çəkməli olar. Yenə də əvvəlki vəziyyətə qayıtmalı olar. Ayrı-ayrı hallarda bunun nəticəsi daha dəhşətli olub ölümə nəticələnər, əvvəlki mövqə də əldən gedər. Bəzən çox zəhmət çəkib əriək sərf etdikdən sonra belə bir adamın aqibəti haqqında dastan düzəldilmiş o şahın vəziyyətinə oxşar.

Şah soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Vəzir dedi: – Belə nəql edirlər ki, Nil vilayətlərinin birində bir şah hökmdarlıq edirdi, onun ölkəsində saysız-hesabsız bulaqlar olan sıx meşəli, bol meyvəli uca bir dağ var idi. Bu dağda yırtıcı, vəhşi və başqa heyvanlar yaşayırdılar. Həmin dağda bir köhül var idi və dünyanın bütün ölkələrindən əsən küləklərin hamısı gəlib buradan keçirdi. Bu köhülün yanında isə dünyada misli görünməmiş son dərəcə gözəl bir ev tikilmişdi. Şahın əcdadı bu evdə yaşamışdı. Şah özü də bu evdə yaşayırdı. Bəzən onlar küləklərin şiddətindən və çoxluğundan həlak olur, lakin gözəl evi, bu meyvələri və doğma yurdu buraxıb başqa yere köçə bilmirdilər. Şahın məşvərətçi bir vəziri var idi. Bir gün şah onunla məsləhətləşərkən dedi: – Sən bilirsən ki, biz əcdadımızın səyi nəticəsində xoş günlərə çıxmışıq. İşlər də bizim arzu etdiyimiz kimi gedir. Bu ev isə küləklər olmasa, həqiqətən, behiştir. Biz dəhşətli küləklər əsən bu köhülün ağzını qapamaq üçün bir çarə tapmalıyıq. Belə bir iş görsək, əcdadımıza üz verməmiş fəlakətlərdən canımızı qurtarıq, bu dünyada behişt əldə edərək, həm də əbədi, ölməz bir şöhrət qazanarıq.

Vəzir dedi: – Mən sənə ömrünə müntəzir duran buyruq quluyam.

Şah dedi: – Bu, mənim sözlərimin cavabı olmadı.

Vəzir dedi: – Mənim başqa cavabım yoxdur, çünki şah hər şeydə bizdən bilikli, ağıllı və zəkalıdır. Şah yer üzünün hökmdarıdır, lakin onun dediyi işi görmək üçün fəvqül-bəşər, ilahi bir qüvvə lazımdır. Bu iş çox böyükdür, kiçiklər isə böyüklərə qarşı dura bilməz.

Şah dedi: – İnsanların bir-birilə yarışaraq daha çox əldə etmək istədikləri nemət və xoşbəxtlik göylərdən göndərilir, lakin adamların necə hərəkət edib necə dolanmaları qəza ilə bağlı olsa da, yenə də onların öz əlindədir. Dediymiz bu iş Allah işi deyil, insan işidir. De görüm, sən bu barədə nə düşünürsən?

Vəzir dedi: – Düşünürəm ki, şah etmək istədiyi işə diqqətlə fikir versin, sözün isə əhəmiyyəti azdır. Bu işdən törəyə biləcək xeyir və şəər gəldikdə isə, onu bilmək olmaz, onu insan dərk edə bilməz. Ona görə ayıq olmalısən ki, buynuz axtarmağa gedən o ulağın vəziyyətinə düşməyəsən.

Şah soruşdu: – O necə olmuşdur?

Rəvayət. Vəzir dedi: – Belə nəql edirlər ki, bir kişinin bir ulağı var idi. Kişi ulağa o qədər arpa vermişdi ki, o piylənib yağlanmış, qudurub şillaq atmağa, qızıb özünü o yan-bu yana vurmağa başlamışdı. Bir gün sahibi onu suvarmağa apardıqda ulaq ullaqdan bir qancıq eşşək görüb anqırmağa, dartinub kişinin ölindən çıxmağa çalışdı. Ulağın dartinub qaçaacağından qorxan kişi onu çay qırağında ağaca bağlayıb, qancıq sahibinin yanına getdi və dedi: – Bu qancığı geri qaytar ki, mənim ulağım ona zərər yetirməsin. Qancıq eşşəyin sahibi onun xahişini yerinə yetirdi.

Bağlanmış ulaq çırpınıb anqırır, ağacın başına fırlanaraq dartinır, noxtasını qırmağa çalışır, başını gah aşağı salır, gah yuxarı qaldırırdı. Bir dəfə də başını aşağı saldıqda yerdə bir çomaq gördü, öz-özünə fikirləşdi ki, bu çomaqla insanla vuruşmaq olmaz, bundan əlavə, mən ağac davasında o qədər də mahir deyiləm, lakin buna baxmayaraq, silahdan başı çıxmayan bir çoxlarını mən bu çomaqla məğlub edə bilərəm. Əgər bu çomaqla bunu bacarırsam, gör əlimə nəzə keçsə, nələr edərm? Onda mən asanlıqla yüz süvarini atdan salaram. Deməli, nə olursa – olsun, mütləq bir nəzə tapmağa çalışmalıyam. Atababaların belə bir şeyi tapmaq zəhmətini qəbul etsəydilər, mən belə ağır bir vəzifədən azad etmiş olardılar. Bu zaman bir adam uzun və böyük buynuzlu bir keçini çaya suya aparırdı. Ulaq keçini, arzusunda olduğu onun böyük buynuzunu gördükdə əvvəlcə özünü itirdi, sonra öz-özünə dedi: “Bu keçinin nəzə, ox və başqa silahları olmasaydı, yəqin o indi belə buynuz daşıya bilməzdi. Şübhəsiz, onun döyüş qaydalarından da xəbəri vardır. Buradan qaçıb o keçinin yanına gedə bilsəydim, ya heç olmazsa, bir az ona xidmət edə bilsəydim, mütləq bu bilikləri öyrənərdim. Bundan əlavə, ona etdiyim xidməti və səmimiyyəti gördükdən sonra keçiyə öz silahlarından bəzilərini mənə bağışlaya da bilər”. Keçi isə ulağın özündən çıxaraq qeyri-adi və qərribə hərəkətlərini gördükdə yerində quruyub qaldı, içmək də yadından çıxdı. Keçinin su içmədiyini gören ulaq bir az fikrə getdikdən sonra öz-özünə

dedi: “Onun su içməsinə mane olan şey mənim düşüncələrimdir. O, mənə baxdıqca sevinir və ürəyində afərinlər deyir. Böyük Allah bu işdə mənə kömək oldu, mən bu fikrə düşək, o saat arzumu yerinə yetirdi. Bunların hamısı yalnız göylərin mərhəməti nəticəsində olmuşdur, tale özü mənə yardım etmişdir. Bircə biləsə idim mənim bəxt ulduzum hansıdır, alınma nələr yazılıbdır, başıma nələr gələcəkdir, daha ölməzdim. Əgər mənə belə böyük bir xoşbəxtlik üz veribse, deməli, adi məxluq deyiləm. Şübhəsiz, yer üzünün ən eyibsiz və nöqsansız bir heyvanıyam”.

Sahibi keçinin su içmədiyini gördükdə qabağına qatıb evinə gətirdi. Onun evi ulağın bağlandığı ağaca yaxın idi. Ona görə ulaq gözünü keçidən çəkəndən, baxışları ilə onu izlədi, hansı evə girdiyini, harada bağlandığını yadında saxladı. Sonra ulağın da yiyəsi gəlib onu ağacdən açdı, evlərinə apardı, axura bağlayıb yem tökdü. Lakin keçinin yanına getmək arzusu ilə od tutub yanan ulağı nə ələf, nə su, heç biri biləcəyindən qorxan O, çarə düşünüb tədbir axtarmağa başladı, nəhayət, öz-özünə dedi: “Mən yalnız gecə qaçıb onun yanına gedə bilərəm”.

Gecə hamı yatdıqdan sonra ulaq işə başladı, noxtanı qırdı, qapını sındırdı, keçinin olduğu evə tərəf qaçmağa başladı. Ora çatdıqda qapının bağlı olduğunu gördü. Qapının açar yerindən baxdı, keçiyə ipəz olaraq ayaqüstə durmuşdu. Ulaq adamların onu görə biləcəyindən qorxaraq, özünü künçə verib gizləndi, səhərə qədər gözlədi. Səhər olduqda sahibi götürüb keçini suya apardı. Keçinin boğazına uzun bir kəndir bağlamışdı, özü qabaqda, keçiyə isə xeyli daldı gedirdi. Ulaq keçiyə yaxınlaşaraq onunla yanaşı qaçmağa və öz dilində danışmağa başladı. Lakin keçiyə eşşək dili bilmirdi, ulağın nə dediyini başa düşmədiyi üçün ondan qaçır, ulaq ona yaxınlaşdıqda buynuz göstərirdi. Keçinin kiminlə isə buynuzlaşdığını hiss edən sahibi dönüb geri baxdı. Bir ulağın gəldiyini gördükdə əvvəlcə onu da tutub aparmaq istədi, lakin sonra fikrini dəyişib öz-özünə dedi: “Ulağı aparsam, onlar ikisi bir yerdə olub vuruşarlar, mən isə ikisinin öhdəsindən gələ bilmərəm. Yaxşısı budur ki, ulağı qovum getsin”. Əlindəki ağacla ulağı vurdu. Ulaq qaçdı, lakin ele ki kişi üzünü çevirib yoluna davam etdi, ulaq yena də gəlib keçiyə yanaşı qaçmağa, öz dilində danışmağa başladı. Keçi qırağa sıçrayıb ulağa buynuz göstərdi. Kişi dönüb ulağı vurdu, ulaq qaçdı, sonra yenə keçiyə yaxınlaşdı, yenə kişi ulağı vurdu, ulaq qaçdı, sonra yenə keçiyə yaxınlaşdı, kişi yenə ulağı vurdu. Beləliklə, ulaq üç dəfə keçiyə

yaxınlaşmağa təşəbbüs göstərdi, hər üçündə də kişidən çomaq yedi. Onda ulaq öz-özünə dedi: "Keçiye yaxınlaşb öz məqsədini başa salmağa, ona mərhəmət edib nəvaziş göstərməyə mane olan bir kəs varsa, o da bu kişidir". Sonra kişinin üstünə tullanıb dişlərilə onun kürəyindən elə bərk yapışdı ki, yazıq öz canını ancaq zorla ulağın əlindən qurtara bildi. Kişi ulağın quduzlaşb özündən çıxdığını gördükdə dedi: "Onu tutub bağlasam, hər halda yenə mənim başıma bir fəlakət açar bilər, yaxşısı budur ki, ona nişan vurub buraxım, yiyəsilə birlikdə rast gəldikdə zərərin ödənilməsinə sahibindən tələb edim". Bıçağını çıxarıb eşşəyin hər iki qulağını kəsdi. Ulaq qayıdıb evə gəldi, sahibindən yediyi kötək qulağını itirməkdən ağır oldu. Vəziyyəti belə görən ulaq dedi: "Mənim əcdadım başqalarından əvvəl bu işə başlayardılar, görürsən, onlar nəticənin belə dəhşətli olacağından qorxub, əzab-əziyyətə dözməyi və insana xidmət etməyi üstün tutmuşlar".

Şah dedi: – Mən səni dinlədim, lakin sən nə üçün bu işdən qorxursan? Allah eləməsin, əgər bu iş baş tutmasa belə, yenə sənə ondan bir zərər dəyə bilməz. Biz həmişə onun ziyanlı nəticələrindən özümüzü qoruya bilərik.

Şahın bu işi yerinə yetirməkdəki ısrarını görən vəzir artıq mübahisə etməyib dedi: – Onda qapını təmir et, onu deyışdir.

Sonra şah əmr etdi, bütün ölkədə car çəkildilər: "Bir nəfər də olsun cavan evdə qalmamalıdır, hamısı filan gün, filan saatda bizim saraya gəlməlidir və gələrkən hərsi dağdan bir şələ odun gətirməlidir". Adamlar böyük bir həvəslə bu işə başladılar.

Şah küləklərin nə vaxt zəiflədiyini əvvəlcədən bilirdi, ona görə camaatın toplanması üçün həmin günün təyin etmişdi. Vaxt gəlib çatdıqda odun şələsilə yüklənmiş adamlar saraya axışmağa başladılar. Şah əmr etdi, bu odunlarla köhülün ağzını doldurub daşla hərsünlər, qarşısında böyük bir sədd tiksinlər. Camaat bu əmri böyük bir məharətlə yerinə yetirdi. Köhüldən əsən fırtınalar dayandı, əvvəllərdə olduğu kimi yenə də ölkə yelsiz, küləksiz qaldı. Bir il keçməmişdi ki, dağda olan otlar, ağaclar qurumağa başladı. Dağdakı yırtıcı, vəhşi və başqa heyvanlar qırılıb məhv oldu, bulaqlar yera batdı, çaylar buxarlanıb göyə qalxdı. Dəhşətli quraqlıq başladı. Taun bir çox adamları öz kamına çəkdi. Ölkənin əhalisi nə qədər əlləşdisə, özünü fəlakətlər və müsibətlər əlindən xilas edə bilmədi. Vəziyyəti belə gördükdə kimdə can qalmışdysa, silaha əl atdı. Xalq üsyan etdi. Saraya gedib şahı, vəzirini,

şahın övladlarını, qohum-əqrəbalarını qılıncdan keçirdilər. Şahın bütün nəslini qırıb qurtardıqdan sonra səddə hücum edib dağıtdılar, köhülün ağzına tıxanmış daşları çıxarıb odunlara od vurdular. Odun alovlandıqda adamlar dağılışıb evlərinə getdi. Çoxdan bəri çıxmaq üçün yer tapmayan külək birdən dəhşətli gurultu və qəzəbli bir uğultu ilə yeni açılan köhüldən keçərək özü ilə bərabər odu bütün ölkəyə yaydı hər yerdə yağınlara başladı, tufan iki gün iki gecə davam etdi. Bütün şəhərlər, kəndlər, qalalar, ağaclar, heyvanlar yanıb külə döndü, hər şey bu cəhənnəm kimi zəbanə çəkən alov tufanları içərisində tüstüyə dönüb yox oldu.

Şiçanların padşahı dedi: – Sənin söylədiyin bu əhvalatı eşitdim. Lakin atalar deyiblər ki, qorxan gözə çöp düşər. Çox mənfəətli bir iş başlamaq istəyən, lakin sonra bir səhv buraxarsa, ağır zərər dəyəcəyindən vahiməyə düşüb tez məqsədindən əl çəkən adam heç vaxt yüksək rütbəyə qalxa bilməz. Belə adamlar yalnız təsadüfi olaraq ali mənəbə çata bilərlər. Həqiqətdə – ən böyük xoşbəxtlik odur ki, adam qəhrəmanlıq və xeyirxahlığa görə şöhrət tapsın, çünki bu dünyadan keçərkən insan yaxşı addan başqa heç bir şeyi özü ilə apara bilməyəcəkdir.

Vəzir dedi: – Şahım, sən haqlısan, hər şeyin nəticəsi faydalı ola bilməz. Ağıllı adamlar demişlər ki, qəsdən özlərini bəlaya salanlar xilas edilməyə layiq deyillər. İntihar edənlərə bəhişdə yer yoxdur.

Şah dedi: – Mənim fikrim budur: "Sən ki belə ağıllı məsləhət verə bilirsən, deməli, qələbə bizimlədir". Mütləq bizim zəfərimizi təmin etməlisən.

Bu işi necə yerinə yetirmək haqqında əvvəlcədən plan təkmil vəzir şahın ısrar və təkidi gördükdə dedi: – Mən yalnız gücüm çata bilən bir məsləhət verə bilərəm. İndiyə qədər dediyim sözlər yalnız şahın əql və zəkada kamil olduğunu bildiyim üçün idi. Mənim özümə gəldikdə isə şah bilir ki, o qədər də məlumatlı deyiləm, planımın müvəffəqiyyəti yalnız şahın bəxtinə və uğurlu taleyinə bağlıdır. Alim və cahil adamların hər ikisi deyib ki, ağıllı mütləq axmaqla məsləhətləşməlidir. Çünki axmağın dediyinin əksini edib fayda götürər, lakin ağıllı axmağa yalnız iki halda müraciət edə bilər: birinci – başqalarının sirrini öyrənmək və öz sirrinin başqalarına məlum olub-olmadığını bilmək istədikdə; ikinci, – axmağın təbiətində işə xeyir verə biləcək bir xüsusiyyət olduqda. Mən bu barədə danışarkən şahın əql və zəkasına

ümid edir, onun qəzəblənməyib sözlərini təmkinlə dinləyəcəyinə belə bağlayırdım. Şah dedi: – Sənin söylədiklərinin hamısı doğru, ağlabatandır. Bircə sözdən başqa, hər şey sənin dediyin kimidir. O da sənin az məlumatlı olduğunu iddia etməyindir. Əqidəmcə, sən nəinki az məlumatlı, hətta çox bilikli və mənim gözümdə başqalarından qat-qat üstünsən.

Vəzir şahdan belə sözlər eşitdikdə dedi: – Yəqin ki, şah özü də özünü dediyinə inanmır, çünki şahın öz qulu haqqında söylədiyi bu sözlər mərhəmət və kərəmətdən doğur.

Sonra şah üç vəziri ilə əks istiqamətdə, yəni, kiçikdən, böyüyə doğru məsləhətləşməyə başladı. O, ən kiçik vəzirə müraciət edərək dedi: – Sən bu barədə nə düşünürsən? Biz nə etməliyik?

Kiçik vəzir dedi: – Məncə sən çoxlu zıncırov hazırladıb hər pişiyin boğazına birini keçirməlisən ki, pişik gəldikdə biz eşidib öz yuvamıza girək və beləliklə, canımızı xilas edək.

Şah ortancıl vəzirə dedi: – Sən öz yoldaşının planı haqqında nə deyə bilərsən?

Ortancıl vəzir dedi: – Mən onunla razı deyiləm. Fərz edək ki, zıncırovu hazırladıq, onu kim aparıb ən kiçik bir pişiyin boğazından ası bilər? Hələ mən qəddar, qanıqıcıları demirəm. Mənim fikrimcə, planı belə düzəltsek, daha yaxşı olar: biz hamımız şəhərdən köçüb səhraya getməli və bir il orada yaşamalıyıq. Elə ki, adamlar bizim burada olmadığımızı gördülər və pişiklərin yalnız onların ərzaqlarını yeməklə dolandığını müşahidə etdilər, dərhal pişikləri evlərdən qovub bayıra atar, öldürüb məhv edərlər. Canlarını salamat qurtarmış pişiklər isə dağılıb dünyaya yayılar, qırılanları qırırlar, qırılmayanları çöllərə düşüb vəhşiləşər, artıq şəhərə dönməzlər. Sonra biz yenə şəhərə qayıdıb pişiklərin hücumundan bir daha narahat olmarıq.

Şah böyük vəzirdən soruşdu: – Öz yoldaşının sözləri haqqında nə deyə bilərsən?

Böyük vəzir dedi: – Mənim fikrimcə, bu plan qəbul edilə bilməz. Biz buradan gedib səhrada yaşasaq da, inanmıram ki, bir ilə bütün pişikləri başqa yerə köçürə bilsinlər. Bundan əlavə, səhrada bizim bir ilə başımıza elə əzab və əziyyətlər gələr ki, pişiklərin zülmü onun yanında toy, bayram olar. Çünki orada pişikdən daha qorxulu olan ilan, ərəbdovşanı və quzğunlar var.

Şah dedi: – Sən haqlısan, indi öz planını de.

Böyük vəzir dedi: – Mən bircə tədbirdən başqa heç bir çarə bilmirəm. O da budur: “Qoy şah ömr etsin, bütün siçanlar, sarayda yaşayanlar, şəhərdə yurd salmışlar, ətrafa yayılmışlar, hamısı bura toplansın. Sonra qoy şah buyursun ki, hər siçan öz yaşadığı evdə bütün siçanları tuta biləcək böyük bir yuva tiksin, ora ongünlük azuqə yığılsın. Bu yuvanın çölə çıxan yeddi, xalça və parça anbarına gedən üç yolu olmalıdır. Elə ki bu ömr yerinə yetirilsin, biz hamımız yığılıb yalnız bir pişiyi olan hansı bir dövlətininsə evinə gedərik. Anbara gedən yollara doluşub onun xalça və parçalarını çeynəyib didməyə başlarıq, lakin taxıl, ərzaq və başqa yeməli şeylərə dəymərik.

Xalça və parçaların korlanıb payımal olduğunu gören mal sahibi öz-özünə fikirləşər: “Yəqin bir pişik bunların öhdəsindən gələ bilmir, ikincisini tapmaq lazımdır”. İkinci pişiyi gətirdikdən sonra biz işə daha ciddi girişib daha çox ziyan vurarıq. Ev sahibi üçüncü pişiyi gətirməyi qərara alır. Biz daha çox şey göstərib, indi yalnız toxunma və tikilmə malları deyil, ərzaq mallarını, azuqə və zumarları da darmadağın etməyə başlarıq. Ev sahibi pişikləri artırıdınca biz də vurulan zərərlərin miqdarını artırırıq. Bunu gören ev sahibi bir pişik olarkən xarab edilən şeylərə üç pişik olarkən payımal edilən şeyləri müqayisə etdikdə pişiklərin artması ilə vurulan zərərin də artması müşahidə edər, bilər ki, məsələ nə yerdədir. Zəruriyyət onu belə düşündürməyə məcbur edər: “Mən pişiklərin sayını artırıdınca, siçanlar da malı çox korlayır. İndi qoy pişiyin birini azaldım, görüm nələr”. O, pişiyin birini qovduqda biz də malın korlanmasını bir qədər azaldırıq. O, bunu gördükdə nəyin xeyirli, nəyin zərərli olduğunu tez dərk edər, ikincisini qovar, biz onun avadanlığını didib dağıtmaqdan əl çəkərik. Bunu müşahidə etdikdə üçüncüsünü qovmağa məcbur olar. Biz onun evini tamamilə tərk edərək. Ev sahibi ona deyən zərərin səbəbinin pişiklər olduğunu, onların bizə bəslədiyi düşmənciliyə qarşı qisas aldığımızı anlayıb pişikləri evdən qovmağa, onları şil-küt etməyə, döyüb öldürməyə başlar. Pişiklərə elə bir divan tutar ki, onlar bir də cəsarət edib o evə dönməzlər. Biz isə öz işimizi davam etdirib bu evdən başqasına köçər, elə edərək ki, axırda adamlar pişiklərin vurduğu ağır zərəri tamamilə başa düşərlər. Buna əmin olduqdan sonra onlar yalnız əhli pişikləri deyil, vəhşi pişikləri də qırıb köklərini kəsərlər, onların başına min bir müsibət gətirərlər, harada rast gəldilər, tutub boğazlarına kəndir keçirərlər. Beləliklə, biz pişiklərin bəlasından xilas olarıq.

Şah vəzirin tədbirini bəyəndi, yerinə yetirilməsi haqda əmr verdi.

Altı ay keçməmişdi ki, adamlar şiçanların vurduğu zərərin həmişini pişiklərdən gördülər. Onları evdən qovub öldürməyə başladılar. Az bir müddətdə şəhərdə olan pişikləri qırıb qurtardılar, ya aparıb əl çatmaz bir yerdə azdırdılar. Axırda iş o yerə çatdı ki, bu barədə məsələ düzəldildilər: birinin paltarında dəşik gördükdə, xalça və ya parçada didilmiş bir yer müşahidə etdikdə dedilər: "Deyəsən, şəhərin kənarından pişik keçib", insanlar və ya heyvanlar arasında xəstəlik yayıldıqda isə deyirdilər: "Deyəsən, bu şəhərə pişik gəlib". Şiçanlar bu kələklə pişiklərdən yaxalarını qurtarıb rahat yaşamağa başladılar.

Bədəncə zəif, ağılca miskin balaca bir heyvan öz düşməninə aradan qaldırmaq üçün çarə tapırsa, canlıların ən çox bilmiş və ən tədbirlisi olan insan düşmənciliyə başlasa, gör nələr edə bilər?!

QIZILQUŞ VƏ XORUZ

Rəvayət. Şətrəbə dedi: – Göydə iti uçan qızılquşla yerdə bərk qaçan qızılbaş xoruz arasında belə bir söhbət başladı. Qızılquş dedi: – Ey üzde dost, arxada düşmən, zahirdə xoşrəftar, batində qəddar olan xoruz! Nə üçün qəlbində səfa, əhdində vəfa yoxdur?!

B e y t: Zətinə vəfa olmayan bir sətir qara daş,
Daha yaxşıdır, nəinki vəfasız qardaş.

Xoruz dedi: – Bizdə nə bivəfalıq görüb, nə bəhədlilik müşahidə etmişiniz ki, belə ağır sözlər danışırınsız? Qızılquş dedi: – Bundan da artıq bivəfalıq olarmı ki, adamlar sizin haqqınızda bu qədər lütf göstərir, siz əziyyət çəkmədən, məşəqqət görmədən güzəran keçirirsiniz. İnsanlar sizə hin tikib tər tökürlər, su verib dən tökürlər, lakin hərdən bir qonaqlıqdan, qonaqlığa tutub kəsmək istəyəndə bu həyətdən o həyətdə qaçırsınız, bu damdan o dama uçursunuz. Əhli olmağımıza baxmayaraq həya etmirsiniz, heç utanmırsınız.

B e y t: Nə hörmət bilirsiniz, nə nemət, nə haqq,
Yeməyi, içməyi verməzlər nəhaq?!

Biz isə vəhşi quş olmağımıza baxmayaraq, bir müddət insanlarla bir yerdə olub, əllərindən bir parça ət yedikdən sonra, nankorluq etmə,

əlimize keçən şikarı onlara veririk. Təsədüfən onlardan uzaq düşəndə bizi uca səslə çağırırsalar, uca-uca onların yanına qayıdırıq.

Xoruz dedi: – Doğru buyursunuz. Lakin mənə deyən görüm heç sizin cinsinizdən tavadə qovrulana, şişdə qızardılana görün olubmu? Biz isə öz nəslimizin kabab olduğunu döndə-döndə görmüşük. Əgər siz də özünüzdə odda ütülən, yağda qızardılan, şişdə kabab edilən görseydiniz, insanların evi Məkkə olsaydı belə, onun ətrafına dolanmazdınız. Biz damdan-dama uçuruqsa, siz dağdan-dağa pərvaz edərdiniz.

TISBAĞA VƏ ƏQRƏB

Rəvayət. Dinnə dedi: – Bir tısbağa bir əqrəblə həmdəm olub dostluq və qardaşlıq iddiası edirdi.

B e y t: Şəhərdən axşama tək bir oturub duradı,
Gecədən sübhə qədər onunla mirt vuradı.

Bu dəfə təbii fəlakət üz verdi, doğma vətəni tərk edib başqa yerə köçməli oldular. Təsədüfən dərin bir çaya rast gəldilər. Tısbağa çayı keçməyə hazırlaşmağa başladı, əqrəb isə yerində donub qaldı. Tısbağa dedi: – Ey əziz dost! Sənə nə olub ki, fikir dəryasına batmışan? Əqrəb dedi: – Qardaşım, bu çaydan, sudan necə keçəcəyimi düşünürəm. Mənim üçün nə sudan keçmək mümkündür, nə səndən öl çəkmək?!

B e y t: Sən gedirsən, dalınca axar gözümlən yaşı,
Çox çətindir dost gedə, qala onun yoldaşı!

Tısbağa dedi: – Qəm çəkmə, mən səni dalıma alıb bu sudan keçirərəm. Atalar demişlər ki, dostu çətinliklə ələ gətirib, asanlıqla əldən vermək nadanlıqdır. Tısbağa bunu dedikdən sonra əqrəbi dalına alıb özünü suya vurdu. Çayın ortasına çatdıqda dalından xoşagəlməz bir səs eşitdi. Əqrəb dedi: – Qardaşım, bu nə səsdir ki, mən eşidirəm? Bu nə əməldir ki, sən edirsən? Əqrəb cavab verdi ki, tikanımı sənin vücudunda imtahan edirəm. Tısbağa qəzəblənib dedi: – Ay insafsız, mən sənin üçün bu bəla bulamağa düşmüş, şirin canımı bu fəlakət dəryasına atmışam nə minnət bilirsən, nə mürrüvvət. Təşəkkür etməsən cəhənnəm, heç olmazsa dinc oturub sancma!

B e y t: Xeyir verə bilmirsən, heç olmasa qaç şərdən,
Dostluq edə bilmirsən, gəl olma sən bir düşmən.

Onu da yaxşı bilirsen ki, sənın tikanın mənə zərər yetirə bilməz, neçin belə edirsən? Əqrəb dedi: Doğru buyursan, lakin nə edim ki, təbiətim belədir. Eşitməmişsənmi deyiblər:

B e y t: Əqrəbin çalması deyil ədavət,
Zatındadır onun belə bir adət.

Tısbəğa bunu eşitcək dedi: – Mənim də xasiyyətim suya batmaqdır.

O saat dalı üstə çevrilib suya yatdı, əqrəb dərhal sürüşüb suya batdı və boğuldu.

Bu məsələ deməkdən məqsədim odur ki, sən şirin xəyanətindən ehtiyatlı olasan. Kim nəsihətə qulaq asmasa, müsibətə rast gələr.

DOVŞAN, CANAVAR VƏ TÜLKÜ

Rəvayət. Kəlilə dedi, rəvayət edirlər ki, bir ac canavar bir səhrada yemək üçün bir şey axtarırdı. Birdən gördü ki, bir dovşan kolun kölgəsində yatmışdır. Gəlib onun yanına çatdı. Dovşan onunmə məşum hənirtisindən, məşum ayaq səsinə oyanıb istədi qaça, fürsət tapmayıb yerində qalmağa məcbur oldu. Canavar dedi:

B e y t: Tez ol, gəl-gəl sənə çoxdur hacətim,
Getmə-getmə, artıq yoxdur təqətim!

Dovşan, canavarın qorxusundan özünü itirib yalvar-yaxara başladı və dedi:

– Bilirəm, aclıq böyük dərddir və o sizin kimi bir şahzadəyə yaramaz. Lakin mənim kimi özü arıq, ətə dadsız bir məxluqla iş aşmaz. Amına bu yaxınlıqda şələquyruq bir tülkü var, deyirlər onun ətə bütün heyvanların dərmanı, suyu bütün nəbatatların canıdır. Əgər şahzadə həzrətləri zəhmət qəbul edib onun kaşanəsini öz mübarək qədəmilə zintələndirə, güman edirəm ki, mən onu məkr və hiylə ilə ələ getirə bilərəm. Əgər onunla doymasanız, mən yenə qulluğunuzda hazıram.

M i s r a: Başqaların sal kəməndə, mən ki, artıq bənddəyəm.

Canavar dovşanın yağlı dilinə inanıb tülkünün yuvasına tərəf yollandı.

O ətrafda bir tülkü var idi ki, hiyləgərlikdə iblisə dərs verərdi, şeytana papiş tikərdi.

B e y t: Orda vardı çox hiyləgər bir tülkü,
Qaranlıqda seçərdi qara tülkü.

Qədimdən bəri dovşanın onunla ədavəti var idi. Odur ki, fürsət tapcaq ondan intiqam almaq fikrinə düşdü. Onlar tülkünün yuvasının ağzına çatdıqda dovşan canavarı qapıda qoyub özü içəri girdi, baş əyib salam verdi, tülkü kinayə ilə dil-ağız edib dedi:

B e y t: Xoş gəlmisən, keç otur, sən hara, bura hara?
Fəraqından çökülmüş qəlbimə dərdi yara!

Dovşan dedi: – Çoxdan sənə görmək arzusunda idim. Lakin qəddar ruzigar bu görüşə mane olur, mənə belə bir xoşbəxtlikdən məhrum edirdi. İndi isə tale özü mənimlə sənə qapına gəlmişdir. O, hər şeyi bilən, hər işə vafiqdir.

B e y t: Elmi-qeybdən verir o hər xəbəri,
Bütün dünyaya bəllidir hünəri.

İndi o zate-mübarək bizim diyara təşrif gətirmişdir. Mən də onu görmək həvəsilə gəlib bu tərəflərə çıxmışam. Əgər sənə o alicənabı görmək arzusuna varsa, buyur onun xidmətinə gedək, öz yuvası tərək etməyə mane olan bir şey varsa, icazə ver o şeyxi-büzürgüvən bu mən-zilinə gətirim.

Tülkü dovşanın belə şirin dil tökməsindən şübhələnilib burada bir hiylə olduğunu dərk etdi və öz-özünə dedi: – Yaxşısı budur ki, bu işdə onların özünü tora salam.

M i s r a: Kəsək vuranın cavabı daşdı.

Sonra tülkü istehza ilə sözbə başlayıb dedi: mən o ali-həzrəti qəbul etməyə həmişə hazıram. Evimin darvazasını elə ona görə açıq qoymuşdum ki, onun kimi böyük adamların camal və kamalından feyzyab olam. Xüsusilə sənə buyurduğun o ağaya elə bir xidmət göstərəm ki, özün də afein deyəsen. Lakin xahiş edirəm o böyük şeyxə xəbər verərsən bir az səbir eləsin, mən quyuğumla evi süpürüb sahmana salım, o, bizə gələrkən xəcalət çəkib utanmayım.

Dovşan dərhal qayıdıb əhvalatı canavara danışdı, tülkü yola gəldiyi üçün onu təbrik etdi, sonra yenə tülkünün ətindən, ondan hazırlanacaq naharın ləzzətindən söhbət saldı. Acından canavarın ürəyi bulandır, bu sözlərdən isə ağzı sulanırdı.

Tülkü isə qonaqları qarşılamak üçün hazırlaşdı. O, ehtiyat üçün yuvasının ağzında böyük bir çala qazdırmış, üstünü ot və ələflə basdırmış, bura gizli yollar çəkdiymişdi.

Tülkü üstü örtülmüş həməni çalanın qarşısında dayandı və qışqırdı: – Ey mənim əziz qonaqlarım, buyurun, içəri gəlin, öz mübarək qəməmlərinizlə bu qaranlıq evi işıqlandırın.

Sonra çalanın yolunu açdı, özü isə gizli yolların birilə çıxıb qaçdı. Dovşan nazlana-nazlana, canavar isə qazlana-qazlana tülkünün qaranlıq yuvasına girdilər. Lakin ayaqlarını içəri qoymaqla çalaya düşmələri bir oldu. Canavar qəzəblənib dovşanı parça-parça etdi. Düşmənlərdən xilas olmuş tülkü isə quyruğunu dalına şələləyib meşəyə getdi. Bu məsələ ona görə dedim biləsən ki, ağıllı adam düşməndən ehtiyatlı olub sayıqlığı əldən verməyə, heç kəs ona qalib gələ bilməz.

OVÇU VƏ TÜLKÜ

Rəvayət. Dimnə dedi: – Bir gün bir ovçu səhrada gəzərkən cəld, ayıq, çevik və qıvraq bir tülkü gördü və o saat dərisinə vuruldu, quyruğuna aşiq oldu, tamahı cuşa gəldi, tülkünün tutmaq həvəsilə onun ardınca düşdü, yuvasını belədlədi. Sonra yuvasının ağzında bir quyu qazıb üstünü çör-çöplə, ot-ələflə örtüdü, üzərinə bir parça leş qoydu, özü isə bir pusquda oturub tülkünün tələyə düşməsinə gözləməyə başladı.

Tülkü yuvadan çıxıb leşi, ot və ələflə gördükdə öz-özünə dedi: – Ola bilər bu ələfin içində bir canavar və ya altında bir adam yatmış olsun. Ehtiyatlı olmaq lazımdır. Yoxsa bu leş özbaşına haradan gəlib bura çıxa bilər?!

Tülkü belə fikirləşdikdən sonra leşə yaxınlaşmaqdan vaz keçdi, baş alıb kəndə yollandı, meşəyə getdi. Nəfsini saxladı, özünü belə girdabından xilas etdi. Təsədüfən, bu zaman cəngəllikdən yeni çıxmış bir pələng leş iyi duyaraq ovçunun qazdığı quyuya tərəf gəldi. Ovçu tappılıq eşidib tülkünün tələyə düşdüyünü zənn edərək özünü quyuya atdı, pələng ovçunu tutaraq parçaladı. Bu məsələ dedim biləsən ki, başqasına quyu qazan özü düşər.

Rəvayət. Dimnə dedi: – Rəvayət edirlər ki, bir zahid var idi. O, inzivaya çəkilib gecə-gündüz dua oxumaq, ibadət etməklə məşğul olardı. Onun möminlik şöhrəti dihlərə düşmüş, abidlik avazəsi dünyaya ses salmışdı.

O vilayətin dindar bir padşahı var idi. Guşənişin olmuş qoca zahidin əhvalından xəbər tutcaq tez atlanıb ziyarətinə gəldi, onun acınacaqlı vəziyyətini gördükdə zar-zar ağladı. Sonra zahiddən xeyir-dua verməsini xahiş etdi və bir neçə gün orda qalmasına icazə istədi. Zahid xeyir-dua verib dünya və axirətdən söhbət açdı, şah qarşısında yoxsul bir süfrə açdı, vəziyyətdən şikayət etdi. Şahın ona rəhmi gəldi, bir neçə gündən sonra şəhərə qayıdarkən zahidi də böyük naz-niyazla özü ilə saraya gətirdi.

Bir az keçmədi ki, zahid hər məsələdə şahın ən yaxın, məhrəm məsləhətçisi oldu. Onun razılığı olmadan heç bir ciddi tədbir görülmür, heç bir fərman verilmir, heç bir edam edilmirdi. Var-dövlət, şan-şövkət zahidin təbiətini dəyişirdi. O, ibadətdən əl çəkib xəyanətə əl atdı, hakimiyyəti ələ keçirmək xəyalına düşdü.

Padşah gördü ki, zahidin başında özgə sevdə vardır; ölkəyə sahib olmaq xəyalındadır. Əvvəllər bir tikə çörək ələ gətirmək haqqında fikirləşirdisə, indi böyük bir məmləkəti ələ keçirmək haqqında düşündür.

Təsədüfən bu zaman zahidin köhnə tanışlarından bir dərviş ona qonaq gəlmişdi. Zahidin əvvəlkinə oxşamayıb, tamamilə dəyişdiyini gördükdə təəccüb etdi.

Zahid dərvişi görüb özünü tanımazlığa vurdu və ona əhəmiyyət vermədi. Dərviş dedi: – Ey zahid, bu nə işdir ki, tutmuşsan? Sənin özündən xəbərin yoxdur, təəbbür və qürur şərabı səni məst etmişdir. Sənin məsələnin haman kor məsələdir ki, var.

Zahid dedi: – Kora nə olmuşdu ki?

Qonaq dedi: – Bir kor ilə bir gözlü yoldaş olub, bir yerdə səfərə çıxdılar. Korun əlində bir qamçı var idi. Mindiyi atı həmin qamçı ilə vurardı. Birdən qamçı korun əlindən yera düşdü, kor atından aşağı enib qamçıyı axtarmağa başladı. Bir zəhərli ilan saxtanın təsirindən Musanın əsası kimi yerə uzanmışdı. Kor kişi onu öz qamçısı təsəvvür edərək əlinə götürüb atına mindi. Gözlü korun əlindəki əfi ilanı gördükdə qışqırdı:

– Dostum, qamçı xəyal edib götürdüyün zəhərli bir ilandır. At! Kor xəyal etdi ki, dostunun gözü onun qamçasına düşüb, almaq istəyir. Ona görə dedi: – Dostum, Allah mənə köhnə bir qamçı əvəzinə, hamar, şax bir təziyanə bəxş etmişdir, istəyirsən əlimdən alasan?

Gözlü dedi: – Ey tutduğunu buraxmayan əziz dost! Sənin təziyanə tamah etmirəm. Amma yoldaşlığın şərti odur ki, biri xəterdə olsa, onu xəbərdar eləyə.

Gözlü nə qədər dedisə, fayda vermədi, kor onun sözünü qəbul etmədi ki, etmədi. Bir az keçdikdən və onu hava qızdıqdan sonra ilan hərəkətə gəlib korun əlini vurdu və dərhal həlak etdi. Bu məsələ o cəhətdən gətirdim dünya malına uymayasan və biləsən nə üçün deyiblər: “Kor tutduğunu buraxmaz”.

ÜÇ PAXIL VƏ ŞAH

Rəvayət. Şir dedi, rəvayət edirlər ki, üç yoldaş bir-birinə qoşulub gedirdilər. Onlardan biri soruşdu: – Görəsən tərk-i-diyar etməyimizə, doğma vətəni buraxıb getməyimizə səbəb nədir? Biri dedi: – Mənim cəlayi-vətən olmağımın səbəbi odur ki, sakin olduğum şəhərdə bəzi şeylər olurdu, paxıllığım tutur, həsəd aparırdım, bir əlac qıla bilmədim, axırda fikir etdim ki, bir neçə gün baş alıb başqa yərə gedim, elə şeyləri nə gözümlə görsün, nə qulağımla eşitsin. O biri yoldaş dedi: – Mən də bu iş üstündə cəlayi-vətən olmuşam. O biri yoldaş dedi: – Qəribə təsadüfdür, mənə də bu bəla bais olmuşdur.

Yoldaşlar bir-birinin halından xəbərdar olub, yollarına davam etməyə başladılar. Bir az gedəndən sonra bir küp qızıl tapdılar. Çox sevinib, götür-qoydan sonra ata malı kimi bərabər bölüşdürmək, sonra qayıdıb öz vətənlərinə getmək qərarına gəldilər. Lakin bölgüyə başladıqda tamahları cuşa gəldi, heç biri razı olmadı ki, özündən başqasına bir şey yetişsin. Mat-məəttəl qaldılar. Nə əl götürüb gedə bildilər, nə paylarına razı olub bölə bildilər. Bir gün, bir gecə haman çöldə heyran və sərgərdan qaldılar.

O vilayətin padşahı şikar üçün səhraya çıxmışdı. O yərə yetişdi, haman üç nəfərin bir-birilə mübahisə etdiyini gördü. Əhvalatı xəbər aldı. Bir küp qızıl tapdıqlarını və çox tamahkar olduqlarını şahı danışdılar. Padşah dedi: – İndi ki, sizin vəziyyətiniz belədir, hər biriniz öz

tamahınızın dərəcəsini söyləyin, mən də ona müvafiq bölüm. Birisi dedi: – Mənim həsədım o qədərdir ki, heç vaxt istəmirəm məndən bir insana bir zərər xeyir yetişə, özümü öldürərəm. İkincisi dedi: – Mən o qədər paxılam ki, istəmərim birisi başqa birinə ya pul verə, ya bəxşiş eləyə. Üçüncü dedi: – Mən elə paxılam ki, ana körpəsinə süd verəndə bağrım çatlayır.

Şah onların sözünü eşitdikdə heyətlə barmağını dişləyib bir anlığa xəyala daldı, sonra əmr etdi birincini soyundurub lüt-üryan səhraya buraxsınlar, ikincinin başını vursunlar, üçüncünün bədənini tikə-tikə doğrasınlar.

Bunu dedim biləsən ki, paxıl və tamahkarı razı salmaq çətindir. Onlar öz xeyrinə olan şeylərlə də kifayətlənməzlər. Gümanım budur ki, Dimnə də belələrindəndir.

SƏVARI VƏ İLAN

Rəvayət. Siçan dedi: – Dəvə minmiş bir səvari gəlib bir yərə yetişdi ki, orada bir az əvvəl karvan olmuş, tonqal qalayıb söndürməmiş getmişdilər. Külək vurub onu ətrafa dağıtmış, bu isə ot və ələfin yanmasına səbəb olmuşdu. Sonra bütün səhranı alov bürümüş, nəhayət böyük bir yanğın əmələ gəlmişdi. Dəvə minmiş sarban birdən yerdə gah qıvrılıb açılan, gah o yana sürünən, gah bu yana qaçan bir iri ilan gördü. Hər tərəfi od bürüdüyündən ilanın qaçmaq yolu bağlanmış, qurtarmaq ümidi kəsilmişdi. Bu zaman ilan dəvə üstündəki müsafiri görüb yalvarmağa başladı. Səvarinin ilana yazdığı gəldi, öz-özünə dedi: “Doğrudur, ilan zərərli heyvandır, öldürücü zəhəri vardır, lakin indi darda qalmışdır, darda qalmış qoyub getmək isə namərdlikdir”. Yalnız bir torba var idi, onu cidasının ucuna bağlayıb ilan tərəfə uzatdı, ilan torbanın içinə girib odun içindən xilas oldu. Bir azdan sonra səvari ilanı torbadan çıxarıb buraxdı və dedi: – Ey ilan, get, yanmaqdan xilas oldun! İlan dedi: – Ey insan, sən nə danışırsan? “Get” nədir? Mən səni vurmayınca yaxandan əl çəkən deyiləm. Səvari dedi: – Ay ilan, bu nə sözdür, mən sənə rəhm edib oddan xilas etmişəm, sən isə çalmaqdan dem vurursan.

İlan dedi: – Bəli, insanlar arasında yaxşılığa yamanlıqdır. Bundan əlavə, bir də ki, bizimlə sizin aranızda qədimdən ədavət vardır. Əda-

lətədən söhbət açma, faydası yoxdur. Səvari dedi: – Ey ilan, bu nə əfsanədir söyləyirsən, bu nə bəhanədir ki, eləyirsən? Yaxşılığa yamanlığı hansı din rəva görürdün? İlan dedi: – Ey səvari! İnsanların adəti belədir, mən də sənə ilə insan kimi rəftar edirəm.

Səvari nə qədər yalvardısa, faydası olmadı. Axırda belə qərara gəldilər ki, ilan öz iddiasını sübut etsin. Yolda bir camış gördülər, ilan səvariyə dedi: – Gəl bu müşkül məsələni bu təmiz qəlbi camışdan soruşaq. İlan ilə səvari camışın yanına gəldilər. İlan zəhərli dilini işə salıb dedi: – Ey camış, sən dünyagörmüş bir məxluqsan, de görək yaxşılığın cəzası nədir? Camış dedi: – Adamlar məzhəbində soruşsan, yaxşılığa yamanlıqdır. Səvari dedi: – Nədən bilirən? Camış dedi: – Neçə müddətdir ki, bunlardan birisinə xidmət edib, hər il Xotən ahusu kimi bir bala verər, sahibimin evini süd və yağla təmin edərdim. Bütün ailə yalnız mənim sayəmdə bolluqda yaşayardı. Elə ki, qocaldım, daha doğa bilmədim, o adam mənim bütün zəhmətlərimi yaddan çıxartdı, bütün xidmətlərimi unuttu, mənı səhraya atdı, tək-tənha buraxıb getdi. Bir müddət bir çəmənləkdə otlayıb özümə gəldim. Təzəcə otə-qana dolmuşdum ki, yiyəmin yolu bu tərəflərə düşdü, təəccüblə mənə baxıb, yan-yörəmə keçdi, əlini böyrümə vurub derimi sığalladı, sonra bir qəssab gətirib mənı ona satdı, o da sabah sallaqxanaya aparıb mənı kəsəcəkdir. Yaxşılığın mükafatı budur ki, mən dedim.

M i s r a: Mənim halım budur, dostlar, kimə deyim dördümü?!

İlan dedi:

– Bu hekayəti eşitdin, hazır ol, səni vuracağam. Səvari dedi: – Bizim məzhəb və şəriətimizdə bir şahid kifayət etməz, üç şahid gərəkdir. Təsədüfən, orada bir ağac var idi. İlan dedi: – Gəl ağacdən soruşaq görək o nə deyər. Onlar ağacın yanına gəldilər. İlan dedi: – Ey ağac, yaxşılığın əvəzi nədir, yaxşılıq yoxsa yamanlıq? Ağac dedi, bəli, insanlar məzhəbində yaxşılığa yamanlıqdır. Səvari dedi: – Nə səbəbə belə deyirsən? Ağac dedi: – Mən ayaq üstə durur, gəlib-gedənə xidmət edirəm, isti düşdükdə, qum qızdıqda ayaqlarının yorğunluğunu almaq, ürəklərini sərinlətmək istəyənlər mənim kölgəmə pənah getirirlər. Bir az dincəldikdən sonra yuxarı baxıb deyirlər: – Bunun budağından yaxşı əl ağacı olar, başqası söyləyir yox, gözəl balta sapı çıxar. Hərəsi birini qırıb aparır, halbuki, mən onlara yaxşılıqdan başqa bir şey etmərəm.

B e y t: Mən deyirəm necə edim kölgə salım insanların başına, Onlar deyir necə edək balta vuraq bu ağacın şaxına.

İlan dedi: – Ey səvari, indi nə deyirsən? Səvari dedi: – Əgər bir mötəbər şahid də təsdiq etsə, hökm sənindir. Bu əsnada bir tülkü onların mübahisəsini eşidib yaxına gəldi və əhvalatın harada olduğunu dərhal başa düşdü. İlan onu görcək dedi: – Ey səvari, gəl o məsələni bu hörmətli tülküdən soruşaq. Səvari ağzını açmamış tülkü yağlı dilini işə salıb, bərkdən dedi: – Kişi, guya sən bilmirsən ki, yaxşılığa sizin tayfada yamanlıq olur. Amma de görüm sən ilan haqqında nə yaxşılıq elədin ki, indi o sənə yamanlıq eləmək istəyir? Səvari əhvalatı danışdı. Tülkü dedi: – Sən ağıllı adama oxşayırsan, ancaq bilmirəm nə üçün ağlabatan şeyi danışmırsan, haqqı ört-basdır edir, özündən uydurmalar toqquşdurursan.

M i s r a: Ağıllıya yaraşmaz saxta-uydurma sözlər!

İlan dedi: – Tülkü qardaş, insan düz deyir. O, belindəki torba ilə məni oddan xilas etmişdir. Tülkü özünü tülkülüyə qoyub təəccüb etdi və dedi: – Buna necə inanmaq olar ki, sən boyda əjdaha bu boyda balaca torbaya sığsan. İlan dedi: – Onu sübut etməyə nə var ki. Səvari torbanın ağzını açdı, ilan tülkünün sözündən qürrelənərək qıvrıla-qıvrıla onun içinə girdi.

Tülkü əhəstə səvariyə dedi: – Ey cavan oğlan! Həmişə düşməni zindanda görəsən, fürsəti qənimət bil, ona macal vermə, başını öz!

B e y t: Ələ fürsət düşə gör, düşməni ola, həm də ilan, Böyük bir daş götürüb, öz başını vermə aman.

Səvari torbanın ağzını möhkəm tutub, bağladı. Bir böyük daş götürüb ilanın təpəsinə vurdu, beyni dağılıb havaya sovruldu. İnsan onun zəhərindən qurtardı, dünya onun zahirindən xilas oldu. Bu hekayənin faydası odur ki, görək ağıllı adamlar xam olmaya, fitnəkar düşmənin yalvar-yaxarına inanmaya, onun verdiyi vədə, etdiyi əhdə xəyanət kimi baxa. Odur deyiblər ki, düşmənlə həmdəm olan ağıldan da kəm olar.

AYILAR VƏ MEYMUNLAR

Rəvayət. Vəzir dedi: – Belə rəvayət edirlər ki, meymunlardan bir dəstə bir cəziredə sakin olmuşdular. Çox səfəli, xoş ab-havali yer idi. Gur suyu, bol meyvəsi var idi. Bir gün meymun qocalarından bir nəcəsi ağac kölgəsində oturub, yığıqları meyvələri yeyir və şirin-şirin

söhbət edirdilər ki, birdən səhrada gözən bədinət, cirkinsurət bir ayı gəlib ora çıxdı. Onların belə şən atılıb-düşmələrini, hay-küy salıb gülüşmələrini gördükdə içərisindəki paxılıq qurdları oyanmağa başladı və öz-özünə dedi:

– Rəvamıdır ki, bu meymunlar belə gözəl mənzərəli bir yerdə kef edib məclis qursunlar, təzə meyvə yeyə-yeyə bardaş qurub otursunlar. Yaşıl otlar üstündə, gül, yasəmən, sünbüllər üzərində rahat yatıb dursunlar, mən bəxti qara, qəlbi yara isə ac-yalavac, susuz-ələfsiz quru biyabanları gözüb, ruzigarın zəhərle dolu kasasını damla-damla başıma çəkim?! Min məşəqqət və əziyyətdən sonra əlimə bir kök düşsə onu böyük bir nemət və ya bir sümük keçsə onu dəyərli bir qənimət hesab edim?!

B e y t: Neçin dostu bahar olsun, meyvə çatsın, bar çatsın,
Lakin mənə xəzan olsun, tikan çatsın, xar çatsın?!

Sonra belə qərara gəldi ki, hücum edib meymunların məclisini dağıtsın və cənnət kimi gözəl olan belə bir bağını onların əlindən alsın. Meymunlar onun fikrini başa düşüb müqavimət göstərməyə hazırlaşdılar. Qanlı vuruşma başladı. Meymunlar əlbir olub hücum keçdilər, ayının başına daş vurdular, ayağından çəkildilər, axırda onu məğlub etdilər, xülasə, ayı bağ eşiqində idi, ona dağ basdılar, nəhayət, başı parçalanmış, ayağı yaralanmış ayı axsaya-axsaya, qanı axa-axa, yan-yörəsində baxa-baxa canını meymunların əlindən qurtarıb dağa tərəf qaçmağa başladı. Dağa çatdıqda ayılar onun başına toplaşib soruşdular: – “Səni bu kökə kim salıbdir?!” Ayı başına gələn macəranı danışib hiddətlə dedi: – Bundan artıq rüsvayçılıq, bundan ağır təhqir olarmı ki, qəviheykəl bir ayını zəifcüssə meymunlar bu vəziyyətdə salalar, siz də durub baxasınız. Tarixdə belə bir hadisə baş verməmişdir, ata-babalarımız belə bədnamıq görməmiş və eşitməmişlər. İndi biz yol verə bilmərik ki, belə bir rüsvayçılıq kitab səhifələrinə köçürülüb əbədləşdirilsin. Biz gecə basqın etməli, meymunların yurduna od vurmali, külünü göyə sovurmalıyıq.

N ə z m: Gərdişi çərx versə gör imkan,
İntiqamı alaram onlardan.
Oyle bir od vurum ki, onlara mən,
Yanğısı sönməsin qiyamətəçən.

Ayların irsi hissələri çuşa gəldi, bəziləri özündən çıxıb qəzəbləndi, bəzilərini gözü qızdı, ağzı köpükləndi, biri basıb-kəsdi, biri hirsindən əsdi, nə isə axırda belə qərara goldilər ki, işi təxirə salmayıb, haman gecə basqın etsinlər. Meymunların xanımına od vurub yandırısınlar. Qaranlıq düşcək dağda olan bütün ayılar meymunların məskəninə hücum keçdilər. Təsədüfən, həmin gün meymunların şahı öz adamları ilə şikara çıxmış, gecəni səhrada keçirməli olmuşdu. Evdə qalan uşaq və qocalar isə düşmən hücumundan xəbərsiz olaraq öz yerlərində rahat və fərağat yatırdılar. Birdən ayılar gözlənilməz bir bəla kimi yatmış meymunların üzərinə düşüb, onları tapdalamağa, qırıb məhv etməyə başladılar.

B e y t: Çəyirtkə ordusutək töküldülər xirmənə.
Məhv etdilər yurdların, od vurdular düşməni.

Meymunların ölənə öldü, yaralanı yaralandı. Qılınc ağzından qurtaranı baş götürüb səhraya qaçdı. Ayılar yığılıb meymunların məskəninə köçdülər, o zərərdədə ayını özlərinə əmir seçdilər, meymunların topladığı nemətləri isə qarət etdilər.

Meymunların bu hadisədən xəbərlə olmayan padşahları isə, şikar edə-ədə öz məskəninə qayıdırdı. Aylardan canını qurtarmış meymunlardan biri yarımcan halda onlara rast gəldi. Əhvalatı danışdı, şivən qoparıb başına döyüdü, ordunu kədərləndürdü, şah qəm dəryasına batıb ürəyində dedi: “Heyf, məmləkətlərim əlimdən getdi, əfsus, cəzirə məmurların düşməni əlinə düşdü. Heyf və əfsus ki, dönük taleyim başıma müsibət torpağı tökdü”.

Dəhşətli xəbərdən özünü itirmiş ordu nəfərləri özlərinə gəlməyə, baş vermiş fəlakətin ağırlığını düşünərək biri mal, biri əhli-əyal üçün ah-fağan edib ağlamağa başladı.

Onların arasında Meymun adlı birisi var idi, əql-kamalda tayı yox idi. Ona görə hamı ona hörmət edirdi. Meymun şahı dərddi, qoşun əhlini qəmli gördükdə nəsihətə başlayıb dedi: – Bəla baş verdikdə inildəyib zarıldamağın ruh düşkünlüyünə qapılıb aciz qalmağın iki böyük zərəri vardır. Birincisi, – dostlar kədərlənər; ikincisi, – düşməni sevinər. Xüsusilə şahlar belə hallarda özlərini itirməməlidir. Şahlarda bin neçə xüsusiyyət olmalıdır: səbir, çətin vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq, məzulların halına qalmaq, bir saat fikirləşməklə min illik fitnəni aradan qaldırmaq.

Meymunların padşahi bu sözləri eşitdikdə bir az təsəlli tapıb soruşdu: – Bu işə çarə nədir? Meymun xəlvət tələb etdi. Sonra dedi, şahım! Mənim əhli-əyalım, qohum-qardaşım, dost-aşnam aylar tərəfindən öldürülmüş və əsir alınmışlar. Aylar bizim ar və namus şüşələrimizi zülm daşı ilə vurub parça-parça etmişlər. Mənim üçün belə yaşamaqdansa ölüm yaxşıdır.

B e y t: Rüsvey olub yaşayan qorxaq, ya həris olar,
Lakin belə yaşamaq, ölümdən də pis olar!

Mən ki, tez-gec öləcəyəm, qoy beş gün tez ölüm. Bu canımı sənin yolunda fəda edəmə, köhnə dostlarımla və sənin intiqamını o zalımlardan alaram. Padşah dedi, ay Meymun! İntiqam almaq şirin şərbətdir, ətirli güldür, lakin sənin ölümünə razı olmaq çox müşküllüdür, sən öləndən sonra aləm ya abad olsun, ya xarab, mən həlak olandan sonra bəni-adəm ya şad olsun, ya qəmgin, mənim halıma nə faydası var?!

Meymun dedi: – Ey padşah! İstəyirəm ki, sən dövlətin əbədi, dost-aşnalarının qəlbi sakit, ölənlərin ruhu şad, qalanların güzəranı yaxşı olsun. Mən də bu dünyada bir yaxşı ad qoyum gedim.

Padşah görə mənim üçün qəm çəkməyə, yaxşı dostlarıma başına toplayıb ölkənin abadlaşması üçün çalışsın. Hərdən mənim də fədakarlığımı xatırlayıb bir rəhmət oxusalar, bu mənim bəsimdir. Şah dedi: – Ey Meymun! De görüm sən nə etmək fikrindəsən?

Meymun dedi: – Bir fikir eyləmişəm, əgər dövlətin yar olsa bu tədbir ilə o qəddar düşməni məhv edəmə. İndi buyurun cəlladlar mənim əl-ayağımı sındırıb məşənin bir tərəfinə atsınlar. Sonra özünü də qoşununuza götürüb filan yerə köçün. İki-üç gündən sonra gəlib, öz məmləkətinizi düşməndən xali görürsünüz.

Şah Meymun deyən kimi də etdi. Əmr verdi onun burnunu, qulağını kəsdilər, vurub dişlərini sındırdılar, qol-qabırğasını əzdilər. sürüyüb düşmənin ordusuna yaxın bir yerə saldılar. Özləri isə köçüb möhkəm bir qalada gizləndilər.

Yazıq Meymun o yaralardan elə sıxıldayırdı ki, dağ-daş dilə gəlirdi. Bisütün onun nələsinə eşitsəydi, Fərhad kimi fəryad qoparırdı. Ayların əmiri səhər olduqda ətrafı seyrə çıxdı, iniltini eşidib o tərəfə getdi. Meymunu o halda görüb rəhmi gəldi və səbəbini soruşdu. Meymun ayının rəftarından dərhal onun əmir olduğunu başa düşdü. Bir az da özünü yazıq göstərməyə çalışaraq yavaş bir səslə dedi: – Ey Əmir!

Mən fəqirin əhvalını xəbər alsan, meymunlar şahının vəziriyəm. Onunla şikarə getmişdim və siz gecə basqını edərkən mən orada yox idim. Səhər olcaq sizdən canını qurtarıb qaçanlar əhvalatı meymunların şahına danışdı. Bizim şahın mənə böyük etimadı var idi. Məndən soruşdu ki, sən bu babda nə deyirsən? Mən də xeyirxahlıq üzündən dedim: “Düzü budur ki, itaət kəmərinə belinə bağlayıb ayların əmirinə xidmət edəsən, onun fəlayə ucalan sarayına gedib üzüqoylu yığılasan və bağışlanmanı xahiş edəsən”.

Şah mənim sözümdən qəzəblənib sözləri söyməyə və nalayiq şeylər deməyə başladı. Mən də ərz elədim ki yüksək vəzifəli böyük adamlara söyüş söymək yaraşmaz. Nə qədər səy etdim, fayda vermədi. Axırda qəzəbi coşdu, əmr etdi, mənə döyüb bu günə saldılar. Sonra bağırıb dedi: – Ey bədbəxt, düşmənin ləşkərinə havadarlıq edirsən?! Üzünü öz adamlarına çevirib buyurdu: – Aparın bunu bu yaxınlıqda bir yerə buraxın, qoy havadarı buna ələc eləsin. Mənə bu zülmü etdilər, bu güşədə qoyub getdilər.

Belə bir yalan uydurduqdan sonra höknürtü çəkib ağladı. Ayının ürəyi bir az da rıqqətə gəldi, ürəyi yumşaldı, gözləri yaşardı. Sonra səsinə qətilik verib soruşdu: – Meymunlar hara getdilər?!

Cavab verdi ki, “Mərdlərin sınaq meydanı” adlanan bir səhra var, ora gedib bir qalaya pənah aparıblar. Məqsədləri qoşun toplayıb sizə hücum etməkdir. Ayların əmiri soruşdu: – İndi çarə nədir? Doğrudandımlar onlar xamladıb bizə zərər vura bilərlər?

Meymun dedi: – Buna şübhə ola bilməz. Nə qədər gec deyil, tədbir görmək lazımdır. And içirəm tacınıza, əgər ayağım olsaydı başımı sizə qurban verərdim, qüdrətim olsa idi, başım üstə gedib, sizi o nankorların üstə aparardım ki, tar-mar edib, mənim də intiqamımı onlardan alsız. Ayların əmiri dedi: – Onların yerini bilirsənmi, getməyə qadir olsan, onları bizə göstərə bilərsənmi? Belə bir şeyi edə bilsən, mən onlara bir divan tutaram ki, qiyamətə qədər ləzzəti ağzlarından getməz. Həm kinim soyuyar, həm də sənin intiqamın alınmış olaram Mən də arzuma yetişərəm, səndə məqsədinə çatarsan. Meymun dedi: – Bəli, lakin mən bu halda necə hərəkət edirəm, bu əl-ayaqla necə yol gedə bilərəm? Əmir dedi: – Onun ələci asandır.

Sonra vəzir-vüzəranın, əmir-üməranın toplanmasını əmr etdi, əhvalatı onlara danışdı və dedi: – Gecə düşmənin basqın etməliyi, ələtməliyi ki, o çölün kol-kosu meymun qanı ilə lələzərə çevrilsin.

Hamı bu fikrə razı oldu. Bir böyük ayı gətirib meymunu onun dalına sarıdılar, bələdçilik etmək üçün ordunun qabağına saldılar. Xeyli yol getdilər, nəhayət, gəlib "Mərdlərin sınaq meydanı" adlanan səhra-ya çatdılar. Ayılar təəccüblə bir-birinə baxmağa başladılar. Səhra ot-suz, ələfsiz, susuz, meyvəsiz idi, istidən yerə ayaq basmaq, bürküdən nəfəs almaq olmurdu. Elə bil ömründə bu səhranın üzünü nəsim oxşamamış, dodağını bahar yağışı islatmamışdı.

B e y t: Ən yaxşı ağacı zərərli tikan,
Ən yaxşı heyvanı zəhərli ilan!

Burada elə sam yeli əsirdi ki, əsəri kimə dəyşəydi, qaralıb külə dönərdi, elə bir günəş sığıyırdı ki, zərrəsi dəryyəyə düşsəydi, quruyub səhraya çevrilərdi.

Meymun dedi: – Tələsmək lazımdır, gün batana qədər bu biyabanı keçib, səhə açılana qədər o nadanların dudmanına od vuraq.

Ayılar sürətlərini artırıb səhranın dərinliklərinə getdilər. Gün batdı, gecə düşdü, lakin meymunlardan bir hənirti belə eşidilmədi. Səhər açıldı, gün çıxdı, yenə də meymunlardan bir əsər görünmədi, bir xəbər bilinmədi. Ayıya minmiş meymun isə hey tələsdirir, az qaldıqlarını bəhanə edərək onları lap cəhənnəmin göbəyinə sürükləyirdi. O qədər getdilər ki, taqətdən düşdülər.

Günəş zirvəyə qalxdı, hava qızdı, dağ qızardı, daş közərdi, səhra dəmirçi kürəsi kimi od saçağa, cəhənnəm kimi zəbanə çəkməyə başladı. Qara səmum yeli əsir, istidən beyin əriyir, atəşdən dodaqlar quruyub parça-parça olurdu. Bu vəziyyəti görən ayıların əmiri üzünü meymuna çevirib dedi: – Bura lap bərəut çölü imiş ki, hərərdəndən dil yanır, ciyər kabab olur. Sən nə üçün bizi bura gətirdin?

Meymun dedi: – Ey ürəklərə dağ çəkən zalım! Bu gördüyün ecəl səhrasıdır, o əsən qara yel ölüm elçisi. Min canınız olsa, biri də qurtarmayacaqdır. İndi bir azdan səmum yeli güclənib tufana çevriləcək, sizin murdar bədəninizi yandırıb külə döndərəcəkdir. Onda siz bilirsiniz ki, evləri yıxılmış, qəbləri dağılmış meymunlar nələr çəkmişlər. Onlar bu sözdə ikən qara yel tufana çevrildi, bütün ayılar qaralıb külə döndü. Meymun isə öz həyatını qurban verməklə güclü bir düşməndən intiqam aldı.

Təyin olunmuş vaxt gəlib çatdıqda meymunlar qayıdıb öz məskənlərinə gəldilər, ayıları orda görməyib çox şad oldular və eys-ışrət içində yaşamağa başladılar.

Bu məsələ gətirdim padşaha məlum ola ki, intiqam almaq üçün mala və cana baxmazlar, dost yolunda ölməyi şərəf hesab edirlər.

SIÇAN VƏ QURBAĞA

Rəvayət. Siçan dedi: – Rəvayət edirlər ki bir siçan bir çeşmə kənarında məskən salmışdı. O çeşmədə bir qurbağa olurdu. Özünü günə vermək üçün hər dəfə çıxıb bulaq başına gələrdi. Bir gün yenə çeşmə başına gəlmişdi. Keçən gün damağı çağ idi, gah vaqqıldayır, gah quruldəyir, öz səsindən vəcdə gəlir, cəh-cəh vurmaqda bülböldən üstün olduğunu zənn edirdi.

B e y t: Doğrudur səsi boğuş, yeknəsəqdi nəvəsi,
Ancaq cəh-cəh vurmaqda böyükdü iddiası.

Siçan bir müddət öz kaşanəsində oturub qurbağaya qulaq asdı, onun tərənəsini yaman bəyəndi. Sonra davam gətirə bilməyib dışarı gəldi. Qurbağa özünü xanəndə hesab etdiyi üçün siçan da rəqqasə hesab edib oynamağa başladı. Gah nazlanıb boynunu burdu, gah sıçırayıb quyruğu üstə durdu. Siçanın bu hərəkəti qurbağanın xoşuna gəldi, əl çaldı, afaşın dedi. Siçanla dost olmaq xəyalına düşdü. Xülasə, onlar tezliklə dil tapıb yaxınlaşdılar, sədaqətdən dəm vurub, vəfadan söhbət açdılar. Sonra bir yerdə eys-ışrətə məşğul olub, qaribə rəvayətlər və antiqə hekayələr danışmağa başladılar. Siçan ilə qurbağanın bu yoldaşlığı uzun müddət davam etdi. Bir gün siçan qurbağaya dedi: – Ey mənim əziz və məhrəbən dostum, bəzən elə vaxt olur ki, səni görmək, dərdimi söyləyib ürəyimi boşaltmaq, ya sevincimi bildirib şadlanmaq istəyirəm. Lakin həmişə səni tapmaq mümkün olmur. Sən çeşmə içində, mən bulaq kənarında! Çağırıram, suyun sınıltısından eşitmirsən, qışqırıram qurbağaların qurultusundan cavab verə bilmirsən, elə bir tədbir görmək lazımdır ki, mən çeşmə kənarına gələndə sən xəbərdar olasan, mənim gəldiyimi bilib o saat kənara çıxasan. Qurbağa dedi: – qardaşım, lap düz buyursan, elə mən də o dərddəyəm, lakin ha fikirləşirəm, bir çarə tapa bilmirəm. Sən bu barədə nə fikirdənsən? Siçan dedi: – Mənim təklifim budur ki, bir ip tapıb bir ucunu

sənin ayağına bənd edək, bir ucunu mənim ayağıma peyvənd. Mən suyun kənarına gəldikdə o ipi dartaram, sən də gəlməyimdən xəbərdar olub kənara çıxarsan. Əgər sən də hərdənbir məni görmək istəsən, belə edərsən.

İki tərəf də buna razı oldu. Onlar həmişə bu şərti yerinə yetirir, bir-birindən xəbər tuturdular. Bir gün yenə siçan qurbağanın görüşünə gəlirən havada uçan bir qarğanın gözü ona sataşdı, göydən gələn belə kimi böyük sürətlə enib onu caynağına vurdu və yenə dərhal göyə qalxdı. Ayaqları eyni iplə bir-birinə bağlı olduğundan bir az keçməmişdi ki, qurbağa da kəlləmayallaq havaya qalxmalı oldu. Bunu görən adamlar təəccüblə bir-birinə deyirdilər: – Qərribə işdir, sən heç qarğanın qurbağa apardığını görübsən?

Qurbağa bunu eşitcək başı aşağı qışqırdı: – Məni qarğa tutmamışdır, siçanla dostluq bu belaya salmışdır. Tayını tapmayanın taleyi belə olar.

Odur deyiblər ki, axtar tayını tap.

B e y t: Əl-aman nəcins dostdan, əl-aman,
Yaxşı dost tapsan, buraxma heç zaman!

ÖGRULAR VƏ DURNALAR

Rəvayət. Qübbərə dedi: – Rəvayət edirlər ki, Rey şəhərində bir yoxsul dərviş var idi, əli açıqlıqda, sözü düzlükdə, xeyirli məsləhət verib, faydalı nəsihət etməkdə şöhrət qazanmışdı. Onun adına Danadil deyirlərdi. O şəhərin əhalisi ona can-dildən məhəbbət edərdi.

B e y t: Elə ki, mərifətli oldu insan,
Ona de, can da qurban, baş da qurban.

Həmə dərviş bir dəfə səfərə getmək xəyalına düşdü. Tək-tənha, pulsuz-parasız, dostsuz-yoldaşsız, pay-piyada səhraya yollandı.

Demə, bu yolda bir dəstə quldur var imiş. Onlar Danadilə rast gəlirdilər, quldurbaşı onun öldürülməsini əmr etdi. Danadil işdən xəbərdar olcaq dedi: – Neçin öldürürsünüz? Əgər dünya malından ötrüdüsə, elə varım yoxdur ki, işinizə yaraya, məqsədiniz bunları almaqdırsa, qoyun sizin olsun, lakin məni öldürməyin.

Quldurlar onu salamat buraxmaqdan ehtiyat edib, yenə də öldürməyi məsləhət bildilər və bu fikirdə əlbir olduqlarını ona bildirdilər. Yazıq yalvarıcı baxışlarla ətrafa baxdı, rəhmə gələcək, imdada çatacaq bir adam tapmadı. Üzünü göyə çevirdi. Orada qatar-qatar uçan bir dəstə durna gördü. Onlar Danadilin başı üstə çatdıqda qaqqıldadı. Danadil onlara müraciət edib dedi: – Ey xoşqədəm, xoşxəbər durnalar! Bunların məni öldürməsini heç kəs bilməyəcəkdi. Odur ki, sizi and verirəm oxuduğunuz o ismi-əzəmin hörmətinə, qərblər imdadına çatan o simurqların mərhəmətinə, mənim intiqamımı bu namərdlərdən alın, qoymayın nəhaq qan yerdə qalsın. Durnalar qaqqıldayıb keçdilər, quldurlar qəhqəhə çəkib gülüşdülər və istehza ilə dedilər: – İsm-şərifin nədir? Dərviş dedi: – Danadil. Dedilər: – Bu ad sənin şəninə layiq, ağlına müvafiq deyildir. Sən necə Danadilsən ki, hələ indiyə qədər quşların danışmadığını, dil başa düşmədiyini bilmirsən və onlara şikayət edirsən. Deməli, sən aqıl deyilsən, nadansan. Nədən və axmaq adamın qanı isə halaldır, səni öldürməyin heç bir günahı yoxdur. Danadil nə qədər yalvar-yaxar etdisə, faydası olmadı. Axırda quldurlar tökülüb yazıq dərvişi qətl etdilər, olan-qalanını götürüb getdilər.

Elə ki, yoxsul dərvişin qətl xəbəri şəhərə çatdı, tanıyanlar yas qurub ağladılar, ona bir müddət mətəm saxladılar. Sonra intiqam almaq üçün qatilləri axtarmağa başladılar.

Gün keçdi, ay dolandı, bayram gəlib çatdı. Şəhərin rəisi qurban kəsib, səhrada süfrə açdı, camaatı qonaq çağırdı. Yoxsul dərvişi öldürən quldurlar da burada bir guşəyə çəkilib yeməklə məşğul oldular. Bu zaman uzaqdan qatar-qatar uçub gələr bir dəstə durna göründü. Quldurlardan biri qeyri-ixtiyarı olaraq istehza ilə dedi: – Deyəsən, durnalar Danadilin intiqamını almaq üçün düz bizim üstümüzdə gəlirlər.

Bu sözü eşidib qaziya çatdırdılar, qazının adamları tökülüb quldurların hamısını tutdular. Yoxlama aparıb həqiqəti aşkara çıxartdılar və dərvişin intiqamını onlardan aldılar.

Şahım, bu məsələ dedim biləsiniz ki, qan nəhaq axıdılarda quşlar da intiqam ala bilər.

BALIQCİ VƏ TƏLƏBƏLƏR

Rəvayət. Qonaq dedi: – Rəvayət edirlər bir dərviş var idi, ovçuluqla məşğul olardı, xüsusilə balıq tutmaqda çox məharəti vardı.

B e y t: Çevik quşu göyde oxla vurardı,
Cold balığı göldə əllə tutardı.

Bir gün torunu çəmənləkdə qurmuş, özü isə pusqada oturmuşdu. Bu zaman üç quş enib torun ətrafında dənəlməyə başladı, elə bu dəmdə haman tərəfdən hay-küy qopdu, mübahisə səsləri eşidildi. Ovçu qorxdı quşlar səsi eşidib qaçsınlar. Pusqudan çıxıb gördü iki tələbədər, elmi mübahisə edirlər, ancaq bir-birini başa sala bilmədikləri üçün az qalır savaşınsınlar. Ovçu onların yanına gəlib yavaşdan yalvarmağa başladı və dedi: – Ey elm kanları və fəzilət sahibləri! Xahiş edirəm lütf edib bir az sakit olasınız, bu quşlar hürküb qaçmasınlar, mənim də zəhmətim hədəfə getməsin. Tələbələr dedilər: – Biz bir şərtlə sakit olarıq, tutduğunuz quşlardan hərəməzə birini verərsən. Ovçu dedi: – Mənim əzizlərim! Nə danışırırsınız, nə tutmuşam ki, sizə də nə verim. Mən böyük bir ailə sahibiyəm, burada vur-tut üç quş var, onun da ikisini sizə versəm, mənə nə qalar, ondan əhl-əyalə nə çatar? Tələbələr dedilər: – Sən hər gün gah nə qalarsan, gah balıq tutursan, az yesən də olar. Biz isə quru çörək-dən, duru sudan başqa bir şey görməmişik, ov əti dilimizə dəyməyib, kabab iyi burnumuza. Nahaq yalvarma, əl çəkəsi deyilik. Ya şərtimizi qəbul et, ya bu saat elə qışqıracayıq ki, quşlar uçub qaçsın. Ovçu nə qədər ah-zar etdisə, fayda vermədi. Müəllimin sözü tələbəyə kar etmir-sə, ovçunun necə təsir edə bilər?!

Tələbələr öz dediklərindən dönmədilər ki, dönmədilər. Ovçu axırda nəçar qalıb razı oldu və ipi çəkib quşların hər üçünü tutdu. Sonra yenə dil töküb yalvarmağa başladı və dedi: – Ey əsrimizin böyük alimləri, dövrümüzün misilsiz filosofları, mən fəqirə rəhm edib quşlardan əl çəkin, gedin elmi mübahisənizi edin. Axı bu quşlarda nə can var ki, siz ona tamah salmısınız? Tələbələr dedilər:

Quş deyil, qırqovuldur bunun hər biri,
İnsan yemək istəyir lap diri-diri.

Sonra əlavə etdilər: – Kişi tüpürdüyünü yalamaz, söz veribənsə, şortini də yerinə yetirməlisən.

Ovçu gördü ki, rica qapıları bağlanmış, ümid sapları qırılmışdır. Quşları ata malı kimi bölməyə və hərəsinə birini verməyə məcbur oldu və dedi: – Gördünüz ki, mənim sizə nə qədər xeyrim dəydi. Varımı-yoxumu sizinlə tən böldüm, indi siz də nə üstə mübahisə etdiyinizi deyən ki, mən də sizin biliyinizdən feyzyab olub fayda götürüm. Əgər düzünü deməsəniz, quşları sizə halal etməyəcəyəm. Tələbələr gülüb dedilər ki, biz balığın xonsalığı üstə mübahisə edirik. Ovçu soruşdu: – Xonsa nədir? Tələbələr dedilər: – Xonsa odur ki, nə müzəkkər ola, nə müənnəs. Yəni nə erkək ola, nə diş.

Ovçu bu sözü yadında saxladı. Sonra evinə gedib əhvalatı arvad-uşağına nağıl etdi. Gecəni bir quşla keçirməli oldular. Elə ki, səhər oldu, Günəşin qızıl qanadlı quşu öz yuvasından pərvaz edib aləmi işıqlandırdı, ayın gümüş rəngli şüası üfüqdə gizləndi. Ovçu torunu götürüb dərya kənarına gəldi, ya bəxt deyib dənizə atdı, bir az keçdi, toru dartdı, olınə ağır gəldi, çəkib çıxartdı, gözü balığa sataşcaq ağzı açıq qaldı. O, hələ ömründə belə gözəl balıq görməmişdi: rəngi ləl kimi yanır, dərisinin pulları ətrafa işıq salırdı, boyu uzun, əti lətif, zərif idi.

Ovçu bir müddət onun rəng, surət və qiyafəsinə tamaşa etdikdən, boy-buxununa heyran-heyran baxdıqdan sonra dedi: – Hələ heç bir balıqçı toru indiyə qədər belə balıq görməmişdir. Hayıfdir mən bunu öldürüm, yaxşısı budur ki, onu diri saxlayıb, şaha töhfə aparım. Bəlkə o, bunun qədrin, qiymətin bilib mənə xələt və ənəm verə. Verməsə də bir xidmət etmiş olaram. Balıq da bilməsə, xalq bilər.

Sonra balığı su ilə dolu zərif bir qab içinə salıb, birbaşa şahın sarayına gəldi. Şah təzə balığı çox sevərdi. O, bunun üçün həyətdə böyük bir göl tikdirmiş, onu göz yaşı kimi şirin su ilə doldurmuş, içərisinə çoxlu miqdarda müxtəlif balıq saldırmışdı. Könlü balıq istəyəndə qayığa minib vəzir-vüzərə, əmir-ümərə ilə orada gəzər, balıqların üzüşünə tamaşa edərdi və xoşu gəldiklərini tutdurub ordaca qızartırdı.

Şahın balıq tanımaqda da xüsusi məharəti vardı. Şah bu gün də qayığa minmişdi ki, ovçu gəlib balığı padşaha təqdim etdi. Şah balığı görüb heyran qaldı, balıqçıya min dinar qızıl ənəm verilməsini əmr etdi. Padşahın adamlarından biri dedi: – Şah sağ olsun, siz bilirsiniz ki, balıqçı çox, deryada isə balıq boldur, hər balığa min dinar ənəm versən, dənizdə nə qədər balıq varsa, hamısını tutub sizin hüzzunuza gətirərlər. Bu dövlətin azalmasına, xəzinənin boşalmasına səbəb ola

bilər. Balığın ən yüksək qiyməti bir dinardır. Birə min verməyin nə mənası vardır?

Şah dedi: – Doğru deyirsən, lakin söz verdikdən sonra gecdir. Vəzir dedi: – Bu barədə bir tədbir görmək olar, həm vəd yerinə yetirilər, həm pul xəzinədə qalar. Məsləhət odur ki, o, balıqçıdan soruşasınız, balıq erkəkdir, ya dişi. Hansın desə, əmr edəsiniz ki, gedib onun yoldaşını da gətirsin, ya verəcəyimiz az pula razı olsun. Şah bu tədbiri bəyəndi, balıqçını çağırıb dedi: – Bu balıq müənnəsdir, ya müzəkkər? Yəni dişidir, ya erkək?

Balıqçı bir az duruxdu, şahın burada bir kələk işlətdiyini duydu, nə deyəcəyinə məəttəl qaldı, sonra xəyala daldı. Birdən tələbələrən mübahisəsini xatırladı, fikirləşib onların öyrətdiyi sözü yadına saldı, sonra dedi: – Ey şəhriyar, bu balıq xonsadır, yeni nə dişidir, nə erkək. Cavab şahın xoşuna gəldi, üzünü vəzirə çevirib dedi: – Sözlən nədir, get kişinin min dinarını ver. Bu məsələ dedim biliyin xeyrini başa düşəsiniz, balıqçı iki quş verib, bir kəlmə söz öyrəndi, lakin sonra o söz ona min dinar qızıl qazanc gətirdi, beləliklə məlum oldu ki, elmin faydası öyrəndəndən çox öyrənənəndir.

MÜNDƏRİCAT

Misilsiz hind əfsanəsi 4

İbn-əş Şah əl Farisi adı ilə şöhrət tapmış Behnüd ibn Səhvanın müqəddiməsi	39
İbn Müqəffanın tərtib etdiyi kitabda olan müqəddimə	57
Büzürgmehrx Buxteqanın "Kəlilə və Dimnə" kitabına yazdığı müqəddimə	64
Təbib Barzuyə haqqında fəsil	68
Şir və Öküz fəslə	78
Dimnənin işinin yoxlanılması fəslə	122
Alabaxta Göyərçin fəslə	142
Bayquş və Qarğa fəslə	161
Meymun və Tısbağa fəslə	188
Zahid və Gəlinçik fəslə	198
Pişik və Siçovul fəslə	201
Şahzadə və Qübbərə quşu fəslə	207
Şir və Çaqqal fəslə	216
Ana şir, Çaqqal və Ovçu fəslə	229
Zahid və Qonaq fəslə	232
Bilər və Brahime fəslə	235
Şahzadə və onun yoldaşları fəslə	257
Səyyah və Zərgər fəslə	263
Kitabın sonu	268

ƏLAVƏLƏR

Göyərçin, Tülkü, Leylək və ya başqalarına yol göstərən özləri üçün bir iş bacarmayanlar haqqında fəsil	269
Siçanlar padşahı və onun vəzirləri fəslə	270

KƏLİLƏ VƏ DİMNƏ
"ÖNDƏR NƏŞRİYYAT"
BAKİ-2004

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Gülləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Tərtibatçı-rəssam:	<i>Nərgiz Əliyeva</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Alianna Duxanina</i>
Korrektor:	<i>Tahir Orucov</i>

Yığılmağa verilmişdir 14.05.2004. Çapa imzalanmışdır 22.12.2004.

Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 19. Ofset çap üsulu.

Tirajı 25000. Sifariş 202.

Kitab “Şərq-Qərb” mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Aşıq Ələsgər küç., 17.

